

Hugo van Fosses als kanunnik in Fosses-la-Ville en Cambrai (1087/95-1121/23)

(Bijdrage tot de ontstaansgeschiedenis van de Orde van Prémontré

Inhoudstafel

- §1. Quoddam castrum Fossas nomine
- §2. Hugo "Deus, Deus meus, respice"
- §3. Pontificatus vero domni Burcardi anno III°
- §4. Nomen clerici illius Hugo erat
- §5. Hugo canonicus noster
- §6. Hugo S[artensis]
- §7. Signum Hugonis sublevitae
- §8. Hugo dictus Abbas
- §9. Hugo de Morcheies decanus
- §10. Obierunt Rogerus et Heribertus
- §11. Kameracum venit
- §12. Scripsi et recognovi
- §13. Ad Valentianas castrum
- §14. Professioni canonicae attitulatus
- §15. Hugo capellanus episcopi
- §16. Circuibat castella, villas et oppida
- §17. Non reversus usque post biennium
- §18. Actum apud Namurcum
- §19. Unus ex archicapellanis nostris
- §20. Circa Forense videlicet territorium
- §21. In villa Floreffiae
- §22. Hominem Dei secutus est
- §23. In loco Praemonstratensi
- §24. Ad beati Gaugerici reverentiam
- §25. Domnus siquidem Hugo Praemonstratensis
- §26. Interrogavit eum quisnam esset

Over de pre-norbertijnse levensloop van Hugo¹ van Fosse of Fosses (alias “van Cambrai”², “van Prémontré”³, “des Fossés”⁴, “van Fossé”⁵ of “van Fossa”⁶), eerste abt (1128-1161)⁷ van Prémontré en “organisator

¹ Vgl. de verduitschte schrijfwijze van zijn voornaam bij BURCHARD VAN URSBERG, *Chronicon*, uitg. O. HOLDER-EGGER en B. VON SIMSON, in *Monumenta Germaniae historica. Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi*, dl. XVI, Hannover, 1916², blz. 17, a° 1135; uitg. M. BECHER m.m.v. F. HARTMANN en A. PLASSMANN, in *Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters*, dl. XVIII-B, Darmstadt, 2007, blz. 130, a° 1135: “Huch abbas Premonstratensis primus post Norbertum ...”.

² Zie, voor deze alternatieve naamkeuze: A. MIRAEVS [= LE MIRE], *Ordinis Praemonstratensis chronicon*, Keulen, 1613, *Index rerum*, f° [Z2], art. *Hugo Cameracensis*; G. [LIENHART], *Sylloge, in qua viri ex ordine Praemonstratensi, scriptis et doctrina celebres recensentur*, Augsburg, 1771, blz. 289^a; J. COLLIN DE PLANCY en É. DARAS, *Le bienheureux Hugues de Cambrai*, in *Grande vie des saints*, dl. III, Parijs, 1872, blz. 526; A. BOURGEOIS, *Histoire des évêques et archevêques de Cambrai*, Rome e.a., 1876, blz. 153^a; P. GUÉRIN, *Le bienheureux Hugues de Cambrai*, in *Les petits Bollandistes. Vies des saints de l'ancien et du nouveau testament*, dl. II, Parijs, 1888⁷, blz. 441; vgl. J.-A. FABRICIUS en C. SCHOETGEN, *Hugo Cameracensis*, in *Bibliotheca latina mediae et infimae aetatis*, dl. III, Padua, 1754², blz. 289^a (Florence, 1858³; Graz, 1962⁴, blz. 269^a); J.-B. L'ÉCUY, *Hugues de Fosse, ... surnommé aussi Hugues de Cambrai*, in: [L.-G.] MICHAUD, *Biographie universelle ancienne et moderne*, dl. XX, Parijs, 1858², blz. 135^b.

³ J. DUBOIS, *Hugues (Bienheureux) de Prémontré*, in *Catholicisme, hier, aujourd'hui, demain*, dl. V, Parijs, 1962, kol. 1025; [], *Hugo van Fosses of van Prémontré*, in *Grote Nederlandse Larousse Encyclopedie*, dl. XII, Hasselt-'s-Gravenhage, 1975, blz. 336^b; [], *Hugues de Fosses ou de Prémontré*, in *Grand dictionnaire encyclopédique Larousse*, dl. VIII, Parijs, 1983, blz. 5372^a; [], *Hugo van Fosses of Hugo van Prémontré*, in *Grote Winkler Prins encyclopedie*, dl. XI, Amsterdam-Antwerpen, 1991⁹, blz. 550^{b-c}; vgl. É. BROUETTE, *Table générale des abbés, prieurs conventuels et prévôts de l'Ordre de Prémontré des origines à la fin du XVe siècle*, in *Studia monastica*, dl. XXII, 1980, blz. 145, art. *Hugo*/41; F. en T. BAUTZ, *Hugo von Fosse(s), (Fossensis, H. v. Prémontré)*, in *Biographisch-bibliographisches Kirchenlexikon*, dl. II, Hamm-Herzberg, 1990², kol. 1140.

⁴ [P.] HÉLYOT, *Prémontré (Ordre des chanoines réguliers de)*, in *Dictionnaire des ordres religieux*, dl. III, Parijs, 1850², blz. 275^a; L. DE GONZAGUE [= DARAS], *S. Norbert et ses premiers disciples. Étude historique*, in *La cour d'honneur de Marie*, dl. X, 1873, blz. 1814, nr. 1, art. *Le bienheureux Hugues des Fossés*; ID., *Nomenclature des écrivains de l'Ordre de Prémontré depuis sa fondation jusqu'à nos jours, 1120-1884*, in *Esquisses de l'histoire littéraire de l'Ordre de Prémontré*, Parijs e.a., 1890, blz. 19, art. *Hugues (des Fossés)*. Te vgl.: M. HARTIG, *Fosses (Saint-Maur-des-Fossés), ehem. OSB-Abtei* [Fr., dep. Val-de-Marne, arr. Créteil], in *Lexikon für Theologie und Kirche*, dl. IV, Freiburg im Breisgau, 1960³, kol. 226.

⁵ W. HINNEBUSCH, *Origins and Development of Religious Orders*, in *Review for Religious*, dl. XXIX, 1970, blz. 62: “Hugh of Fossé”.

⁶ J. GILISSEN, *Norbertus van de burcht Gennep*, in *Norbertus van de burcht Gennep 1015-1115-1965. Gedenkboek*, Gennep, 1965, blz. 20, 32, 33, 35, 37, 46, 53 (waar de plaatsaanduiding onvertaald blijft).

⁷ N. BACKMUND, *Monasticon Praemonstratense*, dl. II, Straubing, 1952/55, blz. 527, nr. 1, art. *Hugues de Fosses*; B. ARDURA, *Abbayes, prieurés et monastères de l'Ordre de Prémontré en France des origines à nos jours. Dictionnaire historique et bibliographique*, Nancy, 1993, blz. 438, nr. 1, art. *Hugues de Fosses*; vgl. MONACHI CONGREGATIONIS S. MAURI ORDINIS S. BENEDICTI, *Gallia christiana in provincias ecclesiasticas distributa*, dl. IX: *De provincia Remensi*, Parijs, 1751, kol. 644-645, nr. II, art. *B. Hugo I*.

van de premonstratenzerorde”⁸, heerst heden ten dage in grote trekken wel eensgezindheid onder de geïnteresseerde mediëvisten, kerkhistorici, ordehistorici, biografen, hagiologen, tekstuitgevers, bronnencritici, literatuurhistorici en encyclopedisten, maar bestaat op weinig punten absolute zekerheid⁹.

Strikt genomen is het reeds een eeuw geleden (1908/09, met herwerking¹⁰ in 1925) dat H. Lamy baanbrekend bronnenonderzoek heeft verricht¹¹, dat rechtstreeks en uitsluitend aan de persoon en de levensweg van Hugo was gewijd, en dat ten tijde van het proces voor diens zaligverklaring (1927) voor een groot deel ook J. Crépin¹² en A. Žák¹³ heeft geïnspireerd¹⁴. Nadat W. Grauwen, vervolgens, in 1968 en 1990 een gedegen

⁸ W. GRAUWEN, *Hugo van Fosse*, in *Nationaal biografisch woordenboek*, dl. III, Brussel, 1968, kol. 412; vgl. Id., *Hugues de Fosses*, in *Nouvelle biographie nationale*, dl. II, Brussel, 1990, blz. 228^a. Voor bijkomende verwijfsplaatsen: zie verder, §26 vn.

⁹ Vgl. dienaangaande de onbevooroordeelde opinie van É. DE MOREAU, *Histoire de l'Église en Belgique*, dl. III, Brussel, 1946, blz. 457: “De tous les abbés norbertins originaires de la Belgique à cette époque le plus célèbre est évidemment le premier abbé de Prémontré, ..., Hugues de Fosses. Cependant on possède bien peu de détails sur sa vie, ...” (de auteur bedoelt daarmee voornamelijk de periode tot 1126/28). H. GRAUWEN, *Hugo van Fosse* ..., blz. 412 (*Hugues de Fosses* ..., blz. 228^a) betreurde vooral de zo goed als onbestaande informatie over Hugo's jeugd; hetzelfde deden onlangs nog B. ARDURA, E. HAGMAN en R. VANASSE, *The Order of Prémontré: History and Spirituality*, De Pere, [2002], blz. 37: “We know very little about the youth of the first abbot of Prémontré, Blessed Hugh of Fosses”.

¹⁰ Vgl. [] LE MÉNIL, *La glorification de saint [sic] Hugues de Fosses dans sa ville natale*, in *La terre wallonne*, dl. XVIII, 1928, blz. 83.

¹¹ H. LAMY, *Vie du bienheureux Hugues de Fosses, 1er abbé de Prémontré*, in *Revue de l'Ordre de Prémontré et de ses missions. “Bibliothèque norbertine”*, dl. X, 1908, blz. 156-169, 209-226, 292-303; dl. XI, 1909, blz. 90-98, 134-146, 183-199, 235-251, 298-318 (overdruk: *Vie du bienheureux Hugues de Fosses, premier abbé de Prémontré*, Leuven, 1909, 120 blz., eigen paginering). Hernomen en bijgewerkt in: Id., *Le bienheureux Hugues de Fosses*, in *La terre wallonne*, dl. XIII, 1925/26, blz. 5-88 (overdruk: *Vie du bienheureux Hugues de Fosses, premier abbé de Prémontré († 1164)*, Charleroi, 1925, 90 blz., ongewijzigde paginering).

¹² J. CRÉPIN, *Notice historique sur le bienheureux Hugues de Fosses*, in *Les cloches de St Feuillen. Bulletin paroissial de Fosses*, dl. III, 1925, blz. 382-384, 411-412, 437-441, 455-456, 464-466, 490-492, 507-508, 520-522, 637-638.

¹³ A. ŽÁK, *Der selige Hugo von Fosses, erster Abt von Prémontré und Generalabt des Prämonstratenserordens*, Wenen, 1928, 12 blz.

¹⁴ K. ELM, in *Studien zum Prämonstratenserorden*, Göttingen, 2003, blz. 40, gispt nochtans het hagiografisch karakter van deze bijdragen die in zijn ogen al te zeer, in de trant van de 17de- en 18de-eeuwse biografische geschriften over Hugo, op de zaligverklaring (05/13 juli 1927: zie A. VICO en A. MARIANI, [*Decretum*] *confirmationis cultus ab immemorabili tempore praestiti servo Dei Hugoni Fossensi, ordinis Praemonstratensis abbati, beato nuncupato, super dubio*, in *Acta apostolicae sedis*, dl. XIX, 1927, blz. 316 (en in *An. Praem.*, dl. III, 1927, blz. 463); [] LE MÉNIL, *La glorification* ..., blz. 83-84; E. CHARDAVOINE, *B. Hugues de Fosses, dont le culte immémorial a été confirmé le 13*

status quaestionis had opgemaakt van de beschikbare inlichtingen over de *abbas primus* van Prémontré¹⁵ (en daarnaast diens aarzelende houding tussen november 1119 en mei 1121 had gewikt en gewogen)¹⁶, en T. Říha (1971)¹⁷ en J. Lecomte (1999)¹⁸ die arbeid nog eens ten dele hadden overgedaan, nadat H. Kroll in 1980 tussendoor getracht had Hugo's voornaamste karaktereigenschappen te analyseren¹⁹, en nadat B. Ardura in 1995²⁰ nogmaals diens uitgelezen organisatietalent in de kijker had gesteld, heeft K. Elm in 2003 op zijn beurt moeten erkennen dat er bij ontstentenis van egodocumenten bijzonder weinig geweten is over de persoonlijkheid²¹ en over de beginnende loopbaan van Hugo, en heeft hij zich in zijn overzichtsartikel oordeelkundig toegespitst op het diepgaand evalueren van Hugo's verwezenlijkingen²² in Prémontré²³. De oudste

juill. 1927, in *Annuaire pontifical catholique*, dl. XXXI, 1928, blz. 831^b (vgl. blz. 820: "5 juill. 1927"); an.: A. VAN DEN HURK, *Analecta Praemonstratensia. Tabulae generales tomorum I* (1925) – XLIII (1967), Averbode, 1968, blz. 46, art. 1927, julii 13) van Hugo aanstuurden (vgl. de tekst van het gelegenheidssermoen van H. LAMY, *Le bienheureux Hugues de Fosses, honneur de sa ville natale*, Fosses-la-Ville, 1928).

¹⁵ W. GRAUWEN, *Hugo van Fosse* ..., kol. 412-421; ID., *Hugues de Fosses* ..., blz. 228-232. Voorts komt Hugo zijdelings ter sprake in sommige (zie hierna, passim) van de bekende detailstudies van W. Grauwen over de pre-Maagdenburgse periode van de heilige Norbert.

¹⁶ W. GRAUWEN, *De terugkeer van Hugo en de duiveluitdrijving door Norbert te Nivel, 1121*, in *An. Praem.*, dl. LXVII, 1991, blz. 189-191, 196-197.

¹⁷ T. ŘÍHA, *Blahoslavený Hugo de Fosses pokračovatel v díle Norbertově*, in *Svatý Norbert a jeho dílo*, Rome, 1971, blz. 127-143.

¹⁸ J. LECOMTE, *Le Bienheureux Hugues de Fosses (v. 1090-1164)*, in *Introduction à l'histoire de Fosses-la-Ville de l'an mil à 1200*, Bouge (Namen), [= dl. II], 1999, blz. 312-321.

¹⁹ H. KROLL, *Zum Charakter des Prämonstratenserordens in den ersten Jahrzehnten seines Bestehens*, in *An. Praem.*, dl. LVI, 1980, blz. 22-25, art. *Hugo von Fosses*.

²⁰ B. ARDURA, *Hugues de Fosses, l'organisateur*, in *Prémontrés. Histoire et spiritualité*, Saint-Étienne, 1995, blz. 47-62; *Hugh of Fosses, the organizer*, in: ID., E. HAGMAN en R. VANASSE, *The Order* ..., blz. 37-54.

²¹ K. ELM, *Hugo von Fosses. Erster Abt von Prémontré und Organisator des Prämonstratenserordens*, in *Studien zum Prämonstratenserorden*, blz. (36-55) 40: "Über Hugo von Fosses als Person wissen wir nicht viel mehr als über Gottfried von Cappenberg und Norbert von Xanten, hat er doch wie sie keine autobiographischen Schriften interlassen".

²² Vgl., voor het zuiver economische beleid, reeds D. LOHRMANN, *Die Erwerbspolitik der Abtei Prémontré unter Norbert von Xanten und Hugo von Fosse (1120-1161)*, in *Erwerbspolitik und Wirtschaftsweise mittelalterlicher Orden und Klöster*, Berlijn, 1992, blz. 31-32, 40-50.

²³ De aankondiging van I. CRUSIUS, ... *ut nulla fere provincia sit in partibus Occidentis, ubi ejusdem religionis congregationes non inveniantur* ... *Prämonstratenser als Forschungsaufgabe*, in *Studien zum Prämonstratenserorden*, blz. 24, stellend dat "Kaspar Elm wird in diesem Bande dafür sorgen, daß Hugo von Fosses, dem nicht einmal ein Eintrag im Lexikon des Mittelalters vergönnt wurde, Gerechtigkeit widerfährt", is dan ook in die engere zin te interpreteren.

gedrukte biografieën van de proto-abt, zoals deze van J. Le Paige (1633)²⁴, J. Van Craywinckel (1664)²⁵ of M. Illana (1755)²⁶, waren, met de karige informatie waarover men destijds kon beschikken, ook al die weg²⁷ opgegaan²⁸.

In feite²⁹ moet men, ten opzichte van Hugo³⁰, heden nog steeds de verzuchting “*dat over hem een definitieve biographie samengesteld wordt*”, gelijk ze al in 1943 door E. Valvekens³¹ geformuleerd werd, onderschrijven, en kan men de ontgoocheling van S. Weinfurter³² over

²⁴ J. LE PAIGE, *Vita beati Hygonis S. P. nostri Norberti primi discipuli, Præmonstratensis ecclesiæ primi abbatis, & eiusdem Ordinis post S. Norberti prepositi generalis*, in *Bibliotheca Præmonstratensis Ordinis*, dl. I-2, Parijs, 1633 (Averbode, 1998²), blz. 416^a-435^b.

²⁵ J. VAN CRAYWINCKEL, *Het leven vanden salighen Hygo, eersten discipel van den heylighen Norbertvs, eersten abt van de kercke van Praemonstreit, eersten generael van de Witte Ordre, in Legende der H.H. van de Ordre vanden H. Norbertvs*, dl. I, Mechelen, 1664, blz. 215-250.

²⁶ M. ILLANA, *La vida del ven. Hugo primer abad de Premonstré, y sus fundaciones*, in *Historia del gran padre, y patriarcha san Norberto, fundador del Orden candido Premonstratense de canonigos reglares del gran padre, y doctor de la Iglesia San Agustin, y de los varones ilustres del mismo Orden*, dl. II, Salamanca, 1755, blz. 404-429.

²⁷ Dat gold in mindere mate voor de schets van de hand van G. [LIENHART], *B. Hugo, Fossensis*, in *Sylloge ...*, blz. 289^a-294^b.

²⁸ Zie ook CH. TAIÉE, *Hugues Ier*, in *Bulletin de la Société académique de Laon*, dl. XIX, 1868/70 (uitg. 1872), blz. 126/134-143; F. PETIT, *Hugues de Fosses (et Gauthier de Saint-Maurice)*, in *La spiritualité des Prémontrés aux XIIe et XIIIe siècles*, Parijs, 1947, blz. 44-49.

²⁹ Voor de andere biografische bijdragen over Hugo, dikwijls van encyclopedische of vulgariserende aard, uit de 18de tot de 21ste eeuw: zie hierna, passim.

³⁰ Ziehier een paar onverbloemde uitspraken over zijn onschatbare betekenis voor de leefbaarheid van de vroege premonstratenzer Orde: F. WEINFURTER, *Reformkanoniker und Reichsepiskopat im Hochmittelalter*, in *Historisches Jahrbuch*, dl. XCVII-XCVIII, 1978, blz. 176: “Längst ist sich die Forschung einig in dem Urteil, daß die angehende Prämonstratensergruppe ihr Weiterleben allein dem Nachfolger Norberts, Hugo von Fosses, zu verdanken hatte, der 1128 die Leitung von Prémontré übernahm”; K. ELM, *Norbert von Xanten (1080/85-1134)*, in *Rheinische Lebensbilder*, dl. XV, Keulen, 1995, blz. 19: “Wo man ihn [= Norbert] selbst gepriesen hat, lobt man heute seinen Gefährten Hugo von Fosses, der dem Prämonstratenserorden seine die Jahrhunderte überdauernde Rechtsgestalt gab”. Eenzelfde opvatting wordt ex inverso onder woorden gebracht door G. WOLF, *Trado meipsum Ecclesiae. Die Feiern der Eingliederung in den Prämonstratenser-Orden als Spiegel prämonstratensischer Spiritualität*, Windberg, 2005, blz. 16: “Zudem sollte man – bei aller Hochschätzung vor dem Charisma Norberts – dessen Rolle in der geschichtlichen Rückschau (etwa gegenüber Hugo von Fosses) nicht überbewerten”.

³¹ E. VALVEKENS, *Norbert van Gennep*, Brugge, 1943, blz. 132, vn. 25.

³² S. WEINFURTER, *Norbert von Xanten und die Entstehung des Prämonstratensersordens*, in *Barbarossa und die Prämonstratenser*, Göppingen, 1989, blz. 92, vn. 39; in *Gelebte Ordnung – Gedachte Ordnung. Ausgewählte Beiträge zu König, Kirche und Reich*, Ostfildern, 2005, blz. 76, vn. 39.

het uitblijven van een “wissenschaftlich umfassende und fundierte Darstellung dieser für die Entstehung des Prämonstratenserordens so wichtigen Persönlichkeit” ten volle begrijpen³³.

§1. Quoddam castrum Fossas nomine³⁴

Men gaat er thans algemeen van uit dat Hugo het levenslicht zag te Fosse³⁵ of Fosses³⁶, in het prinsbisdom³⁷ Luik³⁸, en dat zijn geboorte³⁹ te

³³ Ook F. FELTEN, *Zwischen Berufung und Amt. Norbert von Xanten und seinesgleichen im ersten Viertel des 12. Jahrhunderts*, in *Charisma und religiöse Gemeinschaften im Mittelalter*, Münster, 2005, blz. 113, vn. 39, noemt Hugo een, in geschiedbronnen én literatuur, “stiefmütterlich behandelten” persoonlijkheid.

³⁴ Het hoeft niet gezegd dat de paragraaftitels bestaan uit knipsels uit de geconsulteerde bronnen (hoewel sommige ervan in het bewuste document niet rechtstreeks op Hugo toegepast worden).

³⁵ Zie M. CHAPELLE, *Coup d'œil sur Fosses-la Ville*, Mettet, 1981, blz. 10: de naamvariatie Fosse/Fosses (zie ook hierna) is van onomastische oorsprong; de officiële schrijfwijze werd pas tussen 1949 en 1963 beslecht.

³⁶ B. FISEN, *B. Hygo Fossensis*, in *Flores ecclesiae Leodiensis sive vitae vel elogia sanctorum & aliorum qui illustriori virtute hanc diocesis exornarunt*, Rijsel, 1647, blz. 110, nr. I; (CH.-)L. HUGO, *Sacri et canonici ordinis Praemonstratensis annales*, dl. I, Nancy, 1734 (Averbode, 1999²), kol. 5; *Gallia christiana* ..., dl. IX, kol. 644 (“Fossensis dictus”); G. LIENHART, *B. Hugo, Fossensis* ..., blz. 289^a; J. WATKINS en [J.-B.] L'ÉCUI, *Hugues ou Hugo*, in *Nouveau dictionnaire universel, historique, biographique, bibliographique et portatif*, dl. II, Parijs, 1803, blz. 554^b, nr. IV; F.-X. DE FELLER, CH. WEISS en [J.] BUSSON, *Hugues de Fosse (le bienheureux)*, in *Biographie universelle ou dictionnaire historique des hommes qui se sont fait un nom*, dl. IV, Parijs e.a., 1848, blz. 465^a; J.-B. L'ÉCUI, *Hugues de Fosse* ..., blz. 135^b; CH. KAIRIS [= A. STASSIN], *Notice historique sur la ville de Fosses*, Luik, 1858, blz. 21 (“un jeune homme natif de Fosses, appelé Hugues”); J. HILLEGEER, *Gelukzalige Hugo, eerste medegezel van den H. Norbertus*, in *België en zijne heiligen*, dl. III, Gent, 1870, blz. 26; H. FISQUET, *Prémontré (chef d'ordre)*, in *La France pontificale. Métropole de Reims. Soissons et Laon*, Parijs, [1870], blz. 364; L. GOOVAERTS, *Hugues de Fosse (le Bienheureux)*, in *Écrivains, artistes et savants de l'Ordre de Prémontré. Dictionnaire bibliographique*, dl. I, Brussel, 1899/1902 (Genève, 1971²), blz. 400^a; H. LAMY, *Vie* ..., 1908/09, blz. 160 of blz. 5; JOZ. JANSSEN, *La Belgique norbertine ou l'Ordre de Prémontré en Belgique à travers huit siècles d'existence, 1120-1920*, dl. I, Averbode, 1920, blz. 5; J. CRÉPIN, *Notice* ..., blz. 411; H. LAMY, *Vie* ..., 1925, blz. 10-11; A. VICO en A. MARIANI, *Decretum* ..., blz. 316 of blz. 463; A. ŽÁK, *Der selige Hugo* ..., blz. 4; E. CHARDAVOINE, *B. Hugues de Fosses* ..., blz. 831^b; A. BUTLER en H. THURSTON, *BD. Hugh of Fosse, Conf.*, in *The Lives of the Saints*, dl. II, Londen, 1930, blz. 153; B. GRASSL, *Der selige Hugo*, in *Die Heiligen des Prämonstratenserordens in Betrachtungen*, Uznach, 1933², blz. 88; [P.] BAUDOT en [C.] CHAUSSIN, *Le bienheureux Hugues de Fosses*, in *Vies des saints et des bienheureux selon l'ordre du calendrier*, dl. II: *Février*, Parijs, 1936, blz. 237; A. VAN DEN HURK, *De zalige Hugo van Fosses (17 februari)*, in *Met de heiligen het jaar rond*, dl. I, Hasselt, 1948, blz. 235; H. HEIJMAN, *Hugo van Fosses, Zalige*, in *De katholieke encyclopaedie*, dl. XIII, Amsterdam-Antwerpen, 1952, kol. 718; J. DUBOIS, *Hugues (Bienheureux)* ..., kol. 1025; THE BENEDICTINE MONKS OF ST AUGUSTINE'S ABBEY, RAMSGATE, *Hugh of Fosse (Bl)*

O.Praem., in *The Book of Saints. A Dictionary of Servants of God canonized by the Catholic Church*, Londen, 1966⁵, blz. 350^b; N. BACKMUND, *Hugh of Fosse, Bl.*, in *New Catholic Encyclopedia*, dl. VII, New York e.a., 1967, blz. 191^a; J.-B. VALVEKENS, *Hugues de Fosses (bienheureux)*, in *Dictionnaire de spiritualité ascétique et mystique*, dl. VII, Parijs, 1969, kol. 879, nr. 6; ID., *Ugo di Fosses, beato*, in *Bibliotheca sanctorum*, dl. XII, Rome, 1969, kol. 756; T. ŘÍHA, *Blahoslavený Hugo ...*, blz. 127; [], *Hugo van Fosses of van Prémontré*, in *Grote Nederlandse Larousse encyclopedie*, dl. XII, kol. 336^b; J. DELANEY, *Hugh of Fosses, Bl.*, in *Dictionary of Saints*, New York, 1980 (Londen, 1982²), blz. 292^a; [], *Hugues de Fosses ou de Prémontré*, in *Grand dictionnaire encyclopédique Larousse*, dl. VIII, blz. 5372^a; [], *Hugo Fossensis*, in *Repertorium fontium historiae mediæ ævi*, dl. V, Rome, 1984, blz. 585^b; M. STROOBANTS, *Hugues de Fosse*, in *Dix mille saints. Dictionnaire hagiographique*, Turnhout, 1991, blz. 253^a; G. VOLLEBREGT, *De zalige Hugo, getuige van ons leven*, in *Berne*, dl. XLVI, 1993, blz. 12; B. ARDURA, *Hugues de Fosses ...*, blz. 47; [R. AUBERT en J.-P. HENDRICKX (red.)], *Hugues de Fosses*, in *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques* [= *D.H.G.E.*], dl. XXV, 1995, kol. 230; J. JANSSEN en H. JANSSENS, *Hugo van Fosses*, in *Beeldhouwkunst in de premonstratenzerabdij van Averbode*, Brussel-Averbode, 1999, blz. 101; S. VAN DER LINDEN, *Hugo van Fosses*, in *De heiligen*, Amsterdam-Antwerpen, 1999, blz. 403^b; B. ARDURA, E. HAGMAN en R. VANASSE, *Hugh of Fosses ...*, blz. 37; K. ELM, *Hugo von Fosses ...*, blz. 42; enzovoort.

³⁷ Van historisch standpunt is de kerkelijke omschrijving "bisdom Luik" te verkiezen, zoals bv. bij J. LE PAIGE, *Vita beati Hygonis ...*, blz. 416^a ("in Fossensi pago [= parochia], Leodiensis diocesis"); J. VAN CRAYWINCKEL, *Het leven ...*, blz. 215 ("te Foss ... in het krisdom van Luyck"); M. ILLANA, *La vida ...*, blz. 404^b ("Fosa, Villa del Obispado de Liege"); E. CHARDAVOINE, *B. Hugues de Fosses ...*, blz. 831^b; P. BAUDOT en C. CHAUS-SIN, *Le bienheureux Hugues ...*, blz. 237. Over de kerkelijk-politieke betekenis van de geografische entiteit "(prins)bisdom Luik" of "land van Luik": zie verder, §18.

³⁸ Vergelijk anderzijds [L.-M.] PÉTIN, *Hugues (le bienheureux)*, in *Dictionnaire hagiographique ou vies des saints et des bienheureux*, dl. II, Parijs, 1850, kol. 1460 ("bourg de Fosse, près de Liège"); J. STADLER, *Hugo*, in *Vollständiges Heiligen-Lexikon*, dl. II, Augsburg, 1861 (Hildesheim-New York, 1975²), blz. 789^b, nr. 19 ("Fosses bei Lüttich"); A. SCHÜTTE, *Hugo, sel.*, in *Handbuch der deutschen Heiligen. Alphabetisches Verzeichnis der deutschen Heiligen, Seligen, Ehrwürdigen und Gottseligen*, Keulen, 1941, blz. 176^a (id.). Andere biografen leggen het accent op de nabijheid van de stad Namen: J.-B. L'ÉCUY, *Hugues de Fosse ...*, blz. 135^b ("Fosse, près de Namur"); J. DELANEY en J. TOBIN, *Hugh of Fosses, Bl.*, in *Dictionary of Catholic Biography*, Garden City (New York), 1961, blz. 578^a ("Born near Namur, Belgium"), of op het graafschap Namen als ressort: F. PÉREN-NÈS, *Hugues de Fosse (le bienheureux)*, in *Dictionnaire de biographie chrétienne*, dl. II, Parijs, 1851, kol. 741 ("Fosses ..., maintenant du comté de Namur"). Merk op: slechts weinige auteurs verkiezen, bij de lokalisering van Hugo's geboorteplaats, rechttaan de huidige omschrijving "provincie Namen": zie [B. LUYKX], *Hugo, zalige*, in *Encyclopaedie van het katholicisme*, dl. II, Bussum, 1955, kol. 118.

³⁹ Een enkele keer laat men Hugo in Luik geboren worden: [J.-P. CAMUS], *L'homme apostolique, en la vie de S. Norbert archevesque de Magdebovg, primat d'Allemagne, fondateur de l'Ordre de Premonstré*, Caen, 1640, f° 75 r°: "Hugues, qui estoit né Liegeois" (vgl. echter f° 79 v°: "Fosse, bourgade du Liege, d'ou il estoit né"); F. DUBAL, *Vida apostolica, mverte, y translacion de N. P. y patriarca S. Norberto fundador del orden candido, y canonico Premonstratense, arçobispo de Magdebovg, primado de Alemania, apostol de Flandes, y patron de Bohemia*, Madrid, 1667, f° 26 v°: "Hugo, que era natural de Liege" (vgl. echter f° 27 v°, 30 v°); L. HUGO en [D. SCHINDLER], *Vita S. Norberti archi-episcopi Magdeburgensis, & Ordinis canonicorum regularium Præmonstratensium fundatoris*, Praag, 1732 (Parijs-Rome, 1867²), blz. 54: "is [= Hugo] fuerit Leodiô oriundus".

situëren valt op het einde van de elfde eeuw⁴⁰, meer bepaald in⁴¹ of omtrent⁴² het jaar 1093⁴³. Het staat wel vast dat hij van een bemiddelde

⁴⁰ F.-X. DE FELLER, *Hugues de Fosse* ..., blz. 465^a; L.-M. PÉTIN, *Hugues (le bienheureux)* ..., kol. 1460; F. PÉRENNÈS, *Hugues de Fosse* ..., kol. 741; J. STADLER, *Hugo* ..., blz. 789^b; É. VAN ARENBERGH, *Hugues de Fosses (le Bienheureux)*, in *Biographie nationale de Belgique*, dl. IX, Brussel, 1886/87, kol. 664; L. GOOVAERTS, *Hugues de Fosse* ..., blz. 400^b; W. GRAUWEN, *Hugo van Fosse* ..., kol. 412; J. JANSEN en H. JANSSENS, *Hugo van Fosses* ..., blz. 101; D. DE CLERCK m.m.v. G. WOLF, *Zalige Hugo van Fosses*, in *Hagiologion. Levensbeelden van heiligen, zaligen en gedenkwaardige personen van de premonstratenzerorde*, Windberg, 2001, blz. 43^a; D. DE CLERCK m.m.v. G. WOLF en D.-M. DAUZET, *Bienheureux Hugues de Fosses*, in *Hagiologie. Vie des saints, bienheureux et personnages considérables de l'Ordre de Prémontré*, Windberg, 2005, blz. 46^a.

⁴¹ H. LAMY, *Vie* ..., 1908/09, blz. 160 of blz. 5; J. CRÉPIN, *Notice* ..., blz. 411; H. LAMY, *Vie* ..., 1925, blz. 11; K. HOFMANN, *Hugo v. Fosse(s)*, in *Lexikon für Theologie und Kirche*, dl. V, Freiburg im Breisgau, 1933, kol. 180 (1960², kol. 514); H. HEJMAN, *Hugo van Fosses* ..., kol. 718; M. KOYEN, *Hugo van Fosses O.Praem.*, in *Theologisch woordenboek*, dl. II, Roermond-Maaseik, 1957, kol. 2296; J.-B. VALVEKENS, *Ugo di Fosses* ..., kol. 756; S.-G. COUNESON, *Hugues de Fosses*, in *Les saints, nos frères*, dl. I, Parijs, 1970, blz. 108, nr. 4; T. ŘÍHA, *Blahoslavený Hugo* ..., blz. 127; M. DUFFY, *Hugh of Fosse, Bl.*, in *Encyclopedic Dictionary of Religion*, dl. [II], Philadelphia-Washington, 1979, blz. 1727^a; F. en T. BAUTZ, *Hugo von Fosse(s)* ..., kol. 1140; R. AUBERT en J.-P. HENDRICKX (red.), *Hugues de Fosses* ..., kol. 230; S. VAN DER LINDEN, *Hugo van Fosses* ..., blz. 403^b. Iets meer terughoudend: A. ŽÁK, *Der selige Hugo* ..., blz. 4 ("wahrscheinlich im Jahre 1093"); J. DELANEY en J. TOBIN, *Hugh of Fosses* ..., blz. 578^a ("1093?"); N. BACKMUND, *Hugh of Fosse* ..., blz. 191^a ("probably 1093"); J.-B. VALVEKENS, *Hugues de Fosses* ..., kol. 879 ("vraisemblablement en 1093"); [], *Hugo van Fosses of van Prémontré*, in *Grote Nederlandse Larousse encyclopedie*, dl. XII, kol. 336^b ("1093?"); G. STRAUCH en I. PICHLER, *Sl. Hugo von Fosses*, in *Liturgischer Kalender der Heiligen und Seligen des Prämonstratenserordens*, Schlägl, 1982, blz. 7* ("wahrscheinlich im Jahr 1093"); O. WIMMER en H. MELTZER, *Hugo von Fosses OPraem, Sel.*, in *Lexikon der Namen und Heiligen*, Innsbruck e.a., 1982, blz. 381^a ("wahrscheinlich 1093"); T. HANDGRÄTINGER, *Ordensheilige*, in *Communicantes. Schriftenreihe zur Spiritualität des Prämonstratenserordens*, dl. XI, 1998, blz. 20, art. *Hugo* ("wahrscheinlich im Jahr 1093"); D. DE CLERCK m.m.v. G. WOLF, *Sel. Hugo von Fosses*, in *Hagiologion. Lebensbilder der Heiligen, Seligen und großen Gestalten des Prämonstratenser-Ordens*, Windberg, 1999, blz. 37^a ("wohl 1093").

⁴² J. ROMAIN, *Fosses, son passé, son folklore*, Fosses-la-Ville, [1949] (Brussel, 1989²), blz. 16 ("vers 1093"); J. DUBOIS, *Hugues (Bienheureux)* ..., kol. 1025 ("vers 1193"); N. BACKMUND, *Hugo von Fosses*, in *Lexikon der christlichen Ikonographie*, dl. VI, Rome e.a., 1974 (1994³), kol. 552 ("um 1093"); J. DELANEY, *Hugh of Fosses* ..., blz. 292^a ("c. 1093"); R. LARUE en G. VINCENT, *Hugo de Fossis OPraem.*, in *Clavis scriptorum Graecorum et Latinorum*, dl. II, Trois-Rivières, 1985, blz. 1441 ("CA 1093"); M. VAN ROOYEN, *Z. Hugo van Fosses*, in *Het groot voornamenboek*, dl. III, Jabbeke, 1987, blz. 128^b ("omstreeks 1093"); B. ARDURA, *Hugo de Fosses* ..., blz. 48 ("probablement vers 1093"); L. BONDÉELLE, *Hugues de Fosses*, in *Bibliothèques de l'Ordre de Prémontré dans la France d'ancien régime*, dl. I: *Répertoire des abbayes*, Parijs, 2000, blz. 230 ("vers 1093"); B. ARDURA, E. HAGMAN en R. VANASSE, *Hugh of Fosses* ..., blz. 37; A. COLIGNON, *Bienheureux Hugues de Fosses*, in *Dictionnaire des saints et des cultes populaires de Wallonie*, Luik, 2003, blz. 278 ("vers 1093"); vgl. H. VOLMULLER, *Hugo van Fosses*, in *Nijhoffs geschiedenislexicon. Nederland en België, 's-Gravenhage-Antwerpen*, 1981, blz. 270^a ("ca. 1095"); K. ELM, *Hugo von Fosses* ..., blz. 42 ("Anfang der neunziger Jahre des 11. Jahrhunderts").

Voor de variant 1085/90: zie verder, §2 vn.

familie afstamde⁴⁴ (gelet op de latere perikelen bij het afhandelen van zijn patrimoniale aangelegenheden⁴⁵), en wellicht behoorde hij zelfs tot de (plaatselijke?) adel⁴⁶ – alhoewel de bewijsgrond daarvoor voorlopig minder overtuigend is⁴⁷.

Men is het er ook over eens dat Hugo mettertijd⁴⁸, als kanunnik⁴⁹, toegetreden⁵⁰ is⁵¹ tot het lokale Sint-Foillaanskapittel⁵² en dat hij, in het

⁴³ Over de bewijsvoering voor (en weerlegging van) dit gepretendeerde geboortejaar: zie verder, §14.

⁴⁴ J. LE PAIGE, *Vita beati Hvgonis* ..., blz. 416^a ("piis & diuitibus parentibus"); J. VAN CRAYWINCKEL, *Het leven* ..., blz. 215, hst. I; H. LAMY, *Vie* ..., 1908/09, blz. 160 of blz. 5; A. ŽÁK, *Der selige Hugo* ..., blz. 4 ("einen frommen, vermögenden Elternpaar"); E. CHARDAVOINE, *B. Hugues de Fosses* ..., blz. 831^b; A. VAN DEN HURK, *De zalige Hugo* ..., blz. 235 ("een goede afkomst"); B. ARDURA, *Hugues de Fosses* ..., blz. 48 ("une famille aisée"); ID., E. HAGMAN en R. VANASSE, *Hugh of Fosses* ..., blz. 37; enzovoort.

⁴⁵ J. CRÉPIN, *Notice* ..., blz. 411; H. LAMY, *Vie* ..., 1925, blz. 11-12; W. GRAUWEN, *Hugo van Fosse* ..., kol. 412-413; ID., *Hugues de Fosses* ..., blz. 228^b; B. ARDURA, *Hugues de Fosses* ..., blz. 48; ID., E. HAGMAN en R. VANASSE, *Hugh of Fosses* ..., blz. 37. Vgl. W. GRAUWEN, *Norbertus aartsbisschop van Maagdenburg (1126-1134)*, Brussel, 1978, blz. 41-42; ID. en L. HORSTKÖTTER, *Norbert, Erzbischof von Magdeburg (1126-1134)*, Hamborn (Duisburg), 1986, blz. 35. Zie verder, §4, §10 en §17.

⁴⁶ F.-X. DE FELLER, *Hugues de Fosse* ..., blz. 465^a; L.-M. PÉTIN, *Hugues (le bienheureux)* ..., kol. 1460; F. PÉRENNÈS, *Hugues de Fosse* ..., kol. 741; J.-B. L'ÉCUI, *Hugues de Fosse* ..., blz. 135^b; J. STADLER, *Hugo* ..., blz. 789^b-790^a ("aus adelichem Hause"); É. VAN ARENBERGH, *Hugues de Fosses* ..., kol. 664; L. GOOVAERTS, *Hugues de Fosse* ..., blz. 400^b; F. VON SALES DOYÉ, *Hugo de Fosses*, in *Heilige und Selige der römisch-katholischen Kirche*, dl. I, Leipzig, 1929, blz. 527; A. BUTLER en H. THURSTON, *BD. Hugh of Fosse* ..., blz. 153; W.-P. ROMAIN, *Saint Norbert, un européen*, Lyon-Parijs, 1960, blz. 62 ("de noble famille"), 130 ("le jeune seigneur du pays meusien"); H. KROLL, *Expansion und Rekrutierung der Prämonstratenser 1120-1150*, in *An. Praem.*, dl. LIV, 1978, blz. 42; D. LOHRMANN, *Die Erwerbspolitik* ..., blz. 31 ("einer belgischen Adelsfamilie aus der Gegend von Namur"); K. ELM, *Hugo von Fosses* ..., blz. 42.

⁴⁷ Vgl. ook H. LAMY, *Vie* ..., 1908/09, blz. 160-161 of blz. 5-6; W. GRAUWEN, *Hugo van Fosse* ..., kol. 413; ID., *Hugues de Fosses* ..., blz. 228^b. Vgl. verder, §18-19.

⁴⁸ Het jaar 1110 wordt genoemd (M. CHAPELLE, *Coup d'œil* ..., blz. 20: "chanoine de la Collégiale de Fosse en 1110"), en vaker nog het jaartal 1115 (J. CRÉPIN, *Notice* ..., blz. 411; H. LAMY, *Vie* ..., 1908/09, blz. 162 of blz. 7, vn. 1).

⁴⁹ J. CRÉPIN, *Notice* ..., blz. 382, 411; F. PETIT, *Hugues de Fosses* ..., blz. 45; J. ROMAIN, *Fosses* ..., blz. 16 ("Chanoine de Fosses"); W.-P. ROMAIN, *Saint Norbert* ..., blz. 63; J. DUBOIS, *Hugues (Bienheureux)* ..., kol. 1025 (zonder expliciete lokalisering); W. GRAUWEN, *Hugo van Fosse* ..., kol. 412; J.-B. VALVEKENS, *Ugo di Fosses* ..., kol. 756; W. GRAUWEN, *Hugues de Fosses* ..., blz. 228^b; G. VOLLEBREGT, *De zalige* ..., blz. 12; B. ARDURA, *Hugues de Fosses* ..., blz. 48 ("Chanoine de la collégiale de Fosses"); ID., E. HAGMAN en R. VANASSE, *Hugh of Fosses* ..., blz. 37.

⁵⁰ J. LE PAIGE, *Vita beati Hvgonis* ..., blz. 416^a; ID., *Bibliotheca* ..., dl. II, 1633 (1998²), *Index rerum*, blz. [1097^b], art. *Hugonis ... visio* ("Fossensis Religiosus"); M. ILLANA, *La vida* ..., blz. 404^b; J. HILLEGEER, *Gelukzalige Hugo* ..., blz. 27 (klooster in plaats van kapittel); H. LAMY, *Vie* ..., 1908/09, blz. 162 of blz. 7; J. CRÉPIN, *L'abbaye de Saint-Feuillen du Réulx & et le chapitre de Fosses*, in *La terre wallonne*, dl. XIII, 1925/26, blz. 108 ("ancien membre du chapitre de Fosses"); D. DE CLERCK en G. WOLF, *Sel. Hugo von*

verlengde daarvan, een verzorgde opvoeding heeft genoten, te Fosses zelf⁵³, en eventueel ook in Luik⁵⁴. Hij zou in die periode ook de priesterwijding⁵⁵ ontvangen hebben.

Daar staat dan tegenover dat Hugo van Fosses⁵⁶ in 1119⁵⁷, op het moment dat hij – weliswaar zonder toenaam, maar wel op dusdanige

Fosses ..., blz. 37^a (“Kleriker des Stiftskapitels seiner Heimatstadt”); ID., *Zalige Hugo van Fosses ...*, blz. 43^a; ID. en D.-M. DAUZET, *Bienheureux Hugues de Fosses ...*, blz. 46^a; K. ELM, *Hugo von Fosses ...*, blz. 42.

⁵¹ Voor zover wij konden nagaan, is enkel G. WYMANS, *L'abbaye de Saint-Feuillien du Rœulx, en Hainaut (1125-1300)*, Averbode, 1967, blz. 40, werkelijk van oordeel “qu’il n’est pas absolument certain que Hugues ait été chanoine de Fosses”.

⁵² L. COTTINEAU, *Répertoire topo-bibliographique des abbayes et prieurés*, dl. I, Mâcon, 1939 (Turnhout, 1995²), kol. 1201-1202, art. *Fosses*; É. BROUETTE, *Fosses-la-Ville. Le chapitre de S.-Feuillien*, in *D.H.G.E.*, dl. XVII, Parijs, 1971, kol. 1219-1222, nr. 3.

⁵³ G. MADELAINE, *Histoire de saint Norbert, fondateur de l'Ordre de Prémontré et archevêque de Magdebourg*, Rijsel, 1886, blz. 98 (“de brillantes études faites au monastère de sa ville natale”); H. LAMY, *Vie ...*, 1908/09, blz. 162 of blz. 7; J. CRÉPIN, *Notice ...*, blz. 411; E. CHARDAVOINE, *B. Hugues de Fosses ...*, blz. 832^a; A. ŽÁK, *Der selige Hugo ...*, blz. 4; H. LAMY, *Vie ...*, 1925, blz. 12; P. BAUDOT en C. CHAUSSIN, *Le bienheureux Hugues ...*, blz. 237; F. PETIT, *Hugues de Fosses ...*, blz. 44; G. [= W.] ADRIAANSEN, *Vida de são Norberto, fundador da Ordem Premonstratense, arcebispo de Magdeburgo*, Petrópolis e.a., 1953², blz. 60; W.-P. ROMAIN, *Saint Norbert ...*, blz. 63; J. DUBOIS, *Hugues (Bienheureux) ...*, kol. 1025; W. GRAUWEN, *Hugo van Fosse ...*, kol. 412; T. ŘÍHA, *Blahoslavený Hugo ...*, blz. 127; J. LOMBET, *L'abbaye de Floreffe*, Gembloux, 1975, blz. 8; W. GRAUWEN, *Hugues de Fosses ...*, blz. 228^b; B. ARDURA, *Hugues de Fosses ...*, blz. 48; J. JANSSEN en H. JANSSENS, *Hugo van Fosses ...*, blz. 101; B. ARDURA, E. HAGMAN en R. VANASSE, *Hugh of Fosses ...*, blz. 37. Vgl. H. LAMY, *Vie ...*, 1908/09, blz. 161 of blz. 6: “par un saint prêtre de la ville [de Fosses]”.

⁵⁴ Zie verder, §2.

⁵⁵ H. LAMY, *Vie ...*, 1908/09, blz. 162 of blz. 7; J. CRÉPIN, *Notice ...*, blz. 411; A. ŽÁK, *Der selige Hugo ...*, blz. 4; J.-B. VALVEKENS, *Ugo di Fosses ...*, kol. 756. Vgl. J. DELANEY en J. TOBIN, *Hugh of Fosses ...*, blz. 578^a (“he was educated as a Benedictine priest”); *The Book of Saints ...*, blz. 350^b (vgl. M. STROOBANTS, *Hugues de Fosse ...*, blz. 352^a); E. VALVEKENS, *Norbert ...*, blz. 29; G. VOLLEBREGT, *De zalige Hugo ...*, blz. 12; S. VAN DER LINDEN, *Hugo van Fosses ...*, blz. 403^b. Andere werken combineren impliciet het priesterschap en het bisschoppelijk kapelanaat van Hugo; zie nochtans verder, §14.

⁵⁶ Terloops gezegd: vroeger werd hij bij vergissing ook vereenzelvigd (of verward) met Hugo Farsitus, alias van Soissons (over deze laatste schrijver, zie A. POTTHAST, *Bibliotheca historica mediæ ævi. Wegweiser durch die Geschichtswerke des europäischen Mittelalters bis 1500*, dl. I, Berlijn, 1896² (Graz, 1957³), blz. 624^a, 625^b; dl. II, 1896² (1957³), blz. 1455^b; *Repertorium fontium ...*, dl. V, blz. 582^b-583^a; R. LARUE, *Clavis ...*, dl. II, blz. 1442); C. OUDIN, *Hygo Farsitus, Praemonstrati primus abbas*, in *Commentarius de scriptoribus ecclesiae antiquis*, dl. II, Leipzig, 1722, kol. 1263-1267 (kol. 1263: “Hugonem Farsitum ... socium Norberti primum”, “Hugonem, ... cognomine Farsitum”); C. JÖCHER, *Hugo Farsitus*, in *Allgemeines Gelehrten-Lexicon*, dl. II, Leipzig, 1759 (Hildesheim, 1961²), kol. 1759 (in het vervolg alsnog “Fossensis” genoemd); G. [LIENHART], *Spiritus literarius Norbertinus*, Augsburg, 1771, blz. 13-14; ID., *Sylloge ...*, blz. 290^b-291^a, vn. a; A. VAN DER AA, *Hugo Farsitus*, in *Biographisch woordenboek der Nederlanden*, dl. III, Haarlem, 1852 (Amsterdam, 1969²), blz. 439^b; J. SCHOLZ, *Vita st. Norberti institutoris Ordinis Praemon-*

wijze dat er over zijn identiteit geen enkele twijfel kan ontstaan⁵⁸ – ter gelegenheid van zijn eerste kennismaking met Norbert van Gennepe⁵⁹ voor de allereerste maal⁶⁰ van zich laat spreken in de geschiedbronnen⁶¹,

stratensis, postea archiepiscopi Magdeburgensis, dl. I, Breslau, 1859, blz. 23, vn. 36 (“Farsitus idem est atque Hugo [Fossensis]”); R. ROSENMOND, *Die ältesten Biographien des heiligen Norbert. Eine kritische Studie*, Berlijn, 1874, blz. 14 vn.; E. WERNER, *Pauperes Christi. Studien zu sozial-religiösen Bewegungen im Zeitalter des Reformpapsttums*, Leipzig, 1956, blz. 48-49; ID. en M. ERBSTÖSSER, *Ketzer und Heilige*, Berlijn, 1958, blz. 169-170; vgl. N. BACKMUND, *Hugo of Fosse ...*, blz. 191^a (“It is not certain that he was the ‘Hugo Farsitus’ ...”); F. en T. BAUTZ, *Hugo von Fosse(s) ...*, kol. 1140 (“Wahrscheinlich ist er mit H. Farsitus identisch, ...”). Dat was het gevolg van een (vermeende) persoonsverwissing, begaan door Pierre Abaelard (*Sermo de sancto Joanne Baptista*, uitg. J.-P. MIGNE, in *Patrologiae [latinae] cursus completus*, dl. CLXXVIII, Parijs, 1855, kol. 605C). Vgl. T. HANDGRÄTINGER, *Hugo ...*, blz. 20, die Hugo van Fosses handhaaft als auteur van Farsitus’ geschrift *De miraculis beatae Mariae Virginis in urbe Suessionensi*.

Zie de kritiek daarop van J.-B. L'ÉCUEY, *Hugues de Fosse ...*, blz. 135^b, vn. 1; H. LAMY, *Vie ...*, 1909, blz. 190-191 of blz. 71-72 (als achterhaalde theorie beoordeeld); W. GRAUWEN, *Het getuigenis van Abaelard over Norbert van Gennepe*, in *An. Praem.*, dl. LXIII, 1987, blz. 15-16 (toch iets behoedzamer), 24. Het *Lexikon für Theologie und Kirche*, dl. V, 1933, kol. 180 (1960², kol. 514) meldt nog dat het “strittig ist, ob er [= Hugo von Fosse(s)] mit H. Farsitus identisch ist”; het *Lexikon ...*, dl. V, Freiburg-München, 1996³, kol. 309, omschrijft hem daarentegen als “Nicht mit Hugo Farsit identisch”; vgl. ook A. MOLINIER, *Les sources de l'histoire de France des origines aux guerres d'Italie*, dl. II, Parijs, 1902 (New York, 1964²), blz. 261, nr. 2059. Zie verder, §22 vn.

⁵⁷ Voor zover ons bekend, laat alleen E.-F. TAILLIAR, *Chroniques de Douai*, Dowaai, 1875, blz. 150-151, nrs. 13-14, uitschijnen dat het gezochte millesiem enkele jaren vóór 1119 moet gesitueerd worden.

⁵⁸ Al was het maar wegens de manier waarop hij achteraf als bevoorrechte ooggetuige én betrokkene bij deze, voor de norbertijner geschiedenis zo providentiële, ontmoeting – die, safer kan haast niet, zich afspeelde onder het welwillende, maar alziende oog van zijn bisschop –, meer dan eens geïnterviewd zal worden ten behoeve van de “officiële” rapporten (zie bv. R. ROSENMOND, *Die ältesten ...*, blz. 67-69, 132; G. HERTEL, *Zur Lebensbeschreibung des Erzbischofs Norbert von Magdeburg*, in *Forschungen zur deutschen Geschichte*, dl. XX, 1880, blz. 592; G. NIEMEYER, *Die Miracula S. Mariae Laudunensis des Abtes Hermann von Tournai. Verfasser und Entstehungszeit*, in *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters*, dl. XXVII-1, 1971, blz. 169, 174; vgl. A. VAN LANGENDONCK (en A. DE BISSCHOP), *Les origines des Prémontrés dans les diocèses de Liège et de Cambrai*, in *Annuaire de l'Université catholique de Louvain*, dl. LX, 1896, blz. 181. Zie verder, §13.

⁵⁹ Voor deze “familienaam”, zie W. GRAUWEN, *De geschiedenis van Gennepe en de afstamming van Norbertus*, in *An. Praem.*, dl. LIII, 1977, blz. 80-85; en in laatste instantie W. BORNHEIM, *Die Familienbeziehungen des heiligen Norbert. Herbertiner und Norbertiner*, in *Jahrbuch für westdeutsche Landesgeschichte*, dl. IV, 1978, blz. 37 (zonder dat men zich daarom over alle, door deze auteur voorgestelde, familiebanden van Norbert dient uit te spreken).

⁶⁰ Afgezien van de, hieronder behandelde, ledenlijst van het kapittel van Fosses, die echter tot nog toe niet op Hugo van Fosses toegepast werd, en virtueel – dat maakt het voorwerp uit van §7 – van enkele Kamerijkse bisschopsoorkonden van vóór 1119.

⁶¹ A. POTTHAST, *Bibliotheca ...*, dl. I, blz. 588^b-589^a, art. *Miracula s. Mariae Laudunensis, libri 3*; dl. II, blz. 1494^a-1496^a, art. *Vita s. Norberti Magdeburgensis archiepiscopi*; SOCIÉ BOLLANDIANI, *Bibliotheca hagiographica latina antiquae et mediae aetatis*, dl. II, Brussel, 1900/01 (1949²), blz. 903, art. *Norbertus ep. Magdeburgensis*, nrs. 6248 (*I. Vita*)

namelijk in de *Vita A Norberti*⁶² en *Vita B Norberti*⁶³ en in het *Liber de miraculis S. Mariae Laudunensis*⁶⁴, te Valencijn als rechterhand van

en 6429 (2. *Vita*); M. McCORMICK, *Index scriptorum operumque Latino-Belgicorum medii aevi*, dl. III-1: XIIe siècle. *Œuvres hagiographiques*, Brussel, 1977, blz. 106-107, rubr. V.MF.L, art. *Miracula Mariae Laudunensis*; *Repertorium fontium* ..., dl. V, blz. 452, art. *Miracula S. Mariae Laudunensis*; H. FROS, *Bibliotheca hagiographica ... Novum supplementum*, Brussel, 1986, blz. 668, art. *Norbertus* ..., nr. 6248.

⁶² *Vita [A] Norberti archiepiscopi Magdeburgensis*, uitg. R. WILMANS, in *Monumenta Germaniae historica, Scriptores* [= M.G.H., SS.], dl. XII, Hannover, 1856 (in het vervolg als uitgave gebruikt), blz. 675, kap. 6; uitg. en vert. H. KALLFELZ, *Vita sancti Norberti archiepiscopi Magdeburgensis (Vita A). Das Leben des heiligen Norbert, Erzbischofs von Magdeburg (Fassung A)*, in *Vitae quorundam episcoporum saeculorum X, XI, XII. Lebensbeschreibungen einiger Bischöfe des 10.-12. Jahrhunderts*, Darmstadt, 1973, blz. 460-463, kap. 6; vert. G. HERTEL, *Leben des heiligen Norbert Erzbischofs von Magdeburg*, in *Die Geschichtschreiber der deutschen Vorzeit*, Leipzig, 1881 (Berlijn, 1941²), blz. 12-14, kap. 6; vert. G. [VAN DER VELDEN] en F. PETIT, *Vie de saint Norbert*, in *Saint Norbert. Traduction inédite d'un manuscrit du XIIe siècle*, Caen, 1956, blz. 8-9, kap. VI; vert. R. GRÉGOIRE, *La "Vita di S. Norberto"*, *La vocazione sacerdotale. I canonici regolari nel medioevo*, Rome, 1982, blz. 154-156, kap. 6; vert. M. HRADSKY e.a., *Leben des heiligen Norbert von Magdeburg (nach einem zeitgenössischen Bericht)*, in *Heiliger Norbert von Magdeburg, 1582-1982*, [Maagdenburg, 1982], blz. 17, kap. 6; vert. W. GRAUWEN, *Het leven van heer Norbert, aartsbisschop van Maagdenburg*, Averbode (Scherpenheuvel-Zichem), 1984, blz. 10-11, kap. 6; vert. TH. ANTRY, *Vita Norberti A*, in *Communicator. The English speaking Circary of the Order of Prémontré*, dl. XIV, 1996, blz. 13-14, kap. VI; vert. A. RIBEIRO en D. PEETERS, *A vida de são Norberto, Arcebispo de Magdeburgo e fundador da Ordem Premonstratense. Vita Norberti "A"*, Jaú, 1997, blz. 13-14, kap. VI; vert. TH. ANTRY, *Version A: Life of Norbert, Archbishop of Magdeburg*, in *Norbert and Early Norbertine Spirituality*, New York-Mahwah, 2007, blz. 131-132, kap. 6.

⁶³ *Vita [B] S. Norberti canonicorum Praemonstratensium patriarchae*, uitg. L. SURIUS [= SAUER], *Vita Norberti, archiepiscopi Magdeburgensis, et primi authoris ordinis Praemonstratensis*, in *De probatis sanctorum historiis*, dl. III: *Complectens sanctos mensium Maii et Iunii*, Keulen, 1579², blz. 627-629, kap. XII-XIII; uitg. J. VANDER STERRE, *Vita S. Norberti canonicorum Praemonstratensium patriarchae, Magdeburgensium archiepiscopi, totius Germaniae primatis, Antverpiensium apostoli*, Antwerpen, 1656², blz. 47-54, kap. XII-XIII; uitg. D. PAPEBROCHIUS [= VAN PAPENBROECK], *Vita [sancti Norberti] auctore canonico Praemonstratensi coevo*, in *Acta sanctorum* [= AA. SS.] Junii, dl. I, Parijs, 1867³ (voortaan als standaarduitgave aangewend), blz. 815E-816D, kap. V/25-27; uitg. J.-P. MIGNE, *Vita S. Norberti auctore canonico Praemonstratensi coevo*, in *Patrologia latina*, dl. CLXX, Parijs, 1854 (1894²), kol. 1274A-1276E, kap. V; vert. D. MUDZAERTS, *Het leven ende de vervoeringhe van den H. Norbertus, sticht-vader van de witte Orde van Premonstreyt, arts-bisschop te Meydenburgh, apostel van Antwerpen, etc. verduytscht uyt oude schriften*, Antwerpen, 1630, blz. 28-34, kap. XIII-XV; vert. A. STRIZ, *Život svatého Norberta*, Praag, 1927, blz. 16-18, kap. X-XII; vert. W. GRAUWEN, *Over het ontstaan en de groei van de Premonstratenzers*, Averbode (Scherpenheuvel-Zichem), 1990, blz. 51-53, nrs. 25-27; vert. J. WUILLÈME, *Vie de saint Norbert, fondateur des Prémontrés. Biographie latine du XIIe siècle*, Nantes, 2005, blz. 57-60, nrs. 25-27.

Vgl. ook de 15de-eeuwse bewerking door J. CAPGRAVE, *The Life of St. Norbert*, uitg. C. SMETANA, Toronto, 1977, blz. 38-40, v. 449-511.

⁶⁴ HERIMAN VAN LAON, *Liber de miraculis S. Mariae Laudunensis*, uitg. R. WILMANS, in *M.G.H., SS.*, dl. XII (in het vervolg als uitgave gebruikt), blz. 659-660, kap. III/8; uitg.

de Kamerijkse graaf-bisschop Burchard (1114/16-1130)⁶⁵ blijkt te fungeren.

Valt deze nieuwe opdracht te rijmen met zijn voorbije levensloop? Men bedenke dat Hugo, als geestelijke, bij die gelegenheid het eigen diocees Luik moet verlaten hebben, om naar het naburige⁶⁶ bisdom Kamerijk over te stappen en zich onder het gezag van een andere ordinaris te stellen, en dat er anderszins niets geweten is over systematische betrekkingen tussen het collegiale kapittel van Fosses en het kathedrale kapittel van Kamerijk. Feit is anderzijds dat Luik én Kamerijk, als Lotharingse steden⁶⁷, in het Duitse Rijk gelegen waren, dat voor een Romaanstalige als Hugo de aantrekkingskracht van de metropool Kamerijk (op dat ogenblik de meest uitgestrekte Franstalige rijksstad⁶⁸ en een van de meest vermaarde bisschopszetels van het Westen⁶⁹) niet gering moet geweest zijn, dat er over de weg een nagenoeg directe verbinding tussen de twee centra bestond⁷⁰, dat de uitwisseling van personen en ideeën tussen beide aangrenzende diocesen altijd al intens was geweest⁷¹,

J.-P. MIGNE, in *Patrologia latina*, dl. CLVI, Parijs, 1853, kol. 997-998, kap. III/8; vert. G. HERTEL, *Von den Wundern der heiligen Maria von Laon. Buch III*, in *Die Geschichtschreiber der deutschen Vorzeit*, Leipzig, 1881 (1941²), blz. 115-116, kap. 8; vert. TH. ANTRY, *Herman of Tournai, Miracles of St. Mary of Laon*, in *Norbert and Early Norbertine Spirituality*, blz. 80-81, kap. 8.

⁶⁵ E. VAN MINGROOT, *Burchard van Aken, bisschop van Kamerijk en graaf van de Kamerijksgouw*, in *Nationaal biografisch woordenboek*, dl. XVI, Brussel, 2002, kol. 202.

⁶⁶ Zie, voor een visualisering van de lange gemeenschappelijke grens tussen de twee bisdommen: [J.] DEHARVENG en [] DRIESSENS, overzichtskaart "*Les diocèses de Belgique avant le 12 mai 1559*", in *D.H.G.E.*, dl. VII, Parijs, 1934, kol. 528/529.

⁶⁷ Westermann *Großer Atlas zur Weltgeschichte*, Brunswijk, 1981/1982, blz. 55, kaart "*Die karolingischen Teilreiche seit 843*".

⁶⁸ F. HIRSCHMANN, *Die Bischofssitze um 1000 – Bautätigkeit, Reform und Fürsorge vor dem Hintergrund des Investiturstreits*, in *Vom Umbruch zur Erneuerung? Das 11. und beginnende 12. Jahrhundert – Positionen der Forschung*, München, 2006, blz. 443.

⁶⁹ A. MOLINIER, *Les sources ...*, dl. II, blz. 159.

⁷⁰ Oudtijds was het meest aangewezen reisplan: Fosses-Walcourt (J. JONCKHEERE, kaart "*Les chemins antéromains de l'Entre-Sambre-et-Meuse*", in *Annales de la Fédération archéologique et historique de Belgique*, dl. XVII-1, 1903, blz. 486/487), Walcourt-Bavay (F. ROUSSEAU, kaart "*Le diocèse de Liège au moyen âge*", in *Annales de la Société archéologique de Namur*, dl. XXXIX, 1930, blz. 244/245), Bavay-Saint-Waast (H. PLATELLE, schetskaart "*Famars et son réseau de relations*", in *Histoire de Valenciennes*, Rijsel, 1982, blz. 12, fig. 1) en Saint-Waast-Kamerijk (A. BRUYELLE, "*Carte des anciennes voies romaines du Cambrésis et partie du Haynaut-Français*", in *Mémoires de la Société d'émulation de Cambrai*, dl. XXVI-1, 1859, blz. 196/197; vgl. P. LEMAN, *Les voies romaines de la Belgique. Les carrefours occidentaux: Bavay, Cambrai, Arras, Tournai et Cassel*, in *Belgian Archaeology in a European Setting II*, Leuven, 2001, blz. 93, fig. 7). Zie verder, §16.

⁷¹ Zie laatstelijk T. RICHES, *Bishop Gerard I of Cambrai-Arras, the Three Orders, and the Problem of Human Weakness*, in *The Bishop reformed. Studies of Episcopal Power and*

dat cumulatief van kerkelijke beneficiën (in dit geval te Fosses en te Kamerijk)⁷² in die periode allerminst uitzonderlijk was⁷³, en dat bepaalde ingrijpende belevenissen⁷⁴, persoonlijke contacten of familiebanden⁷⁵ Hugo vanuit Fosses naar de thans Noord-Franse Scheldestad kunnen gevoerd hebben, om er in curiale dienst te treden van gewezen keizerlijk hofkapelaan⁷⁶ Burchard⁷⁷.

Helaas ontgaat ons al te veel van de “kleine” geschiedenis van de hoge middeleeuwen, weten we al te weinig af van de individuele achtergronden⁷⁸, lotgevallen, ervaringen, en beweegredenen⁷⁹ van de middeleeuwse mens, om ten gronde dergelijke ontwikkelingen in het bestaan van een bepaald individu te reconstrueren of te evalueren. Hoe dan ook, het kan niet geloofwaardig worden dat de cesuur tussen de gecanoniseerde levensfase van Hugo te Fosses en zijn onaangekondigde optreden in het “Kamerijkse” Valenciën⁸⁰, opmerkelijk is.

Culture in the Central Middle Ages, Aldershot-Burlington, 2007, blz. 133, die het letterlijk heeft over “Individuals, ..., who could move back and forth between the dioceses of Liège and Cambrai, ...”. Het daartoe aangewende getuigenis wordt geregeesterd en commentariseerd door E. VAN MINGROOT, *Les chartes de Gérard Ier, Liébert et Gérard II, évêques de Cambrai et d'Arras, comtes du Cambrésis (1012-1092/93)*, Leuven, 2005, *Annexe*, blz. 318-320, nr. 0.01.

⁷² Vgl. F. PETIT, *Norbert et l'origine des Prémontrés*, Parijs, 1981, blz. 55 (over de Valenciënse episode van 1119: zie verder, §4): “À la porte de l'évêque, Norbert trouva un jeune chanoine de Fosses [plaatsaanduidend of institutioneel bedoeld?], chapelain du prélat”; W. GRAUWEN, *Norbert als vredesapostel te Fosses, Moustier, Gembloers en Corroy-le-Château, 1119*, in *An. Praem.*, dl. LXVIII, 1992, blz. 21 (zomer 1119): “om ... over zijn prebende in het kapittel van Fosses te beschikken”. Dergelijke band met Fosses zou een gedeeltelijke verklaring kunnen bieden voor het feit dat hij in zijn Kamerijkse periode niet sterker op de voorgrond treedt, en wellicht niet expliciet als kapelaan aan te treffen is in de instrumentaire getuigenlijsten (zie verder, §7); allerminst zeker als deze blijvende interactie echter is, blijft voortgezette studie hier vereist (zie verder, §11).

⁷³ Zie verder, §24.

⁷⁴ Een voorbeeld: verder (§19) wordt een oorzakelijk verband gezocht met sommige incidenten uit de Luikse bisdomsgeschiedenis.

⁷⁵ Nog een voorbeeld: verder (§10) wordt als werkhypothese enige relatie met het geslacht van de Erleboldi van Cantaing-Cantigneul in het vooruitzicht gesteld.

⁷⁶ F. HAUSMANN, *Reichskanzlei und Hofkapelle unter Heinrich V. und Konrad III.*, Stuttgart, 1956, blz. 87-89, nr. 6 art. *Burkhard*.

⁷⁷ We kunnen natuurlijk niet instemmen met de aanpak van sommige oudere auteurs (zie verder §12 vn.) die Hugo tot de “familie” – mits die uitdrukking al letterlijk moet genomen worden – van Burchard rekenden.

⁷⁸ Vgl. H. LAMY, *Vie ...*, 1925, blz. 13-14, die veronderstelt dat Burchard en Hugo mekaar al kenden van vóór Burchards promotie tot bisschop. Zie verder, §11.

⁷⁹ Vgl. verder, §2 en §18, voor een poging tot verklaring.

⁸⁰ Zie verder, §4 en §13 (omtrent de verhouding van deze stad tegenover het bisdom Kamerijk).

Als eerste objectief nemen we ons derhalve voor een lichtelijk afwijkende gang van zaken voor te stellen, of minstens uit te proberen, voor de aanvangsperiode van Hugo's eigenlijke loopbaan. Wel moet van meet af aan toegegeven worden dat ook in een scenario, waarin het leven van Hugo van Fosses als jongvolwassene zich hoofdzakelijk of gedeeltelijk te Kamerijk zou afgespeeld hebben, allerhande vraagtekens blijven bestaan, en moet er ook voor gewaarschuwd worden dat het waarheidsgehalte van sommige van de tussenin voorgestelde componenten, ogenschijnlijk zwakkere schakels in deze vernieuwde deelbiografie van de toekomstige premonstratenzer Hugo, pas helemaal aan het einde van het onderzoek op verantwoorde wijze zal kunnen beoordeeld worden.

Maar keren we eerst nog eventjes terug naar Fosses-la-Ville⁸¹ en het kapittel aldaar. Overeenkomstig de *Vita A Norberti* was Hugo van Prémontré immers afkomstig uit het *Fossense territorium*⁸². Dat gebied, Fosses⁸³ en omgeving⁸⁴, vormde sinds 980⁸⁵ een Luikse enclave⁸⁶ in het graafschap Namen⁸⁷.

⁸¹ Belg., prov. en arr. Namen, hpl. kant., gem. Fosses-la-Ville. Vgl. M.-S. BOUCHAT en P.-P. DUPONT, *Fosses-la-Ville*, in *Gemeenten van België. Geschiedkundig en administratief-geografisch woordenboek*, dl. III, Brussel, 1981, blz. 1094-1096. Tot 1963 was de schrijfwijze "Fosse" gebruikelijk (E. GUYOT (ed.), *Dictionnaire des communes de Belgique*, Brussel, 1951, blz. 150^a, art. *Fosse(-la-Ville)*; E. DE SEYN, *Geschied- en aardrijkskundig woordenboek der Belgische gemeenten*, dl. I, Turnhout, [1967], blz. 426^a-427^b, art. *Fosse(-la-Ville)*).

⁸² *Vita A Norberti*, ed. cit., blz. 678, l. 6: "Domnus namque Hugo, ... (circa) natale solum, (circa) Forense [= Fossense?] videlicet territorium". Over de betekenis van deze geografische omschrijving: zie verder, §20.

⁸³ Over het economisch en strategisch belang van de lokaliteit: G. DESPY, *Tonlieu et marché à Fosses-la-Ville du Xe au XIIIe siècle*, in *Recherches sur l'histoire des finances publiques en Belgique*, dl. III, Brussel, 1974, blz. 85-100; A. HANSAY, *L'inféodation du comté de Hainaut à l'église de Liège en 1071*, in *Bulletin de la Société d'art et d'histoire du diocèse de Liège*, dl. XIII, 1902, blz. (45-58) 55 (vgl. J. LECOMTE, *Introduction ...*, dl. II, blz. 141-142, art. *Le traité de Fosses, 1071*).

⁸⁴ Over het grondgebied en de begrenzing van deze enclave: zie verder, §20.

⁸⁵ Oprichtingsjaar (vgl. J.-F. NIERMEYER, *Lotharingen en Friesland onder Duitse koningsmacht, 925-1076*, in *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, dl. II, Utrecht-Antwerpen, 1950, blz. 20) van het "graaf-bisdom" Luik, gewoonlijk "prins-bisdom" genoemd (in rechte pas vanaf ca. 1180: O. GUYOTJEANNIN, *La seigneurie épiscopale dans le royaume de France (Xe-XIIIe siècles)*, in *Chiesa e mondo feudale nel secoli X-XII*, Milaan, 1995, blz. 176, handelend over de bisschop van Luik).

⁸⁶ A. BEEKMAN, *Geschiedkundige atlas van Nederland. De gewesten van Noord- en Zuid-Nederland in 1300*, 's-Gravenhage, 1932², blz. 80, 83; J. LECOMTE, *Introduction à l'histoire de Fosses-la-Ville des origines à l'an mil*, [= dl. I], Bouge (Namen), 1995, blz. 205; dl. II, blz. 22.

⁸⁷ P. BONENFANT, kaart "Le duché de Lothier et le marquisat de Flandre à la fin du XIe siècle (1095)", in *Atlas de géographie historique de la Belgique, Carte III*, Brussel,

In het midden van de zevende eeuw⁸⁸ was te Fosses aan de Biesme (zijrivier van de Samber)⁸⁹ een Iers klooster⁹⁰ gesticht ter ere van Sint-Pieter⁹¹, een communautiteit⁹² die, aanvankelijk georganiseerd naar Columbaanse traditie⁹³, al gauw onder het patroonschap van Sint-Foillaan-en-Ultaan werd gesteld. “Koninklijke” abdij in de Pepinidisch-Karolingische periode⁹⁴, en overgegaan tot de benedictijner leefregel in

1932; vgl. A. BEEKMAN, kaart “De gewesten van Noord- en Zuid-Nederland in 1300”, in *Geschiedkundige atlas van Nederland*, 's-Gravenhage, 1929, nr. I,4/1.

⁸⁸ A. DIERKENS, *L'abbaye Saint-Pierre – puis chapitre Saint-Feuillen – de Fosses*, in *Abbayes et chapitres entre Sambre et Meuse (VIIe-XIe siècles)*, Sigmaringen, 1985, blz. 76 (“vraisemblablement en 651”), 321; vgl. J. GAUZE, *Saint Feuillen, évêque irlandais, apôtre de la Gaule-Belgique, et ses trois bienheureux compagnons, martyrisés en haine de la foi l'an 655*, Nijvel, 1970, blz. 20, 32; J. LECOMTE, *Saint Feuillien et la fondation du monastère de Fosses*, Bouge (Namen), 1997², blz. 51.

⁸⁹ C.-G. ROLAND, *Toponymie namuroise*, in *Annales de la Société archéologique de Namur*, dl. XXIII, 1899, blz. 100, art. *Bebrona*; blz. 102, art. *Beverna*; E. CLAUSSET en G. MAUCLET, *Histoire d'Auvclais*, Gembloers, 1930, blz. 10; E. DE SEYN, *Geschied- en aardrijkskundig ...*, dl. I, blz. XVII-XVIII). Zie, voor de loop van de Biesme in Fosses: J. LECOMTE, schetskaart “*Le cours naturel et les bras artificiels de la Biesme*”, in *Introduction ...*, dl. II, blz. 283. De Biesme werd ter plaatse zelf gevoed door een kleine bijrivier, de Rosière (G. LAMBIOTTE en R. DELCHAMBRE, *Aisemont à travers les âges*, Mettet, 1971, blz. 60).

⁹⁰ U. BERLIÈRE, *Monastère de Fosses*, in *Monasticon belge*, dl. I-1, Maredsous, 1890 (Luik, 1961²), blz. 57-58; J. CRÉPIN, *Le monastère des Scots à Fosses*, in *La terre wallonne*, dl. VIII, 1923, blz. 357-385; dl. IX, 1923/24, blz. 16-26; É. MICHEL, *Monastère de Fosses*, in *Abbayes et monastères de Belgique*, Brussel-Parijs, 1923, blz. 240-242; É. BROUETTE, *Fosses-la-Ville. Le monastère scot*, in *D.H.G.E.*, dl. XVII, kol. 1218-1219, nr. 2.

⁹¹ A. STASSIN, *Notice ...*, blz. 11; J. CRÉPIN, *Le monastère ...*, blz. 359; É. BROUETTE, *Fosses-la-Ville. Le monastère ...*, kol. 1218.

⁹² Her en der wordt nog het “klooster van Fosses” (door de band geïnterpreteerd als O.S.B.) als eerste opleidingscentrum voor de jonge Hugo uitgekozen: J. LE PAIGE, *Vita beati Hygonis ...*, blz. 416^a (“in Fossensi sanctorum Foilliani & Vltani Monasterium”); B. FISEN, *B. Hvgo ...*, blz. 110; L. HUGO, *Sacri et canonici ...*, dl. I, kol. 5; M. ILLANA, *La vida ...*, blz. 404^b (“Monasterio de los Santos Fevillano, y Ultano, del Orden de San Benito”); G. LIENHART, *B. Hugo, Fossensis ...*, blz. 289^b; F.-X. DE FELLER, *Hugues de Fosse ...*, blz. 465^a; L.-M. PÉTIN, *Hugues (le bienheureux) ...*, kol. 1460; F. PÉRENNES, *Hugues de Fosse ...*, kol. 741; J.-B. L'ÉCUY, *Hugues de Fosse ...*, blz. 135^b; J. STADLER, *Hugo ...*, blz. 790^a; J. HILLEGEER, *Gelukzalige Hugo ...*, blz. 21; E. VAN ARENBERGH, *Hugues de Fosses ...*, kol. 664; L. GOOVAERTS, *Hugues de Fosse ...*, blz. 400^b; A. VICO en A. MARIANI, *Decretum ...*, blz. 316 of blz. 463; F. VON SALES DOYÉ, *Hugo de Fosses ...*, blz. 527 (“im Kloster Fosses”); A. BUTLER en H. THURSTON, *BD. Hugh of Fosse ...*, blz. 153 (“Benedictine community”); F. en T. BAUTZ, *Hugo von Fosse(s) ...*, kol. 1140; enzo-voort.

⁹³ J. LECOMTE, *Saint Feuillien ...*, blz. 95-97; vgl. L. NOIR, *Le chapitre de Saint-Feuillen de Fosses des origines à 1455*, in *Contributions à l'histoire économique et sociale*, dl. VI, 1970/71, blz. 196 (oorspronkelijk volgens de regel van sint Comgall).

⁹⁴ A. DIERKENS, *Abbayes ...*, blz. 77; J. LECOMTE, *Introduction ...*, dl. I, blz. 176-177, art. *Fosses, abbaye royale*.

de loop van de achtste eeuw⁹⁵, was de abdij in 900/907⁹⁶ in het bezit van de bisschoppen van Luik gekomen.

Op initiatief van de bisschop van Luik werd, omstreeks 910⁹⁷, te Fosses een collegiaal kapittel geïnstalleerd⁹⁸. Het is nog niet uitgemaakt hoelang de kanunniken volgens de regel van Aken (816) in gemeenschap zijn blijven leven⁹⁹, en in de bestudeerde tijdsspanne – dat was, let wel, bepalend voor het leefpatroon van de jeugdige kapittelheer Hugo – mits enige goede wil als “reguliere” kanunniken van de oude stempel¹⁰⁰ konden getypeerd worden¹⁰¹. De enen situeren de afloop van de *vita communis* op het einde van de elfde eeuw¹⁰², zegge en schrijve

⁹⁵ U. BERLIÈRE, *Monastère ...*, blz. 57 (vóór de synode van Estinnes van 744).

⁹⁶ A. DIERKENS, *Abbayes ...*, blz. 79; J. LECOMTE, *Introduction ...*, dl. I, blz. 207; vgl. G. KURTH, *Notger de Liège et la civilisation au Xe siècle*, dl. I, Parijs e.a., 1905 (1982²), blz. 177-178; U. LIEBENSTEIN, *Fosses, ehem. OSB-Abtei*, in *Lexikon für Theologie und Kirche*, dl. III, Freiburg-München, 1995³, kol. 1369-1370 (907).

⁹⁷ J. LECOMTE, *Introduction ...*, dl. I, blz. 225; vgl. J. CRÉPIN, *Le monastère ...*, in *La terre wallonne*, dl. IX, 1923/24, blz. 19-21 (907/918); F. ROUSSEAU en F. COURTOY, *Fosses*, in *Annales de la Fédération archéologique et historique de Belgique*, dl. XXXI, 1938, blz. 94 (827/928); É. DE MOREAU en A. DE GHELLINCK, *Répertoire des chapitres, abbayes, prieurés et couvents*, in *Histoire de l'Église en Belgique*, aanv. dl., Brussel, 1948, blz. 477, art. *Fosse* (“avant 918”); L. NOIR, *Le chapitre ...*, blz. 196 (907/919).

⁹⁸ Vgl. nog P. CLAESSENS, *Les chapitres séculiers en Belgique*, in *Précis historiques. Mélanges religieux, littéraires et scientifiques*, dl. XXXIII, 1884, blz. 308, nr. 17, art. *Fosses, Saint-Feuillen* (974); M. BROZE, *Essai sur le développement de la ville de Fosse des origines à 1343 (premier établissement du tribunal des XXIII)* [licentiaatsverhandeling], Luik, 1958, blz. 56 (stapsgewijze “entre le milieu du IXe siècle et la fin du Xe siècle”); [J. JEANMART], *Fosses-la-Ville. La collégiale Saint-Feuillen*, Fosses-la-Ville, 1970, blz. 2 (974) en passim.

⁹⁹ CH. DEREINE, *Chanoines*, in *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, dl. XII, Parijs, 1953, kol. 369.

¹⁰⁰ J. LECOMTE, *Introduction ...*, dl. II, blz. 310: “Jadis, les chanoines de Fosses pouvaient porter le titre de chanoines réguliers, puisqu'ils étaient soumis à une règle (la règle d'Aix), ...” (vgl., voor de Luikse kanunniken in het algemeen: CH. DEREINE, *Clercs et moines au diocèse de Liège du Xe au XIIe siècle*, in *Annales de la Société archéologique de Namur*, dl. XLV, 1950, blz. 189, 194-195; Id., *Les chanoines réguliers au diocèse de Liège avant saint Norbert*, Brussel, 1950/52 (Leuven, 1952²), blz. 51, die er de aandacht op vestigt dat de Luikse kanunniken, naar het woord van Siebert van Gemboers, trouw waren gebleven aan de “*canonica regula ex traditione Patrum*”).

¹⁰¹ Over de vitaliteit van deze gestichten in het bisdom Luik: CH. DEREINE, *Les chanoines réguliers ...*, blz. 41-43; vgl. H. SILVESTRE, *Sur une des causes de la grande expansion de l'ordre canonial dans le diocèse de Liège aux Xe et XIe siècles*, in *Revue belge de philologie et d'histoire. Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis*, dl. XXXI, 1953, blz. 65-75. Over hun rol in het algemeen: J. CHÂTILLON, *La crise de l'église aux XIe et XIIe siècles et les origines des grandes fédérations canoniales*, in *Revue d'histoire de la spiritualité*, dl. LIII, 1977, blz. 9-11.

¹⁰² L. NOIR, *Le chapitre ...*, blz. 196: tussen 1075 en 1100; vgl. Id., *Le chapitre de Saint-Feuillen de Fosses des origines à 1455* [licentiaatsverhandeling], Brussel, 1968, blz. 94-96 (geciteerd door J. LECOMTE, *Introduction ...*, dl. II, blz. 239).

1086¹⁰³, terwijl een andere opvatting attendeert op het voortbestaan van de *praebenda communis* tot ver in de twaalfde eeuw¹⁰⁴. Het valt op, ook al zegt dat niet alles¹⁰⁵, dat het heringerichte, nu “bisschoppelijk” sticht¹⁰⁶, tot in de tweede helft van de twaalfde eeuw bij gelegenheid als *monasterium* of *coenobium* betiteld werd¹⁰⁷.

De nieuwe, pre-romaanse kapittelkerk van Sint-Foillaan (Fosses II)¹⁰⁸, nog steeds op de aloude locatie¹⁰⁹, de huidige *Place du Chapitre*¹¹⁰, gevestigd¹¹¹, dateert uit het einde van de tiende eeuw¹¹². Uitgebreid in Rijn-Maasstijl (Fosses III)¹¹³ op het einde van de elfde eeuw¹¹⁴, waarbij

¹⁰³ A. DIERKENS, *Abbayes* ..., blz. 87-88.

¹⁰⁴ J. LECOMTE, *Introduction* ..., dl. II, blz. 239-242, 301-305, 357.

¹⁰⁵ Vgl. CH. MÉRIAUX, *Communautés de clercs et communautés de chanoines dans les diocèses d'Arras, Cambrai, Tournai et Théroutanne (VIIe-XIe siècles)*, in *Frühformen von Stiftskirchen in Europa*, Leinfelden-Echterdingen, 2005, blz. 252.

¹⁰⁶ J. LECOMTE, *Introduction* ..., dl. II, blz. 216-218, art. *Fosses, abbaye épiscopale*.

¹⁰⁷ M. BROZE, *Essai* ..., blz. 61 (1140); É. BROUETTE, *Fosses-la-Ville. Le chapitre* ..., kol. 1219; vgl. H. LAMY, *Vie* ..., 1908, blz. 161 of blz. 6; en halvelings [], *Hugo van Fosses of van Prémontré*, in *Grote Nederlandse Larousse encyclopedie*, dl. XII, kol. 336^b (Hugo als monnik).

¹⁰⁸ Plattengrond: J. MERTENS, *Recherches archéologiques dans la collégiale Saint-Feuillen*, in *Bulletin van de Koninklijke commissie voor monumenten en landschappen*, dl. IV, 1953 (en in *Archaeologia Belgica*, dl. XIII, Brussel, 1953), blz. 184/185, nr. II: *Eccl. S. Folliani*; A. DIERKENS, *Abbayes* ..., blz. 84, fig. 1; J. LECOMTE, *Introduction* ..., dl. I, blz. 240: *Collégiale notgérienne (vers 990)*; Id., *Introduction* ..., dl. II, blz. 166, fig. 3.

¹⁰⁹ J. MERTENS, *Recherches* ..., blz. 170, lokaliseert de karolingische Sint-Pieterskerk (8ste-9de eeuw) van het klooster van Fosses (Fosses I) onomstotelijk onder de huidige dekenale kerk. Vgl. J. JEANMART, *Fosses-la-Ville: collégiale Saint-Feuillen*, in *Archeologie*, jg. 1975, blz. 82; M. CHAPPELLE, *Coup d'œil* ..., blz. 19.

¹¹⁰ J. LECOMTE, *Introduction* ..., dl. I, blz. 155; vgl. *Guide des rues de Belgique. Stratenatlas van België*, Antwerpen, 1999², *Namur-Namen*, kaartblad 59 (plus index, art. *Fosses-la-Ville*).

¹¹¹ Tevoren werd het Ierse klooster ondergebracht in de buitenwijk “en Leiche” (J. CRÉPIN, *Le monastère* ..., in *La terre wallonne*, dl. VIII, blz. 360-363; vgl. J. ROMAIN, *Fosses* ..., blz. 5-6; *Le patrimoine monumental de la Belgique*, dl. V-1, Luik, 1975 (Sprimont, 1998²), blz. 227^b, art. *Fosses-la-Ville*). Deze inplanting (J. LECOMTE, *Introduction* ..., dl. I, blz. 69, schetskaart; *Guide des rues* ..., loc. cit.: *Place de Leiche*) wordt tegenwoordig niet meer aanvaard.

¹¹² A. DIERKENS, *Abbayes* ..., blz. 83 (“vers la fin du Xe siècle”); vgl. J. MERTENS, *Recherches* ..., blz. 173 (“Xe siècle”). Als referentieperiode wordt het episcopaat van Notger (972-1008) vooropgesteld: J. JEANMART, *Fosses-la-Ville* ..., blz. 2 (974), 4; A. DIERKENS, op. cit., blz. 84.

¹¹³ J. MERTENS, *Recherches* ..., blz. 174, fig. 38: *Fosse. Eccl. S. Folliani*; vgl. blz. 184/185, plan nr. II; weergegeven door L.-F. GENICOT, *Les églises mosanes du XIe siècle*, Leuven, 1972, blz. 310, fig. 160: *Plans comparés d'églises mosanes*, nr. 13, art. *Fosses III*; blz. 317, fig. 163 (op zes na het grootste van de gerepertorieerde monumenten); *Le patrimoine* ..., dl. V-1, blz. 230, nr. XXIX; A. DIERKENS, *Abbayes* ..., blz. 89, fig. 2.

¹¹⁴ J. MERTENS, *Recherches* ..., blz. 175 (“vers la fin du XIe siècle, ou même au début du XIIe”), 180 (“vers la fin du XIe siècle”); A. DIERKENS, *Abbayes* ..., blz. 90 (“Entre 1086

ook de tiende-eeuwse bidplaats ter ere van de heilige Foillaan¹¹⁵ als crypte in het complex geïntegreerd werd¹¹⁶, zal het heiligdom in 1140 door brand zwaar verwoest worden¹¹⁷; bepaalde onderdelen van de romaanse basiliek¹¹⁸ zijn tot vandaag geconserveerd¹¹⁹. Het aanpalende kloosterpand van Fosses II bevond zich oorspronkelijk aan de oostzijde van de basiliek¹²⁰, en werd na de bouw van Fosses III in noordoostelijke richting verlegd¹²¹ om er behuizingen voor de kanunniken op te trekken¹²²; zelfs de contouren van het kerkplein uit die periode, aan de zuidkant van de kerk¹²³, zijn tot vandaag enigermate herkenbaar gebleven¹²⁴.

et les premières décennies du XIIe siècle”); J. LECOMTE, *Introduction* ..., dl. II, blz. 159 (“Au cours de la dernière décennie du XIe siècle”), 165 (“Vers 1090”), 172 (“entre 1086 et 1095”).

¹¹⁵ C. LAMBOT, *L'oratoire du martyrium de saint Feuillen à Fosses*, in *Revue bénédictine*, dl. LXXIX, 1969, blz. 281-287 (vgl. blz. 285: opgetrokken vóór 954).

¹¹⁶ L.-F. GENICOT, *Les églises* ..., blz. 132, fig. 72: *Fosses, St-Feuillen. Crypte extérieure. État vers 1872*; J. LECOMTE, *Introduction* ..., dl. I, blz. 194 (situatieschets).

¹¹⁷ *Annales Fossenses*, uitg. G. PERTZ, in *M.G.H., SS.*, dl. IV, Hannover, 1841, blz. 31, a° 1140 (samen met het kloosterpand en de bisschoppelijke burcht); vgl. J. BORGNET, *Cartulaire de la commune de Fosses*, Namen, 1867, *Introduction*, blz. XII-XIII (1136/42); M. CHAPPELLE, *Coup d'œil* ..., blz. 20 (1136/40).

¹¹⁸ Onvermeld mag niet blijven dat de zalige Hugo, als prominente inwoner van Fosses, sinds 1928 een eigen kapel heeft gekregen in de huidige dekenale kerk ([], *Petit guide de la collégiale Saint-Feuillen à Fosses*, Gembloers, [1946], blz. 11; J. ROMAIN, *Fosses* ..., blz. 16).

¹¹⁹ J. MERTENS, *Recherches* ..., blz. 175, 180; J. JEANMART, *Fosses-la-Ville* ..., blz. 5; *Le patrimoine* ..., dl. V-1, blz. 228^a (“de la fin du Xe plutôt que du XIe s.”); vgl. overigens A. JOURDAIN en L. VAN STALLE, *Dictionnaire encyclopédique de géographie historique du royaume de Belgique*, dl. I, Brussel, 1895, blz. 411, art. *Fosse*; R. MAERE en L. DELFÉRIÈRE, *La tour de la collégiale de Fosses*, in *Annales de la Société archéologique de Namur*, dl. XLIII, 1938/39, blz. 224; R. LEMAIRE, *De Romaanse bouwkunst in de Nederlanden*, Brussel, 1952, blz. 83; M. HARTIG, *Fosses* ..., kol. 226. Bepalend daarvoor waren de restauratie in 1149-1153, noodzakelijke renovaties in de loop der eeuwen, en de partiële verbouwing in 1721-1723/24 (*Petit guide* ..., blz. 6; L.-F. GENICOT, *Fosses-la-Ville (Namur)*, in *Dictionnaire des églises de France*, dl. Vc: *Belgique*, Parijs, 1971, blz. 46^a).

¹²⁰ J. DE STURLER, *À propos des cloîtres orientaux des régions mosanes ... et d'ailleurs*, in *Mélanges Félix Rousseau. Études sur l'histoire du pays mosan au moyen âge*, Brussel, 1958, blz. 585, nr. 3; vgl. M. BROZE, *Essai* ..., blz. 17 (ingepalmd bij de bouw van de romaanse kerk).

¹²¹ J. LECOMTE, *Introduction* ..., dl. I, blz. 242.

¹²² J. ROMAIN, *Fosses* ..., blz. 19; L. NOIR, *Le chapitre* ..., blz. 196; J. LECOMTE, *Introduction* ..., dl. I, blz. 242-243.

¹²³ Vgl. J. MERTENS, *Recherches* ..., blz. 179-180; J. ROMAIN, *Fosses* ..., blz. 11; J. DE STURLER, *À propos* ..., blz. 586. J. LECOMTE, *Introduction* ..., dl. II, blz. 191, ziet wel een ingrijpend verschil met de huidige configuratie.

¹²⁴ J. ROMAIN, *Fosses* ..., blz. 11.

De Sint-Foillaanskerk, de bisschoppelijke kasteelburcht¹²⁵ en de donjon¹²⁶, beide laatste gelegen in de naaste omgeving van de abdij (kapittel), bevonden zich tezamen binnen de pre-stedelijke omwalling¹²⁷ van Fosses¹²⁸. Daar ontwikkelde zich na verloop van tijd de *Ville des chanoines*¹²⁹. Nadat, als resultaat van de keizerlijke schenking van 974¹³⁰, in Fosses een toldienst, muntatelier en vermoedelijk een wekelijkse markt¹³¹, en in 1086 ook een jaarmarkt¹³², waren ontstaan, gevolgd door een aanzienlijke bevolkingsaan groei, vormde zich ook de aanpalende *Ville des bourgeois*. In 1149 finaal ommuurd¹³³, zal Fosses in territoriaal opzicht een volwaardige stad worden¹³⁴ en, na het bevechten¹³⁵ van stedelijke vrijheden, een van de “goede steden”¹³⁶ uitmaken van het prinsbisdom Luik¹³⁷, kwartier Entre-Sambre-et-Meuse¹³⁸.

¹²⁵ J. ROMAIN, *Fosses ...*, blz. 20, art. *Résidence épiscopale*; vgl. R. DEPREZ, *La politique castrale dans la principauté épiscopale de Liège du Xe au XIVe siècle*, in *Le moyen âge. Revue d'histoire et de philologie*, dl. LXV, 1959, blz. 504, 537 (kaart).

¹²⁶ J. ROMAIN, *Fosses ...*, blz. 19-20, art. *La Tour Morialmé*; J. NOËL, *Grands seigneurs d'autrefois: les haut-voués et dames-avouereses de Fosse (ancienne bonne ville Liégeoise) de (vers) l'an 1087 à l'an 1792*, Fosses-la-Ville, 1957, blz. 10-12, art. *La Tour de Morialmé*; J. LECOMTE, *Introduction ...*, dl. II, blz. 288, art. *La tour de Morialmé*.

¹²⁷ M. BROZE, *Essai ...*, blz. 72-80, art. *Castrum*.

¹²⁸ J. LECOMTE, plattegrond “*Le castrum [= omwalling] notgérien de Fosses*”, in *Introduction ...*, dl. I, blz. 248; dl. II, blz. 278, 280-281.

¹²⁹ J. ROMAIN, *Fosses ...*, blz. 6; vgl. C. BORNET, *Cartulaire ...*, blz. XVIII; F. ROUSSEAU en F. COURTOY, *Fosses ...*, blz. 94 (eerst kortweg “*Le chapitre*” of “*L'encloître*” genoemd).

¹³⁰ A. STASSIN, *Notice ...*, blz. 17; F. VERCAUTEREN, *Marchands et bourgeois dans le pays mosan aux XIe et XIIe siècles*, in *Mélanges Félix Rousseau ...*, blz. 658; in *Études d'histoire médiévale. Recueil d'articles du Professeur Vercauteren*, Brussel, 1978, blz. 200; M.-L. FANCHAMPS, *Étude sur les tonlieux de la Meuse moyenne du VIIIe au milieu du XIVe siècle*, in *Le moyen âge*, dl. LXX, 1964, blz. 208.

¹³¹ G. DESPY, *Tonlieu ...*, blz. 86-87, 89-90; vgl. F. ROUSSEAU, *La Meuse et le pays mosan en Belgique. Leur importance historique avant le XIIIe siècle*, in *Annales de la Société archéologique de Namur*, dl. XXXIX, 1930, blz. 71-124.

¹³² G. DESPY, *Tonlieu ...*, blz. 90; J. LECOMTE, *Introduction ...*, dl. II, blz. 155-157.

¹³³ *Annales Fossenses*, ed. cit., blz. 31, a° 1149; C. BORNET, *Cartulaire ...*, blz. XV; M. BROZE, *Essai ...*, blz. 80-83, art. *Ville des bourgeois* (afzonderlijk ommuurd); M. BUSSELS, *Het kapittel van Fosses wil naar Hasselt verhuizen*, in *Mélanges Félix Rousseau ...*, blz. 158-159; J. LECOMTE, *Introduction ...*, dl. II, blz. 275-276.

¹³⁴ L. GENICOT, *Le Namurois politique, économique et social au bas moyen âge*, in *Annales de la Société archéologique de Namur*, dl. LII, 1964, blz. 155, art. *Fosses (1319 als terminus ad quem)*; G. DESPY, *Tonlieu ...*, blz. 95 (1230 als terminus ante quem).

¹³⁵ M.-S. BOUCHAT en P.-P. DUPONT, *Fosses-la-Ville ...*, blz. 1905^a.

¹³⁶ E. DE SEYN, *Geschied- en aardrijkskundig ...*, dl. I, blz. 427^a, art. *Fosse(-la-Ville)*; M.-S. BOUCHAT en P.-P. DUPONT, *Fosses-la-Ville ...*, blz. 1905^b.

¹³⁷ Vgl. L. GENICOT, *Le Namurois ...*, blz. 55, art. *Fosses*.

¹³⁸ M.-S. BOUCHAT en P.-P. DUPONT, *Fosses-la-Ville ...*, blz. 1904^b.

Zoveel is zeker: ingeval Hugo rond deze tijd in het lokale kapittel opgenomen werd, kon dat op geen gunstiger moment gebeurd zijn. Het Sint-Foillaanscollegiaal van de eindigende elfde eeuw, een van de voorname uit de streek¹³⁹, moet voor de aspirant-kanunnik ongetwijfeld een inspirerend en stimulerend midden geweest zijn: bruisend van bouwkundige projecten, verkerend in volle economische expansie¹⁴⁰, bekommerd om zijn caritatieve plichten¹⁴¹, befaamd om zijn verzorgde liturgie¹⁴², en getuigend van een vrij behoorlijk¹⁴³ artistiek¹⁴⁴ en intellectueel peil (dat laatste onder impuls van zijn cantor¹⁴⁵ uit de school van Sigebert van Gemblours). Het kapittel kende een tijdvak van hoogconjunctuur en stond dan ook in hoog aanzien¹⁴⁶ bij de toenmalige bisschop van Luik, Hendrik I van Toul-Astenois (1075-1091)¹⁴⁷.

§2. Hugo “Deus, Deus meus, respice”

Deze beslissende vraag blijft nog onbeantwoord: is Hugo de facto kanunnik van Fosses geweest? Tot dusverre hebben de biografische notities over Hugo¹⁴⁸, op basis van de Norbertusvitae¹⁴⁹, enkel gespeculeerd

¹³⁹ J. LECOMTE, *Introduction* ..., blz. 228-229; vgl. A. DIERKENS, *Abbayes* ..., blz. 86.

¹⁴⁰ J. LECOMTE, *Introduction* ..., dl. II, blz. 196-198 en 200-201.

¹⁴¹ *Ibid.*, blz. 204-207, art. *La fondation d'un centre d'accueil: l'hôpital Saint-Nicolas* (v. 1090). Vgl. M. BROZE, *Essai* ..., blz. 38-39 (gelokaliseerd “en Leiche”), 65; M. CHAPPELLE, *Coup d'œil* ..., blz. 19, die het ontstaan van dit Sint-Niklaasgasthuis, waarvan de statuten op het einde van de 11de eeuw gecodificeerd werden, al omstreeks het jaar 1000 stelt. Zie hierna.

¹⁴² J. LECOMTE, *Introduction* ..., dl. II, blz. 143.

¹⁴³ G. KURTH, *Notger* ..., blz. 180.

¹⁴⁴ J. LECOMTE, *Introduction* ..., dl. II, blz. 147-149, art. *La confection d'une châsse pour les reliques de saint Feuillien (1086)*. Zie hierna.

¹⁴⁵ Zie hierna.

¹⁴⁶ De prelaat wenste er daarom begraven te worden (J. LECOMTE, *Introduction* ..., dl. II, blz. 198-199; J.-L. KUPPER, *Liège et l'église impériale, XIe-XIIe siècles*, Parijs, 1981, blz. 306: iets meer terughoudend over de drijfveer voor die beslissing).

¹⁴⁷ J.-L. KUPPER, *Leodium (Liège/Luik)*, in *Series episcoporum ecclesiae catholicae occidentalis ab initio usque ad annum MCXCVIII*, dl. V-1, Stuttgart, 1982, blz. 73-74, art. *Heinricus (I)*; ID., *Henri Ier, évêque de Liège*, in *D.H.G.E.*, dl. XXIII, 1990, kol. 1166-1167, nr. 117. Beter bekend onder de naam “Hendrik van Verdun” (J.-L. KUPPER, *H[einrich] I. von Verdun*, in *Lexikon des Mittelalters*, dl. IV, München-Zürich, 1989, kol. 2083, nr. 82).

¹⁴⁸ Wat overigens zijn nationaliteit aangaat: herkomstig als Hugo was uit het Belgische district dat thans als Entre-Sambre-et-Meuse bekend staat (vgl. bv. Joz. JANSSEN, *La Belgique* ..., dl. I, blz. 5), werd hij, naar gelang van het ingenomen standpunt, in de literatuur geaccapareerd als Kamerijker (A. DE RAISSE, *De beato Hugone Cameracensi sancti Norberti socio*, in *Ad natales sanctorum Belgii Ioannis Molani avtarivm*, Douai, 1626,

over zijn lidmaatschap van genoemd kapittel, zonder dat daarnaast een echte bewijspplaats ter staving kon aangevoerd worden. Misschien valt dat gemis te verhelpen.

Voor ons onderzoeksproject is het namelijk belangrijk dat er, uit het vierde kwart van de elfde eeuw, een dubbele lijst¹⁵⁰ van de dertig¹⁵¹ kanunniken van het kapittel van Fosses bewaard is¹⁵². In deze twee ledenlijsten worden de koorheren telkens "geïdentificeerd" door middel van de

f° 20 v°: "Hvgonis, patriâ Cameracensis"; het Kamerijkse was historisch een van de XVII Provinciën), als Luikenaar (B. FISEN, *Sancta Legia Romanæ ecclesiæ filia, sive historiarum ecclesiæ Leodiensis partes duæ*, Luik, 1696², dl. I [Luik, 1642¹], blz. 219^a, nr. XXV: "Patriâ Leodiensis"; uit historisch perspectief was dat correct), als Belg (C. OUDIN, *Hvgo Farsitvs ...*, kol. 1263: "Hugonem, natione Belgam"; G. LIENHART, *Spiritus ...*, blz. 13: "Hugo, natione Belga"; Joz. JANSSEN, *op. cit.*, blz. 17: "Hugues de Fosses, le Belge"; A. ŽÁK, *Der heilige Norbert. Ein Lebensbild nach der Kirchen- und Pro-fangeschichte*, Wenen, 1930, blz. 233, nr. 3: "Hugo v. Fosses, ein Belgier"; É. DE MOREAU, *Histoire ...*, dl. III, blz. 443: "disciple belge"), als Nederlander (C. JÖCHER, *Hugo Farsitus ...*, kol. 1759: "ein Niederländer"), als (Groot-)Nederlander (E. VALVE-KENS, *Norbert ...*, blz. 45), als Zuid-Nederlander ([], *Hugo van Fosses of van Prémontré*, in *Grote Nederlandse Larousse encyclopedie*, dl. XII, kol. 336^b: "Zuidnederlands norbertijn"; H. VOLMULLER, *Hugo van Fosses ...*, blz. 270^a: "Zuidned. geestelijke"), als Waal (E.-F. TAILLIAR, *Chroniques ...*, blz. 150, nr. 13: "un clerc wallon"; H. LAMY, *Vie ...*, 1925, blz. 23; F. PRIMIS, *Geschiedenis van Antwerpen*, dl. I: *Jong Antwerpen*, Brussel, 1929, blz. 75 (uitg. J. VAN ROEY, dl. I, Brussel, 1977², blz. 52): "Waalische kape-laan Hugues de Fosses"; O. ENGLEBERT, *Saint Norbert*, in *La fleur des saints, ou vie des saints pour chaque jour de l'année*, Parijs, 1979², blz. 189: "un prêtre wallon"), als Vla-ming (L. DARAS, *Nomenclature ...*, blz. 19: "Flamand"), als Fransman (A. ŽÁK, *op. cit.*, blz. 33: "Hugo von Fosses ..., einen Franzosen"; B. BRANDL, *Zum 800jährigen Todes-tag des hl. Norbert, des Gründers des Prämonstratenserordens*, Marienbad, 1934, blz. 6: "Hugo von Fosse, der ein Franzose war"; vgl. L. CZERMIN, *Sv. Norbert, arcibiskup a zakladatel řádu Premonstrátů, narodil se r. 1085 zemřel 6. června r. 1134*, Praag, 1934, blz. 9: Hugo afkomstig uit "Fosses ve Francii") en als Picardiër (J.-F. LEMARIG-NIER, *Les institutions ecclésiastiques en France de la fin du Xe au milieu du XIIe siècle*, in *Histoire des institutions françaises au moyen âge*, dl. III, Parijs, 1962, blz. 137: "Hugues de Fosses ... de Picardie").

¹⁴⁹ *Vita A Norberti*, *ed. cit.*, blz. 676, kap. 7 (te Fosses) l. 8: "quia quem [= Hugo] socium acceperat, notum habebant"; *Vita B Norberti ...*, *ed. cit.*, blz. 817E, kap. VI/31 (id.).

¹⁵⁰ *PARIS, Bibliothèque nationale de France, Manuscrits latins*, nr. 14239 (L. DELISLE, *Inventaire des manuscrits de l'abbaye de Saint-Victor conservés à la bibliothèque impé-riale, sous les numéros 14232-15175 du fonds latin*, Parijs, 1869 (Hildesheim-New York, 1974²), blz. 1), f° XXIII v° (zie afb. 1).

¹⁵¹ L. NOIR, *Le chapitre ...*, blz. 196; É. BROUETTE, *Fosses-la-Ville. Le chapitre ...*, kol. 1220; A. DIERKENS, *Abbayes ...*, blz. 86 (traditioneel werd het getal 32 aangegeven: A. STASSIN, *Notice ...*, blz. 19, 63; E. DE SEYN, *Geschied- en aardrijkskundig ...*, *op. cit.*, blz. 427^a; G. LAMBLOTTE en R. DELCHAMBRE, *Aisemont ...*, blz. 47).

¹⁵² C. LAMBOT, *Les membres du chapitre de Fosses dans le dernier quart du XIe siècle*, in *Annales de la Société archéologique de Namur*, dl. XLVII, 1953/54, blz. 422-424; en in *Revue bénédictine*, dl. LXXIX (*Mémorial dom Cyrille Lambot*), 1969, blz. 289-290; hernomen en vereenvoudigd door J. LECOMTE, *Introduction ...*, dl. II, blz. 227-228.

aanhef van een psalm¹⁵³. Na onderlinge vergelijking¹⁵⁴ blijkt dat er toenmaals vier Hugo's tot het kapittel van Sint-Foillaan behoorden: een proost Hugo¹⁵⁵ (te situeren rond 1075)¹⁵⁶, een kanunnik¹⁵⁷ Hugo¹⁵⁸ van Aken¹⁵⁹,

¹⁵³ Vgl. C. LAMBOT, *Les membres ...*, blz. 433-434 of blz. 299 (deze aanduiding had een liturgisch-organisatorisch doel, en beoogde elke geprebendeerde kanunnik bij het psalmodiëren in theorie te laten instaan voor een tranche van vijf van de honderdvijftig gecanoniseerde psalmen).

¹⁵⁴ Vgl. ook C. LAMBOT, *Les membres ...*, blz. 424 of blz. 291 (*Table générale*).

¹⁵⁵ C. LAMBOT, *Les membres ...*, blz. 423 of blz. 290, nr. 22, art. *Domnus praepositus Hugo*; vgl. J. LECOMTE, *Introduction ...*, blz. 227^a, nr. 22, art. *Dominus praepositus Hugo*.

¹⁵⁶ C. LAMBOT, *Les membres ...*, blz. 434-435 of blz. 300; vgl. A. DIERKENS, *Abbayes ...*, blz. 86; J. LECOMTE, *Introduction ...*, dl. II, blz. 234, nr. 2. Proost Hugo "Confite-mini .III." is niet opgenomen in de proostentabel van C. LAMBOT, *art. cit.*, blz. 428 of blz. 294, noch in deze van É. BROUETTE, *Fosses-la-Ville. Liste des prévôts*, in *D.H.G.E.*, dl. XVII, kol. 1221.

¹⁵⁷ C. LAMBOT, *Les membres ...*, blz. 423/289, nr. 17, art. *Hugo Aquensis*; blz. 424/290, nr. 17, art. *Hugo* (vgl. *ibid.*, blz. 424/291, nrs. I, 17 en II, 17, telkens "Deus stetit"); J. LECOMTE, *Introduction ...*, dl. II, blz. 228, lijst I/II, nr. 17.

¹⁵⁸ Het is bv. uit soortgelijke vermeldingen dat een verband tussen Fosses en Kameerijk, in dit geval met een omweg langs Aken (volgens F. HAUSMANN, *Reichskanzlei ...*, blz. 87, heeft bisschop Burchard zijn loopbaan aangevat als kanunnik in Aken), zou kunnen afgeleid worden.

¹⁵⁹ C. LAMBOT, *Les membres ...*, blz. 426 of blz. 293 (vgl. min of meer C. DIERKENS, *Abbayes ...*, blz. 86, vn. 148) heeft jegens deze Hugo Aquensis nochtans een lichte voorkeur voor een hypothetische (eventueel verdwenen) lokaliteit "Aquae" in de omstreken van Fosses (evenzo voor een Bernardus de Aquis uit dezelfde lijst I, volgens onze opstelling – zie hierna – de voorganger van Hugo van Fosses in de vijfde prebende). Een dergelijke plaatsnaam (Aquis = Aix, Ax, Dax: zie A. DAUZAT, *Les noms de lieux. Origine et évolution*, Parijs, 1926, blz. 132) is alvast niet vermeld bij F. ROMMEL, *Indices van oude vormen*, in: M. GYSSELING, *Toponymisch woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland (vóór 1226)*, dl. II, s.l., 1960, blz. 1150, noch bij C.-G. ROLAND, *Toponymie ...*, blz. 591 (index). Het gehucht (Belg., prov. Luxemburg, arr. Aarlen, kant. Messancy, gem. Aubange) Aix-sur-Cloi/Cloie/Cloix (A. CARNOY, *Origines des noms des communes de Belgique*, dl. I, Leuven, 1948, blz. 9, art. *Aix-sur-Cluse*; E. GUYOT, *Dictionnaire ...*, 1951, blz. 5^b, art. *Aix-sur-Cloi*, blz. 182^a), gelegen op nog iets grotere afstand dan Aken, voldoet evident evenmin aan de gestelde geografische voorwaarde ten opzichte van Fosses. De interpretatie als *Aquae Spadanae* (J. GRAESSE, [F.] BENEDICT en H. en S.-CH. PLECHL, *Orbis latinus. Lexikon lateinischer geographischer Namen des Mittelalters und der Neuzeit*, dl. I, Brunswijk, 1972⁵, blz. 123^a, art. *Aquae Spadanae*) oftewel Spa (Belg., prov. Luik, arr. Verviers, hpl. v. kant.) valt, omwille van de volkomen andere etymologische oorsprong van de plaatsnaam (J. HERBILLON, *Les noms des communes de la Wallonie*, Brussel, 1986, blz. 149, art. *Spa*), buiten beschouwing. Licht er toch geen wisseloplossing besloten in het toponiem "Aqualia" (A. DE RYCKEL, *Les communes de la province de Liège. Notices historiques*, Luik, 1892, blz. 69, art. *Aywaille*; J. HERBILLON, *Les noms ...*, blz. 12, art. *Aywaille*), dit is Aywaille (Belg., prov. en arr. Luik, kant. Hoi), te meer daar Aywaille tot 1088 als een domein van de met Fosses geassocieerde Montaignu's (zie hierna; zie verder, §18) wordt aangezien (A. DE RYCKEL, *loc. cit.*; G. HANSOTTE, *Aywaille, in Gemeenten van België ...*, dl. III, blz. 1487^b)? Struikelsteen is hier echter dat er moeilijk staat te maken valt op de, in deze periode zienderogen verder verbasterde, schrijfwijze van de plaatsnaam (J. GRAESSE e.a., *Orbis latinus*, blz. 124^a, art.

en twee Hugo's zonder achternaam¹⁶⁰. A priori zou hier een Hugo uit de inheemse familie "van Fosses" kunnen mee bedoeld zijn, desgevallend Hugo van Prémontré, ware het niet – deze eerste reactie ligt zo voor de hand – dat volgens de uitgever deze registers repectievelijk uit 1075 ongeveer¹⁶¹ en uit 1076/1092¹⁶² dagtekenen.

Ons interesseert, om begrijpelijke redenen, in de eerste plaats de jongste namenlijst. Daar wordt gemeenzaam een datering omtrent 1086 aan toegekend¹⁶³, met als richtpunt de elevatio van de relieken van de heilige Foillaan op 3 september¹⁶⁴ van dat jaar¹⁶⁵. Bepalend is inderdaad dat, als begunstigde van de laatste prebende¹⁶⁶, alreeds de provenierster Ermentrude of Ermengarde van Montaigu-en-Ardenne¹⁶⁷ wordt genoemd¹⁶⁸. C. Lambot en A. Dierkens leiden daar logischerwijze uit af dat 1076, het benoemingsjaar van bisschop Hendrik van Luik – die Ermentrude had gepatroniseerd bij haar spraakmakende kandidatuur voor een prebende in

Aqualia, Awalia; vgl. M. GYSSELING, *Toponymisch woordenboek* ..., dl. I, 1960, blz. 88^b, art. *Aywaille*), en dat het bezitsrecht van het huis van Montaigu (concreet ten name van Regine van Marcigny) in de tussentijd in vraag werd gesteld (C.-G. ROLAND, *Les seigneurs et comtes de Rochefort*, in *Annales de la Société archéologique de Namur*, dl. XX, 1893, blz. 112, art. *Reine*).

¹⁶⁰ Zie hierna.

¹⁶¹ C. LAMBOT, *Les membres* ..., blz. 435 of blz. 300: het document wordt gesitueerd onder de ambtsperiode van proost Hugo, "à l'entour de 1075".

¹⁶² *Ibid.*, blz. 434 of blz. 299.

¹⁶³ *Ibid.*, blz. 434 of blz. 299 ("aux environs de 1086"); vgl. A. DIERKENS, *Abbayes* ..., blz. 85 ("des environs de 1086"); J. LECOMTE, *Introduction* ..., dl. II, blz. 227 ("de 1086").

¹⁶⁴ *Miracula S. Foillani auctore Hillino*, uitg. R. D[E] B[UCK], in *AA. SS. Octobris*, dl. XIII, Parijs, 1883, blz. 424C, kap. III: *Elevatio corporis S. Foillani et miracula tunc edita*, blz. 424C; *Ex miraculis S. Foillani auct. Hillino cantore Fossensi*, uitg. O. HOLDER-EGGER, in *M.G.H.*, SS., dl. XV-2, 1888, blz. 928, nr. 18, l. 11-14.

¹⁶⁵ Zie, voor het referentiejaar: J. JEANMART, *Fosses-la-Ville* ..., blz. 4-5; M. CHAPPELLE, *Coup d'œil* ..., blz. 20.

¹⁶⁶ C. LAMBOT, *Les membres* ..., blz. 424 of 290, nr. 30, art. *Ermentrudis*; J. LECOMTE, *Introduction* ..., dl. II, blz. 228^b, nr. 30, art. *Ermentrudis*. Zie afb. 1, kol. 3, art. *Ermentrudis*.

¹⁶⁷ Ermengarde van Harvé, gezeid Ermentrude, gravin van Montaigu (vgl. J. STIENNON, *Étude sur le chartrier et le domaine de l'abbaye de Saint-Jacques de Liège (1015-1209)*, Parijs, 1951, blz. 254-256; J.-L. KUPPER, "Mulier nobilissima Ermengardis nomine". *Contribution à l'histoire de la seigneurie rurale en Lotharingie*, in *Publications de la section historique de l'Institut G.-D. de Luxembourg*, dl. CII, 1986, blz. 71-73; J. LECOMTE, *Introduction* ..., dl. II, blz. 143-147, art. *La comtesse Ermengarde de Montaigu*), die op dat ogenblik haar intrek had genomen in de citadel van Fosses (J.-L. KUPPER, *Liège* ..., blz. 306-307).

¹⁶⁸ C. LAMBOT, *Les membres* ..., blz. 429-430 of blz. 295-297; A. DIERKENS, *Abbayes* ..., blz. 85, vn. 137.

Sint-Foillaan¹⁶⁹ – als vroegst mogelijke opsteljaar kan gelden. Anderzijds, vermits Ermentrude een van de initiatiefnemers is geweest van de ceremonie van september 1086 te Fosses¹⁷⁰, en zij ergens omtrent 1100 overleden is¹⁷¹, kan het document met evenveel recht na dat feestelijke jaartal gedateerd worden.

De voorgestelde¹⁷² datering refereert aan het, in feite eenmalige, ambtsjaar (1086, het jaar van de elevatio) van kapittelproost Berenger II (1075/86-1086/96)¹⁷³, die het tweede onomasticon van zijn kanunniken liet aanleggen¹⁷⁴ en er ook zelf in functie in optreedt¹⁷⁵. Naar de beginlimiet toe, ligt onweersprekelijk een indicatie voor het toch wel reële tijdsverloop tussen de lijsten I en II besloten in het geregistreerde personeelsbestand: dertien kanunniken zijn blijkbaar op post gebleven¹⁷⁶, maar zeventien prebenden hebben in de tussentijd een nieuwe titularis gekregen¹⁷⁷. Met het oog op de eindterm, anderzijds, worden verschillende ijkpunten aangedragen. A. Dierkens¹⁷⁸ stelt onder voorbehoud het jaar 1089 voor, het denkbeeldige sterfjaar van kanunnikes Ermentrude; genoemd jaartal werd, zoals aangegeven, reeds bijgesteld. C. Lambot¹⁷⁹ kiest dan weer 1092, het jaar waarin zogezegd de volgende proost van Fosses (Johan Militis) opduikt¹⁸⁰; het werd evenwel reeds aangetoond dat hier

¹⁶⁹ C. LAMBOT, *art. cit.*, blz. 431 of blz. 296; A. DIERKENS, *op. cit.*, blz. 86-87.

¹⁷⁰ Vgl. C. LAMBOT, *art. cit.*, blz. 430 of blz. 296; A. DIERKENS, *op. cit.*, blz. 87; J. LECOMTE, *Introduction ...*, dl. II, blz. 148-149.

¹⁷¹ J. LECOMTE, *op. cit.*, dl. II, blz. 147; † 11 juli ca. 1100; vgl. J.-L. KUPPER, *Liège ...*, blz. 307, vn. 96; † 11 juli 1091/1118.

¹⁷² C. LAMBOT, *Les membres ...*, blz. 429 of blz. 299.

¹⁷³ Vgl. *ibid.*, blz. 428 of blz. 294 (1086); É. BROUETTE, *Fosses-la-Ville. Liste ...*, kol. 1221, art. *Bérenger II* (1086); A. DIERKENS, *Abbayes ...*, blz. 86 (1086); J. LECOMTE, *Introduction ...*, dl. II, blz. 234, nr. 3, art. *Berenger II* (1086). Vgl. daar ook de approximatieve ambtsdata van zijn voorganger en opvolger; voor de voorgestelde eindtermijn 1096 (in plaats van 1095): zie hierna.

¹⁷⁴ C. LAMBOT, *Les membres ...*, blz. 429 of blz. 295.

¹⁷⁵ *Ibid.*, blz. 423 of blz. 290, nr. 6, art. *Domnus praepositus Berengerus* (vgl. afb. 1); J. LECOMTE, *Introduction ...*, dl. II, blz. 227^b, nr. 6, art. *Dominus praepositus Berengerus*. Hij kwam, als gewoon kanunnik (C. LAMBOT, *art. cit.*, blz. 422 of blz. 289, nr. 6, art. *Bengerus* (sic); J. LECOMTE, *op. cit.*, blz. 227^a, nr. 6, art. *Bengerus*) ook voor in de eerste lijst (J. LECOMTE, *op. cit.*, blz. 235).

¹⁷⁶ Vgl. C. LAMBOT, *Les membres ...*, blz. 425 of blz. 291, *Personnes communes aux deux listes* (12 namen, maar Rothbertus moet tweemaal geteld worden).

¹⁷⁷ Vgl. *ibid.*, *Personnes particuliers à la liste II* (17 namen).

¹⁷⁸ A. DIERKENS, *Abbayes ...*, blz. 85, vn. 137.

¹⁷⁹ C. LAMBOT, *Les membres ...*, blz. 434 of blz. 299.

¹⁸⁰ Vgl. *ibid.*, proostenlijst, blz. 428 of blz. 294; É. BROUETTE, *Fosses-La-Ville. Liste ...*, kol. 1221, art. *Jean Militis*; A. DIERKENS, *Abbayes ...*, blz. 86.

een persoonsverwisseling in het spel is¹⁸¹. De *terminus ante quem* wordt derhalve de eerste vermelding van proost Otbert van Fosses (1086/96-1096/1100)¹⁸², die overigens nog persoonlijk in de hier behandelde ledenlijst II figureert¹⁸³. Hij procedeert als proost voor het eerst in de (objectieve en beschrijvende) dispositio van een verkoopcontract¹⁸⁴ dat, nominaal in 1095, opgesteld werd tussen, aan de ene kant, heer Warner van Grez/Graven, en aan de andere kant het kapittel van Fosses.

Wegens het belang ervan voor de chronologische coördinaten van een gebeurlijk kanonikaat van Hugo in Sint-Foillaan, is het noodzakelijk deze cedel "Felix et incomparabile", op initiatief van de communiteit opgemaakt ten overstaan van de vertrekkensklaar staande kruisvaarder Warner van Grez¹⁸⁵, even onder de loep te nemen. Men heeft opgemerkt dat er, vertrekkend van het incarnatiejaar, iets schort aan de synchronismen van de datatio, meer bepaald aan het indictiegetal¹⁸⁶ en aan het ambtsjaar¹⁸⁷ van bisschop Otbert van Luik (1091-1119), die beide op 1096¹⁸⁸ zouden duiden; dientengevolge werd de jaardatum in die zin

¹⁸¹ J. LECOMTE, *Introduction* ..., dl. II, blz. 235 (naar L. NOIR, *Le chapitre* ... [verhandeling], blz. 122-123). Vgl. J. LECOMTE, *op. cit.*, blz. 344-345 (naar *ibid.*): eerst in 1392 wordt een Johan Militis (koordeken van Fosses) oorkondelijk gemeld.

¹⁸² C. LAMBOT, *Les membres* ..., blz. 428 of blz. 294 (1095); É. BROUETTE, *Fosses-la-Ville. Liste* ..., kol. 1221, art. *Otbert* (1095); A. DIERKENS, *Abbayes* ..., blz. 86 (1095); J. LECOMTE, *Introduction* ..., dl. II, blz. 234 nr. 3, art. *Otbert* (1095). Zie hierna, over de eindterm 1095.

¹⁸³ Hij komt in ledenlijst II nog voor (vgl. J. LECOMTE, *Introduction* ..., dl. II, blz. 235) als kanunnik Otbert "Voce mea" of als Otbert "Memento Domine": C. LAMBOT, *Les membres* ..., blz. 423-424 of blz. 290, nrs. 16 en 27, art. *Otbertus* (vgl. *ibid.*, blz. 425 of blz. 291, *Noms particuliers à la liste II*, nrs. II, 16 en II, 27); J. LECOMTE, *op. cit.*, dl. II, blz. 228^a, nrs. 16 en 27, art. *Otbertus*; vgl. afb. 1.

¹⁸⁴ Uitg.: [J. BARBIER], *Documents extraits du cartulaire du chapitre de Fosses*, in *Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique de la Belgique*, dl. IV, 1867, blz. 396-398, nr. I; J. LECOMTE, *Introduction* ..., dl. II, *Annexe*, blz. 377-379, nr. 4; vert. J. LECOMTE, *op. cit.*, blz. 200-202; reg.: A. WAUTERS, *Table chronologique des chartes et diplômes imprimés concernant l'histoire de la Belgique*, dl. VII-1, Brussel, 1885, blz. 177, a.d. 1095.

¹⁸⁵ J. LECOMTE, *Introduction* ..., dl. II, blz. 203-204.

¹⁸⁶ C.-G. ROLAND, *Les plus anciens avoués de Fosses*, in *Annales de la Société archéologique de Namur*, dl. XXIX, 1910, blz. 106, vn. 2 (met onaangepaste uitleg: "L'acte est daté de 1095, indiction 5 [sic], c'est-à-dire de 1096, nouveau style"); *Thesaurus diplomaticus* [cd-rom], Turnhout, 1997, nrs. W 03604, D 03600.

¹⁸⁷ U. BERLIÈRE, *Monasticon* ..., dl. I-1, blz. 18, vn. 1 ("Charte datée de 1095, ind. 4, (= 1096), ce qui coïncide avec l'an 5 d'Otbert, ...").

¹⁸⁸ E. STRUBBE en L. VOET, *De chronologie van de middeleeuwen en de moderne tijden in de Nederlanden*, Antwerpen-Amsterdam, 1960 (Brussel, 1991²), *Glossarium*, blz. 497^a, art. *Luik*: de kerststijl was in 11de eeuw de normale jaarstijl in het bisdom Luik.

verbeterd¹⁸⁹. Het episcopaatsjaar V van de op 31 mei 1091 gekozen¹⁹⁰ prelaat Otbert valt nochtans grotendeels wel in 1095, en het indictiecijfer IV kan, overeenkomstig de in het Duitse Rijk veelgebruikte¹⁹¹, Bedaanse indictiestijl¹⁹², desgevallend met het kwartaal vanaf 24 september 1095 overeenstemmen¹⁹³. Om de discrepantie tussen het opgegeven incarnatiejaar en de teneur van onderhavig charter te omzeilen, zou desnoods ook aan een actio in 1095, los van de uitgestelde conscriptio uit 1096, kunnen gedacht worden. Men kan er echter niet omheen dat reeds in de narratio sprake is van “*Anno igitur, quo magnus ille concursus factus est fidelium in sanctam Hierusalem, (ipse cum duce Godefrido, ...)*”, daar waar geweten is dat de Lotharingse kruisvaarders onder het bevel van Godfried van Bouillon pas in het midden van augustus 1096¹⁹⁴ uitgerukt zijn. Moet er dus toch een kopieerfout (wegvallen van het laatste cijferteken I)¹⁹⁵ ingeroepen worden in dit document dat enkel in een cartulariumversie van tweede hand uit 1734¹⁹⁶ overgeleverd is? In dat geval kan 1095 als 1096 gelezen worden, en valt de eerste vermelding van proost Otbert vóór de indictionele 24ste september en, meer

¹⁸⁹ J.-L. KUPPER, *Otbert de Liège: les manipulations monétaires d'un évêque d'empire à l'aube du XIIe siècle*, in *Le moyen âge*, dl. LXXXVI, 1980, blz. 376, vn. 80 (“corr. 1096”, zonder eponymische uitleg); Id., *Le financement de la première croisade*, in *Le temps des croisades*, Brussel, 1996, blz. 18^b.

¹⁹⁰ J.-L. KUPPER, *Liste chronologique des évêques de Liège aux XIe et XIIe siècles*, in *L'église ... Annexe I*, blz. 498, art. *Otbert* (investituur: “1091, après le 31 mai”); Id., *Leodium (Liège/Luik) ...*, blz. 75, art. *Otbertus* (“A. 1091 episcopus Leodiensis electus”). Vgl. E. STRUBBE en L. VOET, *De chronologie ...*, blz. 281, art. *Otbertus* (installatie: 24 december 1091).

¹⁹¹ F. GINZEL, *Handbuch der mathematischen und technischen Chronologie*, dl. III, Leipzig, 1914 (1958²), blz. 152, art. *Bedas Indiktion*; vgl. H. GROTEFEND, *Zeitrechnung des deutschen Mittelalters und der Neuzeit*, dl. I, Hannover, 1891 (Aalen, 1970²), blz. 94^a.

¹⁹² Onmiddellijk moet erkend worden dat in die periode de romeinse indictie met wisseling op 1 januari gebruikelijk was in het Luikse (E. DE MARNEFFE, *Styles et indictions suivis dans les anciens documents liégeois*, Brussel, 1896, blz. 10-11; E. STRUBBE en L. VOET, *De chronologie ...*, *Glossarium*, blz. 497^a, art. *Luik*).

¹⁹³ E. STRUBBE en L. VOET, *De chronologie ...*, *Jaartabel*, blz. 116; vgl. H. LIETZMANN en K. ALAND, *Zeitrechnung der römischen Kaiserzeit, des Mittelalters und der Neuzeit für die Jahre 1-2000 nach Christus*, Berlijn, 1956³, blz. 46 (berekend naar 1 september toe).

¹⁹⁴ J. HAGENMEYER, *Chronologie de la première croisade (1094-1100)*, Parijs, 1902 (Hildesheim-New York, 1973²), blz. 35, a° 1096; P. LOCK, *The Roudledge Companion to the Crusades*, Londen-New York, 2006, blz. 20, a° 1096.

¹⁹⁵ Zie A. GIRY, *Manuel de diplomatique*, Parijs, 1894 (New York, s.d.³), blz. 584; vgl., in een ander verband, F. GINZEL, *Handbuch ...*, dl. III, blz. 116 (die de oorzaak – zijn casus betreft een dagaanduiding – nochtans meer in de manier van tellen zoekt).

¹⁹⁶ J. BOVESSE, *Inventaire général sommaire des archives ecclésiastiques de la province de Namur*, Brussel, 1962, blz. 28, nr. 522; vgl. J. LECOMTE, *Introduction ...*, dl. II, blz. 53-54, nr. I.

nog, vóór het, nog nader te bepalen, scharnierpunt (verkiezingsdatum, investituur?) van de regeringsjaren van Otbert van Luik. Zoiets bewijst natuurlijk niet dat deze proost pas in 1096 (vóór ca. 31 mei of 24 september) aantrad, maar wel dat die kans bestaat, dat “Felix et incomparabile”, uit de periode van de troepenconcentratie van het kruisleger, een passend vertrekpunt kan geweest zijn van deze nieuwe ambtstermijn, en dat de diensttijd¹⁹⁷ van Berenger II, verantwoordelijk voor het tweede namenregister, pas in 1096 onomstotelijk als afgelopen kan beschouwd worden.

De elfde-eeuwse naamlijst II van het kapittel van Fosses dateert dus in realiteit van tussen 1076 (bij voorkeur: 1086) en 1096. Kan men redelijkerwijs aannemen dat Hugo van Fosses daarin bereids als kanunnik fungeert? Nog afgezien van Hugo's hypothetische geboortedatum 1093¹⁹⁸, blijft het immers een feit dat de data van zijn aftreden¹⁹⁹ als abt van Prémontré (1161)²⁰⁰ en van zijn overlijden (1164)²⁰¹ aldaar²⁰², het lustrum

¹⁹⁷ Men herinnere zich (zie hierboven) dat proost Berenger evengoed dicht bij 1086 als rondom 1075/76 in functie kan getreden zijn. Ook C. LAMBOT, *Les membres ...*, blz. 428 of blz. 298, vn. 3, die hier dan nog proost Hugo (zie hierboven) uit ca. 1075 buiten beschouwing laat, wijst op de traditioneel korte ambtsperiodes van de proosten van Fosses.

¹⁹⁸ Zie hoger, §1.

¹⁹⁹ J. DUBOIS, *Hugues (Bienheureux) ...*, kol. 1026; W. GRAUWEN, *Hugo van Fosse ...*, kol. 412 (zie nochtans ID., *Norbertus ...*, blz. 26, vn. 122; ID. en L. HORSTKÖTTER, *Norbert ...*, blz. 23, vn. 1122: 1161 als eventuele sterfdatum); B. ARDURA, *Abbayes ...*, blz. 438, nr. 1 (zie daartegenover *ibid.*, blz. 24); T. HANDGRÄTINGER, *Hugo ...*, blz. 20; vgl. L. HUGO, *Sacri et canonici ...*, dl. I, kol. 11; R. VAN WAEFELGHEM, *Liste des abbés de Prémontré*, in: ID. (uitg.), *L'obituaire de l'abbaye de Prémontré (XIIe s. – Ms. 9 de Soissons)*, Leuven, 1913, blz. 10, vn. 2.

²⁰⁰ Daarnaast werd 1161 bij herhaling als jaar van Hugo's overlijden opgegeven: C. OUDIN, *Hvgo Farsitvs ...*, kol. 1266; L. HUGO, *Sacri et canonici ...*, dl. I, kol. 9-11; *Galilia christiana ...*, dl. IX, kol. 645; G. LIENHART, *B. Hugo, Fossensis ...*, blz. 290^a, 291^b-292^b, vn. c (met verantwoording); F.-X. DE FELLER, *Hugues de Fosse ...*, kol. 465^b; L.-M. PÉTIN, *Hugues (le bienheureux) ...*, kol. 1460; F. PÉRENNÈS, *Hugues de Fosse ...*, kol. 742; J.-B. L'ÉCUIY, *Hugues de Fosse ...*, blz. 136^a; H. FISQUET, *Soissons et Laon ...*, blz. 364; U. CHEVALIER, *Hugues (b^a), de Fosses*, in *Répertoire des sources historiques du moyen âge. Bio-bibliographie*, dl. I, Parijs, 1904² (New York, 1960³), kol. 2213; H. LAMY, *Vie ...*, 1909, blz. 316-317 of blz. 114-115; F. HOLWECK, *Hugh of Fosses*, in *A Biographical Dictionary of the Saints*, Saint Louis (Montana), 1924, blz. 494^b; F. VON SALES DOYÉ, *Hugo de Fosses ...*, blz. 527.

Vgl. J. CRÉPIN, *Notice ...*, blz. 522; M. PLOUVIER, *L'abbaye de Prémontré aux XVIIe et XVIIIe siècles. Histoire d'une reconstruction*, dl. I, Leuven, 1985, blz. 29 (met bronvermelding); C. WADDELL, *Premonstratensians*, in *Dictionary of the Middle Ages*, dl. X, New York, 1988, blz. 86^a; S. HAARLÄNDER, *Vitae episcoporum*, Stuttgart, 2000, blz. 525, vn. 349; enzovoort.

²⁰¹ Dat jaartal heeft gaandeweg wel de overhand gekregen: A. DE RAISSE, *De beato Hugone ...*, f° 21 v°; J. LE PAIGE, *Vita beati Hvgonis ...*, blz. 416, 435^b; B. FISEN, *B. Hvgo ...*, blz. 112; J. BOLLAND en G. HENSCHEN, *AA. SS. Februarii*, dl. II, Antwerpen, 1658

(Venetië, 1735²; Parijs-Rome, 1864³), blz. 378^b; J. VAN CRAYWINCKEL, *Het leven ...*, blz. 249, hst. XVIII; J. ZEDLER, *Hugo, S. Norberti Schüler*, in *Grosses vollständiges Universal-Lexikon*, dl. XIII, Leipzig-Halle, 1735 (Graz, 1961²), kol. 1120; J.-A. FABRICIUS en C. SCHOETTGEN, *Hugo S. Norberti discipulus*, in *Bibliotheca latina ...*, dl. III, blz. 297^b of blz. 276^b; C. JÖCHER, *Hugo Farsitus ...*, kol. 1759; A. VAN DER AA, *Hugo Farsitus ...*, blz. 439^b; CH. TAIËE, *Hugues Ier ...*, blz. 142; J. HILLEGEER, *Gelukzalige Hugo ...*, blz. 31; J. COLLIN de PLANCHY en É. DARAS, *Le bienheureux ...*, blz. 526; P. GUÉRIN, *Le bienheureux ...*, blz. 442; H. LAMY, *Vie ...*, 1925, blz. 85 (en vn. 1); A. VICO en A. MARIANI, *Decretum ...*, blz. 318 of blz. 465; H. LAMY, *La gloire posthume du bienheureux Hugues de Fosses*, in *La terre wallonne*, dl. XVIII, 1928, blz. 31 (overdruk: Charleroi, 1928, blz. 5); A. ŽÁK, *Der selige Hugo ...*, blz. 10; A. BUTLER en H. THURSTON, *BD. Hugh of Fosse ...*, blz. 154; A. ŽÁK, *Der heilige Norbert ...*, blz. 233, nr. 3; B. GRASSL, *Der selige Hugo ...*, blz. 91; P. BAUDOT en C. CHAUSSIN, *Le bienheureux Hugues ...*, blz. 238; B. GRASSL, *Le bienheureux Hugues de Fosses. Notice historique*, in *Méditations norbertines*, [Carpentras], 1938, blz. 43; A. SCHÜTTE, *Hugo, sel. ...*, blz. 176^a; D. ATTWATER, *Hugh of Fosse*, in *A Dictionary of Saints*, Londen, 1942², blz. 141; A. VAN DEN HURK, *De zalige Hugo ...*, blz. 237; H. BADER, *Hugo v. Fosses*, in *Alle Heiligen un Seligen der röm.-kath. Kirche*, München-Pasing, 1950, blz. 136; H. HEIJMAN, *Hugo van Fosses ...*, kol. 718; M. KOYEN, *Hugo van Fosses ...*, kol. 2296; J. TORSY, *Hugo von Fosses*, in *Lexikon der deutschen Heiligen, Seligen, Ehrwürdigen und Gottseligen*, Keulen, 1959, kol. 245; *The Book of Saints ...*, blz. 350^b; T. ŘÍHA, *Blahoslavený Hugo ...*, blz. 140; P. PIERRARD, *Hugues de Fosses*, in *Dictionnaire des prénoms et des saints*, Parijs, 1974, blz. 105^b; G. STRAUCH en I. PICHLER, *Sl. Hugo von Fosses ...*, blz. 7*; F. en T. BAUTZ, *Hugo von Fosse(s) ...*, kol. 1140; M. STROOBANTS, *Hugues de Fosse ...*, blz. 253^a; T. HANDGRÄTINGER, *Hugo ...*, blz. 20; [], *Hugues de Fosses*, in *Histoire des saints et de la sainteté chrétienne*, dl. XI, Parijs, 1998, blz. 112^a; S. VAN DER LINDEN, *Hugo van Fosses ...*, blz. 403^b; D. DE CLERCK en G. WOLF, *Sel. Hugo von Fosses ...*, blz. 37^b; Id., *Zalige Hugo van Fosses ...*, blz. 45^a; Id. en D.-M. DAUZET, *Bienheureux Hugues de Fosses ...*, blz. 46^b; enzovoort.

De meesten van deze commentatoren laten het voorafgaande aftreden van abt Hugo ongemeld. Nog andere werken laten de keuze – is deze kwestie dan toch nog niet definitief uitgeklaard? – tussen de overlijdensdata 1161 en 1164 onbeslist (laatstelijk nog L. HORSTKÖTTER, *Prämonstratenser*, in *Kulturgeschichte der christlichen Orden in Einzeldarstellungen*, Stuttgart, 1997, blz. 313; J. JANSSEN en H. JANSSENS, *Hugo van Fosses ...*, blz. 101; L. BONDÉELLE, *Hugues de Fosses ...*, blz. 231; A. COLIGNON, *Bienheureux Hugues ...*, blz. 278; TH. ANTRY en C. NEEL, *Notes, in Norbert and Early Norbertine Spirituality*, blz. 261, 269; vgl. nochtans blz. 123, 267).

Voor de sterfdatum (10 februari): zie verder, §5 vn.

²⁰² Vgl. voortn. M. DU PRÉ, *Annales breves ordinis Præmonstratensis* [Amiens, 1645], uitg. I. V[AN] S[PILBEECK], Namen, 1886², blz. 14 (1163); P. DE WAGHENARE, *Sanctus Norbertus canonicorum Præmonstratensium patriarcha, in se, & suis voce solutâ celebratus*, Douai, 1651, blz. 85 (1163/64, naar gelang van de gevolgde jaartijl); M. ILLANA, *La vida ...*, blz. 429^b (1162), vgl. blz. 416^a (1161 of 1164, met voorkeur voor het laatste jaar); B. GRASSL, *Der Praemonstratenserorden, seine Geschichte und seine Ausbreitung bis zur Gegenwart*, Tongerlo, 1934, blz. 17 (1163?); [B.] LUYKX, *Norbertijnen*, in *Encyclopaedie van het katholicisme*, dl. III, Bussum, 1956, kol. 110 (1162); W. NEWMAN, *Les seigneurs de Nesle en Picardie (XIIe-XIIIe siècle), leurs chartes et leur histoire. Étude sur la noblesse régionale ecclésiastique et laïque*, dl. II, Philadelphia, 1971, blz. 388^b ("† 10 fév. 1166?"); J.-B. VALVEKENS, *L'Ordre de Prémontré*, in *Dictionnaire de spiritualité ascétique et mystique*, dl. XI, Parijs, 1982, kol. 422 (1164/67); R. LARUE, *Clavis ...*, dl. II, blz. 1141 ("CA 1162 PC").

1085-1090²⁰³ zowat als de vroegst haalbare²⁰⁴, en als ondergrens²⁰⁵ steekhoudende²⁰⁶ geboortejaren laten prevaleren²⁰⁷. Anderzijds kan de geboortedag van Hugo maar moeilijk later gezet worden, vermits hij reeds in 1128²⁰⁸ tot abt van Prémontré zal verkozen worden, terwijl we horen dat Norbert van Gennep, geboren in 1080/85 – naar onze mening zelfs eerder ca. 1075²⁰⁹ – door Rupert van Deutz (ca. 1070-1129) in 1125²¹⁰ nog als te jong en onervaren werd beschouwd om overste van Prémontré te zijn²¹¹.

Op het eerste gezicht lijkt er geen chronologisch verband gelegd te kunnen worden tussen de twee²¹² ongeïdentificeerde Hugo's uit het tweede matrikel van Fosses en de latere premonstratenzer. Maar wat indien men het gemiddelde van zijn – zoals uiteengezet – denkbare geboortejaren (1087/88) gaat combineren met de uiterste potentiële

²⁰³ W. GRAUWEN, *Hugues de Fosses* ..., blz. 228^a ("né à Fosses probablement entre 1085 et 1090"); L. HORSTKÖTTER, *Hugo v. Fosse(s)*, in *Lexikon für Theologie und Kirche*, dl. V, Freiburg-München, 1996³, kol. 309 ("um 1085/90"). Vgl. J. LECOMTE, *Le Bienheureux* ..., blz. 314 ("vers 1090").

²⁰⁴ De raming van H. LAMY, *Vie* ..., 1909, blz. 317 of blz. 115, als zou Hugo bij zijn overlijden, in 1164 (vgl. J. CRÉPIN, *Notice* ..., blz. 522, die vertrekt van het jaar 1161), "près de 70 ans" oud geweest zijn (vgl. H. LAMY, *Vie* ..., 1925, blz. 84: "Déjà septuagenaire"; A. ŽÁK, *Der selige Hugo* ..., blz. 10: "Schon ein Siebziger"), ofschoon ze redelijk in de buurt komt, berust eigenlijk op een *petitio principii*, vermits ze steunt op zijn onderstelde, doch onbewezen, geboortedatum.

²⁰⁵ Dat een zolang uitgesponnen kerkelijk carrièreverloop, hoewel misschien zeldzaam, zich in die periode toch voordeed, moge blijken uit het geval van de Kamerijkse thesaurier, aartsdiaken en bisschop Alard (zie verder, §5 en §15), en van hoofdaartsdiaken Johan [I] van Kamerijk (zie §15). Omtrent de canonieke leeftijdsvereisten: zie ook verder, §14.

²⁰⁶ Zie ook verder, §11.

²⁰⁷ W. GRAUWEN, *Norbert doet afstand van zijn goederen. De stichting van Fürstenberg, aug.-sept. 1118*, in *An. Praem.*, dl. LXXI, 1995, blz. 8, heeft volkomen gelijk als hij het heeft over de normaal kortere levensduur in die tijden. Edoch, het was – hoeft het gezegd te worden? – uiterekend zijn gevorderde leeftijd (als onze berekening klopt, 74 jaar) die Hugo in 1161, drie jaar voor zijn overlijden, tot aftreden zal aangespoord hebben. Zulke resignatie was, hoe dan ook, een uitzonderlijke maatregel, die in dit specifieke geval uitgelokt moet geweest zijn door, met de leeftijd van de betrokkene samenhangende, gezondheidsperikelen.

²⁰⁸ Zie verder, §7 vn.

²⁰⁹ Zie verder, §14.

²¹⁰ Voor het ontstaansjaar van de desbetreffende tekst, in *regulam sancti Benedicti*: A. CAUCHIE, *Rupert de Saint-Laurent ou de Deutz*, in *Biographie nationale de Belgique*, dl. XX, Brussel, 1908/10, kol. 450; J. VAN ENGEL, *Rupert of Deutz*, Berkeley-Los Angeles-Londen, 1983, blz. 313; voor de uiterste tijdslimiet (1129, jaar van overlijden) van Ruperts stellingname: P. DINTER, *Rupert von Deutz*, in *Neue deutsche Biographie*, dl. XXII, Berlin, 2005, blz. 273^a.

²¹¹ Vgl. bv. W. GRAUWEN, *Norbertus* ..., blz. 33, vn. 160; W. GRAUWEN en L. HORSTKÖTTER, *Norbert* ..., blz. 29, vn. 160.

²¹² Met betrekking tot nog een genoemde kanunnik Hugo van het Sint-Foillaanskapittel, uit 1125: vgl. verder, §7: 7.74.

ontstaansdatum (eerste helft 1096) van de tweede tabel? Onder die voorwaarden zou de, bijvoorbeeld, achtjarige knaap Hugo²¹³, ca. 1095 als *puer oblatus*²¹⁴ op die jeugdige leeftijd²¹⁵ in het kapittel²¹⁶ “geplaatst”²¹⁷, in de tweede lijst²¹⁸ als nominaal, maar wel getonsureerd²¹⁹ en – weze het bevoegd²²⁰ – geprebendeerd koorheer²²¹ kunnen optreden. Dat zou dan

²¹³ Vgl. J. DELMAILLE, *Âge*, in *Dictionnaire de droit canonique*, dl. I, Parijs, 1935, kol. 322: “Dans l’ancien droit, ..., on admettait qu’un tonsuré ayant sept ans accomplis pouvait recevoir un bénéfice”; H. LECLERCQ, *Oblat*, in *Dictionnaire d’archéologie chrétienne et de liturgie*, dl. XII, Parijs, 1936, kol. 1861.

²¹⁴ Zie het geval van Norbert zelf, die op de leeftijd van 8 jaar (vgl. bv. E. PROMNITZ, *Der heilige Norbert, der Stifter des Prämonstratenserordens, Erzbischof von Magdeburg*, Praag, 1929, blz. 20; H. CAMPBELL, *Saint Norbert, Founder of the Order of Prémontré, Apostle of Peace*, s.l., [1984], blz. 16), elders 9 à 10 jaar (vgl. bv. G. DUCHET en M. SUCHAUX, *Les ordres religieux. Guide historique*, Parijs, 1993, blz. 237, art. *Prémontrés*), als oblaat in het Sint-Victorskapittel van Xanten zou opgenomen geweest zijn. Andere voorbeelden van, soms nog jongere, “pueri oblati”, zijn te bespeuren bij K. ARNOLD, *Kind und Gesellschaft in Mittelalter und Renaissance. Beiträge und Texte zur Geschichte der Kindheit*, Paderborn, 1980, blz. 23.

²¹⁵ W. NOLET en P. BOEREN, *Kerkelijke instellingen in de middeleeuwen*, Amsterdam, 1951, blz. 390 (bij de benedictijnen bestonden op dat punt geen leeftijdsvoorschriften); vgl. J. DELMAILLE, *Âge* ..., kol. 323-324.

²¹⁶ Ter vergelijking: betreffende de heilige Norbert wordt aangestipt (A. ALDERS, *Norbert von Xanten als rheinischer Adliger und Kanoniker an St. Viktor*, in *Norbert von Xanten. Adliger – Ordensstifter – Kirchenfürst*, Keulen, 1984, blz. 37) dat hij vanaf ca. 1089 volwaardig lid was van het collegiaal kapittel te Xanten. (Terzijde gezegd: indien deze intrededatum en de hierboven genoemde intredeleeftijd van Norbert de facto bronmatig gegarandeerd zouden zijn, was de vraag naar diens geboortedatum terstond opgelost; zie verder, §14 vn.)

²¹⁷ Het scenario waarbij Hugo op eigen initiatief tot het Sint-Foillaanskapittel toetreden zou zijn (J. VAN CRAYWINCKEL, *Het leven* ..., blz. 216, hst. I: “Want in jeught synde als hy van syne Ouders vroeg berooft was, heeft hy sich vertrocken in het klooster van Foss”; M. ILLANA, *La vida* ..., blz. 404^b: “..., se retiró al Monasterio de los Santos Fevilano, y Ultano, ... Eran yá muertos sus Padres”), wordt manifest geconditioneerd door de onbewezen (zie verder, §10) stelling dat Hugo al jong wees was.

²¹⁸ C. LAMBOT, *Les membres* ..., blz. 425 of blz. 291, art. *Noms particuliers à la liste II*, nrs. II,2 en II,5.

²¹⁹ Vgl. LAMBERT VAN “WATERLOS”, *Annales Cameracenses*, uitg. G. PERTZ, in *M.G.H.*, SS., dl. XVI, Hannover, 1859, blz. 513, l. 1-4: de auteur werd in 1115/16, op 7-jarige leeftijd, opgenomen in de geestelijke stand, op de dag van zijn vormsel (vgl. F. VERCAUTEREN, *Une parentèle dans la France du nord aux XIe et XIIe siècles*, in *Le moyen âge*, dl. LXIX, 1963, blz. 224-225, en vn. 9).

²²⁰ W. NOLET en P. BOEREN, *Kerkelijke instellingen* ..., blz. 189 (achtereenvolgens “scolaris beneficiatus” en “canonicus scolaris”); vgl. daarmee L. HORSTKÖTTER, *Wer war Norbert von Xanten? Legende und Wahrheit*, in *Gerasar Hefte*, nr. 10, 1984, blz. 4^a (voor een vergelijkbaar geval): van aanvang aan wel een kanonikaat, maar geen beneficie. Zie anderzijds PH. DELHAYE, *L’organisation scolaire au XIIe siècle*, in *Traditio. Studies in Ancient and Medieval History, Thought and Religion*, dl. V, 1947, blz. 250, over het beheer van de prebende van leerling-kanunniken door de scholaster (of zijn homoloog).

²²¹ Ter vergelijking: we treffen de onderschriften van een aantal “pueri” aan (A. HOFMEISTER, *Puer, iuuenis, senex. Zum Verständnis der mittelalterlichen Altersbezeichnungen*,

alleen Hugo "Domine ne in furore"²²² of, liever nog, Hugo "Deus Deus meus respice"²²³ kunnen geweest zijn²²⁴. Uit wat volgt zal trouwens nog blijken dat kanunnik Hugo in Fosses zelf hoogstens de wijding tot subdiaken kan ontvangen hebben²²⁵.

in *Papsttum und Kaisertum. Forschungen zur politischen Geschichte und Geisteskultur des Mittelalters*, Paul Kehr zum 65. Geburtstag dargebracht, München, 1926, blz. 294; E. EYBEN, *De jonge Romein volgens de literaire bronnen der periode ca. 200 v. Chr. tot ca. 500 n. Chr.*, Brussel, 1977, blz. 25: van 7 tot 14 jaar; vgl. ID. en P. DALY, *Restless Youth in Ancient Rome*, Londen-New York, 1993, blz. 6: tot 15 jaar), als laagste sectie van de kathedraalkanunniken (vlak na de kapelaans), in twee oorkonden van bisschop Burchard van Kamerijk, uit 1117 en 1119 (zie verder, §7: 7.15, 7.26).

²²² Normalerweise maakt het voor de keuze tussen deze of volgende kandidaat, naar zijn lokaal-familiale achtergrond toe wel degelijk een verschil uit dat deze eerste Hugo, in navolging van Ermentrude/Ermenegarde van "Montaigu" (over de blijkbaar vijandige houding van dit grafelijk geslacht tegenover Hugo van Prémontré: zie §19), die haar prebende van Rotbert van Gerpinnes had overgenomen (J. LECOMTE, *Introduction* ..., dl. II, blz. 228, nr. 30, en blz. 230; vgl. A. DIERKENS, *Abbayes* ..., blz. 86), zijn beneficium op zijn beurt had geërfd van ene Bernard van Gerpinnes (*ibid.*, blz. 227, nr. 2). Hoewel Gelpinnes/Gerpinnes (thans provincie Henegouwen) destijds gelegen was binnen de grenzen van het graafschap Namen (J. ROLAND, *Gerpinnes*, in *Dictionnaire historique et géographique des communes du Hainaut*, dl. I, Bergen-Frameries, 1940, blz. 8; vgl. A.-G. CHOTIN, *Études étymologiques et archéologiques sur ... la province du Hainaut*, Parijs-Leipzig-Doornik, 1867², blz. 157-158, art. *Gerpinnes*), lijkt het op het moment dat ons boeit van groter belang dat de bisschop van Luik daar tot 1133 de oppervoogdij uitoefende (J. ROLAND, *art. cit.*, blz. 20), dat de "Luikse" abdis van (het Naamse) Moustier-sur-Sambre (voor de geopolitieke en kerkelijke verhoudingen aldaar: zie verder, §16 en §20) er als gerechtsheer werd erkend (*ibid.*, blz. 19), en dat ook het "Luikse" kapittel van Fosses er allodiale en feodale goederen bezat (*ibid.*, blz. 20, 23). Komt daar nog bij dat de voogden van Fosses uit het huis van Morialmé-Loverval (zie verder, §19), die, aanvankelijk samen met het huis van Montaigu, de burch van Fosses zullen beheren, metertijd ook als ondervoogden van Gerpinnes (Belg., prov. Henegouwen, arr. Charleroi, kant. Châtelet) optraden (H. HASQUIN, *Gerpinnes*, in *Gemeenten van België* ..., dl. III, blz. 1948^b).

²²³ Incipit van Ps. 21,2^a: MONACHI ABBATIAE PONTIFICIAE SANCTI HIERONYMI IN URBE, *Biblia sacra iuxta Latinam vulgatam versionem ad codicum fidem iussu Pii pp. XII edita*, dl. X: *Liber psalmorum*, Rome, 1953, blz. 78^a.

²²⁴ C. LAMBOT, *Les membres* ..., blz. 423 of blz. 290, nr. 2 (psalm 6) en nr. 5 (psalm 21). Dat beide Hugo's in lijst II de plaatsen twee en vijf innemen (zie afb. 1, kol. 3-4, l. 2 en 5), heeft geen uitslaans met hun wijdingsdatum, maar – zoals blijkt uit het nazicht van de kapittelleden (en de hun toegewezen psalm-initia) die in beide lijsten voorkomen – wel met het volgnummer van de toegewezen prebende (vgl. ook C. DIERKENS, *Abbayes* ..., blz. 86, vn. 150).

²²⁵ De vaststelling dat eenzelfde kanunnik ca. 1075 en "ca. 1086", ondanks eventuele bijkomende wijdingen, hetzelfde prebendennummer draagt, wijst erop dat uit die rangorde geen besluit kan getrokken worden over de wijdingsgraad van de bewuste mandatarissen of over de eventualiteit van een numerus fixus voor elk van de onderscheiden graden in het kapittel van Fosses (zoals B. MAYER, *Der heilige Norbert*, Saarbrücken, [1955], blz. 6, mogelijk acht voor de positie van Norbert van Gennep in het kapittel van Xanten).

Tegen die vereenzelviging van een van beide psalmodiërende²²⁶ Hugo's met onze Hugo van Fosses, spreekt schijnbaar de vaststelling dat er in het eerste onomasticon wel een Lambert van Fosses²²⁷ bij name genoemd wordt, en dat die dus rechtens in aanmerking lijkt te komen als telg van de/een lokale feodaal-heerlijke familie – hetgeen Hugo virtueel als kanunnik²²⁸ van Fosses zou uitschakelen. Het zou ook gewoon kunnen betekenen dat deze Lambert werkelijk van hoge Fossische origine was, en louter het bewijs leveren dat zijn eventuele confrater Hugo van “Fosses”, als we hem alzo mogen aanspreken, niet van het gelijknamige geslacht van de plaatselijke²²⁹ of naburige heren afstamde. Beide conclusies druisen echter in tegen de vaak gehoorde theorie²³⁰ dat geestelijken gewoonlijk uitgesloten werden van het dragen van een patrimoniale geslachtsnaam²³¹. Hoewel naar ons oordeel een heerlijke connotatie²³² bij de herkomstnamen in de besproken bron niet op voorhand uit te sluiten valt²³³, zou de

²²⁶ Met dat publiekelijk voordragen voor ogen, zou men geneigd zijn Hugo van Fosses, of eender welke titularis, een ietwat hogere leeftijd dan de voorgestelde acht jaar toe te kennen. Dat is nochtans geen must: de psalmen 21 tot en met 25 waren gekoppeld aan prebende nr. 5, niet aan de toevallige bezetter ervan. In het geval van een geprebendeerde oblaat, kon die verplichte lezing – net zoals dat van pas kon komen voor elk van de andere dertig posten – in afwachting aan een van de confraters, desnoods bij toerbeurt, doorgeschoven worden.

²²⁷ C. LAMBOT, *Les membres ...*, blz. 423 of blz. 290, nr. 23, art. *Lambert de Fossis* (vgl. afb. 1). In de listing van “ca. 1086”, die geen herkomstnamen meer bevat, wordt deze Lambert “Beatus vir qui timet” nog steeds als begunstigde van de 23ste prebende opgevoerd (*ibid.*, blz. 424 of blz. 290). Lambert is, waarschijnlijk heel toevallig, een Montaigu-naam (zie verder, §18), voorkomend in de familie die in het laatste kwart van de 11de eeuw langs vrouwelijke linie de kasteelburcht van Fosses in handen had (H. KUPPER, *L'église ...*, blz. 306-307).

²²⁸ Een feit staat vast: hij was geen “abt” van Fosses (zoals bij F. HALKIN, *Analecta Bollandiana. Inventaire hagiographique des tomes 1 à 100 (1882-1982)*, Brussel, 1983, blz. 196, art. *Hugo abbas Fossensis*).

²²⁹ Vgl. verder, §19.

²³⁰ M. BOURIN en P. CHAREILLE, *Introduction: une autre mode de désignation pour les clercs?*, in *Genèse médiévale de l'anthroponymie moderne*, dl. II-1, Tours, 1992, blz. 44.

²³¹ Vgl., meer in het algemeen, ID., *Pour les clercs: les mêmes noms mais un système de désignation différent*, in *op. cit.*, blz. 153-154: de bijnaamgeving van clerici, die bij voorkeur vanuit hun functie geïdentificeerd werden, kwam, bijvoorbeeld in de diplomatische bronnen, beduidend trager op gang dan voor leken.

²³² Vgl. A. DAUZAT, *Les noms de personnes. Origine et évolution*, Parijs, 1946, blz. 85-86; E. VROONEN, *Les noms de personnes dans le monde. Anthroponymie universelle comparée*, Brussel, 1967, blz. 76-77, 175-176.

²³³ Moet hier namelijk, van interpretatief standpunt, geen rekening gehouden worden met het onderscheid, in lijst I, tussen naamgevingen als “Bernardus de Aquis” (C. LAMBOT, *Les membres ...*, blz. 422 of blz. 289, nr. 5) en “Hugo Aquensis” (*ibid.*, blz. 423 of blz. 289, nr. 17): vgl. J. GRAESSE, e.a., *Orbis latinus ...*, dl. I, blz. 126^b, art. *Aquisgranum*; M. GYSSELING, *Toponymisch Woordenboek ...*, dl. I, blz. 31^{a-b}, art. *Aachen* (zowel het zelfstandige *Aquis* als het bijvoeglijke *Aquensis*)?

vermelde eigennaam in dat geval kunnen beduiden dat deze Lambert juist van elders kwam²³⁴, uit een van de overige, min of meer nabijgelegen lokaliteiten met de naam Fosse²³⁵. Geen van deze hypothesen sluit uit dat Hugo van Prémontré een van beide onbenoemde Hugo's uit de tweede lijst was, en evenmin – verre van daar – dat hij van Fosses-la-Ville geboortig, of zelfs van (land)adellijke komaf was. Trouwens, de intrede, in het vertrouwde kapittel van Fosses, van meer dan een novice uit het notabele, en – daar willen we althans van uitgaan – vrijgeveige, huis “van Fosses”, zou in die tijd vast geen unicum geweest zijn.

(Er is misschien nog een heel andere uitleg denkbaar, maar daartoe moeten we even vooruitlopen op de verdere studie²³⁶. Hierna wordt namelijk, zij het in de voorwaardelijke wijs, uiteengezet dat Hugo van “Fosses”²³⁷ ook uit het aangrenzende, doch Naamse Sart-Saint-Laurent²³⁸ herkomstig kan geweest zijn. Zijn opname in het kapittel van Fosses²³⁹ zou dan afgedwongen kunnen geweest zijn onder druk van de machtige graaf van Namen, Albert/Albrecht III (1063/64-1102)²⁴⁰. In de gegeven geopolitieke context²⁴¹, kon de graaf er zowaar alleen maar voordeel bij hebben dat een lid van een vazallitische familie voor hun zoon een positie

²³⁴ J. LECOMTE, *Introduction* ..., dl. II, blz. 229, is er van zijn kant van overtuigd dat de namen uit de ledenlijst van Fosses zuiver plaatsaanduidend zijn.

²³⁵ M. GYSSELING, *Toponymisch woordenboek* ..., dl. I, 1960, blz.; 370^b, somt voor Walonië en het aangrenzende deel van Noord-Frankrijk, nog op zijn minst een vijftal oorden of gehuchten op die desgevallend te pas zouden komen. Zie ook J. HERBILLON, *Les noms* ..., blz. 53, art. *Fosse*; en, van antroponymisch standpunt: J. HERBILLON en J. GERMAIN, *Dictionnaire des noms de famille en Belgique romane et dans les régions limitrophes (Flandre, France du Nord, Luxembourg)*, dl. I, Brussel, 1996, blz. 331^b, art. *Fossa, Fosse*.

²³⁶ Dat we de verklaring voor Hugo's curriculum als jonge geestelijke misschien eer bij een Naamse connectie hoeven te zoeken, wordt aangekaart in §18-19, waar de ontaansgeschiedenis van de abdij van Floreffe onder de loep wordt genomen.

²³⁷ Voor een overzicht van de auteurs die uitdrukkelijk de stad Fosses uitroepen tot Hugo's heimat: zie verder, §20 vn.

²³⁸ Belg., prov. en arr. Namen, kant. en gem. Fosses-la-Ville. Zie verder, §19.

²³⁹ Waarom de jeugdige Hugo (dat wil zeggen zijn familie) in dat geval geen beneficie ambiëerde in, om maar iets te noemen, het grafelijke Sint-Albaanskapittel te Namen (É. DE MOREAU en A. DE GHELLINCK, *Répertoire* ..., blz. 492, art. *Namur*, nr. 1^a; E. DE SEYN, *Geschied- en aardrijkskundig* ..., dl. II, [1967²], blz. 956^b, art. *Namen. De hoofdkerk Saint-Aubain*), valt van hieruit niet meer op te maken (geen vacante plaats, geen interesse?). Lokale en familiale belangen moeten hier gespeeld hebben.

²⁴⁰ F. ROUSSEAU, *Actes des comtes de Namur de la première race, 946-1196*, Brussel, 1936, *Introduction*, blz. LXXV-XCVII, nr. 7, art. *Albert III*; E. STRUBBE en L. VOET, *De chronologie* ..., blz. 384, art. *Albert III*; vgl. J. ROLAND, *Tableau généalogique de la Maison de Namur*, in *Histoire abrégée du comté et de la province de Namur*, Namen, 1959, blz. 39, art. *Albert III* (1063-1102).

²⁴¹ Zie verder, §18.

(meer nog, een van de eerste dotatieve prebenden van Fosses) veroverde, of hem desnoods inkocht in het "Luikse" kapittel van Fosses. De stad zelf was territoriaal wel Luiks²⁴², maar er moet een natuurlijke, om niet te zeggen onafwendbare, wisselwerking bestaan hebben met het Naamse ommeland, meer bepaald met het belendende Floreffe²⁴³. Deze verklaringen lijn verkeert echter, hier en nu, nog in een experimenteel stadium.)

Als we de tweede listing uit Fosses mogen geloven, heeft Hugo daar gediend tussen 1096 en 1111/16²⁴⁴, dat wil zeggen onder de opeenvolgende proosten Berenger II "Dominus inluminacio", geroemd als ontwerper van het reliekschrijn van Sint-Foillaan²⁴⁵, Otbert "Voce mea" of Otbert "Memento Domine"²⁴⁶, en daarna Radbo(u)d (ca. 1100)²⁴⁷. Nog in Sint-Foillaan heeft hij normaliter koordeken²⁴⁸ Wedrik "Super flumina" leren kennen, die als zodanig – en, in de hier voorgedragen visie, als confrater van Hugo –, vermeld staat in de tweede lijst²⁴⁹ en dus, minstens voor een deel van zijn loopbaan, tussen ca. 1086 en 1096 kan ondergebracht worden.

²⁴² Zie verder, §20.

²⁴³ Zie verder, §21. De graven van Namen zullen allengs Floreffe (over de grafelijke rechten aldaar: L. GENICOT, *Le Namurois* ..., blz. 51, art. *Floreffe*) als geliefkoosd buitenverblijf uitkiezen (A. JOURDAIN en L. VAN STALLE, *Dictionnaire* ..., blz. 400^b, art. *Floreffe*), en de abdij vanaf 1121 tot huisklooster en tot dynastieke necropool verheffen: E. DE SEYN, *Geschied- en aardrijkskundig woordenboek* ..., dl. I, blz. 418^a, art. *Floreffe*; F. ROUSSEAU, *Actes* ..., *Introduction*, blz. CV; PH. JACQUET, *Introduction*, in *Floreffe / 850 ans d'histoire. Vie et destin d'une abbaye de Prémontrés*, Floreffe, 1973, blz. 18^b; J. LOMBET, *L'abbaye* ..., blz. 11.

²⁴⁴ Zie verder, §11.

²⁴⁵ F. COURTOY, *Les reliquaires de saint Feuillen à Fosses*, in *Namurcum. Chronique de la Société archéologique de Namur*, dl. VII, 1930, blz. 52-53; J. LECOMTE, *Introduction* ..., dl. II, blz. 148.

²⁴⁶ Zie hierboven.

²⁴⁷ C. LAMBOT, *Les membres* ..., blz. 428 of blz. 294 ("Rabbode en 1100"); É. BROUETTE, *Fosses-la-Ville. Liste* ..., kol. 1221, art. *Rabbot* (1100); G. DESPY, *Tonlieu* ..., blz. 89 ("Rabbodon, c'est-à-dire vers 1100"); A. DIERKENS, *Abbayes* ..., blz. 86 ("Ratbode (1100)"); J. LECOMTE, *Introduction* ..., dl. II, blz. 135 ("Rabbodon ... vers 1100"); blz. 298, nr. I, art. *Rabbodo* ("cité vers 1108", met kennelijke verschrijving); blz. 371, *Liste des seigneurs prévôts*, nr. 2, art. *Rabodo* ("vers l'an 1100").

²⁴⁸ A. DIERKENS, *Abbayes* ..., blz. 86 ("Wéry (vers 1086)"); J. LECOMTE, *Introduction* ..., dl. II, blz. 236, nr. 3, art. *Wéry* (*Wedricus*). Interessant is te bedenken dat de kapitteldeken belast was (zie verder, §10) met de zielzorg, m.a.w. de geestelijke leiding van de kanunniken; dat wordt voor Sint-Foillaan uitdrukkelijk bekrachtigd in de statuten (uitg.: J. BORGNET, *Cartulaire* ..., blz. 5-8, nr. 3) van het afhankelijke Sint-Niklaashospitaal.

²⁴⁹ C. LAMBOT, *Les membres* ..., blz. 424 of blz. 290, nr. 28, art. *Domnus decanus Wedricus* (vgl. afb. 1); J. LECOMTE, *Introduction* ..., dl. II, blz. 228^b, nr. 28. Wedrik was er, als gewoon kanunnik, al bij in de eerste ledenlijst: C. LAMBOT, *art. cit.*, blz. 423 of blz. 290, nr. 28, art. *Wedericus*; J. LECOMTE, *op. cit.*, dl. II, blz. 228^a, nr. 28.

Voorts ligt het voor de hand dat Hugo nog voor korte tijd proost Hendrik I van Montaigu²⁵⁰ heeft meegemaakt, die we later nog als Luiks aartsdiaken Hendrik II zullen ontmoeten²⁵¹. Indien we mogen vertrekken van diens dienstjaren²⁵² als bestuurder van de Luikse aartsdiakenij van Hene-gouwen²⁵³, valt zijn proostschap tussen 1111 en 1125²⁵⁴ of 1128²⁵⁵ te situeren²⁵⁶. Hendrik was ten andere de eerste dignitaris die als niet-Fossensis door de bisschop van Luik in het kapittel werd gearachuteerd²⁵⁷. Uit het vervolg zal nog blijken dat Hugo in zijn persoon met een fanatiek pro-keizerlijk en pro-Luiks – en terzelfdertijd anti-gregoriaans en anti-Naams – gezinde geestelijke af te rekenen kreeg²⁵⁸, en dat proost Hendrik mede aan de basis van Hugo's ontijdig vertrek uit Fosses moet gelegen hebben²⁵⁹.

Wat meer is, wanneer we eenmaal Hugo's intrede in Sint-Foillaan als tegenaan 1096 afgerond kunnen beschouwen, wordt ons ook een behoedzame inkijk gegund in zijn studietijd in Fosses. Hij zal voor de eerste stappen in zijn opleiding in de leer²⁶⁰ geweest zijn bij kapittelcantor Hil-

²⁵⁰ J. DE THEUX DE MONTJARDIN, *Le chapitre de Saint Lambert à Liège*, dl. I, Brussel, 1871, blz. 117, art. *Henri* (1112, 1116); E. DE MARNEFFE, *Tableau chronologique des dignitaires du chapitre Saint-Lambert à Liège*, in *Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique de la Belgique*, dl. XXV, 1895, blz. 444, a° 1112 ("Henri, le jeune"); É. BROUETTE, *Fosses-la-Ville. Liste ...*, kol. 1221, art. *Henri* (1112-1116); J. LECOMTE, *Introduction ...*, dl. II, blz. 235, 298, nr. 2 art. *Henri* ("cité en 1112").

²⁵¹ Zie verder, §18.

²⁵² Dat doet C.-G. ROLAND, *Les seigneurs ...*, blz. 111, nr. II/3, art. *Henri (junior)*.

²⁵³ É. SCHOOLMEESTERS, *Tableau des archidiacres du diocèse de Liège pendant le XIIe siècle*, in *Leodium. Chronique mensuelle de la Société d'art et d'histoire du diocèse de Liège*, dl. III, 1904, blz. 142, nr. 30, art. *Henri de Montaigu le jeune*.

²⁵⁴ É. SCHOOLMEESTERS, *loc. cit.*; *L'obituaire de la cathédrale Saint-Lambert de Liège (XIe-XVe siècles)*, uitg. A. MARCHANDISE, Brussel, 1991, blz. 89 (28 juni), vn. 548 (overleden in 1125); J. LECOMTE, *Introduction ...*, dl. II, blz. 145.

²⁵⁵ C.-G. ROLAND, *loc. cit.* Vgl. J. LECOMTE, *Introduction ...*, dl. II, blz. 298, nr. 3: zijn opvolger als proost van Fosses wordt pas in 1130 aangekondigd.

²⁵⁶ De vermelding van een proost Erlebold in 1124/25, bij J. CRÉPIN, *L'abbaye de Saint-Feuillen ...*, blz. 109 (1125), en É. BROUETTE, *Fosses-la-Ville. Liste ...*, kol. 1221, art. *Erlebold* (1124), berust op een persoonsverwisseling met de domproost van Kamerijk (zie verder, §10 en §15).

²⁵⁷ J.-L. KUPPER, *Mulier ...*, blz. 73: als beloning voor de mildheid van de Montaigu-clan; vgl., voor de gang van zaken voordien: J. LECOMTE, *Introduction ...*, dl. II, blz. 235-236.

²⁵⁸ Zie verder, §19.

²⁵⁹ Zie verder, §11.

²⁶⁰ Zie W. NOLET en P. BOEREN, *Kerkelijke instellingen ...*, blz. 194-195, art. *Cantor of praecantor*, over de rol van de cantor bij het onderricht van de lagere clerici of mino-risten; vgl. PH. DELHAYE, *L'organisation scolaire ...*, blz. 247.

lijn of Hellijn²⁶¹, alias Hellinus²⁶² “Miserere mei Deus miserere”²⁶³. Geboren omstreeks 1060²⁶⁴, heeft deze kanunnik zijn studies voltooid bij Sigebert van Gembloers²⁶⁵ en is daarna (rond 1090)²⁶⁶ co-provisor van het Sint-Niklaashospitaal te Fosses geworden²⁶⁷. *Hillinus cantor, levita Fossensis cenobii*²⁶⁸ trachtte zich, weze het in bescheiden mate, in te schrijven in Sigeberts historiografische traditie, en was toentertijd enige naam aan het maken als hagiograaf: hij redigeerde

²⁶¹ A. POTTHAST, *Bibliotheca* ..., dl. I, blz. 598^b, art. *Hillinus cantor* (“schrieb nach 1102”); S. BALAU, *Étude critique des sources de l’histoire du pays de Liège au moyen âge*, Brussel, 1902/1903 (1982³), blz. 237-238, nr. 42, art. *Hillin, chanoine de Fosses*; U. CHEVALIER, *Répertoire ... Bio-bibliographie*, dl. I, kol. 2157, art. *Hillin; Repertorium fontium* ..., dl. V, blz. 497^b-498^a, art. *Hillinus canonicus Fossensis* (“Saec. XII”); J. LECOMTE, *Introduction* ..., dl. II, blz. 236-136, art. *Le chantre*; blz. 371, *Liste des seigneurs chantres*, nr. 1, art. *Hillinus* (1100).

²⁶² C. LAMBOT, *Les membres* ..., blz. 423 of blz. 289, nr. I,12; blz. 423 of blz. 290, nr. II,12 (vgl. *ibid.*, blz. 425, *Personnes communes aux deux listes*; J. LECOMTE, *Introduction* ..., dl. II, blz. 227^{a-b}, nrs. I,12 en II,12; vgl. afb. 1).

²⁶³ Voor de volledigheid moet genoteerd worden dat het kapittel in die periode nog een tweede kanunnik van die naam telde, die enkel in lijst II (C. LAMBOT, *Les membres* ..., blz. 423 of blz. 290, nr. II,7, art. *Hellinus “Beati quorum”*; vgl. blz. 425 of blz. 291; J. LECOMTE, *Introduction* ..., dl. II, blz. 227^b, nr. 7, art. *Hellinus*) genoemd wordt. Die nieuwbakken kapittelheer uit ca. 1086/96 was evenwel te recent benoemd om rond 1090 (zie hierboven), als hij toen al ingetreden was, reeds een leidende positie als gasthuisregent te bekleden (ter vergelijking, ook de tweede regent, kanunnik Franco, komt in beide lijsten voor: C. LAMBOT, *art. cit.*, blz. 423 of blz. 289, nr. I,19, art. *Franco*; blz. 424 of blz. 290, nr. II,19; vgl. blz. 425; J. LECOMTE, *op. cit.*, dl. II, blz. 228^{a-b}, nr. 19, art. *Franco*), en weldra zelfs als kapittelcantor.

²⁶⁴ J. LECOMTE, *Introduction* ..., dl. II, blz. 128, art. *Hillin de Fosses et son œuvre*. Uitleg over dat geboortejaar wordt niet gegeven. Allicht neemt de auteur zonder meer, en naar ons gevoelen dus terecht, aan dat Hillijn al present was in lijst I van ca. 1075. Terloops: cantor Hillijn moet, onvermijdelijk, beduidend ouder geweest zijn dan Hugo van Fosses.

²⁶⁵ C. LAMBOT, *L’oratoire* ..., blz. 283; J. LECOMTE, *Introduction* ..., dl. II, blz. 128; vgl. S. BALAU, *Étude critique* ..., blz. 238. Vgl. hoger, §1.

²⁶⁶ J. LECOMTE, *Introduction* ..., dl. II, blz. 204, 207 (naar M. BROZE, *Essai* ..., blz. 14: “à l’extrême fin du XIe siècle”).

²⁶⁷ P. GROSJEAN, *Notes d’hagiographie celtique*, in *Analecta Bollandiana*, dl. LXXV, 1957, blz. 406; J. LECOMTE, *Introduction* ..., dl. II, blz. 206 (vertaling van de hospitaalstatuten: zie hierboven).

²⁶⁸ Overeenkomstig zijn eigen naam-acrostichon: O. HOLDER-EGGER, in *M.G.H.*, SS., dl. XV-2, blz. 924; S. BALAU, *Étude critique* ..., blz. 237, vn. 4; L. VAN DER ESSEN, *Études d’hagiographie médiévale*, in *Analectes pour servir à l’histoire ecclésiastique de la Belgique*, dl. XXXII, 1906, blz. 137 en vn. 3; Id., *Étude critique et littéraire sur les vitæ des saints mérovingiens de l’ancienne Belgique*, Leuven-Parijs, 1907, blz. 161 en vn. 2; M. HÉLIN, *Index scriptorum operumque Latino-Belgicorum medii aevi*, in *Archivum latinum medii aevi*, dl. VIII, 1933, blz. 104, art. *Hillinus* (overdruk, Parijs, 1933, blz. 28); P. FRANSEN en H. MARAITE, *Index scriptorum operumque Latino-Belgicorum medii aevi*, dl. II: *XIe siècle*, Brussel, 1976, blz. 155, rubr. R.FI.G, art. *Hillinus Fossensis*.

omstreeks 1100²⁶⁹ een *Vita metrica sancti Foillani*²⁷⁰, en even na 1102²⁷¹ de *Miracula sancti Foillani*²⁷². Vooral laatstgenoemde werk wordt, omwille van zijn tijdsgebondenheid met de beschreven feiten²⁷³, als historisch gezaghebbende bron gewaardeerd²⁷⁴. Hillijn zou ca. 1125²⁷⁵ gestorven zijn²⁷⁶.

²⁶⁹ P. FRANSEN en H. MARAITE, *Index scriptorum* ..., dl. II, blz. 155, lit. D ("Vers 1100"). Vgl. S. BALAU, *Étude critique* ..., blz. 237, nr. 42 ("À la fin du XIe ou au commencement du XIIe siècle"); M. HÉLIN, *Index scriptorum* ..., blz. 137 of blz. 61, nr. 378, art. *Vita s. Foillani (Vita metrica, "saec. XII in.")*; G. WYMANS, *Les circonstances de la mort de saint Feullien*, in *Annales du Cercle archéologique et folklorique de la Louvière et du Centre*, dl. I, 1962/63, blz. 116 (breed genomen, "entre 1086 et 1125").

Zie, voor afwijkende dateringen: G. PERTZ, *Handschriften-Verzeichnisse*, in *Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde*, dl. VIII, 1843 (1979²), blz. 472 ("um 1086"); A. POTTHAST, *Bibliotheca* ..., dl. II, blz. 1315^b, art. *Vita s. Foillani* ("flor. 1110"); L. VAN DER ESSEN, *Études* ..., blz. 137 ("avant 1086"); ID., *Étude critique* ..., blz. 161 (id.); H. SPROEMBERG, *Niederlothringen, Flandern und Friesland*, in: W. WATTENBACH en R. HOLTZMANN, *Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter. Deutsche Kaiserzeit*, dl. I-4, Berlijn, 1943 (uitg. F.-J. SCHMALE, *Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter. Die Zeit der Sachsen und Salier*, dl. II-3/4, Darmstadt, 1978), blz. 750, vn. 338 ("gegen 1086"); C. LAMBOT, *L'oratoire* ..., blz. 283 ("vers 1110"). J. LECOMTE, *Saint Feullien* ..., blz. 69 ("vers 1080"; naar L. NOIR, *Le chapitre* ... [verhandeling], blz. 21, vn. 8).

²⁷⁰ *Vita quarta S. Foillani auctore Hillino*, uitg. R. D[E] B[UCK], in AA. SS. *Octobris*, dl. XIII, blz. 395-408. Vgl. *Bibliotheca hagiographica* ..., dl. I, Brussel, 1898/99 (1949²), blz. 460, art. *Foillanus m. Fossis in Belgio*, nr. 3076.

²⁷¹ O. HOLDER-EGGER, in *M.G.H.*, SS., dl. XV-2, blz. 924; W. WATTENBACH en R. HOLTZMANN, *loc. cit.* ("geschrieb. 1102/12"); C. LAMBOT, *Les membres* ..., blz. 429 of blz. 295; P. FRANSEN en H. MARAITE, *Index* ..., blz. 156, rubr. R.FI.H., lit. D.

Vgl. R. DE BUCK, *De S. Foillano martyre Fossis in Belgio*, in AA. SS. *Octobris*, dl. XIII, blz. 372B (1086/1125); G. WYMANS, *L'abbaye de Saint-Feullien du Rœulx, en Hainaut (1125-1300)*, Averbode, 1967, blz. 26 ("entre 1086 et 1125, et plus vraisemblablement dans le dernier quart du XIe siècle"); L. NOIR, *Le chapitre* ..., blz. 195 ("vers 1100"); É. BROUETTE, *Feullien*, in *D.H.G.E.*, dl. XVI, Parijs, 1967, kol. 1346 ("avant 1086"); J. LECOMTE, *Saint Feullien* ..., blz. 70 ("vers 1100"; naar L. NOIR, *Le chapitre* ... [verhandeling], blz. 34, vn. 2); ID., *Introduction* ..., dl. I, blz. 134, en dl. II, blz. 129 (id.).

²⁷² *Miracula S. Foillani* ..., *ed. cit.*, blz. 417-426; *Ex miraculis S. Foillani* ..., *ed. cit.*, blz. 925-928. Vgl. *Bibliotheca hagiographica* ..., dl. I, blz. 461, art. *Foillanus*, nr. 3078.

²⁷³ Hugo zal tijdens zijn studietijd het relaas over, bijvoorbeeld, de elevatio van 1086 nog wel uit de mond van zijn leraar Hillijn zelf gehoord hebben.

²⁷⁴ L. VAN DER ESSEN, *Études* ..., blz. 137; ID., *Étude critique* ..., blz. 161; J. LECOMTE, *Saint Feullien* ..., blz. 70; ID., *Introduction* ..., dl. I, blz. 134, en dl. II, blz. 129 (De *Vita metrica sancti Foillani* wordt daarentegen als zuiver compilerisch beschouwd).

²⁷⁵ Dat Hillijn later nog in Luik zou gewerkt hebben (S. BALAU, *Étude critique* ..., blz. 238, volgens een *Chronique liégeoise pour les années 1117, 1118 et 1119*, uitg. J. QUICHERAT, in *Bibliothèque de l'École des chartes*, dl. VIII (2de reeks, dl. III), 1846, blz. 226), wordt tegengesproken door J. LECOMTE, *Saint Feullien* ..., blz. 69, vn. 56 (naar L. NOIR, *Le chapitre* ... [verhandeling], blz. 20, vn. 5); ID., *Introduction* ..., dl. I, blz. 133, vn. 56 (id.).

²⁷⁶ P. GROSJEAN, *Notes* ..., blz. 406. Met het oog op de ijkpunten in de bestaande biografie van Hugo van Fosses, noteren we dat het jaar 1119 dan al gepasseerd was.

Bij deze cantor van Fosses moet Hugo dus – mits de les al niet gestoord werd door de bouwwerkzaamheden aan de stiftskerk – als knaap²⁷⁷ zijn basisopleiding²⁷⁸ genoten hebben. Ook het *trivium* en *quadrivium*²⁷⁹ zal Hugo in Fosses²⁸⁰ aangevangen hebben, hetzij nog steeds onder toezicht van cantor Hillijn, blijkbaar de intellectueel²⁸¹ van deze kanonikale gemeenschap, hetzij van de onbekend gebleven kapittelscholaster²⁸². Naar de toekomstige spirituele evolutie van Hugo van Prémontré toe, is het interessant om weten dat zijn eerste leermeester goed en wel in de Sigebertijnse, keizersgezinde traditie thuishoorde. Typisch voor Sint-Foillaan, en wetenswaardig vanwege de invloed op de persoonlijkheid van de jonge Hugo, was dan weer dat daar onmiskenbare Ierse naklanken overgebleven waren als ondertoon in het heersende geesteklimaat²⁸³.

²⁷⁷ P. RICHÉ, *Écoles et enseignement dans le haut moyen âge*, Parijs, 1979, blz. 200, art. *Âge des élèves*, laat de schooltijd in een kloosterinstelling beginnen “vers 7 ans” (vgl. hierboven, over de kerkwettelijke leeftijd voor de intrede in een geestelijk instituut), terwijl de leeftijd voor opname onder de “*canonici scholares*” in een bisschoppelijke schoolinstelling “vers 9 ou 10 ans” (*ibid.*, blz. 202) zou gelegen hebben. Volgens S. SHAHAR, *Childhood in the Middle Ages*, Londen-New York, 1990, blz. 187, “Studies in the elementary school, ..., usually commenced at the age of 7”.

²⁷⁸ S. BALAU, *Étude ...*, blz. 238, laat verstaan dat de kapittelschool van Fosses de schoolgangers enkel de kans bood tot het volgen van “*études élémentaires*” (vgl. P. RICHÉ, *Écoles ...*, 221-236), voorbereidend op een “*école supérieure*”.

²⁷⁹ Vgl. S. SHAHAR, *Childhood ...*, blz. 7.

²⁸⁰ Zoals zijn grote idool Norbert hem had voorgedaan in de “grammar school” (L. ANDERSON, *Saint Norbert of Xanten, a Second St. Paul*, Dublin, 1955, blz. 3) van het Sint-Victorskapittel te Xanten: P. DE WAGHENARE, *Sanctvs Norbertvs ...*, blz. 4 (“*studii liberalibus*”); J. DIERCKXSENS, *Antverpia Christo nascens et crescens*, dl. I, Antwerpen, 1773², blz. 118 (“*peractis humanioribus*”); E. PROMNITZ, *Der heilige Norbert ...*, blz. 15; N. CALMELS, *Saint Norbert, Rome et l'Ordre canonial de Prémontré*, in *An. Praem.*, dl. XLIX, 1973, blz. 148; H. CAMPBELL, *Saint Norbert ...*, blz. 16-17; H. CAMPBELL en B. GÁBOR, *Szent Norbert a Premontre Rend alapítója a béke apostola*, Csorna, 1996, blz. 23.

²⁸¹ J. LECOMTE, *Saint Feuillien ...*, blz. 70 (Id., *Introduction ...*, dl. I, blz. 134) sluit niet uit dat de *Vita metrica sancti Foillani* ten behoeve van zijn studenten geschreven werd.

²⁸² A. STASSIN, *Notice ...*, blz. 64, en J. CRÉPIN, *Notice ...*, blz. 411, menen te weten dat de functie van scholaster toen al bestond in Fosses, maar ze wordt alvast niet gespecificeerd (evenmin als het kapittelcantoraat) in de twee matrikels. In sommige kapitels trad trouwens vermenging op (vgl. J. LECOMTE, *Introduction ...*, dl. II, blz. 128) van de taken van cantor en scholaster.

²⁸³ Dat komt tot uiting in het arsenaal aan Iers geïnspireerde mirakelverhalen dat door hagiograaf Hillijn van Fosses aan de lokale traditie ontleend werd (I. SNIEDERS, *L'influence de l'hagiographie irlandaise sur les vitae des saints irlandais en Belgique*, in *Revue d'histoire ecclésiastique*, dl. XXIV, 1928, blz. 841-842; vgl. J. LECOMTE, *Saint Feuillien ...*, blz. 70; Id., *Introduction ...*, dl. I, blz. 134, en dl. II, blz. 129).

De mogelijkheid²⁸⁴ kan anderzijds niet uitgesloten worden dat Hugo op een bepaald ogenblik²⁸⁵, van zijn vijftiende²⁸⁶ – op het ogenblik dat hij volwaardig kapittelheer was geworden²⁸⁷ – tot zijn achttiende²⁸⁸ levensjaar, naar Luik²⁸⁹ is getrokken²⁹⁰ om er zijn studies voort te zetten aan de domschool²⁹¹, en er met name bij scholaster Alger van Luik (ca. 1101-1121)²⁹² in de leer te gaan. Het is evenmin ondenkbaar dat de abiturient zich voor dergelijke vervolmakingscursus²⁹³, naar het voorbeeld van Hillijn²⁹⁴, in de naburige abdijsschool van Gembloers²⁹⁵

²⁸⁴ A. ŽÁK, *Der selige Hugo ...*, blz. 4; W. GRAUWEN, *Hugo van Fosse ...*, kol. 412-413; ID., *Hugues de Fosses ...*, blz. 228^b. Op een meer voorwaardeijke toon: H. LAMY, *Vie ...*, 1908/09, blz. 162 of blz. 7 (“l’Université de Liège”); J. CRÉPIN, *Notice ...*, blz. 411 (id.); H. LAMY, *Vie ...*, 1925, blz. 13; J. LECOMTE, *Le Bienheureux ...*, blz. 314.

²⁸⁵ Vgl. P. RICHÉ, *Écoles ...*, blz. 203-204, art. *Élèves itinérants*.

²⁸⁶ *Ibid.*, blz. 202; PH. DELHAYE, *L’organisation scolaire ...*, blz. 240; CH. RENARDY, *Les écoles liégeoises du IXe au XIIe siècle: grandes lignes de leur évolution*, in *Revue belge de philologie et d’histoire*. Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis, dl. LVII, 1979, blz. 321, vn. 65; vgl. L. MAÎTRE, *Les écoles épiscopales et monastiques en occident avant les universités (768-1180)*, Ligugé-Parijs, 1924², blz. 129-130; S. SHAHAR, *Childhood ...*, blz. 7 (16 jaar).

²⁸⁷ J. DELMAILLE, *Âge ...*, kol. 322 (“L’âge de quatorze aussi suffisait aussi pour faire partie d’un chapitre”); W. NOLET en P. BOEREN, *Kerkelijke instellingen ...*, blz. 189 (“canonicus emancipatus na het 14e jaar”); vgl. A. STASSIN, *Notice ...*, blz. 64.

²⁸⁸ Vgl. CH. RENARDY, *Les écoles ...*, blz. 321, vn. 68.

²⁸⁹ Vgl. F. ROUSSEAU, *Les écoles liégeoises aux XIe & XIIe siècles*, in *La terre wallonne*, dl. XX, 1929, blz. 16-19, over de uitstraling van het Luikse schoolwezen; P. RICHÉ, *Écoles ...*, blz. 164-167, over de puike schooltraditie van deze bisschopsstad; W. NOLET en P. BOEREN, *Kerkelijke instellingen ...*, blz. 195, vn. 3, over de Luikse domschool als kweekschool voor de hogere rijksclerus.

²⁹⁰ Voor die problematische studiebeperking aan de “universiteit” van Luik (over het premature universitaire peil van de 11de-eeuwse Luikse kapittelschool, met uitlopers in de vroege 12de eeuw: zie L. MAÎTRE, *Les écoles ...*, blz. 75, 103) wordt het jaar 1103 aangevoerd (*La vie du glorieux saint Hugues de Fosses* [handschrift uit 1650/1668], blz. 87-88, geciteerd door H. LAMY, *Vie ...*, 1925, blz. 13, vn. 1). Dat zou overigens kunnen kloppen, uitgaande van een geboortedatum rond 1087.

²⁹¹ Vgl. CH. RENARDY, *Les écoles ...*, blz. 313-314, 321 vn. 65, 68.

²⁹² U. BERLIÈRE, *Alger de Liège*, in *D.H.G.E.*, dl. II, Parijs, 1914, kol. 423-424; L. OTT, *Alger v. Lüttich*, in *Lexikon für Theologie und Kirche*, dl. I, Freiburg im Breisgau, 1957², kol. 336; CH. RENARDY, *Les écoles ...*, blz. 318-320.

²⁹³ Vgl. A. VAN DEN HURK, *De zalige Hugo ...*, blz. 235, die herinnert aan zijn “behoorlijke wetenschappelijke vorming”.

²⁹⁴ S. BALAU, *Étude ...*, blz. 238.

²⁹⁵ Het is onzeker of de, in de literatuur dikwijls omstreden, geopolitieke situatie van deze abdij al moet meegerekend worden bij de inschatting van Hugo’s keuze: J. ARRAS, *De abdij van Gembloers vanaf haar stichting tot in het begin der twaalfde eeuw*, in *Bijdragen tot de geschiedenis bijzonderlijk van het oud hertogdom Brabant*, dl. XXXVIII, 1955, blz. 90 (988 Luiks), 90-91 (minstens vanaf 1116 geleidelijk onder de voogdij van de hertog van Brabant); G. DESPY, *Naissance d’une nouvelle province: les origines du Brabant wallon*, in *Bulletin de la classe des lettres et des sciences morales et politiques [de l’] Académie royale de Belgique*, 6de reeks, dl. V, 1994, blz. 522-523 (proces van brabantisering begonnen sedert ca. 1100, maar pas in 1185 voltrokken).

ingeschreven heeft²⁹⁶, waar Sigebert tot zijn dood in 1112 actief bleef in het onderwijs²⁹⁷; in 1119 zal Hugo immers, voor zover dat na te gaan is²⁹⁸, vertrouwd blijken te zijn met deze abdij. Enige gewisheid over de lokaliserings van die “hogere” studies bestaat er echter niet.

Tot zover deze poging tot reconstructie van het verblijf van Hugo van Prémontré in Sint-Foillaan te Fosses. Definitieve gegevens over het aanvankelijke leefkader van Hugo, en over de start van zijn kanonieke carrière, zijn in dit stadium van het complexe zoekwerk nog niet te verwachten – daarvoor moeten eerst andere knelpunten uit zijn pre-norbertijnse carrière ontward en leemtes ingevuld worden –, maar laten we toch maar de *terminus a quo* 1087/95 (voor zijn intrede en eerste vermelding als kanunnik van Fosses) onthouden²⁹⁹.

§3. Pontificatus vero domni Burcardi anno III°

Richten we thans liever onze aandacht op Kamerijk en op het kathedrale Onze-Lieve-Vrouwkapittel³⁰⁰, om ginds zo mogelijk de aanwezigheid van Hugo van Fosses te concretiseren en te illustreren. Vooraf even dit: het spreekt vanzelf³⁰¹ dat zijn “familienaam”³⁰² er een is³⁰³

²⁹⁶ Deze piste wordt aangeduid door J. CRÉPIN, *Notice ...*, blz. 411.

²⁹⁷ L. MAÎTRE, *Les écoles ...*, blz. 104; vgl. W. BUCHWALD, A. HOHLWEG en O. PRINZ, *Tusculum-Lexikon griechischer und lateinischer Autoren des Altertums und des Mittelalters*, München, 1963², blz. 458, art. Sigebert von Gembloux.

²⁹⁸ Zie verder, §16.

²⁹⁹ Zie verder, §11 en §21.

³⁰⁰ A. LE GLAY, *Recherches sur l'église métropolitaine de Cambrai*, Parijs, 1825; W. CLAESSENS, *Les chapitres ...*, blz. 236-237, nr. V, art. Cambrai, Notre-Dame; E. BERTEAUX, *Chapitre de Notre-Dame*, in *Étude historique sur l'ancienne cathédrale, les évêques & les archevêques ... de la ville de Cambrai de l'an 500 à l'an 1798*, dl. I, Kamerijk, 1908, blz. 397-451; M. KOYEN, *Kapittels te Kamerijk-Atrecht*, in *De prae-gregoriaanse hervorming te Kamerijk (1012-1067)*, Tongerlo, 1953, blz. 212-213, nr. 28, art. Kamerijk. O. L. Vrouw; J. BECQUET, *Abbayes et prieurés de l'ancienne France*, dl. XV: *Province ecclésiastique de Cambrai. Diocèses actuels de Cambrai et Lille*, Parijs-Turnhout, 1994, blz. 19-20, art. Cambrai. *Chapitre métropolitain Notre-Dame*; CH. MÉRIAUX, *Les communautés de chanoines des diocèses d'Arras, Cambrai, Thérouanne et Tournai attestées avant le début du XIe siècle*, in: ID., *Communautés de clercs ...*, blz. 275, nr. 20, art. Cambrai, Sainte-Marie (chapitre cathédral).

³⁰¹ Over het exclusieve gebruik van de doopnaam als oorkondelijke “persoonsnaam”, uitgerekend tot in de hier bestudeerde periode: B.-M. TOCK, *Scribes, souscripteurs et témoins dans les actes privés en France (VIIe-début XIIe siècle)*, Turnhout, 2005, blz. 84.

³⁰² Deze achternaam naam werd bv. eind 14de eeuw in Noord-Frankrijk gedragen: M.-Th. MORLET, *Répertoire des noms de personne en Haute Picardie*, in *Étude d'anthroponymie picarde. Les noms de personne en Haute Picardie aux XIIIe, XIVe, XVe siècles*, Parijs, 1967, blz. 326, art. *De Fosses*.

³⁰³ Vgl. J. HERBILLON en J. GERMAIN, *Dictionnaire ...*, dl. I, blz. 221^b, art. *Defosse*: de familienaam met dezelfde etymologie is heden ten dage wel nog gangbaar.

die de historici³⁰⁴, zo al niet toegekend³⁰⁵, dan toch mondgemeen gemaakt hebben³⁰⁶. Van de andere kant wordt de speurder in Kamerijk fel gehinderd door de indertijd³⁰⁷ sterke verspreiding van het Gallo-

³⁰⁴ J.-B. (LE) CARPENTIER, notoir vervalser van oorkonden en – met pseudo-genealogische bedoelingen – van getuigenlijsten (CH. DE VENDEGIES, *Le Carpentier généalogiste*, in *Mémoires de la Société d'émulation de Cambrai*, dl. XXXIV, 1878, blz. 60-62), presenteert in zijn *Histoire genealogique des Pais-Bas, ou histoire de Cambrai et du Cambrisis*, dl. II, Leiden, 1664, *Preuves*, blz. 14-16 (valse oorkonde uit 1096/97) een lekengetuige met de naam Hugo de Fossa (vgl. J.-P. GERZAGUET, *Les chartes de l'abbaye d'Anchin (1079-1201)*, Turnhout, 2005, *Index nominum*, blz. 460^b, art. *Hugues de Fosse*). Tenware hier Fosse te Honnecourt (Fr., dep. Nord, arr. Cambrai, kant. Marcoing) bedoeld is (M. GYSSELING, *Toponymisch woordenboek ...*, dl. I, blz. 370^b, art. *Fosse*), of een van de zowat twintig buurtschappen met die naam in het Kamerijkse (A. BRUYELLE, *Dictionnaire topographique de l'arrondissement de Cambrai*, in *Mémoires de la Société d'émulation de Cambrai*, dl. XXVII-2, 1862, blz. 157-159, art. *Fosse, Fosses*), zou zulks er kunnen op duiden dat Le Carpentier, uittmuntend geïnformeerd als hij spijs alles was over de Kamerijkse instellingen en geschiedbronnen (E. VAN MINGROOT, *Les chartes ...*, blz. 110, 224), toen reeds weet had van het probleem (M. GYSSELING, *loc. cit.*: Fossa, Fossae).

³⁰⁵ Men kan niet voetstoots akkoord gaan met de, nochtans kernachtige, uitdrukking van H. FISQUET, *Soissons et Laon ...*, blz. 364: "... le B. Hugues, ... surnommé de Fosse, parce qu'il était né dans cette localité", noch met de voorstellingswijze – met ingebouwde cirkelredenering – van É. VAN ARENBERGH, *Hugues de Fosses ...*, kol. 664 ("Hugues de Fosses ... naquit, comme le témoigne son nom, à Fosses, ..."); J. CRÉPIN, *Notice ...*, blz. 411 ("Hugues de Fosses est, – son nom l'indique, – originaire de notre ville"), zij het dat deze naamgeving geïnspireerd was door de *Vita A Norberti* (zie verder, §16 en §20).

³⁰⁶ Vgl., telkenmale in verband met Valencijn 1119: É. MAIRE, *Saint Norbert (1082-1134)*, Parijs, 1922, blz. 27 ("Hugues de Fosse – c'était son nom –, ..."); C. OCTAVIEN, *Saint Norbert, archevêque de Magdebourg, fondateur de l'Ordre des Prémontrés*, in *La revue des saints. Actualités et récits*, dl. II, 1928, blz. 334 ("un clerc ... qui avait nom Hugues de Fosses"); F. PETIT, *Saint Norbert, fondateur de l'Ordre de Prémontré*, Juaye-Mondaye, [1930], blz. 12 ("Hugues de Fosses, – tel était le nom du jeune clerc ..."); É. DE MOREAU, *Histoire ...*, dl. III, blz. 443 ("Il avait dans sa suite, ..., un chapelain nommé Hugues de Fosses"); B. ARDURA, *Prémontrés ...*, blz. 26 ("Il fit surtout la connaissance ... du chapelain du prélat, un jeune clerc nommé Hugues de Fosses"); ID., E. HAGMAN en R. VANASSE, *The Order ...*, blz. 12. En voorts, in verband met het concilie van Reims 1119 (zie verder, §4 en §16), F. PETIT, *L'Ordre de Prémontré*, Parijs, 1927, blz. 32: "... il s'enquit auprès de l'un d'entre eux nommé Hugues de Fosses".

Nog andere auteurs neigen, door de naam als "staande uitdrukking" te gebruiken, naar de familienaamkundige betekenis: A. PFIFFIG, *Die Prämonstratenser und die Augustinusregel*, in *Geraser Hefte*, afl. 10, 1984, blz. 8^a ("seinem Gefährten Hugo de Fosses"); J. BOND, *The Premonstratensian Order: a preliminary survey of its growth and distribution in medieval Europe*, in *In Search of Cult. Archaeological Investigations in Honour of Philip Rahtz*, Woodbridge, 1993, blz. 154^a ("the bishop's young chaplain, Hugh de Fosses"); Z. REHÁK, *Svatý Norbert, in Bohemia sancta*, Praag, 1989, blz. 234 ("Norbertova nástupce bl. Huga de Fosses"). Vgl. aanvullend ook Y. BOSSIÈRE, *Les chanoines réguliers de Prémontré*, Juaye-Mondaye, 1945, blz. 62 ("À Cambrai, il fait la conquête d'un jeune chapelain, Hugues de Fosses"); A. HUBER, *Die Prämonstratenser*, Baden-Baden, 1955, blz. 17 ("der bischöfliche Kaplan Hugo von Fosses").

Zie verder (§19), voor een alternatieve familienaam.

³⁰⁷ F. HOEFER (dir.), *Nouvelle biographie générale depuis les temps les plus reculés jusqu'à nos jours*, dl. XXV, Parijs, 1858, kol. 427, art. *Hugues*; G. DROSDOWSKI, *Duden Lexikon der*

Germaanse³⁰⁸ antroponiem Hugo³⁰⁹ (dat heeft trouwens tot nu toe alle research in die richting belemmerd, en verhindert dat Hugo's wederaren te Kamerijk chronologisch en inhoudelijk afgelijnd werd). In de loop van de komende enquête zal allengs blijken dat tijdens het bestudeerde tijdssegment wel een vijftiental geestelijken³¹⁰ met diezelfde doopnaam kunnen geïdentificeerd worden in en rond de vermaarde Kamerijkse kathedraal. Volledigheidshalve moet er bovendien aan herinnerd worden dat de oorkondelijke "naamtekeningen" in de bedoelde periode geenszins eigenhandig waren³¹¹, maar stelselmatig door de gevolmachtigde kanselarijnotaris werden ingevuld³¹².

De getuigenlijsten van de bisschoppelijke oorkonden leveren desondanks waardevolle informatie op. In de privilegebrief "Ex scriptura"³¹³ van bisschop Burchard voor de abdij van Saint-Ghislain, uit het cruciale jaar 1119, verschijnen met name drie³¹⁴ Hugo's onder de koorheren van de Kamerijkse kathedraal³¹⁵: een van hen moet voorzeker

Vornamen, München-Wenen-Zürich, 1974², blz. 114^a, art. *Hugo* ("Der Name, der im Mittelalter weit verbreitet war, ..."); M. MOURRE, *Dictionnaire encyclopédique d'histoire*, dl. [IV], Parijs, 1986², blz. 2903, art. *Hugues*; CH. TANET en T. HORDÉ, *Dictionnaire des prénoms*, Parijs, 2000, blz. 232, art. *Hugues* ("Hugues a été un des grands prénoms de l'époque médiévale ..."); vgl. A. ŽAK, *Der selige Hugo ...*, blz. 3, die het heeft over "der beliebte Name Hugo".

³⁰⁸ P. LEBEL en CH. ROSTAING, *Les noms de personnes en France*, Parijs, 1974⁷, blz. 48, 70, art. *Hugo*.

³⁰⁹ K. EGGER, *Lexicon nominum virorum et mulierum*, Rome, 1957, blz. 183, art. *Ugo Hugues Hugh Hugo*; PH. LAGNEAU en J. ARBULEAU, *Dictionnaire des noms de famille et des prénoms*, Vernoy, 1980, blz. 359^a, art. *Hugo*; P. HANKS en F. HODGES, *A Concise Dictionary of First Names*, Oxford-New York, 1997², blz. 114^b, art. *Hugh*.

³¹⁰ M. BOURIN en P. CHAREILLE, *Pour les clercs ...*, blz. 148 ("Bourgogne: Hugues: 5,9 %"), 151, (153), hebben uitgerekend en aangetoond dat er, bijvoorbeeld wat de naam Hugo betrof, weinig verschil in frequentie bestond tussen de leken uit een bepaald geslacht en de tot de geestelijke stand voorbestemde familieleden.

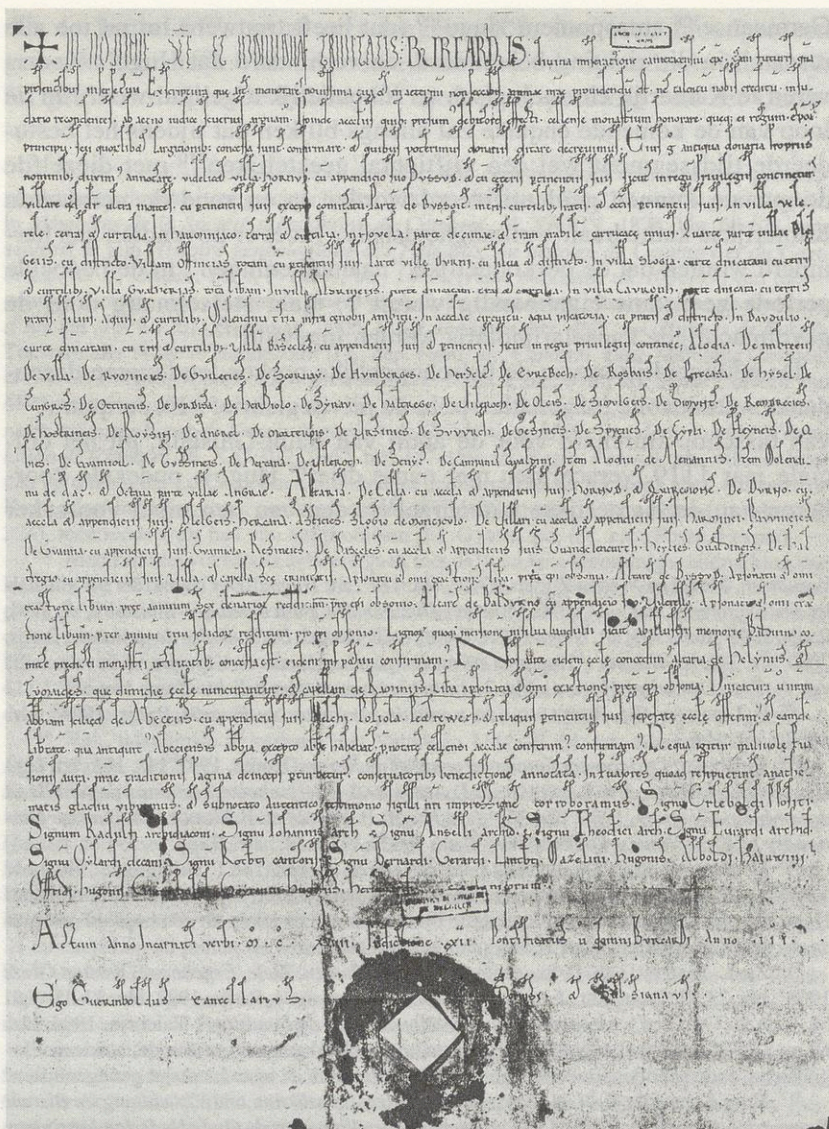
³¹¹ Zie L. SANTIFALLER, *Urkundenforschung. Methoden, Ziele, Ergebnisse*, Keulen-Graz, 1968³, blz. 23; B. FRAENKEL, *La signature. Genèse d'un signe*, Parijs, 1992, blz. 33-35; vgl. M. CARCEL ORTI (ed.), *Vocabulaire international de la diplomatie*, Valencia, 1994, blz. 68, nr. 263. Gemakshalve wordt verder geen onderscheid gemaakt tussen de, sowieso allografische, onderschriften, ondertekeningen of signaturen in de instrumentaire getuigenlijsten.

³¹² Voor Kamerijk: E. VAN MINGROOT, *Kanzlei, Jurisdiktion und Verwaltung im Bistum Kammerich (Cambrai, 1057-1130)*, in *Recht en instellingen in de Oude Nederlanden tijdens de middeleeuwen en de nieuwe tijd. Liber amicorum Jan Buntinx*, Leuven, 1981, blz. 12-13.

³¹³ Facsimile van het, in 1940 verbrande, origineel: A. LOUANT (dir.), *Dictionnaire historique et géographique des communes du Hainaut*, dl. I, art. *Rameignies*, bijlage nr. 4; uitg.: J. GORLIA, *Histoire de Rameignies, village de la châtellenie d'Ath*, Fontaine-l'Évêque, 1933, blz. 13-15. Zie verder, §7: 7.24.

³¹⁴ Zie afb. 2, l. 29-30.

³¹⁵ Ze werden opgenomen in de *Lijst der domheren*, in E. VAN MINGROOT, *De bisschoppelijke kanselarij te Kamerijk, 1057-1130* [doctoraatsproefschrift], dl. IV: *Bijlagen*, Leuven, 1969, blz. 18*-20*. Zie ook verder, §15.

Afb. 2. Oorkonde van bisschop Burchard van Kamerijk voor de abdij van Saint-Ghislain (1119).

Origineel: in mei 1940 verbrand in het Rijksarchief te Mons/Bergen (Archives ecclésiastiques, Abbaye de Saint-Ghislain, Chartier); gereproduceerd naar J. GORLIA, Rameignies, in *Dictionnaire historique et géographique des communes du Hainaut*, dl. I, Mons-Frameries, uitgeverij Dufrane-Friart, 1940, bijlage nr. 4.

Hugo van Fosses geweest zijn³¹⁶. Met dat gegeven³¹⁷ als uitgangspunt, en met de wetenschap dat de gezochte geestelijke³¹⁸, blijkens de eigentijdse bronnen, tevens als bisschoppelijk clericus³¹⁹ en/of

³¹⁶ E. VAN MINGROOT, *Indictio secundum stilum Cameracensem*, in *Bulletin de la Commission royale d'histoire. Handelingen van de Koninklijke commissie voor geschiedenis*, dl. CXLIII, 1977, blz. 177. Zie verder (§11), voor bijsturing en bevestiging van deze stelling.

³¹⁷ Vgl. reeds de, hoewel niet onderbouwde, beweringen van M. MALCORPUS [= MALCORPS], *Divi Norberti archiepiscopi Magdeburgensis, Præmonstratensium fundatoris, vita*, Luik, 1599, f° D[i] v° (“Hugo Canonicus Cameracensis”); F.-X. DE FELLER, *Hugues de Fosse ...*, blz. 465^a (“chanoine de cette église [de Cambrai]”); L.-M. PÉTIN, *Hugues (le bienheureux) ...*, kol. 1460 (“membre du chapitre de la cathédrale [de Cambrai]”); F. PÉRENNÈS, *Hugues de Fosse ...*, kol. 741 (“chanoine de cette église”); J. STADLER, *Hugo ...*, blz. 790^a (“Mitglied des Kapitels der Kathedrale [von Cambrai]”); É. VAN ARENBERGH, *Hugues de Fosses ...*, kol. 664 (“chanoine de la cathédrale de cette ville [= Cambrai]”); L. GOOVAERTS, *Hugues de Fosse ...*, blz. 400^b (“chanoine de cette église”); F. VON SALES DOYÉ, *Hugo de Fosses ...*, blz. 527 (“Mitglied des Kapitels der Kathedrale”); M. KOYEN, *Hugo van Fosses ...*, kol. 2296 (“Kanunnik van Kamerijk”); F. en T. BAUTZ, *Hugo von Fosse(s) ...*, kol. 1140 (“Mitglied des Kapitels der Kathedrale”).

³¹⁸ I. VAN SPILBEECK, *Vie de saint Norbert, archevêque de Magdebourg, fondateur de l'Ordre de Prémontré. Tableaux historiques du XIIe siècle*, Brussel-Tamames, 1898, blz. 40 (1119) (“Un ecclésiastique, nommé Hugues”); I. VAN SPILBEECK en A. DE OLIVEIRA, *Vida de são Norberto, arcebispo de Magdeburgo e fundador da Ordem de Premonstrado*, Nictheroy, 1903, blz. 45 (“Um ecclesiastico de nome Hugo”); L. VAN DE MEERENDONK (en TH. VAN DE VOSSENBERG), *De geest die ons beweegt. Over Norbert en de norbertijnen*, Kampen, 2007, blz. 33 (“Een geestelijke uit het bisschoppelijke hof van Burchard, een zekere Hugo van Fosse”). Vgl. W. GRAUWEN, *Het leven van heer Norbert ...*, blz. 10-11 (clericus = geestelijke); Id., *Over het ontstaan ...*, blz. 51-53 (id.).

³¹⁹ *Vita A Norberti ...*, ed. cit., blz. 675, kap. 6, passim; *Vita B Norberti ...*, ed. cit., blz. 815E-816D, kap. V/25-27, passim; J. CAPGRAVE, *The Life of St. Norbert*, blz. 39-40, passim (vgl. A. STRÍŽ, *Život svatého Norberta*, blz. 18: “Hugo, už zmíněný klerik”; R. GRÉGOIRE, *La “Vita di s. Norberto” ...*, blz. 154: chierico; M. HRADSKY, *Leben des heiligen Norbert ...*, blz. 17: Kleriker; Th. ANTRY, *Vita Norberti A ...*, blz. 13: cleric; A. RIBEIRO en D. PEETERS, *A vida de são Norberto ...*, blz. 13: clérigo; J. WUILLÈME, *Vie de saint Norbert ...*, blz. 57-59: cleric; Th. ANTRY, *Version A ...*, blz. 131: cleric).

Vgl. A. LE MIRE, *Ordinis ...*, blz. 17 (“Clericus quidam, ..., Hugo nomine”); [N. GOURNEAU], *S. Norbert, l'homme celeste, l'ange et l'apostre de la paix, le temple de la sagesse*, Parijs, 1671, blz. 101; J. DIERCXSENS, *Antverpia ...*, dl. I, blz. 124 (“quodam ejus Clerico, cui nomen Hugo”); A. BOURGEOIS, *Histoire ...*, blz. 153^a, art. *Burchard*, nr. 38 (“Un clerc nommé Hugues qui accompagnait le prélat, ...”); Id., *Histoire synchrologique des souverains pontifes et des évêques et archevêques de Cambrai*, Rome e.a., 1876, blz. 299^b, art. *Burchard*, nr. 38 (id.); W. KNAPINSKI, *Święty Norbert i jego zakon. Początki Norbertańskich klasztorów w cirkarji Polskiej i nieco z ich dziejów*, Warschau, 1884, blz. 14, nr. 5 (“kleryk bpa kame-raceńskiego, imieniem Hugo”); J. [DE SWERT], *Vita metrica sancti patris Norberti*, Namen, 1886, blz. 27, v. 611; O. KLESSER, *De oudste levensbeschrijving van sint Norbert*, in *An. Praem.*, dl. XXXIV, 1958, blz. 196; F. FELTEN, *Norbert von Xanten. Vom Wanderprediger zum Kirchenfürsten*, in *Norbert von Xanten. Adliger ...*, blz. 78; enzovoort.

Zie ook A. STASSIN, *Notice ...*, blz. 21 (“Hugues, qui était alors simple clerc de l'évêque de Cambrai Burchard”), en R. CLUNY, *Les curés blancs*, Parijs, [1957], blz. 75 (“un clerc cambrésien, Hughes de Fosses”), die de term ogenschijnlijk een te moderne bijklank meegeven.

kapelaan³²⁰ fungeerde³²¹, schijnt het zo te zien eenvoudig te zijn om Hugo's activiteiten³²² te Kamerijk³²³ enigermate te definiëren³²⁴.

³²⁰ HERIMAN VAN LAON, *Liber de miraculis* ..., ed. cit., blz. 659, kap. III/8, l. 40, 47-48. Vgl. *Gallia christiana* ..., dl. IX, kol. 644; G. LIENHART, *B. Hugo, Fossensis* ..., blz. 289^b ("Burkardi Cameracensis Episcopi Capellanus"); F.-X. DE FELLER, *Hugues de Fosse* ..., blz. 465^a; L.-M. PÉTIN, *Hugues (le bienheureux)* ..., kol. 1460; J.-B. L'ÉCUY, *Hugues de Fosse* ..., blz. 135^b; J. STADLER, *Hugo* ..., blz. 790^a; J. COLLIN DE PLANCY en É. DARAS, *Le bienheureux* ..., blz. 526; É. VAN ARENBERGH, *Hugues de Fosses* ..., kol. 664; P. GUÉRIN, *Le bienheureux* ..., blz. 441; L. GOOVAERTS, *Hugues de Fosse* ..., blz. 400^b; Joz. JANSSEN, *La Belgique* ..., dl. I, blz. 5; F. HOLWECK, *Hugh of Fosses* ..., blz. 494^b; H. LAMY, *Vie* ..., 1925, blz. 20; A. ŽÁK, *Der selige Hugo* ..., blz. 4; F. VON SALES DOYÉ, *Hugo de Fosses* ..., blz. 527; K. HOFMANN, *Hugo v. Fosse(s)*, kol. 180 of kol. 514; É. DE MOREAU, *Histoire* ..., dl. III, blz. 440; A. VAN DEN HURK, *De zalige Hugo* ..., blz. 235; 1949, blz. 35; N. BACKMUND, *Hugh of Fosse* ..., blz. 191^a; J.-B. VALVEKENS, *Hugues de Fosses* ..., kol. 879; G. STRAUCH en I. PICHLER, *St. Hugo von Fosses* ..., blz. 7* ("Hofkaplan des Bischofs Burkhard von Cambrai"); S. WEINFURTER, *Norbert von Xanten und die Entstehung* ..., blz. 77 of blz. 76 ("Kapellan des Bischofs von Cambrai"); F. en T. BAUTZ, *Hugo von Fosse(s)* ..., kol. 1140; B. ARDURA, *Hugues de Fosses* ..., blz. 48; L. HORSTKÖTTER, *Hugo v. Fosse(s)* ..., kol. 309; T. HANDGRÄTINGER, *Hugo* ..., blz. 20 ("Hofkaplan"); D. DE CLERCK m.m.v. G. WOLF, *Sel. Hugo von Fosses* ..., blz. 37^a (id.); Id., *Zalige Hugo van Fosses* ..., blz. 43^a; B. ARDURA, E. HAGMAN en R. VANASSE, *Hugh of Fosses* ..., blz. 37; D. DE CLERCK m.m.v. G. WOLF en D.-M. DAUZET, *Bienheureux Hugues de Fosses* ..., blz. 46^a; enzovoort.

³²¹ Ook een aantal Norbertusbiografen kondigen Hugo aan als een kapelaan van bisschop Burchard: M. DU PRÉ, *La vie du bienheureux Saint Norbert* [Parijs, 1627¹], uitg. I. VAN SPILBEECK, Namen-Parijs, 1889², blz. 20, hst. IX ("le B. Hugues, Chappelain dudit Evesque"); [L. HUGO], *La vie de S. Norbert, archevêque de Magdebourg, & fondateur de l'Ordre des chanoines Prémontrés*, Luxemburg, 1704, blz. 35; Id. en D. SCHINDLER, *Vita* ..., blz. 26, nr. XXIII; M. ILLANA, *Historia del gran padre, y patriarcha san Norberto* ..., dl. I, 1755, blz. 28^b ("un Capellan llamado Hugo"); A. TENCKHOFF, *De S. Norberto, ordinis Praemonstratensium conditore et archiepiscopi Magdeburgensi*, Münster, 1855, blz. 6 ("Hugonem, ... tunc capellanium episcopi Cambracensis"); A. DE LIGUORI [= PARIS], *Vie de saint Norbert, fondateur de l'Ordre des chanoines réguliers de Prémontré, apôtre de la ville d'Anvers et archevêque de Magdebourg*, Brussel, 1866, blz. 59 ("le chapelain de l'évêque de Cambrai"); S. WORELL, *Der heilige Norbert, Prediger, Stifter des Prämonstratenser-Ordens und Erzbischof von Magdeburg*, Wenen, 1877, blz. 4 ("eines bischöflichen Hofkaplans, Hugo"); M. GEUDENS, *The Life of S. Norbert, Founder of the Order of Prémontré, Archbishop of Magdeburg*, Londen, 1886, blz. 59 ("Hugh, the Bishop's chaplain"); G. VAN DEN ELSSEN, *Beknopte levensgeschiedenis van den H. Norbertus, stichter der orde van Premonstreit, apostel van Antwerpen, aartsbisschop van Maagdenburg, Averbode*, 1890, blz. 33 ("zijn kapelaan Hugo"); A. ŽÁK en A. NOVOTNY, *Szent Norbert, Gennep ura, a Premontrai kanonokrend alapítója és Magdeburg érseke*, Nagyvárad (Oradea), 1905, blz. 22-23 ("A püspöki Káplán Hugó"); B. WOZASEK (m.m.v. O. MANNL), *Der hl. Norbert, Stifter des Prämonstratenser-Ordens und Erzbischof von Magdeburg*, Wenen, 1914, blz. 56 ("des Bischofs Kaplan Hugo"); C. KIRKFLEET, *History of saint Norbert, Founder of the Norbertine (Premonstratensian) Order, Apostle of the Blessed Sacrament, Archbishop of Magdeburg*, Saint Louis-Londen, 1916, blz. 42 ("Hugh, at that time chaplain of Bishop Burchard"), 44; A. ŽÁK, *St. Norbertus-Album. Festschrift zum Jubiläum des Prämonstratenser-Ordens*, Lilienfeld, 1920, blz. 3 ("Kaplan des ... Bischofes Bernhard [sic, vgl. blz. 6] von Cambrai"); H. LAMY, *Saint Norbert et l'Ordre de Prémontré*, Brussel, 1920, blz. 9; É. MAIRE, *Saint Norbert* ..., blz. 27; B. BRANDL, *Zum 800jährigen* ...,

blz. 6 ("Burchards Kaplan Hugo von Fosse"); B. GOBENS, *Norbert v. Xanten, Stifter des Prämonstratenser-Ordens*, Fribourg, 1938, blz. 21 ("der jugendliche bischöfliche Kaplan Hugo"), 26 ("Hugo von Fosses, der Kaplan"); LES BÉNÉDICTINS DE PARIS, *Saint Norbert, évêque et confesseur († 1134)*, in *Vies des saints et des bienheureux* ..., dl. VI: Juin, Parijs, 1948, blz. 111 ("chapelain de l'archevêque [sic] de Cambrai, Burchard"); É. MAIRE, *San Norberto (1082-1134)*, Rome, 1949, blz. 35 ("Ugo de Fosse, Cappellano del Vescovo"); H. COLVIN, *The White Canons in England*, Oxford, 1951, blz. 5 ("Hugh de Fosses, a former chaplain of the Bishop of Cambrai"); B. MAYER, *Der heilige* ..., blz. 11 ("den Kaplan des Bischofs", "Hugo, der Kaplan"); S. DINO, *La spiritualità di S. Norberto da Xanten*, in *An. Praem.*, dl. XXXV, 1959, blz. 209 ("Ugo, il cappellano del vescovo di Cambrai"); F. PETIT, *L'Ordre de Prémontré de saint Norbert à Anselme de Havelberg*, in *La vita comune del clero nei secoli XI e XII*, Milaan, 1962, blz. 464; N. CALMELS, *Norbert de Xanten*, Monte Carlo, 1981, blz. 56 ("Un jeune chapelain, Hugues de Fosses, attaché à Burchard évêque de Cambrai"); F. RINTELEN, *Leben des heiligen Norbert*, in *Heiliger Norbert von Magdeburg*, blz. 38.

Zie ook M. HEIMBUCHER, *Die Orden und Kongregationen der katholischen Kirche*, dl. I, Paderborn, 1933³ (München e.a., 1965⁴), blz. 435; B. GRASSL, *Der Praemonstratenserorden* ..., blz. 6; P. PIERRARD (dir.), *Histoire des diocèses de Cambrai et de Lille*, Parijs, 1978, blz. 49; N. BACKMUND, *Geschichte des Prämonstratenserordens*, Grafenau, 1986, blz. 27.

³²² Sommige commentatoren schijnen, wanneer men tussen de lijnen leest, Hugo half en half – het onderscheid is veelal miniem – als dé kapelaan bij uitstek van de bisschop aan te prijzen: C. HANEGRAVIUS [= HANEGRAAF], *Un apostolo del santissimo sacramento nel secolo XII. Compendio della vita del glorioso patriarca San Norberto* [Rome, 1632], uitg. [H. NOOTS], Rome, 1908², blz. 24 ("il Capellano del Vescovo, Ugone"); J. VAN CRAYWINCKEL, *Legende der H.H. van de Ordre vanden H. Norbertus*, dl. I, blz. 9 ("den Cappelaen van Bvrhardvs den Bisschop van Camerijck ... Hvgo genaempt"); [P.] RIBADÉNÉIRA [= DE RIBADANEYRA] en É. DARAS, *La vie de saint Norbert, archevêque de Magdebourg, fondateur de l'Ordre de Prémontré*, in *Les vies des saints et fêtes de toute l'année*, dl. [VI]: Juin, Parijs, 1862², blz. 121 ("à Valenciennes le chapelain de l'évêque de Cambrai, nommé Hugues"); G. HERTEL, *Leben* ..., *Einleitung*, blz. VII ("den Caplan des Bischofs Burchard von Cambrai, Hugo"); [F.] WURM, *Norbert, der hl., in Kirchenlexikon*, dl. IX, Freiburg im Breisgau, 1895², kol. 449 ("den Kaplan des Bischofs Burchard von Cambrai, Hugo mit Namen"); [G.] GRÜTZMACHER, *Prämonstratenser*, in *Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche*, dl. XV, Leipzig, 1904³, blz. 607 ("den Kaplan des Bischofs Burchard von Cambrai, Hugo de Fosses"); B. GRASSL, *Der selige Hugo* ..., 87 ("Burchard, Bischof von Cambrai, in Begleitung seines Kaplans Hugo"); L. ANDERSON, *Saint Norbert* ..., blz. 16 ("Hugh of Fosses, the bishop's chaplain"), 17 ("his highly esteemed chaplain").

Vgl., meer in het algemeen: B. WOZASEK, *Der hl. Norbert* ..., blz. 56; N. BACKMUND, *Gedanken zur "Vita sancti Norberti"*, in *Gedenboek Orde van Prémontré, 1121-1971*, Averbode, 1971, blz. 31 ("Hugo von Fosses, den Kaplan des Bischofs Burchard von Cambrai"); Id., *Die mittelalterlichen Geschichtsschreiber des Prämonstratenserordens*, Averbode, 1972, blz. 100 (id.); A. VAN DEN HURK, *Norbert van Gennep en zijn Orde*, Averbode-Apeldoorn, 1984, blz. 26 ("diens [= Burchards] kapelaan Hugo van Fosse"); Id., W. SMEETS en R. PASENSIE, *Norbert of Gennep and his Order*, Kommetjie, [1984/1987], blz. 26 ("his chaplain Hugh of Fosse"); Id. en C. GUZMAN DE TORRES, *Norberto de Gennep y su Orden*, Lima, 1991, blz. 24 ("su capellán Hugo de Fosse"); D. DE CLERCK m.m.v. G. WOLF, *Hl. Norbert von Xanten*, in *Hagiologion. Lebensbilder* ..., blz. 134^b ("Hugo von Fosses, der Kaplan des Bischofs"). Zie reeds J. CAPGRAVE, *The Life* ..., blz. 50, str. 814: "He was Pe bisschoppis clerk Cameracense".

³²³ Ter zake moet wel de afwijkende opinie vermeld worden van A. ERENS, *Prémontrés*, in *Dictionnaire de théologie catholique*, dl. XIII, 1936, kol. 3: "Hugues de Fosses, chapelain de l'évêque de Laon, Barthélemy de Joux", 19; M. COCHERIL, *Prémontré*, in *Les*

Onder de om en bij vijftig³²⁵ Kamerijkse domheren³²⁶, van verschillende wijdingsgraad, telde men³²⁷ namelijk ook enkele kapelaans of “clerici”, die de kerkvorst terzijde stonden³²⁸, hem assisteerden bij zijn liturgische en ceremoniële taken, hem begeleidden op zijn dienstreizen, als zijn afgezant optraden, meewerkten aan de redactie van zijn brieven en sermoenen en, in de context van de bisschoppelijke kanselarij³²⁹ en onder toezicht van de kanselier, bij gelegenheid³³⁰ instonden voor redactie én netschrift³³¹ van het overgrote deel van ’s bisschops oorkonden³³².

Men is er, in verband met deze zogeheten *capellani episcopi*³³³ en *clerici episcopi*³³⁴, tegenwoordig van overtuigd dat er een institutioneel onderscheid tussen beide soorten functionarissen moet gemaakt

ordres religieux. La vie et l'art, dl. II, Parijs, 1980, blz. 86: “Hugues de Fosses, chapelain de Barthélemy de Joux, évêque de Laon”; B. BECK en J. WUILLÈME, *Notes ...*, in: J. WUILLÈME, *Vie de saint Norbert ...*, blz. 182, art. *Hugues de Fosse*: “chapelain de l'évêque de Laon (Barthélemy de Joux)”.

³²⁴ Zie verder (§12), voor een aantal werken waar Hugo, op lichtjes overdreven manier, als privésecretaris, huiskapelaan, aalmoezenier of zelfs ceremoniemeester van Burchard wordt voorgesteld.

³²⁵ Zie verder, §7 en §15.

³²⁶ Over het verband tussen domkapittel en bisschoppelijke kapelaans, zie S. HAIDER, *Das bischöfliche Kapellanat*, dl. I: *Von den Anfängen bis in das 13. Jahrhundert*, Wenen-Keulen-Graz, 1977, blz. 90-91 (o.m. met verwijzing naar Kamerijk ten tijde van bisschop Lietbert, 1051-1076).

³²⁷ E. VAN MINGROOT, *Les chartes ...*, blz. 7.

³²⁸ Vgl., voor de verschillende opdrachten en karweien van de bisschoppelijke kapelaans: S. HAIDER, *Das bischöfliche ...*, dl. I, blz. 75-85 (vgl. blz. 97: over Kamerijk in de 11de eeuw); W. GRAUWEN, *Norbert als kapelaan van Frederik I van Keulen, 1112*, in *An. Praem.*, dl. LXVIII, 1992, blz. 187.

³²⁹ Vgl. voor de, relatief gezien, heel hoge frequentie van de Kamerijkse diplomatische productie, al sinds de 11de eeuw: G. BRUNEL, *Chartes et chancelleries épiscopales du nord de la France au XIe siècle*, in *À propos des actes d'évêques. Hommage à Lucie Fossier*, Nancy, 1991, blz. 230.

³³⁰ H.-W. KLEWITZ, *Cancellaria. Ein Beitrag zur Geschichte des geistlichen Hofdienstes*, in *Deutsches Archiv für Geschichte des Mittelalters*, dl. I, 1937, blz. 77: “Denn, wenn nicht alles täuscht, haben auch an dem ältesten Urkundenwesen der Bischöfe ... ihre Kapellane den Hauptanteil gehabt”; vgl. S. HAIDER, *Das bischöfliche ...*, dl. I, blz. 127 (10de-11de eeuw), 147 (met enig voorbehoud), 191 (12de-13de eeuw); B.-M. TOCK, *Les listes de témoins dans les chartes des évêques d'Arras (1093-1203)*, in *Archiv für Diplomatik, Schriftgeschichte, Siegel- und Wappenkunde*, dl. XXXVII, 1991, blz. 113.

³³¹ E. VAN MINGROOT, *Kanzlei ...*, blz. 15 (over de werkverdeling in de Kamerijkse secretarie); Id., *Les chartes ...*, blz. 10.

³³² Id., *Burchard van Aken ...*, kol. 200; vgl. Id., *Les chartes ...*, blz. 12-13.

³³³ Vgl. HERIMAN VAN LAON, *Liber de miraculis ...*, ed. cit., blz. 659, kap. III/8, l. 40: “Hugonem, qui tunc ipsius capellanus episcopi erat”.

³³⁴ Vgl. *Vita B Norberti ...*, ed. cit., blz. 816A, kap. V/25: “unum de clericis ejus [= Burchardi]”.

worden³³⁵. Wanneer men het probleem evenwel zuiver vanuit Kameerijks perspectief bekijkt³³⁶, dan stelt men vast dat de verschillende kapelaans, die te werk gesteld werden in de bisschoppelijke secretarie, na de oprichting³³⁷ ervan in 1057, nu eens als *capellanus* dan weer als *clericus* voorkomen in de getuigenlijsten. Hetzelfde geldt a fortiori voor de hier behandelde periode: domheer³³⁸ Mazelijn³³⁹, om één geval te noemen, komt in een en hetzelfde jaar 1111³⁴⁰ als kanunnik³⁴¹, kapelaan, clericus en subdiaken voor. Het lijkt derhalve aangewezen bij onze nasporingen uit te gaan van een enkelvoudige kern van bisschoppelijke kapelaans-klerken³⁴².

Bij de speurtocht naar kapelaan Hugo moet men er zich rekenschap van geven dat, bepaaldelijk gedurende het episcopaat van Burchard, de domheren die in ettelijke charters – niet in alle – als gedelegeerden³⁴³

³³⁵ É. FOURNIER, *L'origine du vicaire général et des autres membres de la curie diocésaine*, Parijs, 1940, blz. 58-65; C. CHENEY, *English Bishops' Chanceries, 1100-1250*, Manchester, 1950, blz. 9-11 (vgl. nog E. VAN MINGROOT, *Kanzlei ...*, blz. 2: bedoeld is daar de toestand in de eerste helft van de 11de eeuw, onder bisschop Gerard I, 1012-1051); B.-M. TOCK, *Une chancellerie épiscopale au XIIe siècle: le cas d'Arras*, Louvain-la-Neuve (Ottignies), 1991, blz. 188-192. Zie verder, §12.

³³⁶ E. VAN MINGROOT, *De bisschoppelijke kanselarij ...*, dl. III, 1969, blz. 734-735.

³³⁷ Id., *Les chartes ...*, blz. 12.

³³⁸ E. VAN MINGROOT, *De bisschoppelijke kanselarij ...*, dl. IV, blz. 19*, art. Mazelijn; Id., *De oorkonden van bisschop Borchard van Kamerijk betreffende het altare van Mechelen (1116 en 1123). Twee diplomatische bronnen voor de kerkelijke geschiedenis van Mechelen*, in *Handelingen van de Koninklijke kring voor oudheidkunde, letteren en kunst van Mechelen*, dl. LXXXII, 1978, blz. 46; Id., *Een keerpunt in de geschiedenis van Dikkelvenne: het Kamerijkse vonnis uit het jaar 1117*, in *Liber amicorum Achiel De Vos*, Ertvelde, 1989, blz. 244*, art. Mazelijn II.

³³⁹ Niet te verwisselen met de Kamerijkse kandidaat-bisschop uit 1093 (L. DUFLLOT, *La restauration du siège épiscopal d'Arras. (Onzième siècle)*, in *La semaine religieuse du diocèse d'Arras, Boulogne & Saint-Omer*, jg. 1898, blz. 234; L. KÉRY, *Die Errichtung des Bistums Arras, 1093/1094*, Sigmaringen, 1994, blz. 290).

³⁴⁰ E. VAN MINGROOT, *Liste provisoire des actes des évêques de Cambrai de 1031 à 1130*, in *Serta devota in memoriam Guillelmi Lourdaux. Pars posterior: Cultura mediaevalis*, Leuven, 1995, blz. 39, nrs. 6.35, 6.37, 6.38, 6.39.

³⁴¹ J.-P. GERZAGUET, *Les chartes ...*, blz. 474*, art. Mazelin, *chanoine de Cambrai* (nr. 3); zie verder, §7: 6.21.

³⁴² Vgl., voor wat Hugo betreft, bv. de (als het ware intuïtieve) formulering bij [CH.] WILMET, *Hugues de Fosses*, in *Calendrier historique des saints personnages de la Belgique*, Parijs e.a., 1877, blz. 19 ("jeune clerc et chapelain de Burchard, Evêque de Cambrai"); G. MADELAINE, *Histoire ...*, blz. 96; Tongerlo, dl. I, 1928³, blz. 74; C.-J. DESTOMBES, *Histoire de l'église de Cambrai*, dl. II, Rijsel, 1890, blz. 59 ("un clerc remplissant les fonctions de chapelain"); G. MADELAINE en M. TAKÁCS, *Szent Norbert élete*, Boedapest, 1905, blz. 48-49; G. [MADELAINE], *Vie illustrée de saint Norbert*, Parijs, 1900, blz. 56 ("l'un des clercs ou chapelains de l'évêque"; voorts als kapelaan betiteld).

³⁴³ Vgl. C. CHENEY, *English ...*, blz. 7. Zie verder, §12.

voor de dag kwamen, doorgaans gezamenlijk als kanunniken werden aangeduid³⁴⁴. Slechts bij hoge uitzondering werd enige hiërarchie onder de kathedrale getuigen aangebracht; nu en dan werden inzonderheid de kapelaans afzonderlijk gegroepeerd. In de loop van de ambtsperiode van Burchard zijn er aldus, behalve Hugo³⁴⁵, een achttal³⁴⁶ titulaire kapelaans bekend:

- Bernard [III]³⁴⁷;
- Ernulf³⁴⁸;
- Girard³⁴⁹;
- Hereward [III]³⁵⁰;
- Mazelijn [II] (al vermeld)³⁵¹;
- Rotbert [III]³⁵²;

³⁴⁴ E. VAN MINGROOT, *De bisschoppelijke kanselarij* ..., dl. III, blz. 861-862.

³⁴⁵ Vgl. ID., *Burchard van Aken* ..., kol. 200.

³⁴⁶ ID., *De bisschoppelijke kanselarij* ..., dl. IV, blz. 18*-20*, bijlage V: *Lijst der domheren*; vgl., voor een aantal kanselarijhanden: *ibid.*, dl. III, blz. 735-736. Het rangnummer is, afgezien van enkele kleine correcties ingevolge een bredere periodisering (vgl. §9 vn.), telkens afgeleid van de chronologische rang die de kapelaan inneemt in de lijst van Kamerijkse domheren tussen 1057 en 1130.

³⁴⁷ *Ibid.*, dl. IV, blz. 18*, art. *Bernard III* (vgl. dl. III, blz. 736); vgl. J.-P. GERZAGUET, *Les chartes* ..., blz. 416^b, art. *Bernard, chanoine de Cambrai* (nr. 8).

³⁴⁸ E. VAN MINGROOT, *De bisschoppelijke kanselarij* ..., dl. IV, blz. 18*, art. *Ernulf*; vgl. dl. III, *loc. cit.*

³⁴⁹ *Ibid.*, blz. 19*, art. *Gerard III* (vgl. dl. III, blz. 735); ID., *De bisschoppelijke stichtingsoorkonden voor O.L.Vrouwkapittel en Sint-Michielsabdij te Antwerpen (1124)*, in *An. Praem.*, dl. XLVIII, 1972 [de onverminkte hoofding van het artikel vindt men in de inhoudstafel, op blz. 420], blz. 54, nr. 8, art. *Gerard*; ID., *De oorkonden van bisschop Borchard* ..., blz. 46, 60 (subdiaken); vgl. G. WYMANS, *Inventaire des archives de l'abbaye de Saint-Feuillien du Rœulx*, Brussel, 1975, blz. 103.

J. CRÉPIN, *L'abbaye* ..., blz. 108-109, stelt hem in het jaar 1125 ten onrechte (vgl. G. WYMANS, *L'abbaye* ..., blz. 36, vn. 45) voor als kapelaan (zogezegd uitgestuurd door het Sint-Vincentkapittel van Zinnik) bij de "aloude" kapel (zie verder, §7: 7.74) van Le Rœulx, de voorloper (vgl. J. NAZET, *Le Rœulx, in Gemeenten van België* ..., dl. III, blz. 2227^a) van de latere norbertijnenabdij (zie verder, §25).

³⁵⁰ E. VAN MINGROOT, *De bisschoppelijke kanselarij* ..., dl. IV, blz. 19*, art. *Hereward III* (vgl. dl. III, blz. 735); ID., *De oorkonden van bisschop Borchard* ..., blz. 46 (subdiaken); vgl. J.-P. GERZAGUET, *Les chartes* ..., blz. 456^a, art. *Heroardus, chanoine de Cambrai* (nr. 1).

³⁵¹ Vgl. J. CRÉPIN, *L'abbaye* ..., blz. 109: "Marcellin" in 1125 per abuis onder de kanunniken van Fosses opgenomen; G. WYMANS, *Inventaire* ..., blz. 103 ("Mazelinus"; zie verder, §7: 7.74, en de commentaar aldaar).

³⁵² E. VAN MINGROOT, *De bisschoppelijke kanselarij* ..., dl. IV, blz. 20*, art. *Rotbert "II"*; ID., *De bisschoppelijke stichtingsoorkonden* ..., blz. 54, nr. 7, art. *Robert*; ID., *De oorkonden van bisschop Borchard* ..., blz. 46 (subdiaken). Voor de andere naamdragers uit het domkapittel: zie verder, §5 en §15.

– Rothard [II]³⁵³;

– Wido [II]³⁵⁴.

Er schijnt zich bij Burchard een betrekkelijk snel verloop³⁵⁵ in de kapelaansposten³⁵⁶ – en bijgevolg³⁵⁷ ook in het personeelskader van de kanselarij³⁵⁸ – te hebben voorgedaan: was er een beurtrol ingesteld, was zulke betrekking voor sommigen alleen maar een springplank naar hun aanstaande kerkelijke carrière, of werden anderen dan weer weggeconcurrereerd? Werden bepaalde curiekapelaans³⁵⁹ – althans indien men voortgaat op de overgebleven charters – nooit in het schrijfatelier te werk gesteld³⁶⁰? Om hun gebeurlijke medewerking in dat Kamerijkse

³⁵³ E. VAN MINGROOT, *De bisschoppelijke kanselarij* ..., dl. IV, blz. 20*, art. Rothard II (vgl. dl. III, blz. 736).

³⁵⁴ *Ibid.*, dl. IV, blz. 20*, art. Wido II (vgl. dl. III, blz. 735); *Id.*, *De bisschoppelijke stichtingsoorkonden* ..., blz. 54, nr. 6, art. Wido; *Id.*, *De oorkonden van bisschop Burchard* ..., blz. 46 (subdiaken); vgl. G. WYMANS, *Inventaire* ..., blz. 103 (1125); J.-P. GERZAGUET, *Les chartes* ..., blz. 449^b, art. Gui, chanoine de Cambrai (nr. 8).

J. CRÉPIN, *L'abbaye* ..., blz. 109, presenteert ook deze Kamerijkse geestelijke als kapelaan van Le Rœulx.

³⁵⁵ Vgl. B.-M. TOCK, *Les listes* ..., blz. 113.

³⁵⁶ Een equipe van negen kapelaans ligt, volgens de berekeningen van S. HAIDER, *Das bischöfliche* ..., dl. I, blz. 96-97, alleszins aan de hoge kant (zeker op een totaal van vijftig domkanunniken). Het is, welteverstaan op basis van de voorhanden zijnde documentatie, denkbaar dat een van hen, Rothard II (met ingang van 1123?), pas vanaf de nadagen van Hugo's kapelanaat de Kamerijkse bisschop heeft geassisteerd (vgl. E. VAN MINGROOT, *De bisschoppelijke kanselarij* ..., dl. IV, blz. 20*, art. Rothard II). Voor Bernard III (*ibid.*, kol. 18*, art. Bernard III) is dat voorshands moeilijker uit te maken, omwille van het benaderend of gedeeltelijk parallelle lidmaatschap van de kanunniken Bernard I-II in het domkapittel (zie verder, §15), waardoor Bernard III, al dan niet reeds kapelaan (vanaf 1122?), tevoren kan verschenen zitten onder enige vroegere vermelding van een onbenoemde kanunnik Bernard.

³⁵⁷ Vgl. B.-M. TOCK, *Le personnel de la chancellerie épiscopale d'Arras au XIIe siècle*, in *Conservare jura. Actes des journées internationales d'histoire du droit et des institutions*, Deventer e.a., 1988, blz. 194.

³⁵⁸ Een voorbeeld: de hand van scribent BurD van een oorkonde uit 1118 voor de Sint-Adriaansabdij te Geraardsbergen (E. VAN MINGROOT, *Liste* ..., blz. 45, nr. 7.22; *The-saurus diplomaticus*, W 08339), afgeleverd door de Kamerijkse griffie, komt slechts eenmaal voor in de bewaarde originelen (E. VAN MINGROOT, *De bisschoppelijke kanselarij* ..., dl. III, blz. 731).

³⁵⁹ Tussen haakjes gezegd: zij moeten uiteraard nauwlettend onderscheiden worden zowel van de bedienaars van een kapelanij (J. AVRIL, *En marge du clergé paroissial: les chapelains de chapellenies (fin XIIe-XIIIe siècles)*, in *Le clerc séculier au moyen âge*, Parijs, 1993, blz. 121-133) als van de middeleeuwse "onderpastoors" (W. NOLET en P. BOEREN, *Kerkelijke instellingen* ..., blz. 336-338, 491^b).

³⁶⁰ P. JOHANEK, *Die Frühzeit der Siegelurkunde im Bistum Würzburg*, Würzburg, 1969, blz. 279; vgl., van de andere kant, S. HAIDER, *Das bischöfliche* ..., blz. 147, die de inbreng van andere geestelijken in het bisschoppelijk oorkondewezen onderlijnt.

kantoor vast te stellen en te omschrijven, stuit men trouwens op de bijkomende hindernis dat de *recognitio* – mits ze al opgenomen is in de diplomatische rede – van Burchards aktes onveranderd op naam van de kanselier, Werinbald/bold III (1100-1148)³⁶¹, werd gezet³⁶², ongeacht of de kanselier zelf aangesproken werd, dan wel of een van de subalterne beampten aangeduid werd als opsteller en schrijver van het document³⁶³. Het komt er dus op aan de zes³⁶⁴ kanselarij-handen, die – het schrift van de kanselier niet te na gesproken – de diploma's van bisschop Burchard hebben neergepend³⁶⁵, te vereenzelvigen³⁶⁶ met een of andere van de genoemde notarissen (de acht amtgenoten van Hugo, plus Hugo zelf)³⁶⁷.

In de charters van Burchard van Aken wordt, zoveel is zeker, geen Hugo gesignaleerd onder de titulaire kapelaans. Dat zegt nog niets, vermits het mandaat van Hugo van Fosses aan de zijde van Burchard, volgens de gebruikelijke raming³⁶⁸ hooguit vijf jaar (1116-1121), dan nog met een onderbreking in 1119, kan geduurd hebben: dermate kort dat het hoegenaamd niet bevreemdend is dat hij in die beperkte periode

³⁶¹ E. VAN MINGROOT, *De bisschoppelijke kanselarij* ..., dl. III, blz. 725-728; vgl. E. REUSENS, *Les chancelleries inférieures en Belgique depuis leur origine jusqu'au commencement du XIIIe siècle*, Brussel, 2000², blz. 168, vn. 2 (1101-ca. 1150); E. VAN MINGROOT, *De oorkonden van bisschop Borchard* ..., blz. 46-47. Zie, voor een bondig overzicht van de meest typische formulierkenmerken van Werinbalds oorkonden: N. HUYGHEBAERT, *Quelques chartes épiscopales fausses pour Saint-Pierre au Mont-Blandin à Gand forgées aux XIIe et XIIIe siècles*, in *Bulletin de la Commission royale d'histoire. Handelingen van de Koninklijke commissie voor geschiedenis*, dl. CXLVIII, 1982, blz. 32-33.

³⁶² E. VAN MINGROOT, *Kanzlei* ..., blz. 11, 13.

³⁶³ Meer in het algemeen: zie O. POSSE, *Die Lehre von den Privaturkunden*, Leipzig, 1887, blz. 86; O. REDLICH, *Die Privaturkunden des Mittelalters*, München-Berlijn, 1911 (1969²), blz. 138.

³⁶⁴ E. VAN MINGROOT, *De bisschoppelijke kanselarij* ..., dl. III, blz. 730-733.

³⁶⁵ In Burchards kanselarij impliceerde de mundatio van een bisschoppelijk diploma tegelijk de redactio door dezelfde notaris: E. VAN MINGROOT, *Kanzlei* ..., blz. 11-12; vgl. ID., *Les chartes* ..., blz. 11.

³⁶⁶ Vgl. dienaangaande het advies van P. JOHANEK, *Die Frühzeit* ..., blz. 278: "Vor allem gelingt nur ganz selten die Synchronisierung der durch den Schriftvergleich erschlossenen Schreiberhände mit überlieferten Namen von Kanzleiangehörigen".

³⁶⁷ E. VAN MINGROOT, *De bisschoppelijke kanselarij* ..., dl. III, blz. 735-736. De chronologie van de verschillende functionarissen speelt daarbij een gewichtige rol, maar ze blijft voorlopig riskant omwille van de wisselende taken en dienstnamen van de betrokkenen.

³⁶⁸ B. ARDURA, *Hugues de Fosses* ..., blz. 48, meent dat Hugo, in 1119, "était au service de son évêque depuis peu de temps" (vgl. ID., E. HAGMAN en R. VANASSE, *Hugh of Fosses* ..., blz. 37). Zie verder (§11), voor een meer uitgewerkte chronologie.

toevalligerwijs niet in de sporadische oorkondelijke lijstjes³⁶⁹ van kapelaans verzeild is. Belangrijker, met het oog op het daarnet beschreven parallellisme, is het anderzijds vast te stellen dat er onder de Kamerijkse kanselarij-scribenten één is wiens schrijfactiviteit zich concentreert in 1116, 1117 en in 1120; nadien komen we deze schrijfhand³⁷⁰ geeneens meer tegen in de kanselarij-oorkonden van Burchard. De hand is goed herkenbaar tussen de overige kanselarijschriften uit het episcopaat van Burchard: verklappen we ten voorlopigen titel dat de karakteristieken³⁷¹ ervan een beetje on-Kamerijks aandoen, eer modern overkomen en vooruitlopen op de latere twaalfde-eeuwse evolutie. De bewuste kapelaan-griffier³⁷², met dienstnaam "BurA"³⁷³, zou desgevallend Hugo van Fosses³⁷⁴ kunnen geweest zijn³⁷⁵. Te meer daar in het voorjaar van 1122 nog driemaal een Kamerijkse koorheer *Hugo dictus Abbas* oorkondelijk gemeld wordt³⁷⁶: was dat misschien Hugo die daar, nu als premonstratenzer, nog eventjes in zijn vroegere kwaliteit van kanunnik zetelde, en die aan zijn nieuwe kloosterlijke staat een redelijk ironische³⁷⁷ achternaam had overgehouden?

³⁶⁹ Vgl. E. VAN MINGROOT, *Liste ...*, blz. 14-55 (de nummers zelf zijn aangepast aan de decimale telling, aangewend door E. VAN MINGROOT, *Les chartes ...*): de nrs. 6.05 (1105), 6.23 (1110), 6.37 (1111), 6.44 (1112), 7.04 (1116; BurA), 7.15 (1117), 7.16 (1117), 7.17 (1117), 7.26 (1119), 7.41 (1120), 7.42 (1120), 7.46 (1121), 7.48 (1121), 7.54 (1122), 7.65 (1123), 7.66 (1123), 7.69 (1124), 7.70 (1124), 7.74 (1125), 7.83 (1126). Nota bene: soms is er maar een enkele kapelaan opgegeven; de "lijst" van 7.100 (1125/30) hoort niet thuis in deze reeks (vgl. §7).

³⁷⁰ Zie afb. 3.

³⁷¹ Zie verder (§12), voor een beknopte beschrijving van dat schrift.

³⁷² E. VAN MINGROOT, *De bisschoppelijke kanselarij ...*, dl. III, blz. 730-731, rubr. d.

³⁷³ Voor deze manier van benoemen, zie E. VAN MINGROOT, *Les chartes ...*, blz. 12.

³⁷⁴ H. HEIJMAN, *De orde der Norbertijnen*, in *De werkende stilte. De oorsprong der grote kloosterorden*, Amsterdam-Brussel, 1957, blz. 125, spreekt hem met zoveel woorden aan als "Hugo ..., een ambtenaar aan de kanselarij van de bisschop van Kamerijk".

³⁷⁵ Het goedschrift, dat in twee van de besproken documenten (1116, 1117) op naam van kanselier Werinbald III wordt geplaatst (zie ook C. CHENEY, *English ...*, blz. 26, a.d. 1145), onthult, zoals reeds aangegeven werd, niets over de schrijver van onderhavig document: in de Kamerijkse kanselarij werden sommige stukken door een kanselarijbeambte opgemaakt en door de kanselier als eigen werk "gesigneerd" (E. VAN MINGROOT, *Kanzlei ...*, blz. 11; zie hierboven).

³⁷⁶ Zie verder, §4 en §8.

³⁷⁷ Vgl., voor dergelijke ontwikkeling in de persoonsnaamgeving: E. VROONEN, *Les noms ...*, blz. 376-377; R. DELORT, *Introduction aux sciences auxiliaires de l'histoire*, Parijs, 1969, art. *L'anthroponymie*, blz. 222-223 (over het ontstaan van o.m. deze familienaam).

§4. Nomen clerici illius Hugo erat

Bij nader toezien, kan het debat over de Kamerijkse bedrijvigheid van Hugo van Fosses niet gevoerd worden zonder de gepaste inzet van de norbertijner bronnen. Om die Kamerijkse passage chronologisch nauwgezet in te kaderen, komt het er inderdaad op aan de schaarse, reeds gekende referentiedatums – gekoppeld³⁷⁸ aan het itinerarium van Norbert van Genep³⁷⁹ – van die fase in zijn biografie te hernemen en te verifiëren³⁸⁰, en ze vervolgens te combineren en te confronteren met de nieuw verkregen gegevens en inzichten. Dat zou, tot nader order, volgende tijdtabel kunnen opleveren:

³⁷⁸ De aanvankelijke verstrengeling van Hugo's levenspad met dat van Norbert, wordt gevat onder woorden gebracht door M. ILLANA, *La vida ...*, blz. 404^a, kap. I (*Vida, virtudes, y dichosa muerte del V. Hugo primer abad de Premonstré*): "La Vida deste Heroe Premonstratense tiene tanta conexión con la de mi Santo Padre, que no es fácil hablar del uno, sin mencionarlo al otro".

³⁷⁹ Het hele, overweldigende, aanbod aan literatuur over de heilige Norbert (C. KIRK-FLEET, *History ...*, blz. V, zegt met enige overdrijving: "The life of Norbert, ..., has been written repeatedly in almost every language") en het vroege Premontré, vertoont stevast raakpunten met de biografie van Hugo. Vooral wegens de verspreide commentaren, in al die monografieën, over het lustrum 1119-1123 uit Hugo's leven, is men genoot praktisch de complete collectie door te nemen. Ofschoon dat aanvankelijk, in het bestek van een op Hugo ingezoemd essay, onbegonnen werk leek te zijn, wordt in het vervolg van onderhavige verhandeling, waar het past, toch een meer dan aanzienlijk deel van die studies verwerkt (zie *Bibliografie bij §1-10*). Enkele, al bij al relatief weinige, min of meer klassieke werken (te noemen zijn deze van S. Kohel, J. Leuckfeld, B. Van den Elsken, J. Kocsiss de Bikzad en S. Sopadka) bleven ondanks alle inspanningen onvindbaar of onbereikbaar.

³⁸⁰ Immers, hoewel ze zelden ondermaats zijn, komen niet alle benodigde "norbertijner" werken of bijdragen even handzaam over: ze zijn meestal niet met een historisch-wetenschappelijke bedoeling geschreven (zie, speciaal voor de Norbertus-biografieën, de strenge, doch gezaghebbende, uitspraak van W. GRAUWEN, *Norbertus ...*, blz. V: "Over het leven van Norbertus bestaan honderden boeken, doch geen enkel kan gelden als een wetenschappelijke biografie"; Id. en L. HORSTKÖTTER, *Norbert ...*, blz. III: "Von den vielen Büchern über Norbert kann kein einziges als wissenschaftliche Biographie gelten"), of het, iets meer genuanceerde, oordeel van S. WEINFURTER, *Norbert von Xanten – Ordensstifter und "Eigenkirchenherr"*, in *Archiv für Kulturgeschichte*, dl. LIX, 1977, blz. 67, vn. 4: "Zu Norbert existieren zahlreiche, leider nicht immer zufriedenstellende moderne Biographien"; vgl. ook K. ELM, *Hugo von Fosses ...*, blz. 40), en onderling zijn opvallende, soms – wanneer het in hoofdzaak om een onaangemelde hertaling gaat – storende afhankelijkheidslijnen te trekken. Desniettemin bevat elk van die monografieën, de ene al meer dan de andere, omtrent Hugo een of ander gegeven of standpunt dat nadere overweging verdient.

- najaar (na 24 september)³⁸¹ 1116: Hugo redigeert en schrijft³⁸², op naam van Burchard van Kamerijk, een oorkonde³⁸³ voor de benedictijnenabdij van Anchin³⁸⁴;
- najaar (na 24 september)³⁸⁵ 1117: Hugo stelt en schrijft nog een charter³⁸⁶ op voor de benedictijnenabdij van Saint-Nicolas-aux-Bois³⁸⁷;
- voorjaar³⁸⁸ 1119: Hugo treedt als getuige op in een bisschoppelijke *pancarta* voor de abdij van Saint-Ghislain³⁸⁹;

³⁸¹ E. VAN MINGROOT, *De bisschoppelijke kanselarij* ..., dl. II, Leuven, 1969, blz. 465-467, nr. 156.

³⁸² De te krap bemeten, en daardoor enigszins slordig aangebrachte subscriptio (zie volgende vn.: reproductie), wijst ontgenegelijk op het werk van een wel geschoold, maar nog onervaren kanselarijkerk. Zie verder (§12), aangaande de kenmerken van deze schrijfhand.

³⁸³ Orig.: RIJSEL (LILLE), *Archives départementales du Nord*, nr. 1 H 36/398; uitg.: J.-P. GERZAGUET, *Les chartes* ..., blz. 134-135, nr. 38; repr.: E. VAN MINGROOT, *Kanzlei* ..., blz. 18, nr. 3; zie verder, §7: 7.04.

In de marge gezegd: de uitgever brandmerkt het document als een "acte suspect", zowel inhoudelijk, technisch-chronologisch als paleografisch (zie ook verder, §12). De laatste aantijging wordt onzes inziens afdoende gelogenstraft door het opduiken van dezelfde schrijfhand in de zo dadelijk genoemde, volstrekt onverdachte Kamerijkse oorkonde voor een extradiocesaan instituut; de zogenaamde anomalie bij het indictiejaar is simpelweg te wijten aan de typisch Kamerijkse afwisseling van Bedaanse en "Kamerijkse" indictiestijl (E. VAN MINGROOT, *Indictio* ..., blz. 184-187, 193-194 – scriptor BurA volgde stelselmatig de Bedaanse stijl –, 199); de inhoudelijke argumentatie – die ons hier veel te ver zou voeren – is in dezen ondergeschikt aan de onweerlegbare formele echtheid van het stuk. De lay-out van het desbetreffende charter, waartegen de uitgever eveneens achterdocht koestert, kan van de weermoot een bijkomende aanduiding voor de echtheid gaan uitmaken, als men er terdege acht op slaat dat men hier voor het werkstuk van een beginnend notaris staat.

³⁸⁴ L. COTTINEAU, *Répertoire* ..., dl. I, kol. 91-92, art. *Anchin*; J. BECQUET, *Abbayes* ..., dl. XV, blz. 39-40, art. *Anchin. Abbaye Saint-Sauveur*. Abt was daar toen Alvisus, 1111-1131: M.-G. BLAYO, *Anchin*, in *D.H.G.E.*, dl. II, Parijs, 1914, kol. 1523, art. *Alvise* (1112-1131); J.-P. GERZAGUET, *L'abbaye d'Anchin de sa fondation (1079) au XIVe siècle*, Villeneuve d'Ascq, 1997, blz. 302-303, nr. 6, art. *Alvise* (1111-1131).

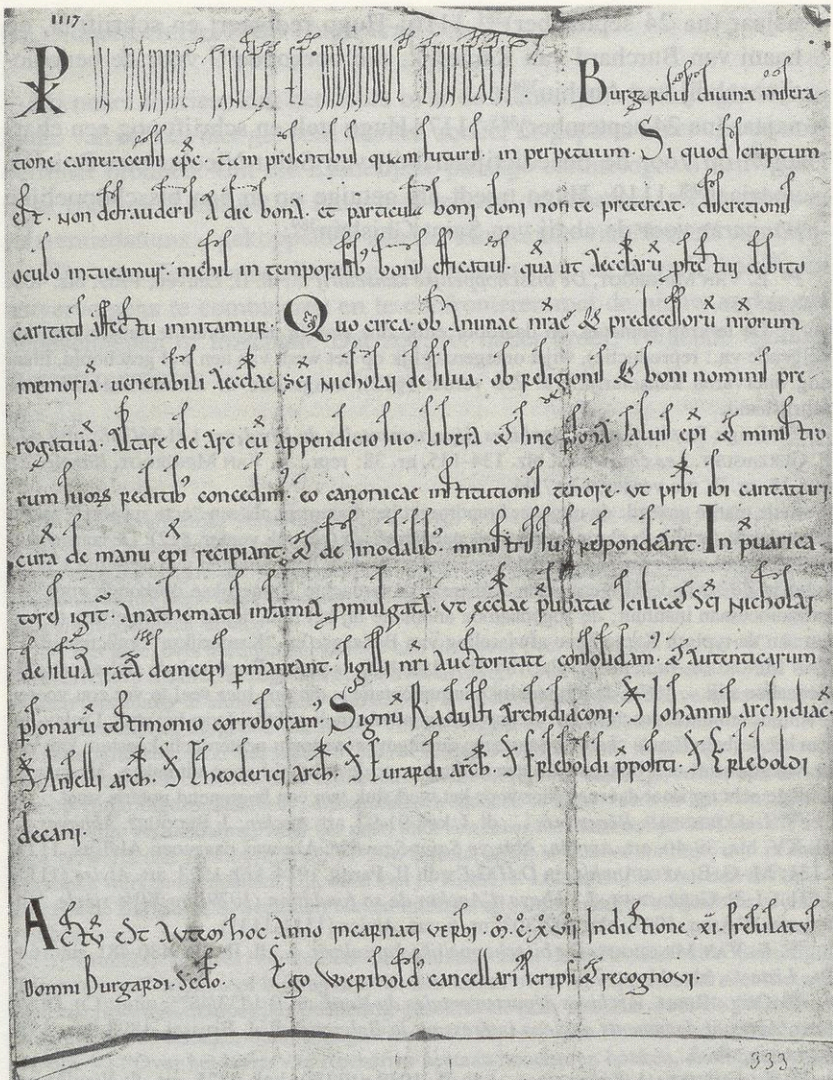
³⁸⁵ E. VAN MINGROOT, *De bisschoppelijke kanselarij* ..., dl. II, blz. 480-481, nr. 164; Id., *Liste* ..., blz. 44, nr. 7.12.

³⁸⁶ Orig.: RIJSEL, *Archives départementales du Nord*, nr. B 1533/48bis; uitg.: CH. DUUVIER, *Actes et documents anciens intéressants la Belgique*, dl. I, Brussel, 1898, blz. 151; repr.: zie afb. 3.

³⁸⁷ L. COTTINEAU, *Répertoire* ..., dl. II, 1939 (1995²), kol. 2825, art. *St-Nicolas-aux-Bois* [3]; J. BECQUET, *Abbayes et prieurés de l'ancienne France*, dl. XVII: *Province ecclésiastique de Reims. Diocèse actuel de Soissons*, Ligugé, 1985, blz. 163-165, art. *Saint-Nicolas-aux-Bois*. Abt was toen misschien nog een zekere Denijs (*Gallia christiana* ..., dl. IX, kol. 612, nr. III, art. *Dionysius*, te situeren tussen ca. 1101 en ca. 1120), oftewel reeds de hierachter aangemelde Simon I (zie verder, §12 vn.).

³⁸⁸ E. VAN MINGROOT, *Indictio* ..., blz. 177-178. Zie verder, §11.

³⁸⁹ L. COTTINEAU, *Répertoire* ..., kol. 2712-2713, art. *St-Ghislain*; É. DE MOREAU en A. DE GHELLINCK, *Répertoire* ..., blz. 498, art. *Saint-Ghislain*. Zie hoger, §3; zie verder, §7: 7.24. Abt was toen Odwin III (1114/18-1142): U. BERLIÈRE, *Abbaye de Saint-Ghislain*, in *Monasticon* ..., dl. I-2, Maredsous, 1897 (Luik, 1961²), blz. 253-254, art. *Oduin*.

Afb. 3. Oorkonde van bisschop Burchard van Kamerijk voor de abdij van Saint-Nicolas-aux-Bois (1117).

Cliché: Archives départementales du Nord (Lille), Série B, nr. B 1533/48bis.

– 26³⁹⁰ maart³⁹¹ (woensdag³⁹² van de Goede Week³⁹³) 1119³⁹⁴: Hugo³⁹⁵ maakt³⁹⁶, in het gevolg³⁹⁷ van bisschop Burchard³⁹⁸, te Valenciën³⁹⁹

³⁹⁰ J. SCHOLZ, *Vita st. Norberti* ..., blz. 18; G. MADELAINE, *Histoire* ..., blz. 96 of blz. 73; ID. en M. TAKÁCS, *Szent Norbert* ..., blz. 48 ("márczius 26-án"); A. ŽÁK en A. NOVOTNY, *Szent Norbert* ..., blz. 22 (id.); A. ŽÁK, *Epochen aus dem Leben des hl. Norbert*, in *Der heilige Norbert* ..., blz. 194 (en blz. 33); E. VALVEKENS, *Norbert* ..., blz. 28; É. DE MOREAU, *Histoire* ..., dl. III, blz. 443; G. ADRIAANSEN, *Vida* ..., blz. 58; W. GRAUWEN, *Hugo van Fosse* ..., kol. 413; ID., *Norbertus* ..., blz. 41; H. KROLL, *Zum Charakter* ..., blz. 22; W. GRAUWEN, *Tijdschrift*, in *Het leven van Norbert* ..., blz. 90; ID. en L. HORSTKÖTTER, *Norbert* ..., blz. 35; W. GRAUWEN, *Hugues de Fosses* ..., blz. 228^b; ID., *Heeft Norbert in 1113/1114 de bisschopszetel van Kamerijk geweigerd?*, in *An. Praem.*, dl. LXVIII, 1992, blz. 197. Vgl. B. GRASSL, *Der selige Hugo* ..., blz. 85 (22 maart); ID., *Le bienheureux Hugues* ..., blz. 42 (id.).

Nog talrijke andere auteurs volgen de datering in de maand maart van het jaar 1119, zonder de exacte dagdatum voor de woensdag van de Goede Week te berekenen.

³⁹¹ Bepaalde historici, blijkbaar misleid door de jaardatering (zie hierna) in 1118 (Pasen op 14 april), situeren het gebeuren, volgens een volkomen onlogische telwijze, in de loop van april 1119 (Pasen al op 30 maart): J. LE PAIGE, *Bibliotheca* ..., dl. I-2, blz. 368^b; F. DUBAL, *Vida* ..., f° 25 r°; B. FISCHER, *Vita et mors Sancti Norberti canonicorum regularium Præmonstratensium fundatoris, archiepiscopi Magdeburgensis, etc.*, Neurenberg, 1670, blz. 47; C. KIRKFLEET, *History* ..., blz. 46 ("This events occurred in April, 1119"); W.-P. ROMAIN, *Tableau chronologique*, in: ID. *Saint Norbert* ..., blz. 248; D.-M. DAUZET, *Petite vie de saint Norbert*, Parijs, 1995, blz. 63 ("Le 7 avril 1119, veille des Rameaux, ...").

³⁹² Voor de dagdatering, zie A. CAPPELLI, *Cronologia, cronografia e calendario perpetuo dal principio dell'era cristiana ai nostri giorni*, Milaan, 1983⁵, blz. 52.

³⁹³ Voor de commentaren die deze feiten bij vergissing (vgl. de rechtzetting vanwege G. MADELAINE, *Histoire* ..., blz. 99 vn. 1, of blz. 77 vn. 34, omwille van "l'enchaînement des faits"; G. VAN DEN ELSEN, *De twee oude biographieën van den H. Norbertus*, in *De katholieke Godsdienstig, geschied- en letterkundig maandschrift*, dl. LXXXVI, 1884, blz. 317; W. GRAUWEN (vert.), *Over het ontstaan* ..., blz. 53, vn. 1) in 1118 laten plaatsvinden (zie volgende voetnoot), zou woensdag 10 april de aangewezen datum geweest zijn: aldus bij J. ANDRÉ, *Prince du Nord. Vie de saint Norbert, fondateur des Prémontrés, archevêque de Magdebourg*, Frigolet (Tarascon-sur-Rhône), 1953, blz. 36 (zonder incarnatiejaar).

³⁹⁴ Verscheidene auteurs verkiezen, weliswaar ten onrechte, voor de hier beschreven gebeurtenissen uit de maanden maart tot oktober, als raamdatering het jaar 1118, dat ingefluisterd was geweest door de *Vita B Norberti* ..., ed. cit., blz. 816C, kap. V/27 (argeloos overgenomen door J. WUILLÈME, *Vie de saint Norbert* ..., blz. 59; vgl. B. BECK en J. WUILLÈME, *Notes* ..., blz. 182); A. LE MIRE, *Ordinis* ..., blz. 17, 215; A. DE RAISSE, *De beato Hugone* ..., f° 20 v°; L. HUGO, *La vie* ..., blz. 34-37; ID. en D. SCHINDLER, *Vita* ..., blz. 25-29; M. ILLANA, *Historia* ..., blz. 31^b, 33^b, 36^b, en vooral blz. 38^b (tot net voor het concilie van Reims: "Estos fueron los ejercicios de Norberto el año de 1118."); D. LAKY, *Szent Norbert, született 1080., meghalt 1134, in Ifjusági Plutarch. Kiadja a Pápai Kath. Gymnasium néhány tanára*, dl. II-1, Pápa, 1859, blz. 90 ("Valenciennesben (1118)."); M. GEUDENS, *The Life of S. Norbert* ..., blz. 57-58; C.-J. DESTOMBES, *Histoire* ..., dl. II, blz. 57; CH. DE SMEDT, *Norbert (Saint)*, in *Biographie nationale de Belgique*, dl. XV, Brussel, 1899, kol. 886-887; H. LANCELIN, *Histoire du diocèse de Cambrai, Valenciennes*, 1946, blz. 110; F. PETIT, *Norbert et l'origine* ..., blz. 54-56; G. DUCHET en M. SUCHAUX, *Les ordres* ..., blz. 238. Enige twijfel blijft merkbaar bij B. ARDURA, *Prémontrés* ..., blz. 26; ID., E. HAGMAN en R. VANASSE, *The Order* ..., blz. 12 (telkens 1118): te vergelijken met B. ARDURA, *Hugues de Fosses* ..., blz. 47; ID., E. HAGMAN en R. VANASSE, *Hugh of Fosses* ..., blz. 37 (telkens 1119).

Over de gevolgen van deze foutieve jaarkeuze voor de maandaanduiding en de dagdatering van de hele episode: zie verder, §13.

³⁹⁵ Vgl., nopens dit sleutelmoment in de voorgeschiedenis van de Orde van Prémontré, met Hugo als een van de "dramatis personae", F. FELTEN, *Vom Wanderprediger* ..., blz.

(graafschap Henegouwen)⁴⁰⁰ kennis⁴⁰¹ met Norbert van Gennepe⁴⁰², en beslist kort daarop⁴⁰³ spontaan⁴⁰⁴ hem te volgen⁴⁰⁵;

76: “Am Tag vor Gründonnerstag kommt es zu der berühmten Begegnung [Norberts] mit Bischof Burchard von Cambrai”; D.-M. DAUZET, *Petite vie* ..., blz. 64: “..., Valenciennes reste attaché à une scène admirable et presque décisive pour l’histoire de l’ordre de Prémontré. Le Mercredi saint, ...”; blz. 66: “L’épisode de Valenciennes était donc capital”; ID., *Saint Norbert patron des Prémontrés*, in *Les cahiers de Beauport*, dl. IV, 1997, blz. 7^a: “L’épisode de Valenciennes est donc capital”.

³⁹⁶ Voor de bronverwijzing: zie hoger, §1 vn.

³⁹⁷ Zie verder (§13), over het officiële karakter van dat bisschoppelijk bezoek.

³⁹⁸ Betreffende de professionele en vriendschappelijke banden tussen Norbert en Burchard: zie vooral W. GRAUWEN, *Heeft Norbert* ..., blz. 205-206; vgl. §13.

³⁹⁹ F. RINTELEN, *Leben* ..., blz. 38, kiest voor “Valenciennes in Oberlothringen”; P. PÍŤHA, *Svatý Norbert*, Praag, 1990, blz. 20, geeft de voorkeur aan Vincennes. We nemen aan dat M. TAKÁCS, *Szent Norbert* ..., blz. 48, met “Valencia” de stad Valenciennes bedoelt (vgl. *ibid.*, blz. 46).

⁴⁰⁰ Zie verder, §13.

⁴⁰¹ Zie o.m. J.-C. VAN DER STERRE en I. V[AN] S[PILBEECK] (uitg.), *Hagiologium Norbertinum seu natales sanctorum ordinis Praemonstratensis*, Namen, 1887², blz. 14, rubr. *Quarto Idus Februarii*; J.-B. SCHELLENBERG, *Vita et res gestae S. Norberti archiepiscopi Magdeburgensis, sacrae canonicorum Praemonstratensis familiae conditoris*, Augsburg-Wenen, 1641, blz. 16, nr. 10 (anoniem); E. BERNHEIM, *Norbert von Prémontré und Magdeburg*, in *Historische Zeitschrift*, dl. XXXV, 1876, blz. 8; enzovoort.

Zie daarentegen een aantal auteurs die de kennismaking van Hugo met Norbert te Kamerijk laten geschieden: J. HILLEGEER, *Gelukzalige Hugo* ..., blz. 27 (de ziekte van Norbert wordt desalniettemin te Valencijsn gelokaliseerd); F. TIMMERMANS, *Mémoire sur Prémontré et les autres abbayes de cet Ordre comprises dans l’enclave du département de l’Aisne*, in *La cour d’honneur de Marie*, dl. IX, 1872, blz. 1547 (“au passage du saint à Cambrai”); Y. BOSSIÈRE, *Les chanoines* ..., blz. 62; W.-P. ROMAIN, *Saint Norbert* ..., blz. 129-130. Vgl. terzake ook A. DE RAISSE, *De beato Hugone* ..., f° 20 v°; L.-M. PÉTIN, *Hugues (le bienheureux)* ..., kol. 1460; J. STADLER, *Hugo* ..., blz. 790^a; J. COLLIN DE PLANCY en É. DARAS, *Le bienheureux* ..., blz. 526; F. PETIT, *Hugues de Fosses* ..., blz. 45, die eveneens Kamerijk als ontmoetingsplaats lijken te verkiezen.

⁴⁰² Vgl. de afwijkende toedracht bij A. BUTLER, [J.-F.] GODESCARD en [A.] LE GLAY, *S. Norbert, archevêque de Magdebourg, fondateur de l’Ordre de Prémontré*, in *Vies des saints*, dl. III, Rijsel, 1855, blz. 18^a; J. DE SERMAIZE, *L’Ordre de Prémontré, son histoire littéraire – ses écrivains*, in *Revue du monde catholique. Recueil scientifique, historique et littéraire*, dl. LXXIX, 1884, blz. 730; A. BUTLER, H. THURSTON en N. LEESON, *St Norbert, Abp. of Magdeburg*, in *The Lives of the Saints*, dl. VI, Londen, 1937, blz. 75; J. BOND, *The Premonstratensis* ..., blz. 154^a, die het Valencijsne contact tussen Burchard en Norbert, in plaats van door te doen van deze laatste, op initiatief van de prelaat laten verlopen; J. HILLEGEER, *Gelukzalige Hugo* ..., blz. 27, die Norbert in 1119 rechtstreeks naar Burchard in Kamerijk laat trekken; A. BOURGEOIS, *Histoire* ..., blz. 152^b (ID., *Histoire synchronologique* ..., blz. 299^b), die Norbert op uitnodiging van Burchard naar Valencijsn laat komen; B. MAYER, *Der heilige* ..., blz. 11, die van zijn kant meent dat Burchard zijn vriend Norbert, over wie hem tegenstrijdige berichten ter ore waren gekomen, na zijn tocht vanuit Zuid-Frankrijk in Kamerijk zelf verwachtte.

⁴⁰³ L. ANDERSON, *Saint Norbert* ..., blz. 17, tekent expliciet op dat “It was in April 1119, ..., that Hugh ... entreated him to be allowed to help in his missionary work” (vgl. C. KIRKFLEET, *History* ..., blz. 47). Het voorstel van P. BAUDOT en C. CHAUSSIN, *Le bienheureux Hugues* ..., blz. 237, om Hugo’s aanvraag tot in juni van dat jaar te verschuiven

– april⁴⁰⁶ (na 6 april)⁴⁰⁷ 1119: Hugo gaat⁴⁰⁸, waarschijnlijk⁴⁰⁹ na een tussenstop⁴¹⁰ in Kamerijk⁴¹¹, op familie- en werkbezoek naar Fosses⁴¹²;

(zie ook hierna), is onontvankelijk. Andere biografen van Norbert van Gennep laten zich daar gewoonlijk niet over uit.

⁴⁰⁴ Met dien verstande dat sommige commentatoren (bv. J. Crépin, F. Petit, H. Kroll, F. Felten) van mening zijn dat dit prompte besluitvormingsproces, in hoofde van Hugo, wel enigszins moet genuanceerd worden (vgl. §13 en §19).

⁴⁰⁵ Alleen F. RISS, *Der heilige Norbert*, Meitingen, 1937 (1938²), blz. 22, laat uitschijnen dat dit treffen en deze toekomstplanning pas na de keuze van de Prémontré-site (aankomst 1120) plaatsvonden.

Er moge aan herinnerd worden dat, al omstreeks 1620, F. VINCHANT, *Annales de la province et comté de Hainaut*, dl. I, uitg. A. DESCHAMPS, Brussel, 1848, blz. 66, art. *Burchard, ou Bouchart*, voor de jaardatering van de hele Valencijnse episode opteerde voor “L’an 1120”.

⁴⁰⁶ W. GRAUWEN, *Norbert als vredesapostel ...*, blz. 21: “gedurende de maand april”. Duidelijkheidshalve: L. ANDERSON, *Saint Norbert ...*, blz. 17, heeft ongelijk wanneer hij dat zakenbezoek pas in juni 1119 laat doorgaan.

⁴⁰⁷ Norberts eerste drie volgelingen waren immers te Valencijn ziek gevallen (nog vóór Norbert zelf), en er gestorven tijdens het paasoctaaf: *Vita A Norberti ...*, ed. cit., blz. 675, kap. 5, l. 1 (“infra octavas paschae”); *Vita B Norberti ...*, ed. cit., blz. 815B, kap. IV/24 (“infra octavas Paschae”); M. DU PRÉ, *La vie ...*, blz. 20, kap. IX; B. WOZASEK, *Der hl. Norbert ...*, blz. 55 (Norberts gezellen ziek geworden “in der Karwoche”) en blz. 56 (gestorven “in der Osterwoche”); E. VALVEKENS, *Norbert ...*, blz. 28; G. ADRIAANSEN, *Vida ...*, blz. 58 (“durante a oitava de Páscoa”); W. GRAUWEN, *Norbertus ...*, blz. 40; ID. en L. HORSTKÖTTER, *Norbert ...*, blz. 35; K. PROHÁZKA, *Norbert von Xanten und die Prämonstratenser*, in *Mönchsväter und Ordensgründer. Männer und Frauen in der Nachfolge Jesu*, Würzburg, 1991, blz. 127 (“in der Osterwoche 1119”); enz. Hun overlijden dateert, met andere woorden, van tussen 30 maart en 6 april (W. GRAUWEN, *Norbert als vredesapostel ...*, blz. 19).

Vgl., over deze sterfgevallen, nog A. TENCKHOFF, *Der heilige Norbert. Ein Lebensbild aus dem 12. Jahrhundert*, Münster, 1865, blz. 33 (“noch in der h. Charwoche”); C.-J. DESTOMBES, *Histoire ...*, dl. II, blz. 58 (op Beloken Pasen); B. ARDURA, *Prémontrés ...*, blz. 26 (“à Pâques”); ID., E. HAGMAN en R. VANASSE, *Hugh of Fosses ...*, blz. 37 (“at Easter”).

⁴⁰⁸ *Vita A Norberti ...*, ed. cit., blz. 675, kap. 6, l. 22-25; *Vita B Norberti ...*, ed. cit., blz. 816C, kap. V/26 (einde).

⁴⁰⁹ Volgens C.-J. DESTOMBES, *Histoire ...*, dl. II, blz. 60 (“pour aller à Cambrai régler ses affaires”); W. GRAUWEN, *Norbert als vredesapostel ...*, blz. 18-19, 21 (met argumentatie).

⁴¹⁰ In dat geval heeft Hugo wel een omweg gemaakt, want er bestond een verbindingsweg Valencijn-Eth, aansluitend op de heirbaan Doornik-Escoutpont-Bavay (en zo naar Fosses: zie hoger, §1 vn.): J. VANNÉRUS, kaart “*La toponymie de Brunehaut dans le nord de la France et en Belgique*”, nr. 21, in *Bulletins de la classe des lettres et des sciences morales et politiques [de l'] Académie royale de Belgique. Mededeelingen van de afdeeling letteren en staat- en zedenkundige wetenschappen [van de] Koninklijke Belgische academie*, 5de reeks, dl. XXIV, 1938, blz. 420/421; vgl. *ibid.*, blz. 401, nr. XXI, art. *Voie de Valenciennes à Sébourg*. Zie, voor meer uitleg: verder, §16.

⁴¹¹ Het is zeer wel mogelijk dat Hugo eerst, al was het maar om zich te documenteren, in Kamerijk is langsgekomen, en dat hij daartoe gebruikgemaakt heeft van de weg Valencijn-Famars-Bermerain, uitlopend op de heirbaan Bavay-Kamerijk: H. PLATELLE (dir.), schetskaart “*Famars et son réseau de relations*”, loc.cit. Zie verder, §16.

⁴¹² Het ziet er naar uit dat Hugo terstond naar Fosses doorgereisd is (voor het traject Cambrai-Bavay-Fosses: zie hoger, §1 vn.). Het is inderdaad aannemelijk, om niet te zeggen onontkoombaar, dat deze, ogenschijnlijk almeteen opgekomen (zie verder, §10),

– kort bij 5/7 mei⁴¹³ 1119⁴¹⁴: Hugo sluit zich⁴¹⁵, na orde gesteld te hebben op zijn persoonlijke zaken⁴¹⁶, te Kamerijk⁴¹⁷ of te Valencijn⁴¹⁸ aan

familiale beslommingen ter plekke in Fosses moesten beredderd worden, in direct en “visueel” contact met de feitelijke immobiliaire en financiële aangelegenheden (vgl. ook verder, §19). Een echte regeling zou pas na het concilie van Reims uitgewerkt worden (zie verder, §10, nopens de daaruit gevolgde transactie en bijbehorende stichting van een jaardienst) en schijnbaar over een periode van bijkans twee jaar uitgesmeerd worden (vgl. verder, §17).

⁴¹³ Norbert was ingang mei voor het eerst in Kamerijk te gast (voor de voorgestelde datum: zie LAMBERT VAN WATERLOS, *Annales Cameracenses*, ed. cit., blz. 513, l. 22-23: “circa rogationes” (H. GROTEFEND en TH. ULRICH, *Taschenbuch der Zeitrechnung des deutschen Mittelalters und der Neuzeit*, Hannover, 1971¹¹, blz. 93^b, s.v. Rogationes): W. GRAUWEN, *Norbert als vredesapostel* ..., blz. 18: “tussen 5 en 7 mei” (vgl. ID., *Norbertus* ..., blz. 41; ID. en L. HORSTKÖTTER, *Norbert* ..., blz. 35).

Vgl. G. VAN DEN ELSEN, *Beknopte levensgeschiedenis* ..., blz. 34 (“in de maand Mei”); G. MADELAINE, *Vie illustrée* ..., blz. 60 (“vers les Rogations”); A. ŽÁK en A. NOVOTNY, *Szent Norbert* ..., blz. 23 (“Májusban Cambraia ment Burchard püspök látogatására”); B. WOZASEK, *Der hl. Norbert* ..., blz. 58 (“im Mai oder Juni”); C. KIRKFLEET, *History* ..., blz. 46-47 (in mei); D. STICHEL, *Norbert von Xanten. Ein heiliger deutscher Staatsmann*, Bonn, 1940, blz. 185; G. ADRIAANSEN, *Vida* ..., blz. 61 (hij twijfelt niet aan deze overkomst van Norbert, “que foi considerada digna de ser anotada nos anais de Cambraia”: vgl. reeds G. MADELAINE, *Histoire* ..., blz. 99); J. ALMIRA DE SAINT CLET, *Saint Norbert, soldat de lumière, fondateur de l'Ordre de Prémontré, archevêque de Magdebourg*, Parijs, 1955, blz. 60 (“vers les Rogations”), die dit eerste bezoek van Norbert aan Kamerijk, op verzoek van de lokale bisschop, interpreteert als de aanloop naar zijn missionering in die stad; H. CAMPBELL, *Saint Norbert* ..., blz. 36 (“at the end of May”); H. CAMPBELL en B. GÁBOR, *Szent Norbert* ..., blz. 45 (“Május végén felkereste Cambrai-t”).

Deze tijdlijn van de *Annales Cameracenses* over Norberts tussentijds bezoek aan Kamerijk wordt desalniettemin verworpen door F. FELTEN, *Vom Wanderprediger* ..., blz. 78.

⁴¹⁴ De meeste commentatoren geven hier de voorkeur aan de door de *Vita B Norberti* ..., blz. 816C-D, kap. V/27; D. MUDZAERTS (vert.), *Het leven* ..., blz. 31, kap. XV (opgelet: ook het vermelde jaartal – 1118 – is verkeerd; zie hierboven, zie verder §13) voorgestane chronologie, die de evangelisatietocht in de maand juni laat beginnen: M. DU PRÉ, *La vie* ..., blz. 21, hst. IX; J. LE PAIGE, *Vita beati Hygonis* ..., blz. 416^b (vgl. ID., *Bibliotheca* ..., dl I-2, blz. 369^a); L. HUGO, *Sacri et canonici* ..., dl. I, kol. 6; J. HILLEGEER, *Gelukzalige Hugo* ..., blz. 28; G. MADELAINE, *Histoire* ..., blz. 99 of blz. 77; G. VAN DEN ELSEN, *Beknopte levensgeschiedenis* ..., blz. 34; I. VAN SPILBEECK, *Vie* ..., blz. 44; G. MADELAINE, *Vie illustrée* ..., blz. 60; I. VAN SPILBEECK en A. DE OLIVEIRA, *Vida* ..., blz. 49; G. MADELAINE en M. TAKÁCS, *Szent Norbert* ..., blz. 50 (“Az 1119. év június”); H. LAMY, *Vie* ..., 1908/09, blz. 164 of blz. 9; C. KIRKFLEET, *History* ..., blz. 47 (“in the month of June, 1119”); [F. PAILLART (ed.)], *Vie de saint Norbert, fondateur de l'Ordre de Prémontré*, Abbeville, 1920, blz. 6; H. LAMY, *Vie* ..., 1925, blz. 22; A. VICO en A. MARIANI, *Decretum* ..., blz. 316 of blz. 463; E. CHARDAVOINE, *B. Hugues de Fosses* ..., blz. 832^a; C. OCTAVIEN, *Saint Norbert* ..., blz. 334; A. ŽÁK, *Der heilige Norbert* ..., blz. 34, 194; A. BUTLER en H. THURSTON, *BD. Hugh of Fosse* ..., blz. 153; B. GOBENS, *Norbert* ..., blz. 22; E. VALVEKENS, *Norbert* ..., blz. 30 (“Omstreeks juni 1119”); J. ANDRÉ, *Prince* ..., blz. 37 (“À la fin juin”); G. ADRIAANSEN, *Vida* ..., blz. 61 (juni als maand van de terugkeer van Hugo naar Valencijn), 70 (als opening

bij Norbert – die intussen hersteld⁴¹⁹ was van een ernstige aandoening – en trekt⁴²⁰ met hem⁴²¹ naar Fosses-la-Ville⁴²² (prinsbisdom Luik),

van de gezamenlijke missietocht); R. FREDETTE, *Norbert de Gennepe, pèlerin de l'espérance, conduit de l'Esprit, défenseur de l'église*, Saint-Constant, [ca. 1980], blz. 11 (Hugo's terugkomst tegen "fin juin"); F. PETIT, *Norbert et l'origine* ..., blz. 56; F. FELTEN, *Vom Wanderprediger* ..., blz. 78 ("Anfang Juni"); H. CAMPBELL, *Saint Norbert* ..., blz. 37; B. ARDURA, *Hugues de Fosses* ..., blz. 48; H. CAMPBELL en B. GÁBOR, *Szent Norbert* ..., blz. 45 (Júniusban); B. ARDURA, E. HAGMAN en R. VANASSE, *Hugh of Fosses* ..., blz. 38; enzovoort. F. FELTEN, *Norbert von Xanten. Reisen und Aufenthaltsorte*, in *Norbert von Xanten. Adliger* ..., blz. 213, weet "Am 4. Juni ..." als afreisdatum te melden.

Elders wordt de maand juli uitgekozen als het startpunt van de samenwerking tussen Norbert en Hugo: A. LE MIRE, *Ordinis* ..., blz. 17 ("anno 1118, mense Iulio"); L. ANDERSON, *Saint Norbert* ..., blz. 18.

⁴¹⁵ W. GRAUWEN, *Norbert als vredesapostel* ..., blz. 21. B. FISEN, *B. Hvgo* ..., blz. 111, laat deze hereniging "paucis post diebus" plaatsgrijpen; vgl. A. TENCKHOFF, *Der heilige* ..., blz. 37 ("nach wenigen Tagen"); I. VAN SPILBEECK, *Vie* ..., blz. 43; E. PROMNITZ, *Der heilige Norbert* ..., blz. 36 ("Nach einigen Tagen"); F. PETIT, *Saint Norbert, fondateur* ..., blz. 12 ("Après quelques jours employés par Hugues à arranger ses affaires"). G. ADRIANSEN, *Vida* ..., blz. 61, heeft het dan weer over "um tempo notável".

⁴¹⁶ W. GRAUWEN, *Hugo van Fosse* ..., kol. 413; ID., *Hugues de Fosses* ..., blz. 228^b. Voor alle overige commentaren op deze handelwijze van Hugo: zie verder, §17 en §22.

⁴¹⁷ W. GRAUWEN, *Norbert als vredesapostel* ..., blz. 18; vgl. reeds [E. JANSSENS, P. BROECKX, G. VAN BOESSCHOTEN en U. GENIETS], *Norbertinessen en Norbertijnen*, Averbode (Scherpenheuvel-Zichem), 1981, blz. 9.

⁴¹⁸ L. HUGO, *La vie* ..., blz. 37 (1118); ID. en D. SCHINDLER, *Vita* ..., blz. 28, nr. XXIV (id.); J. SCHOLZ, *Vita st. Norberti* ..., blz. 19; G. MADELAINE, *Histoire* ..., blz. 99 of blz. 77; ID., *Vie illustrée* ..., blz. 60; A. ŽÁK en A. NOVOTNY, *Szent Norbert* ..., blz. 23; C.-J. DESTOMBES, *Histoire* ..., dl. II, blz. 59; H. LAMY, *Vie* ..., 1908/09, blz. 164 of blz. 9; B. WOZASEK, *Der hl. Norbert* ..., blz. 58; J. ALMIRA DE CLET, *Saint Norbert* ..., blz. 60; E. VALVEKENS, *Norbert* ..., blz. 48-49 (zie *Vita B Norberti* ..., ed. cit., blz. 816C, kap. V/27: "apud Valentianas castrum"). Vgl. E. PROMNITZ, *Der heilige* ..., blz. 36; J. ANDRÉ, *Prince* ..., blz. 37; W. GRAUWEN, *Norbert als vredesapostel* ..., blz. 29, die Valencijn niet uitsluit als vertrekpunt van hun gezamenlijke missiereis.

⁴¹⁹ Dat Norbert aan een stuk te Valencijn aan zijn ziekbed gekluisterd was gebleven tot in juni (zie bv. P. BAUDOT en C. CHAUSSIN, *Le bienheureux Hugues* ..., blz. 237: "ce dernier [= Hugues] ... demanda à le suivre quand il [= Norbert] fut rétabli en juin de la même année [1119]") is stellig onjuist: in de tussentijd was hij immers al te Kamerijk geweest (zie hierboven). De chronologie van beide gebeurtenissen, visite aan de bisschopszetel en start (in dat geval in juni) van de apostolische rondreis van Norbert en Hugo, zou wel naadloos aaneensluiten als Lambert van Waterlos met zijn dagaanduiding de "Rogationes ultime" (E. STRUBBE en L. VOET, *De chronologie* ..., blz. 524^a, art. *Rogationes*) van 31 mei zou bedoeld hebben. Dat is echter weinig waarschijnlijk.

De schatting van B. MAYER, *Der heilige* ..., blz. 13, over de bedlegerigheid van Norbert ("Drei Monate mußte er liegen"), strookt, zoals onderhand geweten is, hoogstens grosso modo met de immanente chronologie van de *Vitae* (eind maart-aanvang mei, W. GRAUWEN, *Norbert als vredesapostel* ..., blz. 19, 21); vgl. ook ID. en L. HORSTKÖTTER, *Norbert* ..., blz. 432 ("Nach einer Betreuung von einigen Monaten").

Moustier-sur-Sambre (graafschap Namen)⁴²³, Gembloers⁴²⁴ en Corroy-le-Château⁴²⁵ (beide, tenminste theoretisch, hertogdom Brabant)⁴²⁶;

⁴²⁰ W. GRAUWEN, *Norbert als vredesapostel* ..., blz. 41: "In de zomermaanden van 1119, tussen mei en oktober"; vgl. A. ŽÁK en A. NOVOTNY, *Szent Norbert* ..., blz. 23 ("1119-ik év június havától egész októberig"), 28 ("1119. juniustól októberig"); J. VON WALTER, *Die ersten Wanderprediger Frankreichs. Studien zur Geschichte des Mönchtums*, dl. II, Leipzig, 1906 (Aalen, 1972²), blz. 125-126 ("3-4 Monate lang"); B. WOZASEK, *Der hl. Norbert* ..., blz. 58 ("etwa vier monate dauernde Missionsreise"), blz. 65 ("im Sommer 1119"); C. KIRKFLEET, *History* ..., blz. 60, die de duur van hun evangelisatietocht in 1119 op "six months" schat; H. LAMY, *La gloire posthume* ..., blz. 46 of blz. 20: "au printemps de 1119"; E. PROMNITZ, *Der heilige* ..., blz. 36 ("Von Juni bis Oktober begab er sich auf seine viermonatliche berühmte Missionsreise ..."), 37 ("Den ganzen Sommer"); A. ŽÁK, *Epochen* ..., blz. 194 ("1119, Sommer"); E. VALVEKENS, *Norbert* ..., blz. 31 ("ruim vier maand (Juni-October 1119)"); W.-P. ROMAIN, *Tableau* ..., blz. 248 ("Été"); H. KROLL, *Zum Charakter* ..., blz. 24 ("von April bis Oktober"); N. BACKMUND, *Geschichte* ..., blz. 27 ("im Sommer 1119"); enzovoort.

Vgl., als buitenbeentje, CH. DE SMEDT, *Norbert* ..., kol. 887: "Dans les derniers mois de 1118 et les premiers de l'année suivante". Zie verder, §16.

⁴²¹ Over dat optreden van Norbert van Gennep, geassisteerd door Hugo: *Vita A Norberti* ..., ed. cit., blz. 676-677, kap. 7-8; *Vita B Norberti* ..., ed. cit., blz. 817E-819A, kap. VI/31-36, plus alle Norbertusbiografieën. Een willekeurige keuze uit de beschikbare literatuur: R. ROSENMUND, *Die ältesten* ..., blz. 56, 68-69; M. GEUDENS, *The Life of S. Norbert* ..., blz. 59-63; H. LAMY, *Les chanoines prémontrés*, Brussel, 1924, blz. 12; L. CZERMIN, *Sv. Norbert* ..., blz. 9; J. ALMIRA DE CLET, *Saint Norbert* ..., blz. 62-65; A. VAN DEN HURK, *Norbertus als vredestitcher*, in Berne, dl. XXXV, 1982, blz. 82; W. GRAUWEN, *Norbert als vredesapostel* ..., blz. 28-42; enzovoort.

⁴²² G. VAN DEN ELSSEN, *Beknopte levensgeschiedenis* ..., blz. 34 stelt het voor alsof Hugo zich, na Norberts terugkeer uit Kamerijk, in juni bij deze laatste aansloot, en dat ze vlak daarna vanuit Valencijs naar Fosses zijn getogen en er getweeën Hugo's financiële moeilijkheden hebben ontrafeld; W. GRAUWEN, *Norbert als vredesapostel* ..., blz. 21, denkt m.m. in dezelfde richting.

⁴²³ Over de banden van de plaatselijke abdij met bisschop en domkapittel van Luik: zie verder, §20.

⁴²⁴ L. NAMÈCHE, *La ville et le comté de Gembloux. L'histoire et les institutions*, Gembloers, 1964², blz. 27, situeert het verblijf van Norbert (en Hugo) in 1146 (met verwijzing naar de *Vita A Norberti*): kennelijk wordt hier verwarring begaan met de doortocht van Bernard van Clairvaux in genoemd jaar (zie bv. É. POUMON, *Abbayes de Belgique*, Brussel, 1954, blz. 85, art. *Gembloux (Saints-Pierre-et-Exupère)*). Ter correctie dateert J. TOUSSAINT, *Gembloux. La ville et l'abbaye*, Gembloers, 1977, blz. 154, vn. 9, het voorval dan weer in 1121.

⁴²⁵ In de literatuur bestaat behoorlijk wat onzekerheid over de geopolitieke situering van de reisroute van deze eerste missietocht, en somtijds ook over de identificatie van, vooral, de laatste pleisterplaats (terwijl dit toch een van de zeldzame oorden is waar we Hugo in deze periode, de visu en "gechronometreerd", weten verwijlen). Zie, voor nadere uitleg: verder, §16.

⁴²⁶ Voor de terzake doende politieke grenzen, die toen nog volop in evolutie verkeerden: zie verder, §20.

- 17/20 oktober 1119⁴²⁷: Hugo⁴²⁸ arriveert⁴²⁹ met Norbert te Reims⁴³⁰, alwaar paus Calixtus II (1119-1124) van 20 tot 30 oktober een concilie zal voorzitten⁴³¹;

⁴²⁷ W. GRAUWEN, *Norbert op het concilie van Reims in oktober 1119*, in *An. Praem.*, dl. LXVIII, 1992, blz. 215; vgl. A. MADELAINE, *Histoire ...*, blz. 115 of blz. 92 (18/19 oktober); A. ŽÁK, *Der heilige ...*, 35, 195 (17 oktober); A. PFIFFIG, *Die Prämonstratenser ...*, blz. 8^a (17 oktober); K. ELM, *Norbert von Xanten (1080/85-1134) ...*, blz. 12 (“Ende Oktober 1119”); enzovoort.

⁴²⁸ B. MAYER, *Der heilige ...*, blz. 14, ziet Hugo integendeel nog voor Reims afscheid nemen van Norbert.

⁴²⁹ *Vita A Norberti ...*, ed. cit., blz. 677, kap. 9; *Vita B Norberti ...*, ed. cit., blz. 819D, kap. VII/38; de tegenwoordigheid van Hugo is af te leiden uit het voorgaande relaas en uit de afloop van de Reimser episode (vgl. W. GRAUWEN, *Norbert op het concilie ...*, blz. 217, 220). Zie ook HERIMAN VAN LAON, *Liber de miraculis ...*, blz. 657, kap. III/4, gecombineerd met kap. III/6, l. 47-48 (trots enige, door W. GRAUWEN, art. cit., blz. 220, aan het licht gebrachte, chronologische zwakheden in diens verhaal); blz. 660, kap. III/8, l. 6.

⁴³⁰ M. MERZ, *Norbertus triumphans in vita & translatione*, Ravensburg, [1628], blz. 33; C. HANEGRAAF, *Un apostolo ...*, blz. 26; J. LE PAIGE, *Bibliotheca ...*, dl. I-2, blz. 371^a; W. DUGDALE en R. DODSWORTH, *De natali solo, & admirabili conversione, sanctitate, doctrina, & elogiis S. Norberti*, in *Monasticon Anglicanum*, dl. II, Londen, 1661², blz. 581; F. DUBAL, *Vida ...*, f° 34 r°; B. FISCHER, *Vita et mors ...*, blz. 60 (“S. Norbertus, ... Rhemos cum suo Hugone adiit”: vgl. blz. 69); M. ILLANA, *La vida ...*, blz. 405^b (“assistió con él [= Norberto] al Concilio Remense”); [L. LEFORT (ed.)], *Saint Norbert, archevêque de Magdebourg et fondateur de l'Ordre des chanoines prémontrés*, Rijsel, 1854 (Rijsel-Parijs, 1860³), blz. 32; CH. TAIÉE, *Prémontré. Étude sur l'abbaye de ce nom*, in *Bulletin de la Société académique de Laon*, dl. XIX, 1868/1870, blz. 107; D. ČERMÁK, *Svatý Norbert, arcibiskup Magdeburský, patriarcha a zakladatel řádu premonstrátského, patron Český*, Praag, 1877, blz. 15; A. WORELL, *Der heilige Norbert ...*, blz. 4 (“Norbert und sein Genosse Hugo”); P. GUÉRIN, *Le bienheureux ...*, blz. 442; [L. WENDELEN], *De heilige Norbertus en zijne Orde* [Aalst, 1903], Tongerlo, 1914² (1920³), blz. 9-10; C. KIRKFLEET, *History ...*, blz. 59; H. LAMY, *Saint Norbert ...*, blz. 12; C. OCTAVIEN, *Saint Norbert ...*, blz. 334-335; E. VALVEKENS, *Norbert ...*, blz. 32 (ogenschoonlijk uit Xanten of Keulen komende; zie verder, §22). N. BACKMUND, *Geschichte ...*, blz. 27 (“Im Oktober”); P. PIŤHA, *Svatý Norbert*, blz. 20; vgl. P. DE WAGHENARE, *Sanctus Norbertus ...*, blz. 19; L. HUGO, *La vie ...*, blz. 49; Id. en D. SCHINDLER, *Vita ...*, blz. 37, nr. XXXIII; D. LAKY, *Szent Norbert ...*, blz. 91; F. PETIT, *Saint Norbert, fondateur ...*, blz. 15; R. BODNÁR, *Szent Norbert*, in *Emlékkönyv. Szent Norbert halálának 800 éves jubileumára (1134-1934)*, Jászó-Gödöllő, 1934, blz. 9; enzovoort.

⁴³¹ P. PALAZZINI (dir.), *Dizionario dei concili*, dl. IV, Rome, 1966, blz. 97^b-98^b, art. *Reims (Remen.)*, concilio di (19/20-30 oktober 1119); D. WHITELOCK, M. BRETT en C. BROOKE, *Councils & Synods with other Documents relating to the English Church*, dl. I-2: 1066-1204, Oxford, 1981, blz. 718-721, nr. 123, art. 18 oktober 1119. *Papal council at Rheims*. Over het verloop van het concilie (in werkelijkheid: 20-22 en 26-30 oktober: B. SCHILLING, *Die Frankreichreise 1119/20*, in *Guido von Vienne – Papst Calixt II.*, Hannover, 1998, blz. 696-698, art. *Reims*); zie CH.-J. HEFELE en H. LECLERCQ, *Histoire des conciles d'après les documents originaux*, dl. V-1, Parijs, 1912, blz. 576-591 (over Norbert: blz. 589, vn.); R. SOMERVILLE, *The Councils of Pope Calixtus II: Reims 1119*, in *Proceedings of the Fifth International Congress of Medieval Canon Law*, Vaticaanstad, 1980, blz. 35-50; O. PONTAL, *Les conciles de la France capétienne jusqu'en 1215*, Parijs, 1995, blz. 275-278, art. *Reims 1119*; G. GRESSER, *Die Synoden und Konzilien in der Zeit des Reformpapsttums in Deutschland und Italien von Leo IX. bis Calixt II., 1049-1123*, Paderborn e.a., 2006, blz. 451-467, art. *Die Synode von Reims ...* (over Norbert: blz. 466).

- 1/15 november 1119⁴³²: Hugo vertrekt uit Reims⁴³³ in het gezelschap van bisschop Burchard⁴³⁴, zagezegd om in Fosses zijn privébelangen en -verplichtingen ten gronde aan te pakken⁴³⁵, en in ieder geval om in Kamerijk nog voor anderhalf à twee jaar⁴³⁶ zijn kanonikale prebende te beheren en er wellicht zijn taak⁴³⁷ als bisschoppelijk kapelaan te hervatten⁴³⁸;

⁴³² W. GRAUWEN, *Norbert op het concilie ...*, blz. 211, 220, 222 (Burchard bleef minstens tot 31 oktober te Reims; Calixtus II vertoefde op 15 november al te Laon).

⁴³³ Op 31 oktober verleende de paus aan de bisschop van Kamerijk nog de felbegeerde bevestigingsbul "Sicut iniusta" over de dotatie van zijn diocese (uitg.: U. ROBERT, *Bullaire du pape Calixte II, 1119-1124*, dl. I, Parijs, 1891, blz. 129-130, nr. 88; *Thesaurus diplomaticus*, D 03651; reg.: PH. JAFFÉ et S. LOEWENFELD, *Regesta pontificum Romanorum ab condita ecclesia ad annum post Christum natum MCXCVIII*, dl. I, Leipzig, 1885² (Graz, 1956³), blz. 789, nr. 6770).

⁴³⁴ J. VANDER STERRE, *Het leven vanden H. Norbertus sticht-vader der Ordre van Præmonstreyt ende apostel van Antwerpen*, Antwerpen, 1623, blz. 125, nr. 9; J. DE SWERT, *Vita metrica ...*, blz. 31, v. 763; G. VAN DEN ELSSEN, *Beknopte levensgeschiedenis ...*, blz. 37-38; C. KIRKLEET, *History ...*, blz. 63; J. CRÉPIN, *Notice ...*, blz. 455; H. LAMY, *Vie ...*, 1925, blz. 35; J.-B. VALVEKENS, *Ugo di Fosses ...*, kol. 756; T. ŘÍHA, *Blahoslavený Hugo ...*, blz. 51; W. GRAUWEN, *Norbert op het concilie ...*, blz. 211, 220, 222; H. CAMPBELL, *Saint Norbert ...*, blz. 47-48; H. CAMPBELL en B. GABOR, *Szent Norbert ...*, blz. 58 ("Miután Reimset maguk mögött hagyák, Hugó Burchard püspökkel visszament Cambrai-ba"); J. JANSSEN en H. JANSSENS, *Hugo van Fosses ...*, blz. 101; enzovoort.

⁴³⁵ *Vita A Norberti ...*, ed. cit., kap. 8, blz. 678, l. 9.

⁴³⁶ Zie verder (§17), over de de fasering van deze overgangperiode, in het leven van Hugo, tussen Kamerijk en Prémontré.

⁴³⁷ Vgl. bv. J. ALMIRA DE CLET, *Saint Norbert ...*, blz. 73 ("... Cambrai, où il allait reprendre ses fonctions auprès de l'évêque"), 89 ("ses anciennes fonctions"); A. ŽÁK, *Der heilige Norbert ...*, blz. 46, die Hugo in 1121, ter gelegenheid van zijn herinlijving, nog altijd als "den bischöflichen Kaplan Hugo" aanspreekt. Zie verder, §19.

⁴³⁸ Sommige norbertijner geschiedschrijvers beweerden dat, op 25 januari 1120, postulant Hugo in eigen persoon – elders wordt het verslag hierover anoniem gehouden – tezamen met Norbert het premonstratenzer habijt zou aangetrokken hebben: J. LE PAIGE, *Bibliotheca ...*, dl. I-2, blz. 372^b; P. DE HERTOGHE, *Notationes in vitam S. Norberti*, in: J. VANDER STERRE (uitg.), *Vita S. Norberti canonicorum Præmonstratensium patriarchæ ...*, Antwerpen, 1656, blz. 350; B. FISCHER, *Vita et mors ...*, blz. 69; J. COLDEFY, *Études sur l'Ordre sacré de Prémontré*, Périgueux, 1879, blz. 32-33; P. GUÉRIN, *Saint Norbert, archevêque de Magdebourg, fondateur de l'Ordre des Prémontrés*, in *Les petits Bollandistes ...*, dl. VI, Parijs, 1888⁷, blz. 493. Bij andere auteurs, waar Hugo ook als van de partij wordt vermeld op die plechtige inkleding, zijn de kalenderische inlichtingen minder eenduidig: M. MERZ, *Norbertus ...*, blz. 37 (zonder dagdatering); P. DE WAGHENARE, *Sanctus Norbertus ...*, blz. 19 (zonder jaartal); J. VAN CRAYWINCKEL, *Het leven ...*, blz. 220 (jaartal vertekend); J. en V. BARBIER, *Histoire de l'abbaye de Floreffe de l'Ordre de Prémontré*, Namen, 1880, blz. 5 (1121); V. BARBIER, *Histoire de l'abbaye de Floreffe de l'Ordre de Prémontré*, dl. I, Namen, 1892, blz. 15 (1121 n.st.); vgl. nog CH. TAIÉE, *Prémontré ...*, blz. 111 (op Pasen 1120/21).

Die fabel wordt echter door geen enkele tijdsbron bevestigd, en werd reeds door H. LAMY, *Vie ...*, 1925, blz. 39, vn. 1, streng van de hand gewezen. Zie verder, §17.

- eerste helft (vóór 4 juni)⁴³⁹ 1120: als kanselarijklerek maakt Hugo een tweede diploma⁴⁴⁰ op voor de abdij van Anchin;
- omstreeks 1 mei⁴⁴¹ 1121⁴⁴²: Hugo komt te Kamerijk⁴⁴³ zelf terug in contact met Norbert en vergezelt⁴⁴⁴ hem naar Nijvel (hertogdom Brabant)⁴⁴⁵, en daarop⁴⁴⁶ naar Keulen, Floreffe (graafschap Namen) en Prémontré⁴⁴⁷;

⁴³⁹ E. VAN MINGROOT, *De bisschoppelijke kanselarij ...*, dl. III, blz. 519-520, nr. 187.

⁴⁴⁰ Orig.: RIJSEL, *Archives départementales du Nord*, nr. 1 H 36/400; uitg.: J.-P. GERZAGUET, *Les chartes ...*, blz. 139, nr. 42; repr.: J. FLAMMERMONT, *Album paléographique du nord de la France*, Rijsel, 1896, blz. 17-19, nr. V. Zie verder, §7: 7.36.

⁴⁴¹ W. GRAUWEN, *De terugkeer ...*, blz. 189-190: stellig na 10 april, beter gezegd "eind april 1121 of ten laatste begin mei"; vgl. H. JANSSENS, *Ontstaan en eerste uitbreiding van de premonstratenzer orde: grondinspiratie en concrete vormgeving*, in *Ideaal en werkelijkheid. Stichtingsplaatsen en ontginningsactiviteiten van premonstratenzers in de Nederlanden*, Tongerlo, 1993, blz. 9 ("na Pasen 1121"); W. GRAUWEN, *De vestiging te Prémontré, 1120-1121*, in *An. Praem.*, dl. LXX, 1994, blz. 217 ("in de lente van 1121").

Vgl. anderzijds G. MADELAINE, *Histoire ...*, blz. 162 of blz. 132 ("au mois de juillet ou d'août"); A. ŽÁK en A. NOVOTNY, *Szent Norbert ...*, blz. 42 ("az 1121-ik év július vagy augusztus"); J. CRÉPIN, *Notice ...*, blz. 456 ("en été 1121"); A. ŽÁK, *Der selige Hugo ...*, blz. 5 ("Im Juli oder August 1121 ..."); ID., *Der heilige Norbert ...*, blz. 46 (id.); E. VALVEKENS, *Norbert ...*, blz. 48 ("In Juli-Augustus 1121 ..."). Voor andere tijdsramingen: zie verder, §17.

⁴⁴² Vgl. vooral H. LAMY, *Vie ...*, 1925, blz. 39, vn. 1. Opmerking: J. HOEBANX, *L'abbaye de Nivelles des origines au XIVe siècle*, Brussel, 1950/52, blz. 145, verkiest hier het jaartal 1122.

⁴⁴³ G. MADELAINE, *Histoire ...*, blz. 163 of blz. 132 ("à Cambrai, ou dans les environs"); J. CRÉPIN, *Notice ...*, blz. 456; H. LAMY, *Vie ...*, 1925, blz. 39; A. ŽÁK, *Der selige Hugo ...*, blz. 5; E. VALVEKENS, *Norbert ...*, blz. 48-49; J. ANDRÉ, *Prince ...*, blz. 53; G. ADRIAANSEN, *Vida ...*, blz. 101; zie ook H. LAMY, *Vie ...*, 1908/09, blz. 220-221 of blz. 25-26; W. GRAUWEN, *De terugkeer ...*, blz. 189. Zie verder, §17.

⁴⁴⁴ *Vita A Norberti ...*, ed. cit., blz. 680-683, kap. 10, 12; *Vita B Norberti ...*, ed. cit., blz. 821D-822F, kap. VIII/44, VIII/48-49; vgl., aangaande de hele expeditie: H. LAMY, *Vie ...*, 1908/09, blz. 221-224 of blz. 27-29; ID., *Saint Norbert ...*, blz. 15-16; ID., *Vie ...*, 1925, blz. 39-42; J. CRÉPIN, *Notice ...*, blz. 456; A. ŽÁK, *Der selige Hugo ...*, blz. 5-6; D. STICHEL, *Norbert von Xanten ...*, blz. 237, 240, 249, 251.

⁴⁴⁵ Naar ons weten, opteert alleen A. PHILIPPEN, *Der hl. Norbert und der Praemonstratenser-Orden*, Averbode, 1913, blz. 27, voor "Nivelle in Frankreich" (Fr., dep. Nord, arr. Valenciennes, kant. Saint-Amand-les-Eaux).

⁴⁴⁶ In het algemeen is, in de gespecialiseerde literatuur, de deelname van Hugo aan deze tocht doorgaans maar moeilijk op de voet te volgen. Ziehier een selectie: B. GRASSL, *Der selige Hugo ...*, blz. 90 (alleen Keulen); W. GRAUWEN, *Hugo van Fosse ...*, kol. 414 (enkel de eerste etappe tot Nijvel is in de bronnen betuigd; vgl. ID., *Hugues de Fosses ...*, blz. 229^a); F. PETIT, *Norbert et l'origine ...*, blz. 94 (Nijvel); F. FELTEN, *Reisen ...*, blz. 213 (Nijvel); J.-B. RATY, *Norbert et l'Ordre de Prémontré*, in *L'ancienne abbaye de Floreffe, 1121-1996*, Namen, 1996, blz. 17^a (onrechtstreeks Floreffe). Vgl. J. DE SWERT, *Vita metrica ...*, blz. 37, v. 914-916 (contaminatie 1120-1121); E. VALVEKENS, *Norbert ...*, blz. 49 (Nijvel-Keulen?); J.-M. PECTOR, *Histoire de Floreffe*, Mettet, 1973, blz. 108-109 (Floreffe); enzovoort. Zie verder, §17.

⁴⁴⁷ Zie nochtans verder (§17), aangaande deze reisroute.

- Kerstmis 1121⁴⁴⁸: Hugo⁴⁴⁹ legt zijn kloostergeloften⁴⁵⁰ af in Prémontré⁴⁵¹;
- (7 maart 1122: ter gelegenheid van een verblijf op zijn vroegere werkterrein, zou “Hugo” te Marchiennes⁴⁵² (niet zo ver van Valenciën) alsnog als Kamerijks kanunnik⁴⁵³ genoemd zijn geworden in drie oorkonden⁴⁵⁴ van bisschop Robert I van Atrecht (1115-1131), en dat met de, wellicht ietwat afgunstige, bijnaam *Abbas*⁴⁵⁵, “*monsieur l’abbé*”⁴⁵⁶.)

Zo simpel ligt de zaak evenwel niet. In het document uit 1116 wordt Ernulf⁴⁵⁷ onder zijn confraters als kapelaan opgegeven; ook Wido⁴⁵⁸, hier onbenoemd, die hem begeleidt, was – zoals reeds meegedeeld – een

⁴⁴⁸ Voor de datum van deze eerste ceremoniële professie: zie verder, §17 en §21.

⁴⁴⁹ H. LAMY, *Vie ...*, 1908/09, blz. 225 of blz. 30; J. CRÉPIN, *Notice ...*, blz. 456; H. LAMY, *Vie ...*, 1925, blz. 43; A. ŽÁK, *Der selige Hugo ...*, blz. 6; H. DECKERS, *Die geschichtlichen Bedeutung der Prämonstratenser mit besonderer Berücksichtigung ihrer mittelalterlichen Niederlassungen im Rheinland*, in *An. Praem.*, dl. XXXVI, 1960, blz. 250; J.-B. VALVEKENS, *Ugo di Fosses ...*, kol. 757; J. LECOMTE, *Le Bienheureux ...*, blz. 316; L. BONDÉELLE, *Hugues de Fosses ...*, blz. 230; enzovoort.

⁴⁵⁰ Volledigheidshalve gezegd: deze verbintenissen van Hugo op de gemelde datum wordt heden soms betwijfeld of, beter gezegd, als onbewijsbaar beschouwd (W. GRAUWEN, *De regelkeuze en de eerste professie te Prémontré, Kerstmis 1121*, in *An. Praem.*, dl. LXXII, 1996, blz. 46; voor een bespreking ten gronde: zie verder, §21).

Anderzijds verkiest A. SAINT-DENIS, *Apogée d’une cité. Laon et le Laonnais aux XIIe et XIIIe siècles*, Nancy, 1994, blz. 121, deze feestdag in 1121 als publicatiedatum van de bisschoppelijke stichtingsoorkonde voor de abdij van Prémontré.

⁴⁵¹ Vgl. ook L. GOOVAERTS, *Hugues de Fosse ...*, blz. 400^b (1120); B. GRASSL, *Le bienheureux Hugues ...*, blz. 42 (1120); J.-B. VALVEKENS, *Hugues de Fosses ...*, kol. 879 (1120), en voorts F.-X. DE FELLER, *Hugues de Fosse ...*, blz. 465^a (1120, maar nogal wazig).

⁴⁵² Fr., dep. Nord, arr. Douai, hoofdpl. v. kant.

⁴⁵³ B.-M. TOCK, *Les chartes des évêques d’Arras (1093-1203)*, Parijs, 1991, *Index des noms de personnes et de lieux*, blz. 371^b. Ook de reeds genoemde kanunnik Mazelij II (zie hoger, §3), en de domheren Gerold II en Goiran I (zie verder, §15) waren daar present.

⁴⁵⁴ Zie hoger, §3. Bij een eerste verkenningronde leek het ongepast de inlichtingen over deze, althans bij de start, eerste pretendent, te verwaarlozen; zie echter verder, §8.

⁴⁵⁵ Zoals bekend, is de abtstitel pas in 1128 in Prémontré ingevoerd, bij de benoeming van abt Hugo I van Fosses (zie verder, §7 vn.) zelf. Wel trad Hugo, volgens een hele rist commentatoren, sedert 1121/23 op als plaatsvervanger van Norbert en droeg hij de titel van prior van Prémontré (zie nochtans verder, §23).

⁴⁵⁶ Vgl. F. BRASSART, *Liste des bienfaiteurs du chapitre de la cathédrale de Cambrai ...* (zie vn. 544), blz. 163, vn. 5: “Hugues dit l’Abbé” (1121).

⁴⁵⁷ Zie E. VAN MINGROOT, *Liste ...*, nrs. 7.04, 7.83; vgl. hoger, §3.

⁴⁵⁸ Zie E. VAN MINGROOT, *Liste ...*, nrs. 7.04, 7.15, 7.16, 7.17, 7.42, 7.46, 7.48, 7.74, 7.83; vgl. hoger, §3.

bisschoppelijk kapelaan⁴⁵⁹. Zoiets geeft wel geen uitsluitel over de aanmaak van het instrument, maar heeft toch een onmiskenbaar gewicht: dat een kapelaan-griffier in de getuigenlijst wordt aangemeld, kan welzeker wijzen op zijn aandeel in het onstaaansproces van het charter⁴⁶⁰. Van een ander standpunt, namelijk ingaande op de vraag naar de laatste ondertekenaar van geestelijke stand⁴⁶¹ van het hier ontlede document – die mogelijkerwijs de schrijver van de tekst zou kunnen zijn⁴⁶² –, speurt men te vergeefs naar een bruikbare aanduiding in de aangestreepte oorkonden: in 1120 is er wel een kanunnik Hugo als voorlaatste ondertekenaar opgetekend⁴⁶³, in 1116 komt daarentegen enkel een kapittelheer van die naam voor bij de getuigen uit het Kamerijkse Sint-Gorikskapittel⁴⁶⁴, en in 1117 wordt geen Hugo vermeld (de kanonikale getuigen ontbreken daar zelfs compleet). Aan de andere kant verschijnt wel een aantal keren een domkanunnik Hugo – maar welke? – als hekkensluter in de getuigenlijst van sommige niet op BurA betrokken bescheiden⁴⁶⁵. Hoe het ook zij, ten gunste van Hugo van Fosses als redacteur en scriptor van de aangestipte originele stukken spreekt dan weer de constatering dat het opvallende kanselarijschrift uit 1116-1120, waarover sprake, nadien geheel en al verzwonden is uit de Kamerijkse documenten. Een absolute uitspraak wordt verijdeld doordat, voor zover

⁴⁵⁹ Om de zaken nog te bemoeilijken, getuigen in deze oorkonde eveneens een vijftal kanunniken van het Kamerijkse Sint-Gorikskapittel, waaronder ook een Hugo. Is dat nog een andere kanunnik Hugo van Kamerijk, alias van Sint-Gorik (J.-P. GERZAGUET, *Les chartes ...*, blz. 134; blz. 458^b, art. *Hugues, chanoine de Cambrai (chap. St-Géry)*: 1111-1116), of valt hij veeleer te vereenzelvigen met een van de drie hierna geïdentificeerde domheren met de naam Hugo (Abbas, van Morchies, van Fosses), maar met wie van de drie? Zie alvast verder (§7: 6.32, en §25 vn.), voor een aanzet tot identificatie.

⁴⁶⁰ Vgl. E. VAN MINGROOT, *De Kamerijkse stichtingsbrief voor de abdij Affligem (Novum Monasterium, 1086)*, in *Sacris erudiri. Jaarboek voor godsdienstwetenschappen*, dl. XXIV, 1980 (*Fasciculus S. Benedicti*), blz. 25.

⁴⁶¹ Vgl. E. VAN MINGROOT, *Les chartes ...*, blz. 244-245, vn. 4 (als variante): niet noodzakelijk de allerlaatste, maar heel zeker een van de laatste kerkelijke getuigen.

⁴⁶² G. BRUNNER, *Zur Rechtsgeschichte der römischen und germanischen Urkunde*, dl. I, Berlijn, 1880, blz. 236-237 (over de ultieme getuige in het algemeen); J. HODSON, *Medieval Charters: the Last Witness*, in *Journal of the Society of Archivists*, dl. V, 1974, blz. 88 (de laatste getuige uit de geestelijke stand). Deze werkwijze gaat wel niet op voor de, straks behandelde, Burchardiaanse oorkonde “Si scripturas” uit 1123, maar de subscriptio daar vertoont op dat punt een abnormale constructie (zie verder, §24).

⁴⁶³ Zie verder, §7: 7.36.

⁴⁶⁴ Zie verder, §7: 7.04.

⁴⁶⁵ Zie verder, §7, passim.

momenteel geweten⁴⁶⁶, in Prémontré zelf geen enkel schriftspecimen van Hugo's handschrift overgebleven is. Wat vervolgens de bijeenkomst te Marchiennes van maart 1122 aangaat, daar kan wel een oordeel geveld worden: de genaamde Hugo Abbas⁴⁶⁷ blijkt een andere Kamerijkse domheer te zijn, die tegelijkertijd banden had met de abdij van Anchin⁴⁶⁸.

De prosopografische zoekpiste lijkt hier dus halvelings op een doodlopend spoor te zitten. Niettemin mag enige deeltijdse medewerking van Hugo van Fosses in de bisschoppelijke secretarie waarachtig niet bij voorbaat uitgesloten worden. Laten we daarom, binnen ons onderzoeksthema, kanselarijnotaris BurA toch maar niet helemaal uit het oog verliezen. Dat doen we zeker niet met de traditionele, maar zo essentiële, chronografische informatie die de vergelijking met de norbertijner begin-geschiedenis opgeleverd heeft en die in het vervolg als chronologisch stramien moet dienen.

 5. Hugo canonicus noster

Ons bewust van de gebrekkige kennis, die – dat is nu klaar en duidelijk geworden – bestaat over de Kamerijkse termijn in het leven van Hugo van Fosses, is het op dit punt in het onderzoeksprogramma onafwendbaar geworden systematisch de toepasselijke Kamerijkse geschiedbronnen een voor een aan te spreken. In de desbetreffende verzameling zitten, goeddeels nog onuitgegeven, teksten van het administratief-sociale, het

⁴⁶⁶ Dat wordt, naar het ons voorkomt, tegenwoordig algemeen aangenomen. Wat de niet-ambtelijke schrijfhand van Hugo aangaat, kan men nogmaals terugvallen op het postulaat van K. ELM, *Hugo von Fosse* ..., blz. 40, dat namelijk van de proto-abt alvast geen geschriften van autobiografische (m.a.w. persoonlijke) aard overgeleverd zijn (laat staan autografische nota's). Als gevolg van de fors aangegroeide diplomatische documentatie vereist de vraag naar gebeurlijk ambtelijk schrijfwerk van Hugo nochtans bijkomende heuristiek (zie verder,  12).

⁴⁶⁷ Zie verder,  8.

⁴⁶⁸ Ook naar deze Hugo, kanunnik en monnik (van Anchin) toe, had de bijnaam Abbas, die in Kamerijk zelf nooit in een oorkondelijke getuigenlijst – maar wel in de tekst van een bisschoppelijke dispositio (zie verder,  7: 7.18) – gebezigd werd, van oorsprong ogenschijnlijk (vgl. ook A. WAUTERS, *Liste de donations* ... (zie vn. 544), blz. 159 of blz. 364, vn. 1: "Hugues l'Abbé") een lichtelijk ironische ondertoon, vermits de echte abt van Anchin toenmaals (1111-1131: zie hierboven) de beroemde Alvisus, de latere bisschop van Atrecht (zie verder,  15), was. Zie echter verder,  8: het lijkt erop dat, in het geval van Hugo Abbas, de bijnaam geëvolueerd is tot een "familienaam".

administratief-boekhoudkundige en het diplomatische type⁴⁶⁹. Elk van deze bronnensoorten voert zijn specifieke moeilijkheden van interpretatieve aard mee, waartegen we ons zullen moeten wapenen. Wat nog problematischer is: praktisch geen van de voorhanden zijnde bronnen, ook niet de meest onvervangbare, werd ooit diepgaand kritisch getest op het vlak van oorsprong, echtheid, geloofwaardigheid⁴⁷⁰ of gezag.

Normaliter moeten er inlichtingen over Hugo te sprokkelen zijn in het twaalfde-eeuwse obituarium⁴⁷¹ van het Onze-Lieve-Vrouwkapittel⁴⁷², het *Obituarium ecclesiae Beatae Mariae Cameracensis*⁴⁷³. Daarin worden, normaal volgens overlijdensdatum (maand en kalenderdag) gerangschikt⁴⁷⁴, personaliteiten, suppoosten en weldoeners herdacht die gedurende de twaalfde eeuw⁴⁷⁵ iets betekend hebben in en/of voor het domkapittel. Om zich op weloverwogen wijze van de mementos, vervat in dit

⁴⁶⁹ E. VAN MINGROOT, *Aperçu typologique des sources de l'histoire médiévale des XVII Provinces*, in *Archives et bibliothèques de Belgique*. Archief- en bibliotheekwezen in België, dl. LIII, 1982, blz. (196-205) 196, art. *Sources diplomatiques*; blz. (219-220) 219, art. *Sources administratives*; blz. (224-228) 226, 228, art. *Sources sociales*.

⁴⁷⁰ Een uitzondering moet gemaakt voor de informatie- en geloofwaardigheidskritiek op het zo meteen bestudeerde obituarium van het domkapittel, ondernomen door J.-M. DUVOSQUEL, *Les chartes de donation d'autels émanant des évêques de Cambrai aux XIe-XIIe siècles éclairées par les obituaires*, in *Hommages à la Wallonie. Mélanges offerts à Maurice A. Arnould et Pierre Ruelle*, Brussel, 1981, blz. 147-163 (zie verder, §9).

⁴⁷¹ Volgens de definitie van N. HUYGHEBAERT, *Les documents nécrologiques*, Turnhout, 1972, blz. 34-35, betreft het hier wel degelijk een (administratief-huishoudelijk) obituarium, geen (liturgisch) necrologium. Volgens de alternatieve typologie van J.-L. LEMAÎTRE, *Mise à jour <de> N. Huyghebaert, Les documents nécrologiques*, Turnhout, 1985, blz. 11, hebben we hier evenzeer te maken met een obituarium (met aangevraagde jaardiensten), niet met een necrologium (uitsluitend betrokken op de opdrachtgevende – weliswaar in brede zin genomen – communautiteit).

⁴⁷² KAMERLIJK (CAMBRAI), *Bibliothèque municipale, Manuscrits*, nr. B 229 (olim 219): A. MOLINIER, *Manuscrits de la bibliothèque de Cambrai*, in *Catalogue général des manuscrits des bibliothèques publiques de France. Départements*, dl. XVII: Cambrai, Parijs, 1891, blz. 76, nr. 229, f° 59 r°-83 v° (A. MOLINIER, *Les obituaires français au moyen âge*, Parijs, 1890, blz. 207, n° 269-c); J.-L. LEMAÎTRE, *Répertoire des documents nécrologiques français*, dl. II, Parijs, 1980, blz. 793^{a-b}, n° 1836 (toch “nécrologe”); D. MUZERELLE, G. GRAND, G. LANOË en M. PEYRAFORT, *Manuscrits datés des bibliothèques de France*, dl. I: Cambrai, Parijs, 2000, blz. 49, art. *Obituarium capituli Beatae Mariae Cameracensis*. Vgl. A. LE GLAY, *Catalogue descriptif et raisonné des manuscrits de la bibliothèque de Cambrai*, Kamerijk, 1831, blz. 38, nr. 219 (“Martyrologium Usuardi. Calendarium”).

⁴⁷³ De koptitel (*ms. cit.*, f° 59 r°) luidt: *Kalendarum totius anni martyr[o]logium hic incipit* (vgl. A. MOLINIER, *Manuscrits* ..., blz. 76 (met kleine varianten); J.-L. LEMAÎTRE, *Répertoire* ..., dl. II, blz. 793^a).

⁴⁷⁴ H. LECLERCQ, *Obituaire*, in *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, dl. XII, Parijs, 1936, kol. 1851.

⁴⁷⁵ Vgl. A. LE GLAY, *Catalogue* ..., blz. 38: “Ms. du 12e siècle”.

jaargetijdenboek, te kunnen bedienen, is een nauwkeurige datering een *conditio sine qua non*.

Als opsteldatum van het obituarium wordt door J.-M. Duvosquel⁴⁷⁶ het duojaar 1144/46 vooropgesteld. De jaaraanduiding 1144, veeleer als een soort penprobeersel⁴⁷⁷ te beschouwen, werd al terecht weerlegd⁴⁷⁸. Het jaartal 1146⁴⁷⁹ komt voor in een zakelijke overeenkomst⁴⁸⁰ tussen het domkapittel en zijn kanunnik Bartholomeus⁴⁸¹, van 29 juli 1146, die buiten tekst op een opengebleven strook onder aan het manuscript genoteerd werd. Dat jaartal moet, zoals aanstonds verduidelijkt zal worden, als vermeend opsteljaar sterk gerelativeerd en bijgestuurd worden aan de hand van de uitkomst van de gefragmenteerde schriftdatering en van het auteursonderzoek van het register. Het blijft enkel nog bruikbaar als tussentijdse richtdatum en als verst gerekte einddatum van de hoofdmoot van het handschrift⁴⁸².

De redenering van J.-L. Lemaître⁴⁸³ is dan weer gebaseerd op de sterfdatum van bisschop Odo, vermits die van meet aan werd ingeschreven, en op deze van bisschop Burchard, omdat die pas achteraf werd ingevoerd. Wat de *terminus post quem* van het kerndeel van het obituarium betreft: daarvoor wordt dus verwezen⁴⁸⁴ naar de sterfdatum, 19 of 20 juni 1113⁴⁸⁵, van Odo van Orléans-Doornik⁴⁸⁶. Niets zegt evenwel dat het obituarium

⁴⁷⁶ J.-M. DUVOSQUEL, *Les chartes* ..., blz. 149, vn. 9; vgl. reeds M. GYSSELING, *Toponymisch woordenboek* ..., passim (bv. dl. I, blz. 34^b, art. *Abancourt*), die vroeger al de datering op 1144 volgde.

⁴⁷⁷ *Obituarium Cameracense*, f° 58 r°: "Anno Incarnati Uerbi M°.C°.XL°III, IIII° kal. Augusti" (het schrift staat geheel los van de rest van het folio, dat door de capitulaire ledenlijst II ingenomen wordt: zie verder, §6).

⁴⁷⁸ J.-L. LEMAÎTRE, *Répertoire* ..., dl. II, blz. 793^a (zie verder, §6).

⁴⁷⁹ *Obituarium* ..., f° 82 v°.

⁴⁸⁰ Fragm. uitg.: J.-L. LEMAÎTRE, *Répertoire* ..., dl. II, blz. 793^b (vervolg: vgl. §10 vn.).

⁴⁸¹ Zie §10 vn. en §15.

⁴⁸² Minstens tot en met de versie ObitD (zie hierna).

⁴⁸³ J.-L. LEMAÎTRE, *Répertoire* ..., dl. II, blz. 793^a (1113/1130); vgl. D. MUZERELLE, *Manuscrits* ..., dl. I, blz. 49 (1113-1131). Zie hierna.

⁴⁸⁴ J.-L. LEMAÎTRE, *Répertoire* ..., dl. II, blz. 793^b: "L'obit de l'évêque Odon, ..., est inscrit de 1re main"; D. MUZERELLE, *Manuscrits* ..., dl. I, blz. 49: "La rédaction primitive de cet obituaire ... mentionne au 20 juin l'obit de Eudes (ou Odon), évêque de Cambrai, mort en 1113".

⁴⁸⁵ Meestal wordt als datum 19 juni opgegeven: P. GAMS, *Series episcoporum ecclesiae catholicae*, Regensburg, 1873/86 (Graz, 1957³), blz. 526^b, art. *Beatus Odo*; R. FAILLE, *Liste des évêques et archevêques de Cambrai*, in *Mémoires de la Société d'émulation de Cambrai*, dl. XCIV, 1974, blz. 18, nr. 36, art. *Odon*; de dagdatering van het *Obituarium Cameracense* (zie hierna) verspringt, volgens een te Kamerijk opduikend mechanisme (E. VAN MINGROOT, *Les chartes* ..., blz. 25-27), met een dag.

⁴⁸⁶ Zie verder, §7 en §11.

al vanaf 1113 werd bijgehouden⁴⁸⁷. Het ligt in de lijn der verwachtingen dat een overheidspersoon het bevel moet gegeven hebben om tot het redigeren van het jaargetijdenboek over te gaan. Dat kan alleen maar Odo's opvolger⁴⁸⁸ geweest zijn, en zulks meer speciaal na de wijding van de nieuwe bisschop, op 4 juni 1116⁴⁸⁹. Als *terminus ante quem* van het register geldt anderzijds de sterfdatum⁴⁹⁰ van bisschop Burchard, 3 of 4 januari 1130⁴⁹¹. Het obituarium zou, met andere woorden, samengesteld zijn tussen 1116 en 1130, tijdens de ambtsperiode van bisschop Burchard – en dus volop in de periode waarin Hugo ter plekke werkzaam was. In de praktijk kan 1129 als het ultieme werkjaar van het oorspronkelijke⁴⁹² obituarium gerekend worden, en kan men de redactie ervan in de jaren tussen midden 1116 en, uiterlijk, eind 1129 onderbrengen.

Zulke algemene datering voldoet echter nog niet. Om de diverse personen met de doopnaam Hugo, opgenomen in dit, paleografisch gelaagde, *Obituarium Cameracense* nauwkeuriger in de tijd te kunnen onderbrengen, zouden we kost wat kost een beroep moeten kunnen doen op enige vorm van chronologische stratificatie van het manuscript. Nu is het geen geheim dat dergelijk volume in een kapittel ambtshalve bijgehouden werd door de thesaurier-koster, en subsidiair door de cantor⁴⁹³. Vertaald naar Kamerijkse verhoudingen toe, kunnen we, in het kort en nog enigszins op de tast⁴⁹⁴, volgende taakverdeling voorstellen.

⁴⁸⁷ We doen volgende vaststelling: de eerste woorden van de genoemde inscriptie van bisschop Odo (*Obituarium Cameracense*, f° 71 r°; repr.: D. MUZERELLE, *Manuscripts* ..., dl. I, blz. 165, afb. 25), die door de eerste schrijfhand zou ingevuld zijn, vertonen uitgesproken verschillen (het symbool voor "obiit" – te vgl. met voorbeelden op f° 66 r° en f° 77 v° –, de gesloten *e*, de opgaande titulus, de afkorting voor "episcopus") met het schrift (repr. cit., onder aan de pagina) van de eerste obituarius (hiernagenoemd: ObiitA).

⁴⁸⁸ Vgl. J.-L. LEMAÎTRE, *Répertoire* ..., dl. II, blz. 793^a; "Nécrologe, constitué après 1113, sous l'épiscopat de Burchard".

⁴⁸⁹ E. STRUBBE en L. VOET, *De chronologie* ..., blz. 264, art. *Burchardus*; E. VAN MINGROOT, *Burchard van Aken* ..., kol. 199.

⁴⁹⁰ J.-L. LEMAÎTRE, *Répertoire* ..., dl. II, blz. 793^b: "L'obit de son successeur Burchard ... a été ajouté"; D. MUZERELLE, *Manuscripts* ..., dl. I, blz. 49: "l'obit ... de Burchard, son successeur, ..., a été ajouté".

⁴⁹¹ M. CHARTIER, *Burchard, évêque de Cambrai*, in *D.H.G.E.*, dl. X, Parijs, 1938, kol. 1230, nr. 7; ID., *Liste des évêques et archevêques [de Cambrai]*, *ibid.*, dl. XI, 1949, kol. 560, art. *Burchard*; E. STRUBBE en L. VOET, *De chronologie* ..., loc. cit.

⁴⁹² Zonder de eventuele bijvoegsels (vgl. A. MOLINIER, *Les obituaires* ..., blz. 207, nr. 269: "Autre [obituaire] du XIIe siècle avec additions jusqu'au XIVe"; zie hierna).

⁴⁹³ Over het aandeel van thesaurier-custos en cantor in de redactie van eender welk obituarium, zie N. HUYGHEBAERT, *Les documents* ..., blz. 50.

⁴⁹⁴ Ter verantwoording: een verder doorgedreven studie van de schriftkundige, stratigrafisch-chronologische, persoonsgebonden en inhoudelijke structuur van het *Obituarium*

De hand van ObitA⁴⁹⁵, die vanaf circa 1116 de grondtekst van het document heeft opgemaakt en er bijna een decennium lang regelmatig aan voortgewerkt heeft, kan volgens het aangehaalde beginsel vereenzelvigd worden met domthesaurier⁴⁹⁶ Radulf [III] *de Mallo*. Het aanvangspunt van diens thesaurierschap kon tot dusver slechts benaderend⁴⁹⁷, tussen 1111⁴⁹⁸ en 1122⁴⁹⁹, vastgesteld worden⁵⁰⁰; een herberekening tot 1116 kan in die jaarreeks bijgevolg als een fatsoenlijk gemiddelde gelden – zeker als men in aanmerking neemt dat, zoals spoedig zal blijken, zijn ambtstermijn in 1122 al naar zijn einde liep. Deze

Cameracense, dat trouwens dringend om een kritische en geannoteerde editie vraagt, zou ons hier te ver voeren.

⁴⁹⁵ Deze hand is moeiteloos herkenbaar op grond van de ronde, onverbonden, regelmatige (van ductus), geposeerde (naar schrijfsnelheid) en steile (naar schrijfhoek) handschriftelijke letter, een gestroomlijnde (*littera romana libraria formata*, die de bewuste scribent hanteerde (zie, voor enkele onvervalste schriftspecimens uit de eerste redactie: afb. 4, f° 66 v°, l. 3-6; en f° 67 r°, l. 1-3, 5 (begin), 7-8, 9-10, 12 (begin), 13 (begin); afb. 7, f° 76 v°, l. 2, 3, 8; en f° 77 r°, l. 1-2, 5, 7-9). Voor een onverwachte confirmatie van de voorgestelde tijdsgrens van dit schrift (1126: zie hierna), en van de thesaurier als registervoerder: zie §6.

⁴⁹⁶ Voor de organieke positionering van de vermoedelijke redacteurs van deze administratief-sociale bron (E. VAN MINGROOT, *Aperçu typologique ...*, blz. 228, rubr. 1.1.4.2) in de kapittelstructuur: zie verder, §15.

⁴⁹⁷ Dat komt doordat de domthesaurier, zonderling genoeg, in de toenmalige Kameerijkse subscriptiones omzeggens nooit als titulair dignitaris, doch gewoon als koorheer figureerde (vgl. E. VAN MINGROOT, *De bisschoppelijke kanselarij ...*, dl. IV, blz. 11*). Hij komt bij hoge uitzondering wel in functie voor in de hiernagenoemde bisschoppelijke confirmatiebrief van de bezittingen van het domkapittel, hetgeen in de eerste plaats de thesaurier-custos ambtshalve moest interesseren.

⁴⁹⁸ De laatste oorkondelijke vermelding van zijn interimaire voorganger Rotbert II, in een oorkonde van bisschop Odo van 2 juli/25 december 1111 (orig.: eindprotokol deels onleesbaar; apografisch afschrift: PARIJS, *Bibliothèque nationale de France, Collection Moreau* (18de eeuw), nr. 43, f° 34 r°-35 r°; uitg.: M. COURTOIS, *Chartes originales antérieures à 1121 conservées dans le département du Nord* [mémoire de maîtrise], Nancy, 1981, blz. 196-197, nr. 059.925); reg.: E. VAN MINGROOT, *Liste ...*, blz. 39, nr. 6.36; *Thesaurus diplomaticus*, W 03359, D 03649; zie verder, §7). Over diens voorganger, thesaurier Erlebold I: zie verder, §10 en §15.

⁴⁹⁹ Oorkonde van bisschop Burchard 4 juni/24 september 1122, betreffende een schenking van “Radulfus ecclesie Sancte Marię matricularius” aan het domkapittel (reg.: E. VAN MINGROOT, *Liste ...*, blz. 49, nr. 7.51; *Thesaurus diplomaticus*, W 11553; uitg.: E. VAN MINGROOT, *De bisschoppelijke kanselarij ...*, dl. II, blz. 546-547, nr. 202): “gaualum cambę suę, quę est in capite uici uersus monasterium Sancti Vedasti”.

⁵⁰⁰ P. PIÉTRESSON DE SAINT-AUBIN, *Archives départementales du Nord. Répertoire numérique. Série G*, dl. II-1, Rijsel, 1968, blz. VIII^a, 362^b; dl. II-2, *Index alphabétique*, Rijsel, 1971, blz. 276^c, art. *Raoul*; E. VAN MINGROOT, *Het stichtingsdossier van de Sint-Adriaansabdij te Geraardsbergen (1081-1096)*, in *Bulletin de la Commission royale d'histoire. Handelingen van de Koninklijke commissie voor geschiedenis*, dl. CLIII, 1987, blz. 25, art. *Radulf “II”* (als kanunnik). Zie verder, §15.

Radulfus matricularius, onzes inziens de ontwerper van het *Obituarium Cameracense*, moet tegelijk de werkelijke redacteur van de oorspronkelijke versie (1116-1125)⁵⁰¹ van het jaargetijdenboek geweest zijn. Veelzeggend voor zijn intense betrokkenheid bij deze codex is, a posteriori, het feit dat zijn eigen anniversarium er niet in voorkomt⁵⁰²: hijzelf kon er na 1125⁵⁰³ niet meer voor zorgen en zijn, minder oplettende, vervangers hebben het gewoonweg verzuimd (misschien ook omdat het, na zijn overlijden, een tijdje geduurd heeft⁵⁰⁴ vooraleer uitgemaakt was onder wiens hoede het boek zou komen). De in 1122 door hem ingestelde⁵⁰⁵ jaardienst van zijn moeder werd na verloop van tijd wel ingeschreven⁵⁰⁶ door een van de, straks te vermelden, occasionele schrijvers.

Een sleutelmoment in de historie van het obituarium deed zich voor toen, middels een pauselijk brevet van 15 januari 1126⁵⁰⁷, de aanstelling van de nieuwbakken thesaurier⁵⁰⁸ Alard [III]⁵⁰⁹ werd

⁵⁰¹ Zie hierna.

⁵⁰² Noch in de daarvan afgeleide 12de-eeuwse schenkerslijst van het domkapittel (zie hierna).

⁵⁰³ De vervaldatum van de schrijfactiviteit van ObiA in het obituarium wordt bevestigd door de terminus ante quem (1124/26) van het, in paleografisch opzicht, parallelle matrikel I (zie verder, §6) uit hetzelfde "werkschrift" van het Kamerijkse domkapittel.

⁵⁰⁴ Vgl. hierna.

⁵⁰⁵ Zie de genoemde bisschoppelijke oorkonde van dat jaar, uitgegeven "petitione Radulfi ... matricularii" (uitg.: zie hierboven): "in anniuersario Odę suę matris, quod est nonis Aprilis".

⁵⁰⁶ *Obituarium* ..., f° 65 v° (5 april): "Obiit Oda, in cuius anniuersario habemus duos solidos ad cambam Radulfi matricularii in Mallo" (A. BRUYELLE, *Notice sur les rues de Cambrai*, in *Mémoires de la Société d'émulation de Cambrai*, dl. XXII, 1850, blz. 442, onder nr. 70 (*Vicus mallei*); *Table*, blz. 488^b, art. *Mal ou Mail, rue du*; vgl., voor het toponiem zelf: H. MALLEZ (ed.), *Plan de la ville de Cambrai*, Kamerijk, 1957, blz. 8, art. *Mail Saint-Martin*). Zie afb. 6, l. 1; zie verder, §15 (o.a. inzake de toegekende ambtstitel).

⁵⁰⁷ Uitg.: J. VON PFLUGK-HARTUNG, *Acta pontificum Romanorum inedita. Urkunden der Päpste, 748-1198*, dl. I, Tübingen, 1881 (Graz, 1958²), blz. 130, nr. 146; reg.: PH. JAFFÉ en S. LOEWENFELD, *Regesta* ..., dl. I, blz. 828, nr. 7239 (nominatim); an.: P. PRÉ-TRESSON DE SAINT-AUBIN, *Archives ... Série G*, dl. II-1, blz. 336^b, nr. 4 G 2 ("trésorier Alard"); vgl. E. VAN MINGROOT, *Burchard van Aken* ..., kol. 208). Dit stuk bevat de bevestiging van het patrimonium der thesaurie op naam van Alard.

⁵⁰⁸ Ter contrarie: de door J.-B. CARPENTIER, *Histoire genealogique* ..., dl. I, blz. 455, geproclameerde kandidaten voor het beheer van de Kamerijkse thesaurie (Enguerrand, 1113; Matthieu Creton, 1126; Thierry de Ligne, 1128) zijn ontsproten aan de rijke fantasie (zie hoger, §3 vn.) van die auteur. Daarop voortbouwend of -fantaserend weet E. BERTEAUX, *Étude* ..., dl. I, blz. 409, nog bijkomstige, al evenmin archivalisch gefundeerde, details te verstrekken: Mathieu Créton dit d'Estourmel, 1126; Raimond, ook 1126; Thiéry de Ligne, 1128; Simon de Hainaut, 11.; Jean de Barbençon, 1134.

⁵⁰⁹ Hij zal, met ingang van 1131, de digniteit van aartsdiaken van Henegouwen (L. VANDERKINDERE, *Table analytique des noms des lieux et des personnes*, in: ID. (uitg.), *La chronique de Gislebert de Mons*, Brussel, 1904, blz. 348^a, art. *Alard*) combineren met de

geofficialiseerd⁵¹⁰. Vreemd genoeg was het niet hij die op dat eigenste moment de penvoering in het jaargetijdenboek persoonlijk in handen nam. Het handschrift zal tot 1129/30⁵¹¹ blijkbaar in de eerste plaats bijgehouden worden door de toenmalige domcantor⁵¹² Rotbert I van “Couchy”⁵¹³ – hier ObitB⁵¹⁴ –, nu en dan afgewisseld⁵¹⁵ door de schrijfhand

functie van domthesaurier (H. DU TEMS, *Le clergé de France*, dl. IV, Parijs, 1775, blz. 21, nr. XLII, art. *Alard*; E. BOULY, *Dictionnaire historique de la ville de Cambrai*, Kamerijk-Parijs, 1854, blz. 119^b, art. *Alard*; P. PIÉTRESSON DE SAINT-AUBIN, *Archives ... Série G*, dl. II-2, *Index alphabétique*, blz. 6^c, art. *Alard*) en, op gevorderde leeftijd (rekening houdend met de canonieke geplogenheden voor zijn eerste benoeming: 70 à 74 jaar oud; vgl. *Gesta pontificum [Cameracensium] abbreviata per canonicum Cameracensem*, uitg. L. BETHMANN, in *M.G.H., SS.*, dl. VII, Hannover, 1846, blz. 509, kap. 22, l. 32: “in diebus senectutis suae”), in 1175-1177 nog bisschop van Kamerijk worden (R. FAILLE, *Liste ...*, blz. 19, nr. 42, art. *Alard*). Zijn vader, die rechter was (in de stadsschepenbank), heette Huard (*Obituarium ...*, f° 70 v°), zijn moeder Romaldis (*ibid.*, f° 66 r°) en zijn broer Robert (*loc. cit.*; J.-P. GERZAGUET, *Les chartes ...*, blz. 489^a, art. *Robert*/15); uit die verschillende posten komt de familie te voorschijn als stevig allodiaal gesetteld in de stad Kamerijk. Vgl., aangaande dit geslacht, ook F. BRASSART, *Table des noms de personne*, in *Souvenirs de la Flandre wallonne*, 2de reeks, dl. IV, 1884, blz. 169, art. *Alart, archidiacre*; art. *Alart, évêque*; blz. 180, art. *Robert*; art. *Ruinaldis* (vgl. afb. 6, l. 4-5).

⁵¹⁰ Bepalend voor het aan gang zijnde auteursonderzoek van het *Obituarium Cameracense*, is dat uit de formulering van de pauselijke dispositio over het eenmalige thesauriersambt duidelijk blijkt dat er op dat (of, bij afleiding, eender welk ander) moment van de 12de eeuw slechts één officiële thesaurier-custos fungeerde in de Kamerijkse kathedraal. Zie verder, §15.

⁵¹¹ De aandacht moet getrokken worden op het feit dat het in memoriam van prelaat Burchard van Kamerijk (*Obituarium ...*, f° 59 v°, *Il nonas ianuarii [MCXXX]*) werd ingevuld (vgl. J.-L. LEMAÎTRE, *Répertoire ...*, dl. II, blz. 793^c: “ajouté”) door een van de talrijke occasionele handen van na 1129 uit het manuscript (virtueel door domproost of hoofdaartsdiaken persoonlijk?).

⁵¹² Het is niet uitgesloten dat ObitB ook al voordien een enkel keer meegewerkt heeft, of samengewerkt met ObitA (vgl. misschien al bij het obit van bisschop Odo: *Obituarium ...*, f° 71 r°; zie hierboven).

⁵¹³ E. VAN MINGROOT, *De bisschoppelijke kanselarij ...*, dl. IV, blz. 11*, 20*, art. *Rotbert I (domkanunnik vanaf 1095/98)*; *Id.*, *Een keerpunt ...*, blz. 244^a, art. *Rotbert*; J.-P. GERZAGUET, *Les chartes ...*, blz. 489^a, art. *Robert*/22 (1111-1139). Voor zijn familienaam: zie verder, §15.

⁵¹⁴ De kalligrafische aantekeningen van deze scribent zijn opgevat in een – eveneens makkelijk herkenbaar – gothiciserend schrifttype: iets omvangrijker van formaat en robuuster, enigszins hoekiger en smaller, verticaliserend, en geschreven met een ietwat grotere modulus, een fraaie (*littera*) *praegothica libraria formata*.

⁵¹⁵ Niets belet inderdaad dat de handen A, B, “C” en D, simultaan en/of beurtelings aan de redactie van het obituarium hebben meegewerkt, met name in de persoon van domthesaurier Radulf III (ObitA), domcantor Rotbert I (ObitB) en domthesaurier Alard III (ObitD). “ObitC” kan voor het ogenblik enkel een verzamelnaam zijn voor, waarschijnlijk, twee zowat gelijktijdige gelegenheidsscribenten, die ad interim een of andere boeking in het obituarium uitgevoerd hebben tegen het einde van het derde decennium van de 12de eeuw.

“ObitC”. Rotberts diensttijd⁵¹⁶, te situeren tussen 1100/11⁵¹⁷ en ca. 1139⁵¹⁸, sluit genoegzaam aan bij het paleografisch en chronologisch⁵¹⁹ signalement van notulist ObitB. Na de dood van bisschop Burchard werd het boek immers, in eerste instantie tot ca. 1144/46⁵²⁰, op onregelmatige basis verder aangevuld door dezelfde ObitB, door ObitD⁵²¹, in klare termen thesaurier Alard [III] Huardi (of Huard), alias van Kamerijk (1126-1175)⁵²², en door andere, losse medewerkers. Het manuscript vertoont buitendien toevoegingen tot omtrent 1165/75⁵²³, en moet ook achteraf⁵²⁴ her en der nog verstrooide supplementen ontvangen hebben.

Wat bergt dit *Obituarium Cameracense* nu aan informatie, die voor onze queeste nuttig is? De daar gesignaleerde geestelijken met de voor naam Hugo⁵²⁵, zijn achtereenvolgens:

⁵¹⁶ Ten tweeden male: de door J. LE CARPENTIER, *Histoire genealogique ...*, dl. I, blz. 452 (en door E. BERTEAUX, *Étude ...*, dl. I, blz. 409), uitgeroepen titularissen van het Kamerijkse domcantoraat uit dit tijdsbestek (Alelme, 1104; Watier de Villers, 1136), kunnen niet weerstaan aan de toets van de historische kritiek.

⁵¹⁷ Dat is tussen de laatste vermelding van zijn voorganger (vgl. E. VAN MINGROOT, *Een decennium uit de geschiedenis van de stad Kamerijk (1092-1102/3). De voornaamste acteurs, in Villes et campagnes au moyen âge. Mélanges Georges Despy*, Luik, 1991, blz. 729) en de eerste oorkonde waar Rotbert in functie verschijnt (zie de hierboven geciteerde oorkonde van 1111). Vanaf dat laatste tijdstip trad hij, als trouwe medewerker van de bisschop maar ook als verdediger van de belangen van het domkapittel, tezamen met de andere kaderleden nagenoeg onafgebroken als getuige op in Burchards oorkonden.

⁵¹⁸ *Monumenta Arroasiensis*, uitg. B.-M. TOCK m.m.v. L. MILIS, Turnhout, 2000, blz. 77-78, nr. 25, a° 1139; *Thesaurus diplomaticus*, W 03548, D 03843, a° 1139 (en vóór de eerste vermelding van de volgende domcantor, omstreeks 1145). Ook Rotbert is zelf niet opgenomen in het Kamerijkse obituarium.

⁵¹⁹ Een van de laatste boekingen door ObitB betrof domproost Erlebold II (zie verder, §10 en §15), gestorven op 14 januari (*Obituarium ...*, f° 60 r°) 1134/35.

⁵²⁰ Zie hierboven.

⁵²¹ Hand ObitD beoefent een gothiciserend, nog smaller en verticaler (dan bij ObitB), ietwat zwaarder en, door de archaïserende ondertoon in de ductus, enigszins gekunsteld schrift; “ObitC”, die verder (§9-10 vn.) nog aangesproken wordt, schrijft dan weer fijnere, nog hoekigere, minder vloeiende en/of lichtere karakters, met kleine modulus (zie afb. 9, l. 7-9).

⁵²² Deze scriptor (die het beginwoord “Obiit” voluit schrijft), acteerte bv. nog het overlijden (*Obituarium ...*, f° 65 r°) van domkanselier Eustaas in 1160 (E. REUSENS, *Les chancelleries ...*, blz. 168, 178), naast dat – opvallend plechtig opgevat – van zijn eigen moeder Romaldis (*Obituarium ...*, f° 66 r°); karakteristiek is daarbij telkens het gebruik van één gedubbelde majuskel.

⁵²³ Vgl. *Obituarium ...*, f° 60 v°: graaf Diederik van de Elzas, †1168; elect-bisschop van Kamerijk, Pieter I van de Elzas, †1176. Zie ook afb. 4^b, l. 12: Sibylle van Anjou, gravin van Vlaanderen, †1165.

⁵²⁴ A. MOLINIER, *Manuscripts ...*, blz. 76, nr. 229: “Obituaire du XIIe siècle, avec additions des XIIIe et XIVe”.

⁵²⁵ Met uitzondering van de personages die expliciet geïdentificeerd kunnen worden en bij nader toezicht geen enkel verband met Hugo van Fosses laten optekenen, en/of die men middels andere bronnen onbetwijfelbaar in de 11de eeuw kan onderbrengen (bv.

- *Hugo Bassus diaconus et canonicus* (13 januari)⁵²⁶;
- *Hugo subdiaconus de Calcea* (16 Maart)⁵²⁷;
- *Hugo clericus* (18 april)⁵²⁸;
- (*Hugo Deus* (26 april)⁵²⁹);
- *Hugo diaconus* (16 mei)⁵³⁰;
- *Hugo clericus* (3 september)⁵³¹;
- *Hugo qui uocatus est Abbas* (15 september)⁵³²;
- *Hugo acolitus* (18 oktober)⁵³³;
- *Hugo canonicus noster* (“3 november”)⁵³⁴

domdeken Hugo I van Anchin: vgl. §8 vn.). Bij de wel genoemde personen worden, als het gaat, de gelegateerde eigendommen of inkomsten gelokaliseerd. Leken worden bij voorbaat uitgesloten (bv. *Obituarium* ..., f° 59 v°: “*Hugo laicus*”).

⁵²⁶ *Obituarium* ..., f° 60 r° (hand ObiA): “Obiit Hugo Bassus diaconus et canonicus, qui dedit partem alodii sui in Hordeng, cum districtu, tam in terra quam in hospitibus” (allodium in Hordain: Fr., dep. Nord, arr. Valenciennes, kant. Bouchain).

⁵²⁷ *Obituarium* ..., f° 64 v° (hand ObiB): “Obiit Hugo subdiaconus de Calcea, pro cuius anima habemus .XV^{cim}. hospites” (cijnschoeven te Chaussée: Fr., dep. Nord, arr., kant. en gem. Cambrai: vgl. M. GYSSELING, *Toponymisch woordenboek* ..., dl. I, blz. 230^b, art. *Chaussée*).

⁵²⁸ *Obituarium* ..., f° 66 v° (hand ObiB?; toegevoegd): “Obiit ... Hugo clericus, in cuius anniuersario habemus .XXX. solidos de altari de Morceiis” (aandeel in altaarrechten te Morchies: Fr., dep. Pas-de-Calais, arr. Arras, kant. Bertincourt). Zie afb. 4^a, l. 8-9; zie hierboven; zie verder, §9.

⁵²⁹ *Obituarium* ..., f° 67 r° (hand ObiA; vgl. afb. 4^b, l. 13): “Obierunt Hugo Deus et ...” (zonder nadere gegevens omtrent eventuele weldaden jegens het kapittel). Niettegenstaande dat het hier een twijfelgeval betreft, hebben we vermoedelijk toch te maken met een leek, die een thans nog bestaande familienaam (J. HERBILLON en J. GERMAIN, *Dictionnaire* ..., dl. I, blz. 269^a, art. *Deus, Déus*) droeg.

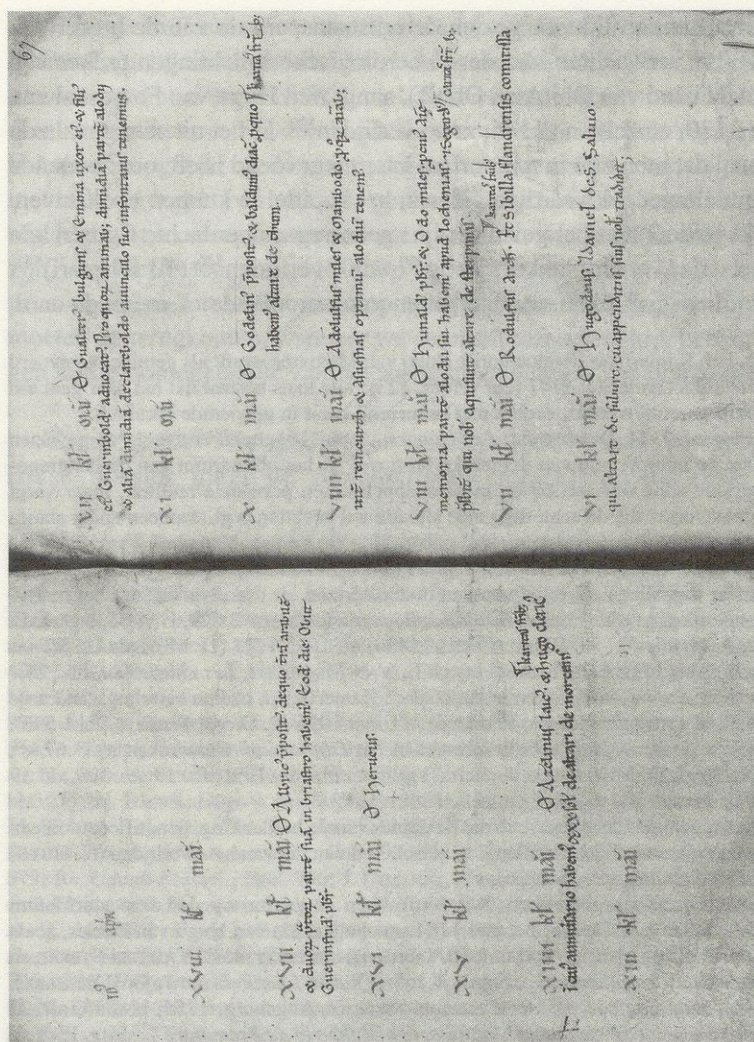
⁵³⁰ *Obituarium* ..., f° 68 v° (hand ObiD): “Obiit Hugo diaconus, qui nobis terram dedit iuxta Cameriis, et molituram que prouenit de camba Radulfi” (domein in de buurt van Carnières: Fr., dep. Nord, arr. Cambrai, hoofdpl. v. kant.; maalrecht in de “Rue du Mail” te Kamerijk (voor de Camba Radulfi zelf: zie hierboven). Het is mogelijk, maar niet zeker dat de oorsprong van het molenrecht uit de “camba Radulfi [matricularii]” wijst op een jaardatering na 1125 (zie verder, §15).

⁵³¹ *Obituarium* ..., f° 76 r° (ObiA; toegevoegd): “Obiit ... Hugo clericus, qui ... dedit nobis in uico Taveel duos hospites, soluentes singulis annis .X. solidos et .IIII^{or}. capones” (cijnschoeven in Tavelle: Fr., dep. Nord, arr., kant. en gem. Cambrai). Voor de naam van deze straat (en wijk) in het centrum van Kamerijk: zie A. BRUYELLE, *Notice sur les rues* ..., blz. 479, nr. 114, art. *Tavelle* (met variant: *Taviel*); vgl. H. MALLEZ e.a. (uitg.), *Plan* ..., blz. 13, art. *Tavelle*.

⁵³² *Obituarium* ..., f° 77 r° (hand ObiB): “Obiit Hugo qui uocatus est Abbas, Aquicinsensis monachus, qui dedit nobis altaria de Haurencurth et de Fulcheriis [sic]”. Zie afb. 7^b, l. 3-4; over de altaren van Havrincourt en Flesquières: zie verder, §8.

⁵³³ *Obituarium* ..., f° 79 r° (toegevoegd): “Obiit Hugo acolitus” (geen nadere informatie).

⁵³⁴ *Obituarium* ..., f° 80 r° (hand “ObiC”): “... Hugo canonicus noster huic ecclesie partem regerie acquisiuit, quam Erleboldus Martini tenebat apud molendinum de Cantinolo” (aandeel in maalrecht te Cantigneul: Fr., dep. Nord, arr. Cambrai, kant. Marcoing, gem. Cantaing-sur-Escaut). Zie verder, §10.

Afb. 4. Obituarium ecclesiae Beatae Mariae Cameracensis, f° 66 v° - 67 r°.
Cliché: Médiathèque municipale de Cambrai, Manuscrits, nr. B 229.

- Hugo subdiaconus iuuenis (29 november)⁵³⁵;
- Hugo acolitus (12 december)⁵³⁶.

⁵³⁵ Obituarium ..., f° 82 r° (hand ObitA): "Obiit Hugo subdiaconus iuuenis" (geen nadere inlichtingen).

⁵³⁶ Obituarium ..., f° 83 r° (onbekende hand): "Obiit Hugo acolitus, qui dedit nobis modiatam terre iuxta fossatum Meobris" (perceel grond nabij Mœuvres: Fr., dep. Nord, arr. Cambrai, kant. Marcoing). Men staat hier voor een van de addenda, blijkbaar uit de tweede helft van de 12de eeuw (M. GYSSELING, *Toponymisch woordenboek* ..., dl. I, blz. 701^b, art.

Van meet af aan lijkt er, gezien de ontstaansperiode van de bron, weinig heil⁵³⁷ te verwachten van deze necrologische inlichtingen (zeker van deze van de hand van ObitA en ObitB), aangezien Hugo van Fosses tal van jaren na 1130, en zelfs na 1146, zou overlijden⁵³⁸. In het uiterste geval zou het kunnen dat men zijn in memoriam later toegevoegd heeft, om zodoende een eventuele gedenkwaardige gift aan het kapittel te kunnen boekstaven. Dat blijkt initieel niet het geval te zijn: geen van de herdachte figuren kan op enige wijze, noch inzake tijdstip⁵³⁹ van overlijden⁵⁴⁰ (10 februari)⁵⁴¹, staat van dienst of lokaliseerbare giften van onroerende of roerende aard,

Mœuvres). Een Kamerijkse domkanunnik Hugo van Mœuvres wordt als getuige opgevoerd in een Kamerijks charter uit 1141 (zie verder, §23): alle kans bestaat dat het daar gaat om de, onderwijl gepromoveerde, acoliet met onroerend bezit in genoemde lokaliteit.

⁵³⁷ Trouwens, J.-M. DUVOSQUEL, *Les chartes ...*, blz. 161, heeft er terecht op gewezen hoe delicaat de interpretatie van dergelijke bron wel is: het obituarium van de laatgregoriaanse periode sluit wel aan bij de maatschappelijke en personele realiteit, maar vergt veel van de navorser die de achterliggende situatie wil bevatten (vgl., van een ander standpunt, N. HUYGHEBAERT, *Les documents ...*, blz. 58). Zie verder, §9.

⁵³⁸ Befaamde ex-leden van het domkapittel konden "honoris causa" wel ingeschreven worden, maar dan alleen als relict van een ouder bestand, de "kladversie" uit het martyrologium-necrologium (KAMERIJK, *Bibliothèque municipale*, nr. B 229, f°s 4-55; vgl. J.-L. LEMAÎTRE, *Répertoire ...*, dl. II, blz. 793^a, n° 1836) uit 1095/1113 (D. MUZERELLE, *Manuscripts ...*, dl. I, blz. 49). Een voorbeeld (vgl. E. VAN MINGROOT, *Les chartes ...*, blz. 26): Josfried van Boulogne, aartsdiaken in het bisdom Kamerijk, en nadien bisschop van Parijs (1061-1095) en aartskanselier van Frankrijk, † 1 mei 1095 (P. GAMS, *Series ...*, blz. 596^b, art. *Gaufridus de Boulogne*), wordt vermeld in het *Obituarium Cameracense*, f° 67 v°, a.d. 30 april (vgl. D. MUZERELLE, *loc. cit.*; vgl. *op. cit.*, blz. 159, afb. 19: *ms. cit.*, f° 19 r°: louter als bisschop).

⁵³⁹ Allerwegen met deze restrictie dat de datum van de herdenking, genotificeerd in een obituarium, in uitzonderlijke gevallen kon verschillen van die van het overlijden (N. HUYGHEBAERT, *Les documents ...*, blz. 36).

⁵⁴⁰ Van chronologie gesproken: we vertrouwen er gaarne op dat deze sterfdatum (gekoppeld aan het jaar 1161 of het jaar 1164: zie hoger, §2) van Hugo van Fosses, zoals die in de norbertijner traditie voorkomt (10 februari), correct is: J.-C. VAN DER STERRE en I. VAN SPILBEECK, *Hagiologium ...*, blz. 14, rubr. *Quarto Idus Februarii*; G. [LIENHART], *Ephemerides hagiologicae ordinis Praemonstratensis*, Augsburg, 1754, blz. 45, art. X. *Februarii. Quarto Idus Februarii*; *L'obituaire de l'abbaye de Prémontré ...*, uitg. R. VAN WAEFELGHEM, blz. 45, rubr. IV. *Id. feb. (10); Necrologium Windbergense*, uitg. F. BAUMANN, in *M.G.H., Necrologia Germaniae*, dl. III, Berlijn, 1905, blz. 386, rubr. *Februarius*, art. IV. *id.* (met dank aan Dr. B. Krings); *Obituaire de l'abbaye de Bonne-Espérance de l'Ordre de Prémontré*, uitg. É. BROUETTE, in *An. Praem.*, dl. XXXVII, 1961, blz. 113, rubr. F, art. III° [lees: III°] *Idus Februarii*; *L'obituaire primitif de l'abbaye de Saint-Paul de Verdun*, uitg. É. BROUETTE, in *An. Praem.*, dl. XLIII, 1967, blz. 94, rubr. *Februarius*, art. III° *Idus (10 fév.)*; *Calendarium Ordinis Praemonstratensis*, in *Anal. Praem.*, dl. LIII, 1977, blz. 196, rubr. *Februarius (10)*; A. ŽÁK, *Der heilige Norbert ...*, blz. 233, nr. 3: *Auszug aus dem Calendarium O. Praem.*

⁵⁴¹ Vgl. B. FISEN, B. Hvgo ..., blz. 112; J. BOLLAND en G. HENSCHEN, AA. SS. *Februarii*, dl. II, blz. 378^b; L. HUGO, *Sacri et canonici ...*, dl. I, kol. 9; J. ZEDLER, *Hugo, S. Norberti Schüler ...*, kol. 1120; *Gallia christiana ...*, dl. IX, kol. 644-645; M. ILLANA, *La vida*

met Hugo van Fosses in verband gebracht worden. Een uitzondering moet evenwel, met de nodige omzichtigheid, gemaakt worden voor *Hugo canonicus noster*, van wie "ObitC" niet de sterfdatum, maar wel uitdrukkelijk diens kanonikaat in het domkapittel en de namen van drie van zijn familieleden⁵⁴² opgeeft: uit de aankondiging van de stichting van de jaardienst, met bijhorig legaat, van die drie personen door hun zoon/neef Hugo, moet afgeleid worden dat laatstgenoemde kanunnik, wie het ook moge geweest zijn, nog leefde tegenaan 1130. Op het eerste gezicht verstrekt deze notitie evenmin een tastbaar aanknopingspunt, maar toch zullen wij er later moeten op terugkomen, wanneer we eenmaal een betere kijk hebben gekregen op de nomenclatuur van het toenmalige Kamerijkse domkapittel.

Als volgende⁵⁴³ te raadplegen administratieve bron uit het Kamerijkse dossier moet de *Benefactorum series Cameracensis eccle-*

..., blz. 416^a; J. FABRICIUS en C. SCHOETTGEN, *Bibliotheca latina* ..., dl. III, blz. 297^b of blz. 276^b; C. JÖCHER, *Hugo Farsitus* ..., kol. 1759; A. VAN DER AA, *Hugo Farsitus* ..., blz. 439^b; CH. TAIÉ, *Prémontré* ..., blz. 142; J. HILLEGEER, *Gelukzalige Hugo* ..., blz. 31; F. KLEMM, *[Hugo] de Fosses*, in *Kirchliches Handlexikon*, dl. I, München, 1907, kol. 2035, nr. 3; H. LAMY, *Vie* ..., 1909, blz. 317 of blz. 115; F. HOLWECK, *Hugh of Fosses* ..., blz. 494^b; H. LAMY, *Vie* ..., 1925, blz. 85; J. CRÉPIN, *Notice* ..., blz. 522; A. VICO en A. MARIANI, *Decretum* ..., blz. 318 of blz. 465; E. CHARDAVOINE, *B. Hugues de Fosses* ..., blz. 832^a; A. ŽÁK, *Der selige Hugo* ..., blz. 10; K. HOFMANN, *Hugo v. Fosse(s)*, kol. 180 of kol. 514; A. ERENS, *Prémontrés* ..., kol. 19; P. BAUDOT en C. CHAUSSIN, *Le bienheureux Hugues* ..., blz. 238; A. SCHÜTTE, *Hugo, sel.* ..., blz. 176^a; A. VAN DEN HURK, *De zalige Hugo* ..., blz. 237; H. BADER, *Hugo v. Fosses*, blz. 136; H. HEIJMAN, *Hugo van Fosses* ..., kol. 718; M. KOYEN, *Hugo van Fosses* ..., kol. 2296; J. TORSY, *Hugo von Fosses* ..., kol. 245; J. DUBOIS, *Hugues (Bienheureux)* ..., kol. 1026; J.-B. VALVEKENS, *Hugues de Fosses* ..., kol. 879; ID., *Ugo di Fosses* ..., kol. 756; J. DELANEY, *Hugh of Fosses* ..., blz. 292^b; G. STRAUCH en I. PICHLER, *St. Hugo von Fosses* ..., blz. 7*; O. WIMMER en H. MELTZER, *Hugo von Fosses* ..., blz. 381^b; F. en T. BAUTZ, *Hugo von Fosse(s)* ..., kol. 1140; T. HANDGRÄTINGER, *Hugo* ..., blz. 20; L. HORSTKÖTTER, *Hugo v. Fosse(s)* ..., kol. 309; D. DE CLERCK en G. WOLF, *Sel. Hugo von Fosses* ..., blz. 37^a; ID., *Zalige Hugo van Fosses* ..., blz. 45^a; ID. en D.-M. DAUZET, *Bienheureux Hugues de Fosses* ..., blz. 46^a; A. COLIGNON, *Bienheureux Hugues* ..., blz. 278; enzovoort. Zie het afsluitende, met deze dagdatering instemmende, oordeel van W. GRAUWEN, *Hugo van Fosse* ..., kol. 412; ID., *Hugues de Fosses* ..., blz. 231^b.

Vgl. anderzijds W. VAN SPILBEECK (ed.), *Necrologium ecclesiae B. M. V. de Tongerlo, ordinis Praemonstratensis*, Tongerlo, 1902, blz. 27, rubr. *Quinto Idus Februarii* (9 februari). Hier speelt onmiskenbaar het bekende fenomeen mee van het onvaste aanvangsuur (vooravond, zonsondergang, middernacht, ochtendgloren, middag) van de kalenderdag in de middeleeuwen (G. BILFINGER, *Der bürgerliche Tag. Untersuchungen über den Beginn des Kalendertages im klassischen Altertums und im christlichen Mittelalters*, Stuttgart, 1888, blz. 286; B. LERSCH, *Einleitung in die Chronologie*, Freiburg im Breisgau, 1899², blz. 5, art. *Tagesanfang*); A. VAN DEN HURK, *De zalige Hugo* ..., blz. 234 (17 februari als feestdag).

⁵⁴² Zie verder, §10.

⁵⁴³ Ter informatie kan nog verwezen worden naar andere, bij J.-L. LEMAÎTRE, *Répertoire* ..., dl. II, blz. 793-796, art. *Cambrai. – Cathédrale Notre-Dame*, opgelijste necrolo-

*siae*⁵⁴⁴ genoemd worden. Dit register, ditmaal van boekhoudkundige aard, dateert uit ca. 1190⁵⁴⁵ en is opgenomen in het *Liber rubeus* van de kathedraal⁵⁴⁶. De auteur ervan was een anonieme Kamerijkse domkanunnik⁵⁴⁷, naar de opinie van F. Brassart⁵⁴⁸ tevens auteur van de zogenoemde *Gesta brevia episcoporum Cameracensium*⁵⁴⁹ en redacteur van het *Cartularium signatum A* van het Kamerijkse domkapittel⁵⁵⁰ uit hetzelfde manuscript. Blijkt nu⁵⁵¹ dat het merendeel van de namen en van de overige gegevens

gische documenten van het Kamerijkse domkapittel, namelijk de nummers 1837 (necrologium-liber distributionum, 13de eeuw; voor de hier bestudeerde periode: tweedehandse inlichtingen; zie verder, §9 vn.), 1838 (kalendarium-necrologium, 13de eeuw; voor ons onderwerp: tweede- en zelfs derdehands materiaal), 1839 (obituarium, 14de eeuw, bevat vooral contemporaine obits), 1840 (in feite kalendarium, 13de eeuw), 1841 (kalendarium-obituarium, 15de eeuw, vooral eigentijds), 1842 (ordinarium, 17de eeuw, met geselecteerde obits), 1843 (ordinarium, 18de eeuw), 1844 (kalendarium-liber distributionum, 17de-18de eeuw), 1845 (historiografische collectie, 18de eeuw).

⁵⁴⁴ P. DE SAINT-AUBIN, *Les cartulaires de l'église de Cambrai*, in *Revue du Nord*, dl. XL, 1958, blz. (365-367, nr. I) 367, rubr. *Cameracensis ecclesiae metropolitanae benefactores*; uitg.: F. BRASSART, *Liste des bienfaiteurs du chapitre de la cathédrale de Cambrai, dressée par un chanoine vers 1190*, in *Souvenirs de la Flandre wallonne*, 2de reeks, dl. IV, 1884, blz. 131-191; A. WAUTERS, *Liste de donations faites au chapitre de Notre-Dame, de Cambrai*, in *Compte rendu de la Commission royale d'histoire, ou recueil de ses bulletins*, 4de reeks, dl. XIII, 1886, blz. 144-162; en in *Analectes de diplomatique*, Brussel, [1880/1886], blz. 349-367).

⁵⁴⁵ F. BRASSART, *Liste ...*, blz. 144, nr. 4.

⁵⁴⁶ PARIJS, *Bibliothèque nationale de France, Manuscrits latins*, nr. 10968: *Liber rubeus* van het Kamerijkse O.-L.-Vrouwkapittel (L. DELISLE, *Inventaire des manuscrits conservés à la bibliothèque impériale sous les nos 8823-11503 du fonds latin*, Paris, 1863 (Paris, 1871²; Hildesheim-New York, 1974³), blz. 104, n° 10968; U. ROBERT, *Inventaire des cartulaires conservés dans les bibliothèques de Paris et aux archives nationales*, Paris, 1878, blz. 8, art. *Cambrai (Chapitre de)*; H. STEIN, *Bibliographie générale des cartulaires français ou relatifs à l'histoire de France*, Parijs, 1907 (Nendeln, 1967²), blz. 104, n° 746 ("fin du XIIe siècle"), f° 117 r°-121 v°).

⁵⁴⁷ F. BRASSART, *Liste ...*, blz. 144.

⁵⁴⁸ *Ibid.*, blz. 141, 144.

⁵⁴⁹ Onderdeel van, of andere benaming (het onderzoek is nog lopende) voor de *Chronice quarum nonnullae concernunt ecclesiam Cameracensem* (*Liber rubeus*, f° 90 r°-115 v°). Vgl. W. ARNDT, *Reisebericht*, in *Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde*, dl. II, 1877, blz. 294; P. DE SAINT-AUBIN, *Les cartulaires ...*, blz. 365. Voor een partiële editie (1076-1191), zie *Gesta pontificum abbreviata per canonicum Cameracensem*, uitg. L. BETMANN, in *M.G.H.*, SS., dl. VII, blz. 504-510 (vgl. blz. 397: de kroniek werd geschreven "Anno porro 1191" en had als auteur een "canonicus Cameracensis").

⁵⁵⁰ *Liber rubeus*, f° 1 r°-87 v°. Vgl. H. STEIN, *Bibliographie ...*, blz. 104, art. *Cartulaire A de l'église de Cambrai*; P. DE SAINT-AUBIN, *Les cartulaires ...*, blz. 364 ("de la fin du XIIe ou du début du XIIIe siècle"); B. DELMAIRE, *Liste provisoire des cartulaires du nord de la France*, in *Les cartulaires*, Genève-Parijs, 1993, blz. 314, art. *Cambrai, chapitre cathédral* ("fin XIIe").

⁵⁵¹ J.-M. DUVOSQUEL, *Les chartes ...*, blz. 150. Daardoor hebben deze inlagen hoofdzakelijk hun kalendergebonden rangschikking behouden (vgl. P. DE SAINT-AUBIN, *Les*

zonder meer overgenomen⁵⁵² zijn uit het obituarium van 1116/29; andere gemelde figuren en details kunnen dan weer uit het einde van de twaalfde eeuw dagtekenen.

Worden hier opnieuw opgesomd⁵⁵³:

- Hugo Bassus (zonder wijdingsgraad), van “Hordain”⁵⁵⁴;
- Hugo de Calceia (te Kamerijk)⁵⁵⁵;
- Hugo clericus, van “Morchies”⁵⁵⁶;
- Hugo diaconus, van “Carnières”⁵⁵⁷;

cartulaires ..., blz. 367, die verwijst naar de, daarvan afgeleide, kalendariografische lijst, in 1770/90 opgemaakt door F.-D. Tranchant).

⁵⁵² F. BRASSART, *Liste* ..., blz. 144, schuift de – kennelijk foutieve – mening vooruit dat de redacteur “semble avoir écrit les articles au fur et à mesure qu’il les trouvait dans les archives du chapitre”. Deze gang van zaken wordt terecht niet meer aanvaard door J.-M. DUVOSQUEL, *Les chartes* ..., blz. 150, vn. 11; vgl., over de afstand tussen deze schenkerslijst en de diplomatische archiefstukken: E. VAN MINGROOT, *Het middeleeuwse bronnenmateriaal uit de Nederlanden, 500-1500*, in *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, dl. III, Haarlem, 1982², blz. 414.

⁵⁵³ Het verschil tussen de onomastische enveloppen van beide bronnen zit hem in het feit dat de auteur van de *Benefactorum series* ... enkel die personen opnam die een schenking ten bate van het domkapittel op hun actief staan hadden en die alzo konden dienen voor zijn, met een zuiver economische bedoeling opgemaakt, overzicht. De anderen werden pas op het einde van de 18de eeuw systematisch genoteerd door F.-D. Tranchant (vgl. P. DE SAINT-AUBIN, *Les cartulaires* ..., blz. 367).

⁵⁵⁴ *Benefactorum series* ..., f° 117 r°: “Hugo Bassus dedit nobis in Hordaig partem alodij sui, cum districtu, tam in hospitibus” (zelfde allodium als in het obituarium); F. BRASSART, *Liste* ..., *ed. cit.*, blz. 146 (vgl. *ibid.*, *Table des noms de personne*, blz. 176, art. *Hugues le Bas ou le Gros*); A. WAUTERS, *Liste* ..., *ed. cit.*, blz. 147 of blz. 352.

⁵⁵⁵ *Benefactorum series* ..., f° 118 r°: “Hugo de Calceia dedit nobis .XV^{cim}. hospites, soluentes triginta capones” (zelfde schenking, met nadere specificatie van inkomsten); F. BRASSART, *Liste* ..., *ed. cit.*, blz. 150 (vgl. *ibid.*, *Table* ..., blz. 176, art. *Hugues de la Cauchie*; het toponiem is natuurlijk zeer verspreid: zie bv. A. LEDUQUE, *Recherches topographiques sur l’Atrébatie*, Rijsel, 1966, blz. 145); A. WAUTERS, *Liste* ..., *ed. cit.*, blz. 150 of blz. 355.

⁵⁵⁶ *Benefactorum series* ..., f° 118 v° (zie afb. 6, l. 7-8): “Hugo clericus dedit nobis singulis annis .XXX. solidos de altarij de Morcheis, et Fulco frater eius partem suam predicti altaris” (zelfde legaat, in de rand vervolledigd: vgl. verder, §9); F. BRASSART, *Liste* ..., *ed. cit.*, blz. 152 (vgl. *ibid.*, *Table* ..., blz. 177, art. *Hugues, cleric, frère de Foulques*); A. WAUTERS, *Liste* ..., *ed. cit.*, blz. 152 of blz. 357 (bij vergissing betrokken op Maresches: zie §9 vn.).

Vraag is hier hoe deze clericus zich verhoudt tot deken Hugo van Morchies (alvast te onderscheiden van Hugo van Fosses), die ook vermeld wordt in de schenkerslijst (*Benefactorum series* ..., f° 119 r°; zie afb. 8, l. 19-20; zie verder, §9).

⁵⁵⁷ *Benefactorum series* ..., f° 118 v° (zie afb. 6, l. 24-25): “Hugo diaconus dedit nobis terram iuxta Carnieres et molituram que provenit de camba Radulfi, et dimidiam modiatam apud Ausneus” (zelfde giften, met randnota over grondschenking te Anneux, Fr., dep. Nord, arr. Cambrai, kant. Marcoing); F. BRASSART, *Liste* ..., *ed. cit.*, blz. 154; A. WAUTERS, *Liste* ..., *ed. cit.*, blz. 153 of blz. 358). Zie verder, §10 vn.

- *Hugo clericus*, van “Tavelle” (te Kamerijk)⁵⁵⁸;
- *Hugo Abbas*⁵⁵⁹;
- *Hugo canonicus noster*, van “Cantigneul” (?)⁵⁶⁰;
- *Hugo acolitus*, van “Mœuvres”⁵⁶¹.

Een nieuwkomer is:

- *Hugo subdiaconus* (17/22 september)⁵⁶², van “Mont-Saint-Martin”⁵⁶³.

Ook deze keer is er voorlopig geen in het oog springend verband te bespeuren met de persoon van Hugo van Fosses. Trouwens, niet alle genoemde Hugo's, hoewel van geestelijke stand, waren noodzakelijkerwijs Kamerijkse domheren.

Uitsluitsel geven deze necrologische of huishoudelijk-boekhoudkundige bronnen uit het Kamerijkse domkapittel bijgevolg niet. Desondanks dienen we wijselijk die ene Kamerijkse *Hugo canonicus noster* op de hiernavolgende enquête naar Hugo van Fosses mee te nemen als valabele kandidaat.

⁵⁵⁸ *Benefactorum series* ..., f° 120 v°: “Hugo clericus dedit nobis in uico Tael .XVI. cim. solidos et VIII^{to}. capones” (zelfde toelage; enig verschil in opbrengst); F. BRASSART, *Liste* ..., ed. cit., blz. 162 (vgl. vn. 7: rue Tavelle); A. WAUTERS, *Liste* ..., ed. cit., blz. 158 of blz. 363.

⁵⁵⁹ *Benefactorum series* ..., f° 120 v°: “Hugo Abbas, Aquiciniensis monacus, dedit nobis altaria de Haueraincort et de Flekieres” (zelfde altaren); F. BRASSART, *Liste* ..., ed. cit., blz. 163 (vgl. *ibid.*, *Table* ..., blz. 176, art. *Hugues l'Abbé*); A. WAUTERS, *Liste* ..., ed. cit., blz. 159 of blz. 364. Zie verder, §8.

⁵⁶⁰ *Benefactorum series* ..., f° 121 r°: “Hugo canonicus noster acquisiuit nobis partem regerie, quam Erlealdus Martinj tenebat in molendino de Cantiniolo”; F. BRASSART, *Liste* ..., ed. cit., blz. 166; A. WAUTERS, *Liste* ..., ed. cit., blz. 160 of blz. 365. Voor een fundamentele vraagstelling rond dat “pseudoniem”: zie verder, §10.

⁵⁶¹ *Benefactorum series* ..., f° 121 v°: “Hugo acolitus dedit nobis unam modiatam terre Meobris iuxta fossatum” (zelfde grondschenking); F. BRASSART, *Liste* ..., ed. cit., blz. 168 (“Eobris”); A. WAUTERS, *Liste* ..., ed. cit., blz. 161 of blz. 356 (de correctie “melioris” is niet relevant).

⁵⁶² De sterfdatum is af te leiden uit de plaats van deze boeking in de *Benefactorum series* ... (zie volgende vn.). Tenzij het om de – op een verkeerde plek ingevoegde – subdiaken Hugo Juvenis (sterfdatum 29 november) zou gaan.

⁵⁶³ *Benefactorum series* ..., f° 120 v°: “Hugo subdiaconus dedit nobis in ecclesia de Monte Sancti Martinj quotannis unum modium frumenti” (graanrecht te Mont-Saint-Martin: Fr., dep. Aisne, arr. Soissons, kant. Braine); F. BRASSART, *Liste* ..., ed. cit., blz. 164; A. WAUTERS, *Liste* ..., ed. cit., blz. 159 of blz. 364. Deze originele inlage moet onvermijdelijk uit de tweede helft, of zelfs het einde van de 12de eeuw (de ontstaansperiode van deze historische bron) stammen. Zie verder, §25.

§6. Hugo S[artensis]

Een andere, drieledige, bron van administratief-sociale (en deels “huis-houdkundige”) aard, die weleens een antwoord zou kunnen geven op de vraag naar datering en aard van Hugo’s tegenwoordigheid te Kamerijk, is ingeschoven op een drietal vrijgebleven bladzijden⁵⁶⁴ in het handschrift B 229 van de Kamerijkse stadsbibliotheek⁵⁶⁵. Op die schriftdrager treft men inderdaad twee (of eigenlijk drie) namenlijsten⁵⁶⁶ (van lieverlede inschrijvingslijsten) aan van het Kamerijkse domkapittel, en dat volgens een kolommatige indeling⁵⁶⁷ in *presbiteri*, *diaconi*⁵⁶⁸, *subdiaconi*, *acoliiti* en *cantores*⁵⁶⁹.

Deze matrikels werden aangevat in Burchards tijd, en in de twaalfde eeuw⁵⁷⁰ gaandeweg, door ettelijke notulisten, bijgewerkt. Meerdere Hugo’s komen in de drie organogrammen voor. Een van deze naamdragers zou Hugo van Fosses kunnen zijn; maar welke? Vanuit een documentair-prosopografische invalshoek bekeken, lijken de drie listings aanvankelijk niet veelbelovend voor ons oogmerk. De bestaffing is er immers niet afgerond, maar dynamisch en vlottend: ze werd alsmaar aangepast aan de evoluerende samenstelling van het domkapittel; namen (bijna uitsluitend voornamen, soms digniteitsnamen) van kapittelleden werden geradeerd en verse namen werden, schijnbaar op nogal willekeurige wijze, toegevoegd. Daardoor is – voor zover de tekst thans met het blote oog ontcijferbaar is – een onoverzichtelijk beeld ontstaan, waarbij sommige kapittelleden, naar gelang van de evolutie van hun loopbaan in de kathedraal, achtereenvolgens in verschillende wijdingsrangen figureren, en andere contemporaine confraters om onverklaarbare redenen algeheel ontbreken. Hoe moeten we

⁵⁶⁴ J.-L. LEMAÎTRE, *Répertoire ...*, dl. II, blz. 793^a.

⁵⁶⁵ Vgl. hoger, §5.

⁵⁶⁶ Zie A. MOLINIER, *Manuscripts ...*, blz. 76, nr. 229, fol. 1: “Liste des membres du chapitre de Cambrai au XIIe siècle”; vgl. ID., *Les obituaires ...*, blz. 207, nr. 269: “Liste des membres du chapitre”.

⁵⁶⁷ Vgl. J.-L. LEMAÎTRE, *Répertoire ...*, dl. II, blz. 793^a, nr. 1836, f° 1 v°: “Liste des dignitaires du chapitre, sur 4 col. a) *Presbyteri*. / b) *Diaconi*. / c) *Subdiaconi*. / d) *Cantores*.”

⁵⁶⁸ In de derde en jongste lijst, opgemaakt volgens deze rangorde, bemannen diakens en acolieten, ondereen geplaatst, samen één kolom. In de oudste, dubbele listing werden subdiakens en diakens/acolieten echter andersom gerangschikt (zie hierna): dat gebeurde kennelijk om praktische redenen, een institutionele betekenis hoeft daar niet achter gezocht te worden.

⁵⁶⁹ Over de exacte betekenis van deze term: zie hierna.

⁵⁷⁰ J.-L. LEMAÎTRE, *Répertoire ...*, dl. II, blz. 793^a, nr. 1836: “XIIe s., parchemin” (algemene datering van het manuscript).

daar in 's hemelsnaam Hugo van Fosses in terugvinden, gelet op de bijkomende handicap⁵⁷¹ dat hij een populaire⁵⁷² voornaam droeg, die alsdan ook in Kamerijk erg in trek was⁵⁷³? Straks proberen we het negatieve beeld over deze bronnen voor een deel te relativiseren; maar laten we eerst toch maar op zoek gaan naar onze hoofdpersoon.

Zoals de zaken nu staan, vindt men in de eerste lijst (zogezegd uit "1144")⁵⁷⁴, die f° 57 v° beslaat, vijfmaal een Hugo onder de *cantores* (van wie een met toevoeging *IN(?)*⁵⁷⁵, een met *S* en een andere met *M*), twee onder de *acoliiti*⁵⁷⁶, één onder de *diaconi*⁵⁷⁷, en vier Hugo's onder de *subdiaconi*⁵⁷⁸: een met bijgestelde initiaal *A*⁵⁷⁹, een met *S*⁵⁸⁰, een met *M* (telkens in unciale letters tussen isolatiepunten), en een vierde die later door een andere hand werd toegevoegd. Op deze tabel⁵⁸¹ moeten we, gezien de ogenschijnlijk onsamenvhangende aanknopingspunten, nog terugkomen. De tweede⁵⁸² lijst, op f° 58 r°, telt onder de *cantores* drie

⁵⁷¹ Sommige andere kanunniken, met een soms schier even frequente doop- of roepnaam, zijn hier anderszins wel makkelijk af te zonderen, wegens het eenmalig voorkomen van een domheer van die naam in de gestelde periode.

⁵⁷² J. VAN DER SCHAAR, *Woordenboek van voornamen. Inventarisatie van de doop- en roepnamen met hun etymologie*, Utrecht-Antwerpen, 1970, blz. 128^b-129^a, art. *Hugo*; ID., D. GERRITZEN en J. BERNIS, *Spectrum voornamenboek*, Utrecht, 1992, blz. 195^a, art. *Hugo*.

⁵⁷³ Vgl. §3. Ook toentertijd voelde men dat reeds zo aan: vandaar toch de eerste onomastische predikaten (die bij andere namen nog zeldzamer zijn) bij de verschillende Hugo's; zie ook hierna.

⁵⁷⁴ De datering 1144, voor deze en volgende ranglijst voorgesteld door A. MOLINIER, *Manuscripts ...*, blz. 76, nr. 229 (219), wordt bijgetreden door J.-M. DUVOSQUEL, *Les chartes ...*, blz. 149, vn. 9 (zie hierna). Ze wordt daarentegen bestempeld als achteraf toegevoegd, en tegelijk ontzenuwd door J.-L. LEMAÎTRE, *Répertoire ...*, dl. II, blz. 793^a. Een alternatieve datering van de listing wordt aanstonds uitvoerig besproken.

⁵⁷⁵ Deze werd achteraf door een andere hand bijgeschreven.

⁵⁷⁶ De beknoptheid van de lijst van acolieten toont aan dat ze niet dezelfde functie vervulde als die van de "cantores" (zie hierna).

⁵⁷⁷ Deze persoonsnaam werd, net zoals deze van een van de acolieten, later ingevuld.

⁵⁷⁸ Zie afb. 5.

⁵⁷⁹ De initiaal van de bijnaam is origineel, maar de voornaam is – waarschijnlijk om de vooraf bestaande, lastig leesbaar geworden lettertekens te verduidelijken (zie hierna) – overschreven.

⁵⁸⁰ Voor de hier gebezigde *S* van het unciale type, zie J. KIRCHNER, *Scriptura latina libraria a saeculo primo usque ad finem medii aevi*, Oldenburg, 1955, blz. [57], nr. 5, art. *Uncialis*. Vgl. hierna.

⁵⁸¹ Het valt op dat in deze sneuvelijst de reeks *presbiteri* er onverwachts pover uitziet en goeddeels weggeradeerd is.

⁵⁸² A. MOLINIER, *Manuscripts ...*, loc. cit., J.-L. LEMAÎTRE, *Répertoire ...*, dl. II, loc. cit. ("Liste de dignitaires, sur 4 col.") en J.-M. DUVOSQUEL, *Les chartes ...*, loc. cit., beschouwen deze dubbellijst, gespreid over twee folia, als één geheel. De twee folia zijn nochtans voorzien van eigen hoofdingen (telkens vijf), en lijken ook qua corrigerende of aanvullende schrijfheden alleszins niet gelijklopend te zijn.

Hugo's, van wie er twee geschrapt werden en de derde de bijstelling *Mor* draagt, onder de *subdiaconi* twee (uitgewiste) Hugo's, en onder de *acoliiti* een geradeerde *Hugo* en een *Hugo de Uill*[...]. Die laatste aantekening⁵⁸³ duidt er onmiskenbaar op dat deze tweede lijst ferm bijgeschaafd werd en een stuk langer in gebruik bleef. In de jongste ligger⁵⁸⁴, op f° 1 v°, treft men onder de *cantores* een *Hugo Abbas* en een *Hugo Mar* aan, onder de *subdiaconi* diezelfde *Hugo Abbas* en *Hugo Mar*⁵⁸⁵, en onder de *diaconi* de koordeken *Hugo decanus*⁵⁸⁶. In deze kopij, waar het in de basistekst⁵⁸⁷ gehanteerde schrift naar morfologie op zijn minst simultaan en vermoedelijk identiek is met dat van de bijdragen van ObitB (van tussen 1126/29 en "1139")⁵⁸⁸ uit het *Obituarium Cameracense*, wordt gedeeltelijk een beter geformateerde versie geboden van beide voorgaande en wordt een progressief vernieuwde ledenstructuur weergegeven: daar is geen ruimte meer voor een kandidaat-kanunnik "Hugo van Fosses".

Terug nu naar de eerste versie van de minuutlijst, de voor onze opzet meestbelovende listing I. Zoals het zich nu voordoet, is ook dit organogram – we zeiden het reeds – het resultaat van herhaalde schrappingen, overschrijvingen en aanvullingen. Bij een eerste raadpleging ontgaat de vorser aanvankelijk de ratio van deze ingrepen; het resultaat komt, zo zonder gebruiksaanwijzing, verwarrend en misleidend over doordat figuren uit

⁵⁸³ Vgl. verder, §9.

⁵⁸⁴ A. MOLINIER, *Les obituaires ...*, blz. 207 ("XIIe siècle"); Id., *Manuscripts ...*, loc. cit. (id.); J.-L. LEMAÎTRE, *Répertoire ...*, loc. cit. ("XIIe s.").

⁵⁸⁵ Terzijde moet de vraag gesteld worden of er enig verband bestaat tussen de bijstelling "M(or)" (van Morchies?) uit de dubbellijst, en de toenaam "Mar" uit de geactualiseerde netlijst. Ligt het antwoord bij een foutlezing, tot tweemaal toe, door de herschrijver (vermoedelijk niet, vermits hij die naamtitel alsnog tweemaal hanteert bij een "cantor", alias subdiaken, Johan)? Of is "Mar" niet eer een afkorting ter kwalificatie van de domthesaurier, die destijds aangesproken werd met de titel thesaurarius-custos-aedituus-matricularius-marguellaris (W. NOLET en P. BOEREN, *Kerkelijke instellingen ...*, blz. 196, 344-345; A. BLAISE, *Lexicon latinitatis medii aevi*, Turnhout, 1986, blz. 573, art. *matricularius* (*marguellaris*), nr. 2; enzovoort). Een domthesaurier Hugo wordt namelijk genoemd in 1181 (J.-P. GERZAGUET, *Les chartes ...*, blz. 307-308 nr. 218, 421^b, 460^a; vgl. verder, §9). In dat geval kunnen we deze, toevallig overeenkomende, gegevens rustig buiten beschouwing laten.

⁵⁸⁶ Zie verder, §9: Hugo van Morchies jr. (in het obituarium werd zijn waardigheids-titel na zijn benoeming in 1146/48 bijgeschreven).

⁵⁸⁷ Naderhand voorzien van aanvullingen door, onder meer, ObitD, de derde vaste medewerker van het Kamerijkse jaargetijdenboek.

⁵⁸⁸ Voor de begindatum (het afsluiten van het oorspronkelijke obituarium): zie hoger, §5. Als de daar voorgestelde identificatie van scriptor ObitB met cantor Robert I bijval mocht oogsten – hij moet het trouwens geweest zijn die de kolommen van de *diaconi* (wel nog steeds aangevuld met de *acoliiti*) en de *subdiaconi* op correcte wijze heeft omgewisseld –, kan de terminus ante quem op 1139 (zie verder, §15) gelegd worden.

uiteenlopende tijdvensters en opgeschreven in afwijkende schrifttypes, in dezelfde rij kunnen opdagen, en omgekeerd eenzelfde individu in meerdere kolommen kan opduiken. De grote vraag is of de genoemde bewerkingen, al kort na het opstel van de oorspronkelijke inschrijvingslijst ingezet, gericht en gewetensvol uitgevoerd werden. Het is, anders gezegd, kwestie van te weten of alle kanunniken die vroeg of laat, sinds ongeveer 1116, lid zijn geweest van het domkapittel, bij overlijden (primo) of ontslag (secundo) ook werkelijk doorgestreept werden, of elke pasbenoemde kapittelheer de facto ingevuld werd, en wel op de plek en de rang van zijn voorganger⁵⁸⁹ in de vrijgekomen prebende, of er geen domheren toegevoegd werden zonder schrapping van de vorige titularissen (waardoor in feite achterblijvers in de huidige nomenclatuur ingeslopen kunnen zijn).

Het knelpunt blijkt, bij nader toezien, de juiste betekenis van de term “cantores” te zijn. Als men de indeling van het matrikel in verschillende secties als een afdalende rangorde, zoals eigenlijk voor de hand ligt⁵⁹⁰, wenst te interpreteren, zouden de *cantores* gelijk te stellen zijn met de “*pueri*” uit het *Obituarium Cameracense*, de Kamerijkse schenkerslijst en de Kamerijkse oorkonden: die kapittelleden-minoristen⁵⁹¹ die alleen de lagere wijdingen ontvangen hadden. Als men, ter toetsing van dit institutionele schema, de werkwijze bij overgang naar een hogere wijdingsgraad (tertio) gaat nakijken, moet men wel onvermijdelijk de stellige indruk opdoen dat de ganse ledenadministratie slordig, ongeordend of althans niet volgens een logisch patroon gevoerd werd, dat onzorgvuldigheden in deze kladlijst legio waren, dat bijvoorbeeld meerdere kapittelleden werden ingevuld bij een hogere categorie zonder dat

⁵⁸⁹ Vermelden we nog een andere, a priori uitzonderlijke, eventualiteit: werd de voorgeschreven ingreep bij het aantreden van een naamgenoot uit dezelfde familie (maar dan binnen de periode dat aan deze lijst werd verder gewerkt), gewoon overgeslagen? Ook deze laatste hypothese is niet houdbaar, vermits bv. Hugo Abbas sr. (zie verder, §8) bij lange na niet tot de gewaande einddatum 1144 leefde en, in een ander kanunnikengeslacht, Hugo van Morchies jr. (zie verder, §9) zich eerst een poos na die scharnierdatum echt zou manifesteren.

⁵⁹⁰ Zo wordt dat overduidelijk begrepen door J.-L. LEMAÎTRE (met zijn brede kennis van de necrologische en aanverwante bronnen), *Répertoire ...*, dl. II, blz. 493^a (nr. 1836, f° 57 v°-[5]8): “Liste de dignitaires, sur 4 col. a) *presbyteri*. b) *subdiaconi*. c) *diaconi*. d) *cantores*”, en gesuggereerd door A. MOLINIER, *Manuscrits ...*, blz. 76, nr. 229, fol. 57-58: “Liste des membres du chapitre de Cambrai au XIIe siècle, datée de 1144”, en door J.-M. DUVOSQUEL, *Les chartes ...*, blz. 149, vn. 9: “une liste des membres du chapitre cathédral datée de 1144” (telkens zonder enige verwijzing naar de koororganisatie).

⁵⁹¹ Zie §7: 7.15. Tijdens de vroege middeleeuwen was het cantoraat (uiteraard niet te verwarren met de gelijknamige kapitteldigniteit) virtueel een wijdingsgraad tussen deze van acoliet en lector: R. BAYART, *Chantres*, in *Dictionnaire de droit canonique*, dl. III, Parijs, 1942, kol. 512, nr. I-2.

ze consequent doorgehaald werden in hun vorige graadklasse, zodat hetzelfde individu tot driewerf toe kon voorkomen. Deze indruk wordt nog versterkt doordat het register op zeker ogenblik in onbruik is geraakt of buiten gebruik werd gesteld, zonder dat het personeelsverloop tot het einde toe plichtsgetrouw geactualiseerd werd: dat abrupte stopzetten van de lijstvoering⁵⁹² in matrikel I, maakt het schijnbaar nog bewerkelijker om een vaste lijn te trekken.

Dat teleurstellende uitgangspunt is nochtans vals, of minstens overdreven. Toegegeven, de registervoering is, naar hedendaagse normen, op verre na niet voorbeeldig opgezet, maar hoofdzak is dat er desalniettemin een bepaald en efficiënt systeem verborgen zit in deze ogenschijnlijk wanordelijke aanpak. Er valt immers veel meer te zeggen voor een andere interpretatie van de uitdrukking "*cantores*". Deze klassering wordt hier namelijk als verzamelnaam⁵⁹³ gebezigd voor alle actieve koorleden⁵⁹⁴, ongeacht hun wijdingsgraad, die in de boekhouding van de domthesaurier⁵⁹⁵

⁵⁹² Daardoor kan uit deze eindversie ook geen conclusies getrokken worden voor de berekening van het loopbaaneinde van de niet-geschrapte leden. Voor wie zich, meer bepaald, afvraagt waarom Hugo S. (indien gelijk te stellen met Hugo van Fosses) na zijn resignatie niet verwijderd werd uit de minuutlijst I, ligt hierin de verklaring. Dergelijke gang van zaken was in deze eerste versie van het kapittelmatrikel immers geen uitzondering: de twee homologe medekanunniken, waarover verder (§8-9), staan er eveneens nog onaangeroerd opgetekend. In ledenlijst II, die over een langere periode geüpdatet werd, zijn ze daarentegen wel alle drie verwijderd bij de subdiakens, en zijn Hugo A. en Hugo S. ook bij de cantores verdwenen. En trouwens, in lijst III, die een iets jonger ledenbestand van het domkapittel weergeeft, is Hugo S. van "Fosses" ipso facto geroyeerd.

⁵⁹³ J.-F. NIERMEYER en C. VAN DE KIEFT, *Mediae latinitatis lexicon minus*, Leiden, 1954/76, blz. 128^b-129^a, s.v. *cantor*, nr. 1; vgl. E. HABEL en F. GRÖBEL, *Mittelateinisches Glossar*, Paderborn, 1931, kol. 46, art. *cantor*; C. COPPENS, *Praktisch handboek van het liturgisch Latijn*, dl. II: *Beknopt woordenboek*, Turnhout, 1943, blz. 26^b, art. *cantor*; A. BLAISE en H. CHIRAT, *Dictionnaire latin-français des auteurs chrétiens*, Turnhout, 1967², blz. 129^a, art. *cantor*. Vgl. ook H. LECLERCQ, *Chantres*, in *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, dl. III, Parijs, 1914, kol. 344-365.

⁵⁹⁴ Aanschouwen we hier ten andere niet het prille begin van de grootse koortraditie die zich in de kathedraal van Kamerijk in latere eeuwen zal ontwikkelen (vgl. J. HOUDOY, *Histoire artistique de la cathédrale de Cambrai, ancienne église métropolitaine Notre-Dame*, Rijsel, 1880 (Genève, 1972², blz. 81-82; CH. VAN DEN BORREN, *Le moyen âge, in La musique en Belgique du moyen âge à nos jours*, Brussel, 1950, blz. 37; I. BOSSUYT, *De Vlaamse polyfonie*, Leuven, 1994, blz. 21)? En mogen we in dat licht niet het belang, retrospectief bekeken, onderstrepen van koraal Hugo van "Fosses" en zijn medezangers?

⁵⁹⁵ Gezien het een lijst van zangers betreft, zou men in de eerste plaats aan de domcantor als opsteller kunnen denken. Dat is echter niet noodzakelijk, of zelfs eerder af te raden: niet de cantor, die ook daaronder zijn manschappen wel herkende, maar de domthesaurier had voor zijn begroting dergelijke boekhoudkundige steun nodig; buitendien is de lijst helemaal niet uitsluitend aan de koorleden gewijd (pas in vijfde orde), maar aan het hele capitulaire namenbestand.

figureerden. Omdat ze kennelijk bij de *distributiones cottidianae* recht hadden op enige vergoeding na iedere zangstonde, werden ze als dusdanig gezamenlijk geboekt op de, vanaf ca. 1116 uitgeschreven, “loonlijst” van de redacteur-thesaurier⁵⁹⁶. In hoofdzaak gaat het om subdiakens: bij vergelijking stelt men vast dat telkenmale een heel namenblok⁵⁹⁷ uit de afdeling van de *subdiaconi*, in dezelfde volgorde en – dat is doorslaggevend – door dezelfde hand, overgenomen werd in het vak van de *cantores*⁵⁹⁸. Hugo M en Hugo S komen dan ook opnieuw voor onder de kerkzangers⁵⁹⁹, vergezeld van hun respectieve collega’s uit de klasse der subdiakens. Vermits de koorlijst, voor zover het ons onderwerp aanbelangt, gewoon een duplicaat⁶⁰⁰ is van de subdiakenale kolom, mogen we ons, bij de studie van matrikel I, geredelijk op laatstbedoelde hiërarchische tabel toeleggen. Maar wat nog belangrijker is: dankzij de vernieuwde interpretatie van deze vier- of beter vijfledige namenlijst, komt ze, op het vlak van nauwkeurigheid en betrouwbaarheid, in elk van de kolommen plots in een heel ander, en veel gunstiger, daglicht te staan.

Matrikel (en gedeeltelijke “loonlijst”) I zou in principe al kort na 1116 kunnen begonnen zijn. Na vergelijking met de nomenclatuur van het domkapittel ca. 1119/21⁶⁰¹ wordt echter alras klaar dat sommige meer zeldzame namen, genre Goiran⁶⁰², Hadwin⁶⁰³ of Hugoot⁶⁰⁴, niet geboekt zijn in deze tabellen (als ze hier ooit als domheer ingeschreven werden, moeten ze dus geradeerd geweest zijn), of in alle geval niet meer zichtbaar

⁵⁹⁶ Zie hoger, §5: ObitA.

⁵⁹⁷ Dat telkens zo’n heel contingent domheren tezamen cantor/puer zouden geweest zijn, en vervolgens, tegelijkertijd en in precies dezelfde orde (idem in lijst II/III), tot subdiaken gewijd zouden geweest zijn, komt totaal ongelooftwaardig over.

⁵⁹⁸ Dezen gingen allengs mede de kern van het koor uitmaken: vgl. R. BAYART, *Chantres* ..., kol. 512, nr. I-2. Het optreden van zo’n qua leeftijd gemengde groep druist ten dele in tegen de gevestigde theorie van het louter uit kinderen samengestelde (P. DEMOUY, *Les pueri chori* ... (zie vn. 790), blz. 135-139) hoogmiddeleeuwse zangkoor.

⁵⁹⁹ Ingeval hun collega Hugo A. werkelijk niet onder de koristen opgenomen werd – mogelijk zit hij op de vijfde lijn van de vierde kolom verdoken onder de Hugo zonder toenaam –, kan gevoeglijk aangenomen worden dat het droevig gesteld was met zijn zangkunst. Hugo A. vormt echter niet het probleem: over zijn staat van dienst in het Kamerijkse domkapittel bestaat, blijkens de diplomatische (en necrologische) bronnen, niet de minste twijfel (zie verder, §8).

⁶⁰⁰ Hoe deze gang van zaken zich effectief, en op onweerlegbare wijze, vertaalt naar de zes naaste confraters (de kanunniken Gerold, Walcher, Walter, Rotbert, Gerard, Airulf: zie hierna) van Hugo van “Fosses”, wordt in §15 omstandig aangetoond.

⁶⁰¹ Zie hoger, §3; zie verder, §15.

⁶⁰² Zie verder, §15.

⁶⁰³ Zie verder, §9 en §15.

⁶⁰⁴ Zie verder, §7: 7.15, en §15.

zijn⁶⁰⁵. Dat zou tot de (al te) voorbarige conclusie kunnen leiden dat deze naamlijst niet kan ingezet worden voor onze doelstelling. Een ding staat echter vast: het schriftbeeld⁶⁰⁶ van het basispakket aan namen in lijst I is op zijn minst gelijklopend en verwant, en naar het zich laat aanzien⁶⁰⁷

⁶⁰⁵ Indien Filip van Harveng (ca. 1100-1183), eerst prior (ca. 1130) en later abt (1156/57) van het premonstratenzer klooster van Bonne-Espérance (zie verder, §25), als jonge clericus werkelijk in Kamerijk opgevoed werd (G. SIJEN, *Philippe de Harveng, abbé de Bonne-Espérance. Sa biographie*, in *An. Praem.*, dl. XIV, 1938, blz. 39; N. WEYNS, *Filips van Harveng*, in *Nationaal biografisch woordenboek*, dl. IV, Brussel, 1970, kol. 330) – het lijkt trouwens niet meer dan redelijk dat hij de tonsuur, waarvoor hij op jeugdige leeftijd door zijn ouders aan de bisschop werd aangeboden, van de plaatselijke ordinarius (Harveng, in de buurt van Mons/Bergen, lag in de Kamerijkse aartsdiakenij van Henegouwen) ontvangen heeft en daarop zijn studies in Kamerijk verdergezet heeft –, en indien hij bovendien in het domkapittel thuishoorde – waar hij eerst met Hugo, en door diens bemiddeling met Norbert in contact kan gekomen zijn –, dan zou ook zijn afwezigheid in de kathedrale matrikels een van die raadselachtige gevallen zijn waar de teksttransmissie door en door fout gelopen is.

Als wetenswaardigheid: een wenk wordt ons in deze aangelegenheid misschien wel, weze het ongewild, gegeven door de premonstratenzer rewriter van een Antwerpse document uit 1148 (zie vn. 658), die, even misleid door de, tegenaan 1150 in kringen van de Orde algemeen bekende, antecedenten van de gereputeerde abt van Bonne-Espérance, tussen origineel en rescript blijkbaar een associatieve kopieerfout heeft begaan en werktuiglijk diens naam heeft opgenomen in de rangen van het Kamerijkse Onze-Lieve-Vrouwkapittel.

⁶⁰⁶ We hebben het, voor een goed begrip, zowel over alle morfologische aspecten van dit schrift: lettersoort, -type en -structuur, formaat, modulus, drukverdeling, ductus, schrijfsnelheid, schrijfhoek, verbindingswijze (vgl. §5, voor de beschrijving van de hand ObitA), als over het grafisch alfabet.

Wat dat laatste punt betreft: vooral de unciale (vgl. J. KIRCHNER, *Scriptura latina ...*, blz. [57], nr. 5, art. *Uncialis*; voor de S: nr. 8, art. *Uncialis*) majuskels A (met verlaagde dwarsstreep), E (van oorsprong een minuskel), F (met stijlvol geonduleerde dakstreep: alleen in het ObitA-gedeelte van matrikel II), G, H, I, R en S (met smalle koplus en brede, uitgelengde boog onderaan: in matrikel II, voor zover van ObitA) zijn, bekeken over het geheel van de aantekeningen van ObitA in het *Obituarium Cameracense*, en niettegenstaande de inherente en onvermijdelijke variaties, daarmee goed vergelijkbaarbaar; onder de postkarolingische c.q. romaanse minuskels – die als naar gewoonte minder onderhevig zijn aan de persoonlijke ductus van de scribent – kan vergelijkenderwijs gewezen worden op de a (met nagenoeg verticale stam), de e (met frequente schravering in de vorm van een haarlijn), de g (bestaande uit een bijna gesloten lus, en een oog met kaarsrecht horizontale afzet, die dient als oneigenlijke verbindingsstreep naar de volgende letter), de r (met gesticte tong), de platte t (met ietsje terugwijkende stok).

⁶⁰⁷ Zoals voldoende geweten, wordt elke als definitief bedoelde classificatie van schrijfhanden fel gehinderd door imponderabilia van infrastructurale, materiële (vgl. J. STIENNON, *L'écriture*, Turnhout, 1995, blz. 36), schrijftechnische (vgl. L. GILISSEN, *L'expertise des écritures médiévales*, Gent, 1973, blz. 50-54, 163-164), particuliere (vgl. J. LEMAIRE, *Introduction à la codicologie*, Louvain-la-Neuve (Ottignies), 1989, blz. 179), leeftijdsgebonden e.d. aard (J. STIENNON, *op. cit.*, blz. 97; voor een praktijkgeval: P. SPUNAR, *Palaeographical difficulties in defining an individual script*, in *Litterae textuales. A Series on Manuscripts and their Texts*, dl. IV, Amsterdam, 1976, blz. 64, 68). Een schriftexpertise ten gronde, die overigens buiten het bestek van dit essay valt, kan in

zelfs identiek, met het schrift van ObitA (uit 1116-1125)⁶⁰⁸; dat brengt mee dat we ons hier, schriftkundig gezien, op vaste grond begeven. Bovendien kan, in afwachting van een globale studie van het onomastisch bestand van lijst I, nu al opgemerkt worden dat naamdragers als Airulf, Bartholomeus, Erlebold, Eustaas, Gerold, Goswin, Walcher, Werinbold enzovoorts, alleszins onder de diverse wijdingsgraden van de capitulaire personeelsstructuur van 1119/21 prijken⁶⁰⁹.

Indien dat laatste argument nog niet beslissend zou zijn, is er bovenal de inschrijving te melden van ene kanunnik *Radewardus* (voor Kamerijk voorwaar een unieke naam), die zowel onder de koristen als onder de subdiakens opdaagt. De schrijfwijze met *ew* (in plaats van de enkele *u*)⁶¹⁰, duidt omiskienbaar op de Dietse⁶¹¹, meer bepaald – zoals onverwijld gaat blijken – Antwerpse⁶¹² afstamming van de betrokkene. De naam Radward werd tweemaal door een iets jongere hand ingevuld, en is telkens onder aan de rij, als een van de laatsten, ingeschreven. Wat speciaal de categorie der subdiakens betreft: *Hugo S* en *Hugo M* verschijnen er in de oorspronkelijke redactie, de eerste laag van de minuutlijst, terwijl *Hugo A*

dit geval dan ook meer als facultatief beschouwd worden, omdat we, zoals seffens zal blijken, kunnen beschikken over een inhoudelijk, meer bepaald prosopografisch oriëntatiepunt, dat in de gegeven omstandigheden een veel veiliger tijdsbaken oplevert (vgl. L. VESZPRÉMY, *On the margins of book and charter palaeography*, in *Dating Undated Medieval Charters*, Woodbridge-Boedapest, 2000, blz. 195: “In general, it is very hard to place undated manuscripts in the eleventh and twelfth century, without some features of content to guide us”).

⁶⁰⁸ Zie hoger, §5. Nogmaals: diezelfde hand schreef ook de basistekst van matrikel II.

⁶⁰⁹ Men consulere de kanonikale ledenlijst van het Kamerijkse domkapittel: verder, §15 (volgens E. VAN MINGROOT, *Lijst der domheren*, loc. cit.).

⁶¹⁰ Vgl. J. VAN ACKER, *Antwerpen van Romeins veer tot wereldhaven*, Antwerpen, 1975, blz. 437^b, art. *Radewardus*, *villicus* (*Radewaart*). Het is niet ondenkbaar dat Radward zijn eigen naam zelf gespeld heeft ten behoeve van de enigszins beduusde notulist.

⁶¹¹ M.-Th. MORLET, *Les noms de personne sur le territoire de l'ancienne Gaule du VIe au XIIe siècle*, dl. I: *Les noms issus du germanique continental et les créations gallo-germaniques*, Parijs, 1971, blz. 182^a, art. *Radouardus*, *Radward*.

⁶¹² L. TORFS, *Nieuwe geschiedenis van Antwerpen*, dl. II, Antwerpen, 1866, blz. 27 (voor een naamgenoot Raduwardus als stadsschepen in 1146); J. VAN ACKER, *Antwerpen ...*, blz. 108 (1239). Vgl. ook een oorkonde (*Thesaurus diplomaticus*, W 03070, D 03357) van kapittelproost Reinier (1147-1187/96: F. PRIMS, *Geschiedenis ...*, dl. I: *Jong Antwerpen*, blz. 179 of blz. 126-127, art. *Rainerus*) van het O.-L.-Vrouwkapittel, uit 1148 (uitg.: P. GOETSCHALCKX, *Oorkondenboek der Witheerenabdij van S.-Michiels te Antwerpen*, dl. I, Ekeren-Donk (Antwerpen), 1909, blz. 18-19, nr. 8), die, benevens door Raduwardus scriptor, ook door een stadsschepen Raduwardus Tempus Dei is gevalideerd (vgl. *ibid.*, blz. 11-13, nr. 5, a° 1146; L. TORFS, *Nieuwe geschiedenis ...*, blz. 27, en vn. 3: in verbasterde vorm).

daar dicht bij aansluit⁶¹³; de afgekorte “achternaam” A staat bovenaan de rij, S in de bovenste helft en M halverwege, terwijl Radward een heel end verderop komt. Nog een supplementaire bescherming: ook onder de *cantores* werden Hugo S en Hugo M door de eerste schrijfhand ingevuld en werd Radewardus, veel meer naar achteren (en eens te meer in een vast namensegment), door een – meer bepaald: dezelfde – vervanger ingeschreven. Indien we de beroepsbezigheden en bijbehorende ambtsdata van deze geestelijke zouden kunnen opsporen, zouden we dus meteen over een betrouwbare tijdslimiet voor de drie geviseerde naamgenoten beschikken.

Nu was deze Radward van Antwerpen allesbehalve een onbekende. W. Petke⁶¹⁴ heeft op deskundige wijze gedemonstreerd dat hij zowel lid was van het Onze-Lieve-Vrouwkapittel te Antwerpen⁶¹⁵, het Sint-Romboutskapittel te Mechelen⁶¹⁶ en het domkapittel te Kamerijk, als – onder de ambtstitel *Raduardus curie imperialis capellanus*⁶¹⁷ – van de kapel en de kanselarij van Duits koning⁶¹⁸, later keizer Lothar III van Supplinburg (1125-1137). Voor zijn dienstperiode als kanunnik van het Sint-Romboutskapittel te Mechelen⁶¹⁹ is de richtdatum 1135⁶²⁰, maar zijn

⁶¹³ We herhalen: de bijnaam werd door de basishand geschreven, terwijl de lettertekens van de voornaam, wegens te fel vershoten, herschreven werd door een epigoon. Al is Hugo Abbas, heel scherp gesteld, paleografisch het minst beveiligd, dan is precies hij, we zegden het reeds, chronologisch-prosopografisch en biografisch dermate duidelijk ingebed dat zijn aanwezigheid hier boven alle twijfel verheven is (zie hierboven).

⁶¹⁴ W. PETKE, *Kanzlei, Kapelle und königliche Kurie unter Lothar III. (1125-1137)*, Keulen-Wenen, 1985, blz. 88-93, nr. 9, art. *Kapellan Radward*.

⁶¹⁵ É. DE MOREAU en A. DE GHELLINCK, *Répertoire ...*, blz. 468, art. *Anvers*, nr. I^b.

⁶¹⁶ *Ibid.*, blz. 489, art. *Malines*, nr. I^a; M. KOYEN, *Kapittels ...*, blz. 22, nr. 39, art. *Mechelen. St Rumoldus*.

⁶¹⁷ J. SCHULTZE, *Die Urkunden Lothars III.*, Innsbruck, 1905, blz. 37; H. BRESSLAU, *Handbuch der Urkundenlehre für Deutschland und Italien*, dl. I, Berlijn, 1969⁴, blz. 486, vn. 3; W. PETKE, *Provenienz und Datierung des Evangeliars von Averbode*, in *Scriptorium. Revue internationale des études relatives aux manuscrits*, dl. XXXIII, 1979, blz. 211; H. JANSSENS, *De stichtingsoorkonden van de abdij van Averbode (1133-1139), gevolgd door enkele verdachte oorkonden uit de twaalfde eeuw*, in *An. Praem.*, dl. LXVI, 1990, blz. 25 (bekrachtigingsoorkonde voor de abdij van (Onze-Lieve-Vrouw en) Sint-Jan-de-Doper te Averbode, 1136).

⁶¹⁸ Vgl., aangaande hofkapelaan Radward, ook een oorkonde van Lotharius III voor het Antwerpse collegiaalkapittel, uit 1135 (uitg. E. VON OTTENTHAL en H. HIRSCH, in *M.G.H., Diplomata regum et imperatorum Germaniae*, dl. VIII, Berlijn, 1957², blz. 107-108, nr. 69): “petitioni fidelis nostri magistri Rathwardi”.

⁶¹⁹ W. PETKE, *Kanzlei ...*, blz. 89; vgl. E. VAN MINGROOT, *Mechelen tussen Luik en Kamerijk*, in *De geschiedenis van Mechelen. Van heerlijkheid tot stadsgewest*, Tielt, 1991, blz. 38^a.

⁶²⁰ J. LAENEN, *Histoire de l'église métropolitaine de Saint-Rombaut à Malines*, dl. II, Mechelen, 1920, blz. 2; F. VAN DE WIJNGAERT, *Het ontstaan van het Sint-Romboutskapittel te Mechelen*, in *Handelingen van de Koninklijke kring voor oudheidkunde, letteren en kunst van Mechelen*, dl. LXXXIII, 1974, blz. 47-48 (onder voorbehoud van het anachronistisch stichtingsverhaal van het Mechelse kapittel).

benoeming moet daar⁶²¹ ongetwijfeld een weinig vroeger gezet worden⁶²². Ook zijn hoedanigheid van keizerlijk hofkapelaan is, voor zover uit de bronnen blijkt, in 1135-1136 geconcentreerd⁶²³, maar kan al in 1129/31 ingezet zijn geweest⁶²⁴. Maar wat ons meer interesseert, is zijn kanonikaat in de kathedraal te Kamerijk⁶²⁵: hij wordt als domheer⁶²⁶ opgevoerd in episcopale oorkonden van 1135⁶²⁷ en 1144⁶²⁸; over het jaar van zijn aanstelling hebben we het zo dadelijk.

Als kanunnik (1124-1170)⁶²⁹ aan de Antwerpse stiftskerk⁶³⁰ wordt hij nu eens als opsteller-schrijver van de capitulaire overdrachts-

⁶²¹ Er bestond in de middeleeuwen een Mechelse schepenfamilie Raduard, Raduaerd, Raduwaert of Radewaerd: J. LAENEN, *Histoire ...*, dl. II, blz. 190, vn. 3; R. VAN UYTVEN (dir.), *De geschiedenis van Mechelen ...*, op. cit., blz., 15^a, 61^a (vgl. blz. 14^a: blazoën); F. DE BRABANDERE, *Verklarend woordenboek van de familienamen in België en Noord-Frankrijk*, dl. II, Brussel, 1993, blz. 1160^b, art. Rawart.

⁶²² Al was het maar als initiatiefnemer van de afstand, door zijn collega's uit het Kamerijkse domkapittel, van het altaar van Mechelen aan het Sint-Romboutskapittel, in 1134: F. VAN DEN WIINGAERT, *Het ontstaan ...*, blz. 48. Deze schenking werd in 1135 (zie hierboven) bekrachtigd door bisschop Lietard van Kamerijk "Petitioni dilecti et fidelis amici nostri Raduardi Machliniensis ecclesie canonici atque curiae imperialis capellani" (*Thesaurus diplomaticus*, W 03688, D 03988).

⁶²³ W. PETKE, *Kanzlei ...*, blz. 88-89, 91-92.

⁶²⁴ *Ibid.*, blz. 93. De auteur laat anderzijds opmerken dat ook andere leden van Lotharius' kanselarij nog leefden in de jaren zestig, zelfs zeventig, van de 12de eeuw – m.a.w. in de tijd van Koenraad III van Hofenstaufen, 1138-1152, meer nog, van Frederik I Barbarossa, 1152-1190; hij knoopt daar nochtans geen conclusies aan vast met het oog op een verlengde activiteit van keizerlijk notaris Radward.

⁶²⁵ *Ibid.*, blz. 89-90 (de auteur laat er Radwards kanonikaat in 1135 aflopen).

⁶²⁶ Een bijkomende vingerwijzing (voor wat ze waard is in deze al bij al moeilijk te evalueren bron): subdiaken Radward werd – evenmin als zijn collega's Hugo A., Hugo S. en Hugo M. (en anderen) – nooit geradeerd in het *Obituarium Cameracense*.

⁶²⁷ Oorkonde van bisschop Lietard van Kamerijk (*Thesaurus diplomaticus*, W 03072, D 03353), met signatuur van Raduardus canonicus (uitg.: P. GOETSCHALCKX, *Oorkondenboek ...*, dl. I, blz. 8-11, nr. 4).

⁶²⁸ Oorkonde van bisschop Nicolaas I van Kamerijk (*Thesaurus ...*, W 00880, D 01130), met signatuur van Radwardus clericus (de term wordt hier als verzamelnaam ingeschakeld voor alle ondertekenende kanunniken).

⁶²⁹ W. PETKE, *Kanzlei ...*, blz. 90 (met vermeldingen in 1124, 1148, 1168 en 1170), 91 (de mogelijkheid wordt opengelaten dat Radward, die aan het keizerlijke hof de magistertitel droeg, in Antwerpen kapittelscholaster was), 93; vgl. E. VAN MINGROOT, *De bischoppelijke stichtingsoorkonden ...*, blz. 51 (voor de jaren 1124-1148).

⁶³⁰ Als men beziet hoe Radward in een oorkonde (*Thesaurus diplomaticus*, W 03087, D 03368) van abt Thieboud of Dietbald (1162/64-1171) van de Sint-Michielsabdij, uit 1170 (uitg.: P. GOETSCHALCKX, *Oorkondenboek ...*, dl. I, blz. 42-44, nr. 22), midden tussen de premonstratenzer getuigen heeft plaatsgenomen (vgl. reeds M.-M. BAELE, *Stichting en vroegste organisatie van de Sint-Michielsabdij te Antwerpen (XIIe eeuw)* [licentiatsverhandeling], Leuven, 1960, blz. 31) – voor een drietal heel herkenbare namen van Antwerpse norbertijnen: zie het contract uit 1168 (*Thesaurus ...*, W 03086, D 03367) tussen kapittel en abdij te Antwerpen (uitg.: loc. cit., blz. 40-42, nr. 21), waar Radward als

akte⁶³¹ van 1124 tussen het Onze-Lieve-Vrouwkapittel en de pasgestichte Sint-Michielsabdij⁶³² voorgedragen⁶³³, en dan weer als opsteller van de capitulaire én de bisschoppelijke documenten uit dat jaar voor de premonstratenzer stichting vooruitgeschoven⁶³⁴. Beide thesen steunen op het tegenwoordig bestaande diplomatisch dossier⁶³⁵, doch die map kan niet ineens beoordeeld worden: voor de kapitteloorkunde “Qualiter prefata” van proost Hildolf⁶³⁶ moet een scherp onderscheid gemaakt worden tussen het zoekgeraakte of -gemaakte origineel, waar scriptor Radward vermoedelijk aan gewerkt heeft⁶³⁷, en het thans gerepresenteerde rescript⁶³⁸ uit ca. 1148⁶³⁹, waar hij rechtstreeks geen uitstaans

oudgediende nog ondergebracht is bij de kapittelgetuigen –, wordt de stellige indruk gewekt dat de kanunnik-scriptor zich, helemaal op het einde van zijn leven, toch nog in de Sint-Michielsabdij (hij komt wel niet voor in het kloosternecrologium) heeft teruggetrokken. (Er is echter een maar bij: de inhoudelijke verhouding tussen en de echtheidsgraad van beide hier ingeroepen documenten verdienen nadere studie; twee van de in 1168 én in 1170 vermelde premonstratenzer getuigen waren namelijk in december 1168 overleden: *Obituarium ecclesiae S^{ci} Michaelis Antwerpiae*, uitg. P. GÉNARD, *Verzameling der graf- en gedenkschriften van de provincie Antwerpen. Arrondissement Antwerpen (Inscriptions funéraires et monumentales de la province d'Anvers. Arrondissement d'Anvers)*, dl. IV-1: *Antwerpen. – Abdijen en kloosters. Anvers. – Abbayes et couvents*, Antwerpen, 1859, blz. 160^a, art. *Remboldus*; blz. 160^b, art. *Tembaldus*).

⁶³¹ Reg. en uitg.: *Thesaurus diplomaticus*, W03070, D03350; P. GOETSCHALCKX, *Oorkondenboek ...*, dl. I, blz. 1-3, nr. 1.

⁶³² Zie verder, §25.

⁶³³ J. LAENEN, *Kerkelijk en godsdienstig Brabant vanaf het begin der IVe tot in de XVIe eeuw*, dl. I, Antwerpen, 1935, blz. 295, 297-298.

⁶³⁴ F. PETIT, *Norbert et l'origine ...*, blz. 166 (“l’actuaire Raduard”). Uit de inhoudelijke commentaar van F. Petit (*op. cit.*, blz. 167) valt af te leiden dat hij gebruikmaakte van het norbertijner rescript.

⁶³⁵ W. GRAUWEN, *Lijst van oorkonden waarin Norbertus wordt genoemd*, in *An. Praem.*, dl. LI, 1975, blz. 145-146, nrs. 13, 14 en 16.

⁶³⁶ F. MERTENS en K. TORFS, *Geschiedenis van Antwerpen sedert de stichting der stad tot onze tyden*, dl. I, Antwerpen, 1845 (1975²), *Naemlyst der Kapitteloversten*, blz. 556, art. *Hildolphus*; F. PRIMS, *Geschiedenis ...*, dl. I, *Proosten van het Kapittel van O. L. V.*, blz. 179 of blz. 126, art. *Hildolfus* (1124).

⁶³⁷ De uitdrukking van J. LAENEN, *Kerkelijk ...*, dl. I, blz. 297 (“de eigen bewoordingen van den Antwerpschen scriptor Raduardus”), bedoeld voor het Hildolf-charter, moet dan in die overdrachtelijke zin verstaan worden. Zie hierna.

⁶³⁸ Zie hierboven; voor een reproductie van het perkament: F. PRIMS, *Geschiedenis ...*, dl. I, blz. 96/97, nr. 10 (uitg. J. VAN ROEY, dl. I, blz. 90/91, nr. 21).

⁶³⁹ E. VAN MINGROOT, *De bisschoppelijke stichtingsoorkonden ...*, blz. 61-62 (heel strikt genomen: tussen 1135 en 1148). Ten gunste van het jaar 1148 pleit volgende bedenking: misschien hield het opkomen van het lumineuze idee voor een falsificatie, en het vinden van de nodige durf daartoe, uitgerekend in 1148, wel verband met de onbeschikbaarheid, de “pensionering” en/of het overlijden in de bisschopsstad, in de loop van dat jaar, van de strenge en oplettende kanselier Werinbald III (zie §3, §8-9 vn. en §15), wiens naam onder het authentische document van 1124 prijkte. Zijn naam wordt nog wel vermeld in

mee had⁶⁴⁰. Van de twee bisschoppelijke charters is enkel de titel “Pontificalis sollicitudinis” voor de Antwerpse collegiaal⁶⁴¹ diplomatisch echt⁶⁴² (zodat de bestaande norbertijner stichtingsbrief uit 1124 – correctie: ca. 1148 – buiten deze bespreking moet gehouden worden). Het authentische Antwerpse privilege uit 1124 was, getuige het oorkonde-lijk formulier, een destinatarisoorkonde⁶⁴³, en werd, ofschoon er zoals gewoonlijk enige courante Kamerijkse formules ingelast zijn⁶⁴⁴, beslist niet⁶⁴⁵ door de Kamerijkse kanselier Werinbald III opgemaakt⁶⁴⁶. Het diploma kan dus zeer wel door Radward geïnstrumenteerd zijn⁶⁴⁷: hij komt als momentaan “scriptor”⁶⁴⁸ van de begunstigde instelling⁶⁴⁹ als

de recognitio van het Nicolaas-charter van 1148 (én in de remake van kort nadien), maar tegen die tijd was dat ongetwijfeld, met betrekking tot het persoonlijk aandeel van de kanselier zelf, tot een weinigzeggende en tot de courante kanselarijstijl behorende formule verworpen (vgl. hoger, §3).

⁶⁴⁰ W. PETKE, *Kanzlei ...*, blz. 91, vn. 96; vgl. E. VAN MINGROOT, *De bisschoppelijke stichtingsoorkonden ...*, blz. 52.

⁶⁴¹ Repr.: J. VAN DEN NIEUWENHUIZEN, *De archieven van het Onze-Lieve-Vrouw kapittel te Antwerpen (1124-1801) in het kathedraal en diocesaan archief*, Antwerpen, 1969, blz. X/XI; ID., *Onder de geestelijke hoede van het Onze-Lieve-Vrouwe-kapittel, in Antwerpen. Twaalf eeuwen geschiedenis en cultuur*, Antwerpen, 1986, blz. 65; J. VAN DAMME en W. AERTS, *De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal in Antwerpen*, Gent, 1993, blz. 3 (ingekort).

⁶⁴² Zie verder, §7: 7.69 (en de daar opgegeven verwijsplaatsen).

⁶⁴³ E. VAN MINGROOT, *De bisschoppelijke stichtingsoorkonden ...*, blz. 49-51 (uitwendig voorkomen, schrift, formulier).

⁶⁴⁴ *Ibid.*, blz. 52.

⁶⁴⁵ Zoals J. LAENEN, *Kerkelijk ...*, dl. I, blz. 295-296, nochtans laat uitschijnen (de auteur spreekt daarbij in een adem over de twee “afschriften” van het document “van de hand van Werinbaldus cancellarius”, zowel dat voor de Antwerpse collegiaal als het andere voor de premonstratenzers).

⁶⁴⁶ Dat de kanselier zich in de recognitio niettemin zowel scriptie als collatie van beide diploma’s schijnt toe te eigenen, was in beide gevallen een formalisme (vgl. E. VAN MINGROOT, *Kanzlei ...*, blz. 13, waar het document voor het Antwerpse kapittel als typisch voorbeeld van deze werkwijze aangehaald wordt).

⁶⁴⁷ E. VAN MINGROOT, *De bisschoppelijke stichtingsoorkonden ...*, blz. 51.

⁶⁴⁸ Als zodanig opgenomen door J. HARDY, *Onderzoek naar de kapittelfuncties in het Onze-Lieve-Vrouwekapittel te Antwerpen (1124-1257/58)* [licentiaatsverhandeling], Leuven, 1965, blz. 69-70, 134.

⁶⁴⁹ Wat nog de mentaliteit van Radward en zijn medekanunniken aangaat: het is tegenwoordig een uitgemaakte zaak dat het wantrouwen van een aantal historici omtrent de ketterse theorieën van het Antwerpse kapittel uit 1119/24 in feite moet toegeschreven worden aan een tendentieuze interpretatie van de kapitteloorkonde, en derhalve volkomen misplaatst is (zie laatstelijk J. VAN MOOLENBROEK, *Conflict en demonisering. De volksprediker Tanchelm in Zeeland en Antwerpen*, in *Jaarboek voor middeleeuwse geschiedenis*, dl. VII, 2004, blz. 110-111; ID., *Een pastoraal offensief in Antwerpen. Norbertus, de volgelingen van Tanchelm, en de stichting van het Sint-Michielsklooster in 1124*, in: H. JANSSENS (ed.), *Norbertijnen en zielzorg*, Averbode (Scherpenheuvel-Zichem), 2005, blz. 15-16).

eerste, om niet te zeggen als enige, in aanmerking voor het opmaken⁶⁵⁰ van deze destinatarisoorkonde⁶⁵¹. Even waarschijnlijk had hij ook al het verloren originele Hildolf-charter uit 1124⁶⁵², waar tekstuele inspiratie voor het bisschoppelijke discours werd gehaald⁶⁵³, opgesteld⁶⁵⁴.

Om, na deze Antwerpse excursie, even terug te keren naar de Kame-rijke kanunnikenlijst I: chronologisch gezien kunnen we, rekening houdend met de voorlopige ambtsdata van de daar geciteerde *Radewardus*, al niet heel ver meer uit de buurt van het kanonikaat van Hugo van Fos-ses zitten. Er is echter meer: een ongedateerd document⁶⁵⁵ van Burchard van Aken voor de priorij van Groot-Bijgaarden, uit 1125/30⁶⁵⁶, is mede geparagrafeerd door ene *Radyuardus de Antuerpia*. F. Prims⁶⁵⁷ heeft reeds het verband gelegd met de ons al vertrouwde Antwerpse scriptor⁶⁵⁸; W.

⁶⁵⁰ Over de (impliciete) mogelijkheid van enige schrijftraditie in het gewezen Sint-Michielskapittel: N. WEYNS, *Een Antwerps missaal uit de 12de eeuw*, in *Bijdragen tot de geschiedenis inzonderheid van het oud hertogdom Brabant*, dl. XLIX, 1966, blz. 10, 42.

⁶⁵¹ W. PETKE, *Kanzlei* ..., blz. 91, vn. 96, vindt voor de, slechts kortstondig ingescha-kelde, keizerlijk notaris Radward geen overeenkomst met kanselarij- of destinatarisoor-konden van Lotharius III; hij wijst (*op. cit.*, blz. 88) ook de schriftkeuze van H. BRESSLAU, *Handbuch* ..., blz. 486, vn. 3, van de hand.

⁶⁵² In de subscriptio van de herschreven versie uit ca. 1148 wordt hij verrassenderwijs niet genoemd (zie echter hierna).

⁶⁵³ J. LAENEN, *Kerkelijk* ..., dl. I, blz. 297 (vermits het, naar blijkt, tweemaal om dezelfde redacteur gaat, kan men gelijkenissen tussen de twee documenten beter als hergebruik catalogeren).

⁶⁵⁴ Om latere schrijfactiviteit van Radward op te sporen, is verder zoekwerk – dat hier niet op het programma kan staan – in het kapittelarchief en andere archieffondsen vereist. Bijvoorbeeld is het origineel op naam van proost Reinier, uit 1148 (zie hierboven), opge-tekend bij de bestemmelingen (de Sint-Michielsabdij), en meer bepaald door die anonieme schrijver van de bundel vervalste oorkonden uit 1124-1148 (E. VAN MINGROOT, *De bis-schoppelijke stichtingsoorkonden* ..., blz. 55), die in de abdij blijkaar ook het normale kan-selarijwerk op zich nam (zie verder, §7: 7.70).

⁶⁵⁵ Reg.: S. BORMANS en J. HALKIN, *Supplément général à la table chronologique des diplômes imprimés*, dl. XI-1, Brussel, 1907, blz. 140 (1119/31); uitg.: E. DE MARNEFFE, *Cartulaire de l'abbaye d'Affligem et des monastères qui en dépendaient*, Leuven, 1894/1901, blz. 52-53, nr. 29 (1119/31; zonder verklaring).

⁶⁵⁶ E. VAN MINGROOT, *Liste* ..., blz. 54, nr. 7.100 (4 juni 1125/4 januari 1130); vgl. *Thesaurus diplomaticus*, W 01474, D 01731 (1125/30).

⁶⁵⁷ F. PRIMIS, *Geschiedenis* ..., dl. II-4, blz. 10, nr. 11 (uitg. J. VAN ROEY, dl. I, blz. 647, nr. 11); E. VAN MINGROOT, *De bisschoppelijke stichtingsoorkonden* ..., blz. 51.

⁶⁵⁸ De eerlijkheid gebiedt ons de lezer ervan te verwittigen dat de subscriptio van de surrogaatversie (1148) van het echte Hildolf-charter (1124) een "Radyuardus canonicus" en een "Radyuardus scriptor" herbergt, maar W. PETKE, *Kanzlei* ..., blz. 90, vn. 92, meent dat te mogen toeschrijven aan een ontdubbeling door de onwennige falsaris. Het kan inder-daad niet ontkend worden dat die evenzo geblunderd had in zijn bewerking (1148) van de Burchard-oorkonde (1124) voor de Antwerpse norbertijnen en daar een gelijkaardige per-soonsvermenigvuldiging tot driemaal toe had aangedurfd (E. VAN MINGROOT, *De bis-schoppelijke stichtingsoorkonden* ..., blz. 57). De hypothese van W. Petke wint nog aan

Petke⁶⁵⁹ heeft, daarbij aanknopend, aannemelijk gemaakt dat deze kanuniek Radward van Antwerpen, die zich hier midden in de Kamerijkse en kathedrale sectie van de subscriptio ophoudt⁶⁶⁰, niemand anders was dan keizerlijk notaris Radward. Mits deze kleine nuance dat Radward in genoemd instrument wel aansluit bij de dignitarissen (proost, hoofdaartsdiaken, deken) van de Kamerijkse dom, maar dat de twee na hem getuigende kapelaans Ambroos en Arnold op dat ogenblik in Kamerijk niet bekend zijn, en dus eer als lokale geestelijken, bedienaars van de kerk van Bekkerzeel en/of van de kapel (en beginnend klooster, op tweeënhalve kilometer daarvandaan) van Bijgaarden⁶⁶¹ zullen dienstgedaan hebben – en, als laatstgenoemde ondertekenaars, opsteller-opgeschrijver van deze destinatarisoorkonde⁶⁶² van Burchard kunnen geweest zijn –, mag deze stelling onderschreven worden. Daardoor wordt het immers begrijpelijk hoe deze Kamerijkse domheer, geboortig uit het noorden van

waarschijnlijkheid als men ziet dat de betrokkene in de oorkonde van 1168 (zie hierboven) op zijn eentje als “Raduardus scriptor canonicus” wordt aangekondigd, hetgeen, in de heel aannemelijke veronderstelling dat zulks ook in 1124 al het geval was, inzicht geeft in het mechanisme van de ontdebbelende ingreep door de nogal stuntelige rewriter: hij schreef eerst “Raduardus canonicus” in, en toen hij iets later zijn vergissing had ingezien, voegde hij daar ook nog “Raduardus scriptor” aan toe (in zijn overeenkomstige rescript van de Burchard-oorkonde wordt dit personeelsprobleem gewoon doodgezwegen; of misschien was het daar eerder de recognitio die op naam van Radward stond, en leek het in 1148 al te gewaagd om deze formule nog bij leven van de betrokken scriptor te lenen). Om zijn onkunde in dezen te bewijzen en vast te stellen dat hij redactioneel tot alles in staat was, kan nog gewezen worden op zijn rescript (E. VAN MINGROOT, *art. cit.*, blz. 62) van de Kamerijkse oorkonde van 1148 (*Thesaurus diplomaticus*, W 03075, D 03356; uitg.: P. GOETSCHALCKX, *Oorkondenboek* ..., blz. 15-18, nr. 7), van hetzelfde jaar (pseodo-orig.: ANTWERPEN, *Stadsarchief*, nr. K 420), waar dezelfde rewriter erin slaagt de naam “Pippinus” (J.-P. GERZAGUET, *Les chartes* ..., blz. 483^a, art. *Pippinus*; vgl. blz. 481^a, art. *Pépin*: “chan. De Cambrai”) uit het origineel te lezen als “Philippus” (zie hierboven, voor een zo rationeel mogelijke verklaring – ten aanzien van Filip van Harvengt – voor deze misreading), en het vervolgens niet schuwt deze inschrijving terug uit te strepen (in plaats van uit te krabben) en ongeneeerd te vervangen door de lezing (vgl. idem in drie cartulariumcharters: P. GOETSCHALCKX, *ed. cit.*, blz. 13, a° 1146; blz. 26, a° 1154; blz. 30, a° 1155; quid?) “Puppinus” (sic; op het thans nog bewaarde bisschoppelijk origineel is er nochtans geen sprake van enige leesmoeilijkheid in de capitulaire getuigenlijst, en evenmin bij P. GOETSCHALCKX, *ed. cit.*, blz. 17). Conclusie: de ontdebbeling van Radward moet eind jaren veertig van de 12de eeuw gesitueerd worden, maar kan andersom niet als richtinggevend voor 1124 beschouwd worden.

⁶⁵⁹ W. PETKE, *Kanzlei* ..., blz. 89-91.

⁶⁶⁰ *Ibid.*, blz. 89-90 (1119/31): “... wird ein Radyuardus de Antuerpia mitten unter Angehörigen des Domklerus von Cambrai als Zeuge genannt”.

⁶⁶¹ A. MEYER, *Abbaye de Grand-Bigard*, in *Monasticon belge*, dl. IV-1, Luik, 1964, blz. 221 (die de Bekkerzeelse oorkonde in 1114/30 plaatst).

⁶⁶² E. VAN MINGROOT, *De bisschoppelijke kanselarij* ..., dl. III, blz. 643-644.

het bisdom, wegens zijn dialectkennis door de bisschop werd meegetroond naar het verlijden van dit West-Brabantse diploma; daarzonder is er geen aanvaardbare reden te bedenken waarom deze Antwerpse Radward zich in West-Brabant met een transactie in het landelijke Bijgaarden (tegenwoordig een deelgemeente van Dilbeek) of Bekkerzeel (nu onder Asse) zou komen moeien zijn.

Dat gezegd zijnde, moeten we nog even terugkomen op de approximatieve datering 1125/30, in de praktijk 1125/29⁶⁶³, van het kwestieuze document, kostbaar als deze tijdsaanduiding is voor het ter studie liggende benoemingsjaar van Radward. Het ingangsjaar houdt verband met de benoeming van de, hier signerende⁶⁶⁴, Kamerijkse aartsdiaken Gerard van Antwerpen (1125-1146)⁶⁶⁵, en de eindterm met het overlijden van bisschop Burchard⁶⁶⁶. Om de betekenis van Radwards optreden voor onze eigenlijke vraagstelling, de impact namelijk van zijn jaar van aanstelling op de ontstaanstijd van de Kamerijkse ledenlijst I (en op de chronologische situatie van Hugo in deze bron) ten volle te optimaliseren, moeten we alsnog trachten deze relatieve datering verder te verfijnen. Enige tijd geleden hebben wijzelf, bij het beëindigen van de tekstherstelkritische studie van de oorkondelijke subscriptio⁶⁶⁷, voor deze bisschopsoorkonde reeds het werkjaar tussen 4 juni 1125 en 4 juni 1126 vooruitgeschoven⁶⁶⁸: het leek niet onredelijk het charter, wegens de nog niet toegekende aartsdiakenale titulatuur van domproost, en vanaf 1126 ook aartsdiaken, Erlebold II⁶⁶⁹, tussen 4 juni 1125 en 4 juni 1126 te dateren, ware het niet dat de verkenning van het aartsdiakenale college uit die jaren nog niet afgerond is⁶⁷⁰. Er is echter

⁶⁶³ Vgl. hoger, §5.

⁶⁶⁴ Voor de eerste term moet, met het oog op de samenstelling van de subscriptio, klaarblijkelijk gesteund worden op de geëmmende tekstversie (vgl. E. VAN MINGROOT, *De bisschoppelijke kanselarij* ..., dl. III, blz. 642-643, nr. 252): "S. Erlebaldi prepositi. S. Gerardi archidyaconi. S. Johannis archidyaconi. S. Oylardi decani. S. Radyuardi de Antuerpia. S. Ambrosii capellani. S. Arnoldi capellani".

⁶⁶⁵ E. VAN MINGROOT, *De stichtingsoorkonde* ..., blz. 632 (1125-1147); L. HUBERT, *Haut clergé et noblesse dans le diocèse de Cambrai de 887 à 1200* [licentiaatsverhandeling], Leuven, 1972, *Annexes*, blz. 27, nr. 29, art. *Gérard* (1126-1146). Vgl. verder, §15.

⁶⁶⁶ Zie hoger, §5.

⁶⁶⁷ Zie hierboven; vgl. J. VERBESSELT, *Het parochiewezen in Brabant tot het einde van de 13e eeuw*, dl. VI, s.l., 1967, art. *Bekkerzeel*, dl. VI, blz. 40, die moest werken met een gecorrumpeerde versie van de ondertekenaarslijst (gebaseerd op E. DE MARNEFFE, *Cartulaire* ..., blz. 53 en vn. 1).

⁶⁶⁸ E. VAN MINGROOT, *De bisschoppelijke kanselarij* ..., dl. III, blz. 643.

⁶⁶⁹ Zie verder, §10 en §15.

⁶⁷⁰ Vgl., voor dat complexe benoemingsproces, ook L. HUBERT, *Haut clergé* ..., *Annexes*, blz. [12], tabel VIII; blz. 27 (en 38), nr. 28, art. *Erlebold* (1126-1130), waar het document voor Groot-Bijgaarden opvallenderwijs niet in rekening gebracht wordt.

meer: 1126 was een overgangsjaar in het aartsdiakenaat Brabant, waarin beide titularissen uittredend waren en een nieuwe dignitaris te benoemen stond⁶⁷¹; het wegblijven van de, in soortgelijke aangelegenheid bevoegde, om niet te zeggen onmisbare, aartsdiaken van Brabant, verplaatst ons hier nogmaals onomwonden in hetzelfde jaar 1126. Komt daar, heel opmerkelijk, bij dat J. Verbesselt⁶⁷² op geheel onafhankelijke manier, redenerend op inhoudelijke gronden (samenhangend met de historiek van de parochie Bekkerzeel en van de priorij van Groot-Bijgaarden), voor dit instrument tot eenzelfde chronologische slotsom is gekomen: “rond 1126”⁶⁷³. Dat sterkt ons in de overtuiging dat veilig teruggegrepen kan worden naar de vermelde, beter afgelijnde, datering van het stuk in 1125/26 – hetgeen de benoemingsdatum van Radward in Kamerijk nog raker afbakt⁶⁷⁴.

Dat deze Radward, de gedoodverfde opsteller van de twee herschreven Antwerpse *deperdita*, die blijkbaar al in of rond 1126 te Kamerijk aangesteld werd, in het jaar 1124 in zijn oorkonedictaat – zoals medegedeeld – slechts geringe affiniteit verradt met de Kamerijkse kanselarijstijl, kan er op duiden dat hij in laatstgenoemde stad niet veel vroeger dan 1126 geprebendeerd werd als subdiaken. Als men voor zijn Antwerpse titulaat de equatie scriptor = subdiaken, zoals die voor de organisatie van de bisschoppelijke administratie gold⁶⁷⁵, mag aanhouden – en waarom niet? –, blijft het evenwel denkbaar dat de inschrijving van Radward in het Kamerijkse organogram al van het bewuste jaar 1124 dagtekent, en dat hij al vroeger op dat jaar⁶⁷⁶ door het Kamerijkse domkapittel aangeworven is

⁶⁷¹ Vgl. E. VAN MINGROOT, *Burchard van Aken* ..., kol. 208; zie §15.

⁶⁷² J. VERBESSELT, *Bekkerzeel* ..., blz. 43.

⁶⁷³ Ofschoon ongelukkiglijk vertrokken van de door E. DE MARNEFFE, *ed. cit.*, blz. 52, voorgestelde, maar inexacte (A. MEYER, *Abbaye* ..., blz. 221, vn. 2) tijdsfork 1119/31 (J. VERBESSELT, *art. cit.*, blz. 40), ontkracht hij tegelijkertijd toch op behendige wijze (*ibid.*, blz. 38-42) de argumentatie van J. LINDEMANS, *Toponymie van Bekkerzeel*, in *Eigen schoon en de Brabander*, dl. XXXIII, 1940, blz. 325 (Id., *Bekkerzeel*, Leuven-Brussel, 1940, blz. 5), die het document ten name van Burchard (“1113-1131”), op goedgevonden doch onvoldoende solide gronden, in 1131 had ondergebracht.

⁶⁷⁴ Deze jaardatum stemt ook op onverhoopte wijze overeen met schriftdatering en daaruit volgend tijdsvenster van de Kamerijkse hand ObitA (zie hoger, §5), en bevestigt ons eerdere voorstel om deze scriptor als eerste redacteur van het ter discussie staande matrikel te zien.

⁶⁷⁵ Zie verder, §14.

⁶⁷⁶ Richtdatum wordt dan de publicatio van de verloren (E. VAN MINGROOT, *Liste* ..., blz. 46, nr. 7.32, 1116/19), maar in 1124 als vooroorconde integraal geciteerde, bisschoppelijke stichtingsbrief voor het Antwerpse Sint-Michielskapittel. Voorts over de relatieve datering van dit stuk: F. PRIMS, *Geschiedenis* ..., dl. II-4: “*Fastes*”. *Regesten. Zegels. Munten*, Brussel, 1931, blz. 28, nr. 2 (uitg. J. VAN ROEY, *Geschiedenis* ..., dl. I, blz. 656-657, nr. 2): 1114/19; E. VAN MINGROOT, *De bisschoppelijke kanselarij* ..., dl. II, blz. (511-513)

geweest. Als we daar staat konden op maken⁶⁷⁷, zou dat voor de chronologische argumentatie mooi meegenomen zijn; maar om op veilig te spelen, blijft het jaartal “1126 ongeveer” ruwweg de beste keus voor de Kamerijkse benoeming van Radward⁶⁷⁸. Hoe het ook weze, nu we weten dat hij tussen 1124 (zomerseizoen)⁶⁷⁹ en 1126 (of, voor wie nog niet overreed is door ons pleidooi, ten allerlaatste in 1129/30) het lidmaatschap van het Kamerijkse domkapittel verwierf, wordt, door toedoen van Radward van Antwerpen, de tijdslijn van de drie Hugo’s, die in het vak der subdiakens van het Kamerijkse organogram I overduidelijk, zowel paleografisch als (chrono)logisch, een flink stuk vóór hem gesitueerd zijn, perfect verzekerd.

Nogmaals terug nu naar de Kamerijkse matrikels. De terzake gevolgde werkhypothese kan, achteraf bekeken, bepaald gelukkig genoemd worden:

512, nr. 182: 1116/19; J. VAN MOOLENBROEK, *Een pastoraal offensief* ..., blz. 13 (hernoemen in: J. VAN MOOLENBROEK, *Wonderen voor alledag. Elf opstellen over godsdienst en samenleving in de middeleeuwen*, Hilversum, 2006, blz. 19): 1116/19, of liever 1117/18. Zie verder, §7: 7.69, en §25.

⁶⁷⁷ Hier mag ook meespelen dat sommige historici de eerste twaalf kanunniken van het oorspronkelijke kapittel als gezonden door Burchard (M. MERZ, *Norbertus* ..., blz. 94; F. DUBAL, *Vida* ..., f° 66 v°; L. LEFORT (ed.), *Saint Norbert* ..., blz. 61; J. SCHOLZ, *Vita st. Norberti* ..., blz. 39; J. COLLIN DE PLANCHY en É. DARAS, *Le bienheureux* ..., blz. 283; J. COLDEFY, *Études* ..., blz. 45; M. GEUDENS, *The Life* ..., blz. 82; C.-J. DESTOMBES, *Histoire* ..., dl. II, blz. 65 (“douze prêtres”); G. MADELAINE, *Histoire* ..., blz. 274 of blz. 239; J. ANDRÉ, *Prince* ..., blz. 95; J. ALMIRA DE SAINT CLET, *Saint Norbert* ..., blz. 118; R. FREDETTE, *Norbert de Gennep* ..., blz. 26; enzovoort), ondervestaan als Kamerijkse kapittelheren (C. KIRKLEET, *History* ..., blz. 165: “In the year 1119 good bishop Burchard sent thither twelve of his canons”), voorstellen. Kan men, na de hier geschilderde avonturen van Radward, besluiten dat deze, ofschoon niet gestaafde, voorstelling van zaken wel een zweem van waarheid bevat, in die zin dat de afgestuurde geestelijken niet-gegradueerde Kamerijkers kunnen geweest zijn? Nu, de namen Hildolf, Radward of Hildewijn (de kanunnik-plebaan van Antwerpen: zie verder, §17) klinken niet erg Romaans, maar anderzijds kan de personeelskeuze van de bisschop op gerichte wijze gebeurd zijn. Een feit is zeker: volgens de enige hier toepasselijke én geloofwaardige bron heeft alleen Radward van Antwerpen in Kamerijk een beneficium veroverd. Maar moeten we dit opmerkelijke parallelisme in het personeelskader van de beide betrokken kapittels nu ja dan nee voor toevallig houden?

⁶⁷⁸ Zelfs indien we, in de vervalste Antwerpse Hildolf-oorkonde van 1124, de voorstelling met twee Radwards in de subscriptio laten primeren (J. HARDY, *Onderzoek* ..., blz. 138), dan verandert dat, ook in de meest onwaarschijnlijke – er is immers amper ruimte voor één Radward in de diplomatische bronnen – veronderstelling dat ze beiden opgenomen werden in het domkapittel (een als subdiaken, een als cantor-minorist – hetgeen echter, zoals uiteengezet werd, goed en wel indruist tegen de structuur van matrikel I), niemendal aan de draagwijdte van deze redenering.

⁶⁷⁹ Zie verder, §25.

het is effectief de minuutlijst I, met de drie nader benoemde subdiakens verspreid over de tabel, die voor onze zoektocht naar Hugo van Fosses de meeste vooruitzichten biedt. Als de daar geregistreeerde *Hugo A* en *Hugo M* respectievelijk Hugo Abbas en Hugo Morcheiensis zijn⁶⁸⁰, dan zou *Hugo S*⁶⁸¹ aan Hugo van Fosses kunnen gelinkt worden. Hoe is deze initiaal echter te interpreteren? Gaat het om een plaatsaanduidend adjectief? Ten opzichte van Hugo van Fosses zouden desgevallend⁶⁸² drie deelgemeenten van het huidige Groot-Fosses van tel kunnen zijn: Sart-Saint-Lambert⁶⁸³, Sart-Eustache⁶⁸⁴ en vooral het in de middeleeuwen bezijden Fosses gelegen⁶⁸⁵ Sart-Saint-Laurent⁶⁸⁶.

Aangezien vooralsnog niet kan uitgesloten worden dat zulks een verkeerde inschatting is, en in de veronderstelling dat er voor deze, door een

⁶⁸⁰ Voor beide collega's van Hugo van Fosses: zie verder, §8-9. Pro memorie: de naam "Hugo Mor[...]" onder de cantores van matrikel II.

⁶⁸¹ Het hoeft niet gezegd te worden dat toenmaals bijlange niet alle eigennamen een hoofdletter droegen als initiaal. Ingeval hier nu een letter *s* uit het laatkarolingisch minuskelschrift (J. KIRCHNER, *Scriptura* ..., blz. [58], nr. 40b, art. *Carolina*) gebruikt ware geweest, had een gelegenheidsscribent, zonder er bij na te denken, het verband kunnen gelegd hebben tussen de opgaande *s* (met een "punt" ter hoogte van de tweede schrijflijn) en de minuskel *f* (met gekorte tong); dan zou men hier langs een omweg toch te maken kunnen hebben met de bijvoeglijke "familienaam" *flossensis*. Die mogelijkheid is natuurlijk volstrekt onbestaande bij de unciale, maar hier als minuskel gebruikte *s* (zie hierboven), en deze verklaringwijze – die wel moest gesignaleerd worden – maakt eigenlijk geen kans.

⁶⁸² Afgezien van vier huidige gehuchten van Fosses (maar: circuleerde er, mits ze al in de 12de eeuw zouden bestaan hebben, een Middellatijnse schrijfwijze van, beginnend met een *S*?), namelijk Scut-de-Poule of Scutpoule, Sechery, Stampia, Stierlinsart (E. GUYOT, *Dictionnaire* ..., 1951, blz. 150^a, art. *Fosse(-la-Ville)*; M. CHAPPELLE, *Coup d'œil* ..., blz. 3; vgl. A. JOURDAIN en L. VAN STALLE, *Dictionnaire* ..., blz. 411^a, art. *Fosse*).

⁶⁸³ Belg., prov. en arr. Namen, kant. en gem. Fosses-la-Ville, gehucht van Sart-Saint-Laurent (maar in de middeleeuwen onder Fosses). Vgl. M.-S. BOUCHAT en P.-P. DUPONT, *Sart-Saint-Laurent*, in *Gemeenten van België* ..., dl. IV, 1981, blz. (2768^a-2769^a) 2768^b.

⁶⁸⁴ Belg., prov. en arr. Namen, kant. en gem. Fosses-la-Ville (tijdens de middeleeuwen onder het "Luikse" Biesme). Vgl. M.-S. BOUCHAT en P.-P. DUPONT, *Sart-Eustache*, in *Gemeenten van België* ..., dl. IV, blz. 2767^b-2768^a; C.-G. ROLAND, *Toponymie* ..., blz. 27; A. CARNOY, *Origines* ..., dl. II, 1948, blz. 612, art. *Sart-Eustache*; J. DOUXCHAMPS, *Paroisses de Wallonie et leurs patrons*, Wépion (Namen), 2001, blz. 122, art. *Sart-Eustache*.

⁶⁸⁵ Hier past een bemerking. Zelfs al zou Fosses-la-Ville niet letterlijk de vaderstad van Hugo geweest zijn, en al zou hij rechtens bindingen hebben gehad met Sart-Saint-Laurent, dan doet men er toch goed aan in de praktijk de naam "Hugo van Fosses", volkomen ingeburgerd als hij is, gewoon te behouden: immers, de streek van Fosses wordt, weze het met enige onomastische aarzeling, door de *Vita A Norberti* als enige geografische indicatie opgegeven met betrekking tot Hugo (over de juiste betekenis en de reikwijdte van die inlichting: zie verder, §20), en het kapittel van Fosses blijft onverminderd zijn eerste kerkelijke thuishaven.

⁶⁸⁶ Zie verder, §19.

initiaal uitgebeelde, achternaam bij voorkeur een biografisch-prosopografische verklaring moet gevonden worden, hebben we de meest voor de hand liggende, paleografisch-tachygrafische en tegelijk inhoudelijke, interpretaties, op een rijtje gezet:

- *secundus*⁶⁸⁷, maar beide andere epitheta zijn nu net geen rangtelwoorden;
- *senior* in de betekenis van “de oudste” (van twee of drie), maar in die Latijnse gedachtegang lijkt, met het oog op het corresponderende *m[ino]r* in dezelfde tabel, de term⁶⁸⁸ *maior* verkieslijk, of beter: noodwendig;
- *senior* in de betekenis van feodaal heer⁶⁸⁹, maar het staat voorshands niet vast dat Hugo, ook al was hij van adel⁶⁹⁰, uit het huis van de heren van Fosses, of uit een andere heerlijke familie, gesproten is⁶⁹¹, terwijl er anderzijds merklijk meer zekerheid over bestaat dat zijn collega van Morchies in een seigneuriaal geslacht thuishoorde⁶⁹²;
- *senior* in de betekenis van priester⁶⁹³, maar dat klinkt – idem voor *sacerdos* – effenaf onlogisch in de rang der subdiakens (de eigennaam zou, alvast in deze tabel I, normaal naar het vak der *presbiteri* getransfereerd zijn geweest);
- *senior* in de betekenis van abt⁶⁹⁴, doch hieronder wordt uiteengezet dat Hugo, ten allerlaatste ter gelegenheid van zijn abtswijding in 1128⁶⁹⁵ (en eigenlijk al bij de mogelijke aanvang van zijn prioraat in 1123⁶⁹⁶), het Kamerijkse kapittel voorgoed vaarwel moet gezegd hebben; en

⁶⁸⁷ CH. MARTIN, *The Record Interpreter*, Hildesheim, 1969³, blz. 133^a. Let wel: de enkele *s* als suspensieve afkorting voor “*secundus*” blijft een uitzondering (vgl. bv. L.-A. CHASSANT, *Dictionnaire des abréviations*, Parijs, 1884⁵ (Hildesheim e.a., 1989⁸), blz. 87^b (met *us*-uitgang in de vorm van een “negen”).

⁶⁸⁸ F. ARNALDI en P. SMIRAGLIA, *Latinitatis Italicae medii aevi lexicon*, Florence, 2001², blz. 289^a, s.v. *magnus*; blz. 320^a, s.v. *minor*.

⁶⁸⁹ J.-F. NIERMEYER en C. VAN DE KIEFT, *Mediae latinitatis ...*, blz. 957^b, s.v. *senior*, nr. 14.

⁶⁹⁰ Het argument dat domheren doorgaans van adel waren (hetgeen, in brede zin genomen, zou impliceren dat de bijnaam “*senior*” op alle, of de meeste, collega’s van Hugo toepasselijk was), is in dit perspectief niet decisief, aangezien bij de daarrond opgezette studiën (zie verder, §10 vn.) volgens ons niet of onvoldoende het onderscheid werd gemaakt tussen de noties “adellijk” en “feodaal-heerlijk”.

⁶⁹¹ Zie hoger, §1-2; zie verder, §10 en §19-20.

⁶⁹² Zie verder, §9.

⁶⁹³ J.-F. NIERMEYER en C. VAN DE KIEFT, *Mediae latinitatis ...*, blz. 958^a, s.v. *senior*, nr. 15.

⁶⁹⁴ *Ibid.*, blz. 958^b, s.v. *senior*, nr. 17.

⁶⁹⁵ Zie verder, §7.

⁶⁹⁶ Zie verder, §17.

- anderzijds was *abbas*, zoals terloops reeds aangestipt werd, te Kamerijk de geijkte term (bijaldien men niet opzettelijk⁶⁹⁷ een synoniem verkoos, maar dat schijnt te vergezocht);
- *senex* als ouderdomsaanduiding, die evenwel bezwaarlijk voor Hugo in zijn Kamerijkse tijd kon gelden⁶⁹⁸;
 - *senex* in de betekenis van abt⁶⁹⁹, maar dat confronteert ons andermaal met het al geopperde bezwaar nopens deze alternatieve rangtitel;
 - *senior* in de betekenis van prior⁷⁰⁰: dat zou heel desnoods kunnen kloppen voor de situatie van Hugo in Prémontré tussen eind 1121⁷⁰¹ en halverwege 1123⁷⁰², maar dan alleen op voorwaarde dat het voorstel over zijn verlengde lidmaatschap van het Kamerijkse domkapittel, minstens tot 1123⁷⁰³, ingang vindt, en dat men het aan de slordige behandeling van voorliggende ledenlijst wijt dat het na 1123/26 overtollig geworden artikel niet verwijderd werd. Feit is anderzijds dat deze toch eerder monastieke terminologie inzake het prioraat⁷⁰⁴ allicht met voorrang binnenskamers, in het conventuele milieu, gangbaar was. Vandaar, waarom zou men het in de Kamerijkse ledenlijst zo moeilijk gemaakt hebben, en waarom zou men Hugo in voorkomend geval niet gewoon “p[rrior]” genoemd hebben?
 - *sacellanus*⁷⁰⁵ of *saccellus*⁷⁰⁶ in de betekenis van kapelaan, hetgeen voortreffelijk bij Hugo (en meerderen van zijn collega’s) zou passen⁷⁰⁷
 - tenminste indien het niet zo was dat de uitdrukking niet betuigd is in het Kamerijk van de vroege twaalfde eeuw⁷⁰⁸.

⁶⁹⁷ Gedwongen, om het onderscheid te maken met Hugo Abbas? Dat lijkt al te uitgekend.

⁶⁹⁸ Zie hoger, §2-3.

⁶⁹⁹ A. BLAISE, *Lexicon* ..., blz. 837^b, s.v. *senex*, nr. 1.

⁷⁰⁰ J.-F. NIERMEYER en C. VAN DE KIEFT, *Mediae latinitatis* ..., blz. 958^b, s.v. *senior*, nr. 18.

⁷⁰¹ Zie hoger, §4.

⁷⁰² Zie verder, §17.

⁷⁰³ Zie verder, §24.

⁷⁰⁴ D. VAN DE PERRE, *Die ältesten Klostersgesetzgebungen von Prémontré, Oigny, Cîteaux, Klosterrath und Arrouaise und ihre Beziehungen zueinander*, in *An. Praem.*, dl. LXXVI, 2000, blz. 47-54 (over het aanwenden van de digniteitstitels abt, proost en prior).

⁷⁰⁵ E. HABEL en F. GRÖBEL, *Mittelateinisches Glossar*, kol. 347, art. *sacellanus*; vgl. S. HAIDER, *Das bischöfliche* ..., dl. I, blz. 30, vn. 40.

⁷⁰⁶ A. BLAISE, *Lexicon* ..., blz. 808^b, s.v. *saccellus*.

⁷⁰⁷ Vgl. G. LIENHART, *Ephemerides* ..., blz. 45^{a-b}: “Ex Sacellano Burchardi Episcopi Cameracensis ...”; Id., *Spiritus* ..., blz. 13: nogmaals “Ex Sacellano Burhardi [sic] Episcopi Cameracensis ...”.

⁷⁰⁸ Andere denkbare termen als *sacrista*, *sacristanus*, *secretarius* ..., behoren al helemaal niet tot de vroeg-12de-eeuwse Kamerijkse woordenschat.

Na dit vruchteloze overzicht, rest, voor *Hugo S* uit de categorie der subdiakens van de Kamerijkse ledenlijst I, naar onze mening enkel de lezing *s[artensis]* of *[de] s[arto]*, en dat concreet als oorsprong-aanduidende “familienaam”, naar analogie met het iets verder volgende *m[orcheiensis]*, *[de] m[orcei(i)s]* of *[de] m[orcheies]*⁷⁰⁹. Aanvullend speurwerk moet die optie uitdiepen, en onder meer uitzoeken of deze herkomstnaam ook een patrimoniale of eventueel grondheerlijke betekenis had.

Laten we de kwestie nog even resumeren. Het was hier en nu voorzeker de geschikte plaats om de hulp in te roepen van de drie ledenlijsten, twee werkversies en een meer verzorgde tekst, die in het twaalfde-eeuwse obituarium van de Kamerijkse kathedraal zijn opgenomen. Vervolgens bleek het, om kort te gaan, methodologisch het verstandigst zich te concentreren op het gelid der subdiakens (en subsidiair op het afhankelijke gelid der koristen) in organogram I. Daar verschijnen op een bepaald ogenblik, opgetekend in hetzelfde schrift (voor de eerste kandidaat: enkel de toenaam), drie subdiakens met de naam Hugo, die respectievelijk de identificerende initialen A[bbas?], S[] en M[orcheiensis?] meekrijgen. Bij aanvang van de studie leek het er op dat men er ook hier, ingevolge de herhaalde schrappingen en vervangingen – zonder waarborg dat zulks op systematische basis gebeurde –, bij gebrek aan bijkomende informatie niet zeker kon van zijn dat *Hugo A*, *Hugo M* en *Hugo S* uit dezelfde generatie kwamen en dus gezamenlijk mochten geëvalueerd worden, en evenmin over welke twaalfde-eeuwse generatie het dan moest gaan⁷¹⁰. Des te meer omdat uit verdere navorsing nog zal blijken dat naar het midden van de twaalfde eeuw toe nog een tweede Hugo Abbas⁷¹¹, een tweede Hugo van Morchies⁷¹², een Hugo Magister⁷¹³, de al genoemde Hugo van Mœuvres⁷¹⁴, en bovenal een Hugo van Solesmes⁷¹⁵, actief waren in het Kamerijkse domkapittel⁷¹⁶. Het is ons echter, zo geloven wij toch, gelukt uit te rekenen hoe

⁷⁰⁹ Zie, voor deze variante schrijfwijzen en voor de feodaal-heerlijke inkadering van de naam: verder, §9.

⁷¹⁰ Om niet te spreken over de andere vijf (minstens), in kerkelijke en literaire middens overbekende, Hugo's die leefden “per ea tempora” (naar de uitdrukking van G. LIENHART, *Annotationes in vitam, & scripta B. P. Hugonis*, in *Sylloge* ..., blz. 291^a).

⁷¹¹ Zie verder, §8.

⁷¹² Zie verder, §9.

⁷¹³ Te vereenzelvigen met een van de andere vier kandidaten? Zie verder, §23.

⁷¹⁴ Zie hoger, §5; zie verder, §23.

⁷¹⁵ Zie verder, §23.

⁷¹⁶ Om nog maar te zwijgen van de iets oudere – dit vanwege hun vermelding in het *Obituarium Cameracense* – geestelijken, en a priori potentiële (maar in de diplomatische bronnen niet traceerbare) domheren (zie hoger, §5), als daar zijn de subdiaken Hugo van Chaus-

de lijsten in kwestie, of toch twee van de drie, al kort na de ingebruikneming (1113/16, met voorkeur voor 1116) van het obituarium opgestart zijn. Daarenboven leverde het beroep op hun Antwerpse ambtgenoot Radward, met een beter gestoffeerde biografie, ons voor de oudste lijst het jaar 1126 (of virtueel nog een paar jaren ervoor) op als *terminus ante quem*. We menen dan ook ruimschoots voldoende argumenten⁷¹⁷ ingebracht te hebben om te kunnen stellen dat we in dat matrikel I de inlagen voor de jaargangen 1116-1124/26 onder ogen hebben, en dat we derhalve mogen opteren voor de lichting van Hugo van "Fosses". Geruststellend is daarenboven dat onze kandidaat, *Hugo S*, als subdiaken – laten we niet vergeten dat bisschoppelijk kapelaan Hugo die wijdingsgraad bezat – midden tussen zijn medekanunniken heeft plaatsgenomen⁷¹⁸: die omstanders uit het middelste compartiment van bedoelde kolom, met name Gerold, Walcher, Walter, Rotbert, Gerard en Airulf (nota bene ook teamgenoten, in strikt dezelfde rangorde, bij hun prestaties als koorzangers⁷¹⁹), waren in 1119-1121/23 vastbenoemde kapittelheren van de Kamerijkse kathedraal⁷²⁰. De vraag blijft evenwel: waar moet die *S* voor staan, welke initiaal heeft Hugo zich hier aangemeten? Onze voorkeur gaat uit naar een toponymische uitleg.

sée/Calseyde en de clericus Hugo van Tavelle, beiden begood in de bisschopsstad zelf (vgl. in dat verband W. GRAUWEN, *Norbert als vredesapostel* ..., blz. 21, die niet uitsluit dat ook domheer Hugo goederen in Kamerijk zelf had aangekocht – hoewel daar geen tastbare indicatie voor bestaat), en de diaken Hugo van Carnières (zie niettemin verder, §10 vn.).

⁷¹⁷ Zie, voor een andere aanzet in dezelfde richting, ook §19.

⁷¹⁸ In een breder perspectief bekeken: aangezien abt Hugo I van Prémontré als koorzanger-subdiaken ooit nauw betrokken was bij de goddelijke diensten in de Kamerijkse kathedraal (zie hierboven), moet het onderzoek naar de inspiratiebron (PL. LEFÈVRE (uitg.), *L'ordinaire de Prémontré d'après des manuscrits du XIIe et du XIIIe siècle*, Leuven, 1941, blz. VI), van de oudste premonstratenzer liturgie, waarvan de codificatie aan een initiatief van diezelfde Hugo wordt toegeschreven (*ibid.*, blz. XVIII; Id., *Prémontré, ses origines, sa première liturgie, les relations de son codex législatif avec Cîteaux, et les chanoines du Saint-Sépulcre de Jérusalem*, in *Anal. Praem.*, dl. XXV, 1949, blz. 100; Id., *La liturgie de Prémontré. Histoire, formulaire, chant et cérémonial*, Leuven, 1957, blz. VI, 5, 7), en van de vroegste 12de-eeuwse koorgezangen (vgl. Id., *La liturgie* ..., blz. 152), dan ook niet ten dele – het was immers groepswork (Id., *L'ordinaire* ..., blz. V-VI) – op deze bisschopszetel toegespitst worden (de suggestie komt van H. Janssens O.Praem.)? Inderdaad, wanneer B. ARDURA, *Prémontrés* ..., 36, deze liturgie karakteriseert als een samenspel van ceremoniële componenten uit de "grandes églises françaises [lees: romanes]" en van "des éléments d'origine germanique", moet de (gemengde) Kamerijkse liturgische traditie, die op dat domein Hugo's background uitmaakte, dan niet bijna onontkoombaar de (partiële) voedingsbodem geweest zijn van de norbertijner liturgie? Er is slechts een maar: hoe sprong Hugo om met de verre echo's uit het kapittel van Fosses met zijn verfijnde liturgische standaard (zie hoger, §1), waar hij tenslotte in opgegroeid was?

⁷¹⁹ Zie matrikel I, rechterkolom.

⁷²⁰ Zie §15 (en ten dele §3).

Een afdoende oplossing verstrekt ook deze administratieve bron uit de Kamerijkse kathedraal, volgens de strenge criteria die we willen hantieren, nog steeds niet. Middelerwijl kunnen we de mysterieuze *Hugo de S[arto?]* of *S[artensis?]* onmogelijk over het hoofd zien als zoekterm.

§7. Signum Hugonis sublevitae

De tastbare resultaten, opgeleverd door de expertise van deze nochtans onvervangbare bronnen, blijven op zich nog steeds onbevredigend. Ons resten dienvolgens alleen maar de Kamerijkse diplomatische teksten uit het eerste kwart van de twaalfde eeuw.

Met het oog op de biografie van Hugo van Fosses zit er niets anders op dan – met in het achterhoofd de daarstraks geregistreerde chronologische parameters van norbertijnse origine en het tot hiertoe aangelegde namenbestand – stuk voor stuk de ongeveer gelijktijdige meldingen van de Kamerijkse Hugo's in de diplomatische bronnen, en voornamelijk in de oorkondelijke getuigenlijsten, op een rij te zetten – achter elk van deze enkelingen kan namelijk de echte Hugo van Fosses schuilgaan –, ze in het voorbijgaan op hun getuigeniswaarde te toetsen en uit de aldus verkregen aanwijzingen een beeld samen te stellen van de ambtstermijn van Hugo van Fosses te Kamerijk.

Als we het overzicht van de subscriptio's beperken tot de tijdsruimte voorafgaand aan de abtswijding van Hugo I⁷²¹ in Prémontré, in 1128⁷²²,

⁷²¹ Zo wordt hij genoemd in de *Gallia christiana* ..., dl. IX, kol. 644, nr. II, art. *B. Hugo I*; en door CH. TAIÉE, *Prémontré* ..., blz. 126, art. *Hugues Ier*.

⁷²² Er heerst in de literatuur, tot vandaag de dag toe, nog enige vaagheid over de opvolging van Norbert door Hugo (de datering van dat evenement wordt herhaaldelijk gecompliceerd door de interactie met Hugo's plaatsvervaarderschap vanaf 1126 (zie verder, §23) en door zijn zogeheten (maar anachronistische: zie verder, §25) benoeming tot abt-generaal van de Orde. Het exacte jaartal van zijn verkiezing tot abt van Prémontré treft men bijvoorbeeld aan bij C. OUDIN, *Hugo Farsitvs* ..., kol. 1263; CH. HUGO, *Sacri et canonici* ..., dl. I, kol. 5; *Gallia christiana* ..., dl. IX, kol. 644; G. LIENHART, *B. Hugo, Fossensis* ..., blz. 289^b; F.-X. DE FELLER, *Hugues de Fosse* ..., blz. 465^b; F. PÉRENNÈS, *Hugues de Fosse* ..., kol. 742; J.-B. L'ÉCUI, *Hugues de Fosse* ..., blz. 136^a (per abus 1228); CH. TAIÉE, *Prémontré* ..., blz. 134 ("chef général de l'ordre"); É. VAN ARENBERGH, *Hugues de Fosses* ..., kol. 665 ("chef et général de tout l'ordre"); U. BERLIÈRE, *Monasticon belge*, dl. I-2, Maredsous, 1897 (Luik, 1961²), blz. 394 ("sur la fin de 1128"); L. GOOVAERTS, *Hugues de Fosse* ..., blz. 400^b; J. CRÉPIN, *Notice* ..., blz. 466; H. LAMY, *Vie* ..., 1909, blz. 98 of blz. 51; Id., *Vie* ..., 1925, blz. 64; E. CHARDAVOINE, *B. Hugues de Fosses* ..., blz. 832^a; A. ŽAK, *Der selige Hugo* ..., blz. 7 (vgl. Id., *Epochen* ..., blz. 197: "1128, Sommer"); K. HOFMANN, *Hugo v. Fosse(s)*, kol. 180 of kol. 514 ("Generalabt"); A. VAN DEN HURK, *De*

komen achtereenvolgens aan bod⁷²³ de privilegiebrieven⁷²⁴ van de bisschoppen Manas, Odo en Burchard van Kamerijk: Manas van Eu-Soissons (1095/96-1103)⁷²⁵, een van de hoofdrolspelers van de Kamerijkse investituurstrijd op zijn hoogtepunt, voorheen aartsdiaken van Reims en nadien nog bisschop van Soissons; Odo van Orléans (1105-1113)⁷²⁶, tevooren scholaster van Toul en van Doornik en abt van Sint-Maarten in laatstgenoemde stad, gevierd theoloog en filosoof; Burchard of Borchard van

zalige Hugo ..., blz. 237; J. DUBOIS, *Hugues (Bienheureux) ...*, kol. 1025; N. BACKMUND, *Hugh of Fosse ...*, blz. 191^a; W. GRAUWEN, *Hugo van Fosses ...*, kol. 415; S.-G. COUNESON, *Les saints ...*, blz. 108, nr. 4; J. DELANEY, *Hugh of Fosses ...*, blz. 292^{a-b} ("superior general"); G. STRAUCH en I. PICHLER, *St. Hugo von Fosses ...*, blz. 7*; O. WIMMER en H. MELTZER, *Hugo von Fosses ...*, blz. 381^a ("Generalabt"); W. GRAUWEN, *Hugues de Fosses ...*, blz. 229^b; B. ARDURA, *Abbayes ...*, blz. 24 (1228); ID., *Prémontrés ...*, blz. 49; L. HORSTKÖTTER, *Hugo v. Fosse(s) ...*, kol. 309 ("Nachfolger"); B. ARDURA, *Prémontrés*, in *Dictionnaire encyclopédique du moyen âge*, dl. II, Cambridge e.a., 1997, blz. 1251^b; T. HANDGRÄTINGER, *Hugo ...*, blz. 20; S. VAN DER LINDEN, *Hugo van Fosses ...*, blz. 404^a ("superieur-generaal van de orde"; al abt sinds 1126); D. DE CLERCK en G. WOLF, *Sel. Hugo von Fosses ...*, blz. 37^b ("der ... erste Generalabt der Prämonstratenser").

Het jaartal 1129 wordt aangestipt door de [*Sigeberti Gemblacensis chronicae*] *Continuatio Praemonstratensis*, uitg. L. BETHMANN, in *M.G.H., SS.*, dl. VI, Hannover 1844, blz. 450, l. 14-17; en door de *Series abbatum Praemonstratensium*, uitg. W. ARNDT, in *M.G.H., SS.*, dl. XIII, Hannover, 1881, blz. 391 (*Catalogus abbatum Praemonstratensis ecclesiae*, uitg. HAGIOGRAPHI BOLLANDIANI, in *Catalogus codicum hagiographicorum bibliothecae regiae Bruxellensis*, dl. I-1, Brussel, 1886, blz. 602). Vgl. aldus A. LE MIRE, *Ordinis ...*, blz. 76; M. DU PRÉ, *Annales ...*, blz. 5; M. MERZ, *Norbertus ...*, blz. 129; C. OUDIN, *Hugo Farsitvs ...*, kol. 1263; G. RICHOU, *Essai sur la vie claustrale & l'administration intérieure dans l'ordre et l'abbaye de Prémontré au XIIe et au XIIIe siècle*, in *Positions des thèses soutenues par les élèves <de l'> École nationale des chartes*, Parijs, 1875, blz. 27; G. VAN DEN ELSSEN, *Beknopte levensgeschiedenis ...*, blz. 234; [F.] WURM, *Prämonstratenserorden*, in *Kirchenlexikon*, dl. X, Freiburg im Breisgau, 1897², kol. 268; M. HEIMBUCHER, *Die Orden ...*, dl. I, blz. 438; S. DINO, *La spiritualità ...*, blz. 209.

H. DECKERS, *Die geschichtlichen ...*, blz. 253, verkiest het jaar 1127; het jaartal 1131 wordt genoteerd door L. RIVIÈRE en M.-H. SIGAUT, *Saint Norbert, prince, vagabond, archevêque, apôtre*, Parijs, 1982, blz. 30. Voor de variant 1125/26: zie verder, §23.

⁷²³ Vóór het jaar 1100 (E. VAN MINGROOT, *De bisschoppelijk kanselarij ...*, dl. IV, blz. 19*, art. Hugo) komt geen enkele gewone domkanunnik, Hugo genaamd, voor in de Kamerijkse bisschopsoorkonden (wel een koordeken: zie §8 vn.).

⁷²⁴ De datering van de documenten en de volgorde van de stukken uit eenzelfde jaar worden opgegeven in E. VAN MINGROOT, *Liste ...*, blz. 13-55, en verantwoord in ID., *De bisschoppelijke kanselarij ...*, dl. II, Leuven, 1969, en in ID., *Indicium ...*, blz. 139-205.

⁷²⁵ ID., *Manassès d'Eu-Soissons, évêque de Cambrai, ensuite de Soissons*, in *Nouvelle biographie nationale*, dl. III, Brussel, 1994, blz. 247-254; ID., *Een decennium ...*, blz. 719.

⁷²⁶ C.-J. DESTOMBES, *Le bienheureux Odon, évêque de Cambrai, in Les vies des saints et des personnes d'une éminente piété des diocèses de Cambrai et d'Arras*, dl. I, Rijsel, 1887³, blz. 308-317; H. PLATELLE, *Odon, évêque de Cambrai*, in *Catholicisme, hier, aujourd'hui, demain*, dl. IX, Parijs, 1980, kol. 1495-1496; M. GERWING, *O. (Odoardus) v. Cambrai*, in *Lexikon des Mittelalters*, dl. VI, München-Zürich, 1993 (Stuttgart, 1999)², kol. 1138, nr. 10. Zie verder, §11.

Aken (1116-1130)⁷²⁷, voormalig hofkapelaan en zaakgelastigde van rooms-koning en latere keizer Hendrik V (1105/06-1111-1125)⁷²⁸ en ex-kanunnik van het Onze-Lieve-Vrouwakapittel te Aken.

Het pre-norbertijnse tijdperk in het leven van Hugo liep trouwens slechts tot 1121 of 1123 of, op zijn allerbreedst genomen, hoogstens tot in 1126⁷²⁹. De jaren tussen 1121 en 1126 moeten echter mee bestudeerd worden, aangezien ze de kernperiode van ons onderzoeksveld betreffen. Voor alle zekerheid moeten we zelfs nog even verder gaan, al was het maar om het effect van Hugo's verdwijnen op de Kamerijkse getuigenlijsten te constateren, en met terugwerkende kracht de draagwijdte van de enkel- of meervoudige signatuur op naam van "Hugo" te evalueren.

Vooraf moet echter nog het prosopografisch terrein afgebakend worden waarbinnen we op zoek gaan in die collectie. Bij A. Le Glay en E. Berteaux⁷³⁰ is er voor het kathedrale Onze-Lieve-Vrouwakapittel sprake van een organiek kader van vijftig kanunniken, terwijl H. Fisquet⁷³¹ het heeft over eenenvijftig "effectieve" prebenden. Wel gaan zij in de drie gevallen uit van de nieuwetijdse organisatie⁷³². Deze moet echter wel aanknopen bij de hoogmiddeleeuwse getalsterkte⁷³³: uit de periode van kort voor en na 1119 zijn, op grond van de instrumentaire getuigenlijsten (een

⁷²⁷ E. VAN MINGROOT, *Burchard van Aken ...*, kol. 197-218; vgl. M. CHARTIER, *Burchard, évêque de Cambrai ...*, kol. 1230-1231, nr. 7; W. KAEMMERER, *Burchard, Bischof von Cambrai*, in *Neue deutsche Biographie*, dl. III, Berlin, 1957, blz. 24^b-25^a; E. VAN MINGROOT, *B[urchard], B[ischoff] v. Cambrai*, in *Lexikon des Mittelalters*, dl. II, München-Zürich, 1983 (1999²), kol. 943, nr. 7. Zie verder, §11 en §15.

⁷²⁸ M. ROSS, *Rulers and Governments of the World*, dl. I, Londen-New York, 1978, blz. 263, art. *Heinrich V* (1105-1125); J. MORBY, *Dynasties of the World. A Chronological and Genealogical Handbook*, Oxford, 2002, blz. 122, art. *Henry V* (1105-1125). Zie verder, §11.

⁷²⁹ Voor elk van die jaartallen: zie verder, §23.

⁷³⁰ A. LE GLAY, *Recherches ...*, blz. 117; E. BERTEAUX, *Étude ...*, dl. I, blz. 398.

⁷³¹ H. FISQUET, *La France pontificale. Métropole de Cambrai. Cambrai*, Parijs, [1869], blz. 65.

⁷³² J. BECQUET, *Abbayes ...*, dl. XV, blz. 19, art. *Cambrai. Chapitre métropolitain Notre-Dame*, registreert 42 kanunniken tegenaan 1789; E. BOULY, *Dictionnaire historique ...*, blz. 64^b, art. *Chapitre (de Cambrai)*, heeft het, voor de 18de eeuw, over 50 prebenden, waarvan er slechts 43 bestaaf waren.

⁷³³ Ter vergelijking: J.-L. KUPPER, *Liège ...*, blz. 314-315: het domkapittel van Luik omvatte eind 12de eeuw 60 kanonikaten; B.-M. TOCK, *Les chartes promulguées par le chapitre cathédral d'Arras au XIIe siècle*, in *Revue Mabillon*, dl. LXIII, 1991, blz. 51: het domkapittel van Atrecht telde al omstreeks 1025 40 kanunniken; J. PYCKE, *Le chapitre cathédral Notre-Dame de Tournai de la fin du XIe à la fin du XIIIe siècle. Son organisation, sa vie, ses membres*, Ottignies e.a., 1986, blz. 98: het domkapittel van Doornik bestond tot 1170 uit 30 kanunniken (beide laatste diocesen waren afgesplitst, onderscheidenlijk uit Kamerijk-Atrecht en Noyon-Doornik).

honderdtal⁷³⁴ voor het episcopaat van Burchard van Aken), inderdaad de namen overgeleverd van om en bij de vijftig titularissen⁷³⁵ die tegelijkertijd provenier waren in de Kamerijkse kathedraal⁷³⁶.

– 1100 (domkapittel Kamerijk)⁷³⁷: *Hugo*⁷³⁸ *canonicus*⁷³⁹

Deze eerste, alleenstaande vermelding van een Kamerijkse koorheer met de voornaam Hugo is in principe niet van toepassing op Hugo van Fosses, omdat ze nogal lastig te rijmen valt⁷⁴⁰ met diens recente “professie” in het Sint-Foillaanskapittel aldaar. Ook in het raam van de curie van de oorkondende bisschop Manas, kan ze in zijn geval amper in rekening gebracht worden. Men staat hier immers net voor de woelige eindperiode van dat episcopaat (1101-1103), met ’s bisschops vlucht naar Reims, zijn aftreden en overplaatsing naar Soissons⁷⁴¹. In deze jaren raakte het Kamerijkse domkapittel compleet ontvrikt door het naasten bestaan van een gregoriaanse en een

⁷³⁴ Zie E. VAN MINGROOT, *Liste ...*, blz. 41-55.

⁷³⁵ Vgl. ID., *De bisschoppelijke kanselarij ...*, dl. IV, blz. 5*-12*, 18*-20* (zie verder, §10 en §15).

⁷³⁶ Ter vergelijking: het organogram van het aloude koninklijke, later bisschoppelijke Sint-Gorikskapittel te Kamerijk (zie verder, §24) voorzag sedert de 11de eeuw eveneens 50 leden (*Gesta pontificum Cameracensium*, uitg. L. BETHMANN, in *M.G.H.*, SS., dl. VII, Hannover, 1846, blz. 456, kap. II/4, l. 49; M. KOYEN, *Kapittels ...*, blz. 214-215, nr. 30, art. *Kamerijk. St. Géry*; CH. MÉRIAUX, *Les communautés ...*, blz. 275, nr. 21, art. *Cambrai, Saint-Médard/Saint-Géry*). In de 13de eeuw telde het kapittel nog steeds 48 kanunniken van eerste categorie (A. DERVILLE, *Les chapelains de Saint-Géry de Cambrai au XIVe siècle*, in *Le moyen âge*, dl. XCV, 1989, blz. 257).

⁷³⁷ E. VAN MINGROOT, *Liste ...*, 5.15 (deze manier van nummeren stemt overeen met deze van de op stapel staande editie van de Kamerijkse bisschopsoorkonden uit het eerste kwart van de 12de eeuw: zie hoger, §3); *Thesaurus diplomaticus*, W 03546, D 03841; A.R.T.E.M. (zie *La diplomatie française du haut moyen âge. Inventaire des chartes originales antérieures à 1121 conservées en France*, dln. I-II, Turnhout, 2001), 434.

⁷³⁸ De genitiefvormen van de subscriptio werden gemakshalve in de nominatief overgezet. Het wordt telkens aangegeven wanneer de naam uit de narratio of dispositio gehaald werd.

⁷³⁹ Deze term betekent in onderhavig overzicht – tenzij anders vermeld – aldoor “kanunnik van het kathedrale O.-L.-Vrouwkapittel te Kamerijk”: dat is zonder al te veel problemen contextueel af te leiden uit de ordening van de subscriptio (en het aansluiten van de kanunniken bij de signaturen van hun eigen – kathedrale – proost, deken, cantor of thesaurier), en uit de (reeds geregistreerde: E. VAN MINGROOT, *De bisschoppelijke kanselarij ...*, dl. IV, blz. 18*-20*, bijlage V: *Lijst der domheren*) namen van de ten tonele gevoerde collega’s-domheren van de (drie) Hugo’s.

⁷⁴⁰ De mogelijkheid van het cumuleren, door Hugo van Fosses, van beneficië te Fosses en Kamerijk, wordt verder (§10 en §18) nog nader gecheckt.

⁷⁴¹ E. VAN MINGROOT, *Manassès d’Eu-Soissons*, blz. 250^b-251^b; vgl. A. CAUCHIE, *La querelle des investitures dans les diocèses de Liège et de Cambrai*, dl. II, Leuven, 1891, blz. 154-155, 195.

keizerlijke fractie⁷⁴², om pas onder de volgende bisschop langzamerhand gereorganiseerd te worden: continuïteit kan in dat opzicht dus nauwelijks gewaarborgd worden. Toch moest deze losse melding ingeschakeld worden in het oorkondelijke namenbestand.

- 1108 (abdij Mont-Saint-Quentin)⁷⁴³: *Hugo clericus noster de Morceis* Afgaande op de "titulatuur"⁷⁴⁴, hebben we in de dispositio van deze oorkonde te maken met een kapelaan van bisschop Odo, die daarnemens *persona* en/of bedienaar⁷⁴⁵ van het altaar van Morchies⁷⁴⁶ bleek te zijn. Gezien het bisschoppelijk kapelanaat in Kamerijk, zoals uitgelegd werd, het kanonikaat in het domkapittel impliceerde, gaat het hoogstwaarschijnlijk om dezelfde geestelijke die we voortaan in het Onze-Lieve-Vrouwekapittel op de voorgrond zullen zien treden⁷⁴⁷.
- 1110 (abdij Ename)⁷⁴⁸: *Hugo Cameracensis canonicus*
Een kanunnik Hugo komt voor bij de Kamerijkse geestelijken die bisschop Odo te Pamele-Oudenaarde bijstonden toen hij er aan de Schelde, op de grens met het bisdom Doonik, een nieuwe parochie met bidplaats stichtte⁷⁴⁹. Weliswaar was zulke assisterende karwei weggelegd voor een bisschoppelijk "secretaris", maar dat moet deze keer allicht de hier eveneens genoemde Mazelijn⁷⁵⁰ geweest zijn, of in tweede instantie Hugo [III] van Morchies. Gelet op het feit dat bij deze gelegenheid de octrooibrief door de begunstigden zelf werd opgemaakt⁷⁵¹, en er dus louter een controlerende rol restte voor de, blijkbaar nog steeds gedesorganiseerde, bisschoppelijke administratie, kan de Kamerijkse kanunnik-ondertekenaar ook Hugo [II] Abbas⁷⁵² geweest zijn⁷⁵³.

⁷⁴² E. VAN MINGROOT, *Een decennium* ..., blz. 724-741.

⁷⁴³ ID., *Liste* ..., 6.09/6.10 (chirograaf); *Thesaurus diplomaticus*, W 03850, W 12887, D 04156; *A.R.T.E.M.*, 450.

⁷⁴⁴ Zie verder, §9.

⁷⁴⁵ J.-M. DUVOSQUEL, *Les chartes* ..., blz. 156, vn. 51.

⁷⁴⁶ Zie afb. 6, l. 7-8. Voor de plaatsnaam: zie verder, §9.

⁷⁴⁷ Zie verder, §9.

⁷⁴⁸ E. VAN MINGROOT, *Liste* ..., 6.21; *Thesaurus diplomaticus*, W 00854, D 01103; diplomatische studie: E. VAN MINGROOT, *Woord en wederwoord over de oprichtingsakte van de parochie Pamele (1110)*, in *Gedenkboek 750 jaar Pamelekerk Oudenaarde, 1235-1985*, Oudenaarde, 1985, blz. 9-24.

⁷⁴⁹ M. HOEBEKE, *De stichting van de parochie Pamele*, *ibid.*, blz. 29.

⁷⁵⁰ Zie hoger, §3.

⁷⁵¹ E. VAN MINGROOT, *Woord en wederwoord* ..., blz. 13-14 (redactie in de abdij van Ename).

⁷⁵² Zie verder, §8.

⁷⁵³ In die richting tendeert de opgave, door E. VAN MINGROOT, *Woord en wederwoord* ..., blz. 17, van de ambtsdata van deze in Pamele ingezette Hugo (1100-1126).

ad cambā radulfi. articulary in mallo. Ema-
 us dēd' nob' tū arabilem i loco q' dr' calcois.
 Lamyu' monac' dēd' nob' altare de derheny.
 Runaldus z Alard' arch' z Robt' filij ei' acq-
 fuer' nob' libe' tūmā de bekend. Albo' p'p'ie
 dēd' nob' tū arabile z partē suā duon' p'p'ie
 inbass'. Hugo cl'ic' dēd' nob' singlis anis. x. s.
 z fulco fr' ei' p'p'ie soli de altari de morcheu. Walterus bulgōl' z Emma
 suā p'p'ie altari uxo ei' z fili' ei' Guetibold' aduocat' dederunt nob'
 dimidiā partē alodij z alia dimidiā a clarenbaldo
 infontanis tenen'. Valduyn' diacon' dēd' nob' al-
 tare de cum. Adelulfus miles z manbodo deder-
 nob' optimū alodiū in tūmancort z auefner. Odo
 miles dēd' nob' p'p'ie alodij sui apud loemias. Sam-
 s' p'p'ie acq'siuit nob' altare de derpines. Daniel' al-
 leo saluo dēd' nob' altare de seboz. Vualter' an-
 gl' dēd' nob' duos curiales soluēt' q'cuor' sol' d'villan-
 uico gerlonis z x. den'. Ansell' archid'. dēd' nob'
 altare de bermeraig. Otto impator dedit nob' de
 cūmā monete z thelong. z matherā aduoc' mōs
 p'p'ie richmo z Tielende uxo ei' z filijs eay. habē-
 u' alodiū i maionis vualdo z mtenrach. Gual-
 cher' arch' b'acten'. dēd' nob' altare de mallun.
 Hugo diacon' dedit nob' tū iuxta caruēt' z
 dimidiā mediam molitūm q' puenit de cāba radulfi. Heribald' de-
 apud ansecul. dēd' nob'. ii. hospites in bolengā z curiali' dimi-
 diū n'r' pōtes. z iacuto mōcello capū unū. z bo-

Afb. 6. Benefactorum series Cameracensis ecclesiae, f° 118 v°.

Cliché: Bibliothèque nationale de France (Paris), Manuscrits latins, nr. 10968.

- 1110 (Sint-Amaatskapittel⁷⁵⁴ Dowaai)⁷⁵⁵: *Hugo canonicus*
- 1110 (abdij Hautmont)⁷⁵⁶: *Hugo canonicus*
- 1110 (Sinte-Waltrudisabdij Bergen)⁷⁵⁷: *Hugo canonicus*
- 1110 (abdij Lobbes)⁷⁵⁸: *Hugo canonicus*
- 1110 (kapittel Zinnik)⁷⁵⁹: *Hugo canonicus*
- 1111 (abdij Anchin)⁷⁶⁰: *Hugo canonicus Sancti Gaugerici*

Een zekere Hugo krijgt hier, samen met negen van zijn confraters uit de kathedraal⁷⁶¹, een kanonikaat in het Kamerijkse Sint-Gorikskapittel⁷⁶² toegekend. Klaarblijkelijk staan we thans voor een geval van cumul⁷⁶³, doch het ontgaat ons wie deze beneficiant was⁷⁶⁴; Hugo S. is, naast de twee homologe kanunniken, een van de gegadigden. Maar doordat de aanhorigheid van deze *Gaugericiani* bij het domkapittel niet voor alle genomineerden blijkt te gelden, blijft ook de kans bestaan dat deze Hugo van Sint-Gorik volkomen buiten ons gezichtsveld valt.

- 1111 (domkapittel Kamerijk)⁷⁶⁵: *Hugo acolitus*

In een van die zeldzame – wat betreft het domkapittel – nader gespecificeerde getuigenlijsten, komt nu een Hugo voor die de hoogste van de vier kleine orden had bereikt. Belangwekkend is daarbij te weten dat het archiefstuk betrekking heeft op het altaar van Morchies, dat de reeds genoemde Hugo van Morchies – die als bisschoppelijk kapelaan⁷⁶⁶ al tot het subdiakenaat was toegelaten geweest – hier dus

⁷⁵⁴ De patroonsnaam van de bedoelde instelling wordt alleen daar toegevoegd waar verwarring kan optreden.

⁷⁵⁵ E. VAN MINGROOT, *Liste ...*, 6.24; *Thesaurus diplomaticus*, W 03852, D 04158; *A.R.T.E.M.*, 454.

⁷⁵⁶ E. VAN MINGROOT, *Liste ...*, 6.26; *Thesaurus diplomaticus*, W 02945, D 03221.

⁷⁵⁷ E. VAN MINGROOT, *Liste ...*, 6.28; *Thesaurus diplomaticus*, W 04905, D 04956.

⁷⁵⁸ E. VAN MINGROOT, *Liste ...*, 6.29; *Thesaurus diplomaticus*, W 11491.

⁷⁵⁹ E. VAN MINGROOT, *Liste ...*, 6.30; *Thesaurus diplomaticus*, W 04632, D 04846.

⁷⁶⁰ E. VAN MINGROOT, *Liste ...*, 6.32; *Thesaurus diplomaticus*, W 03856[-b], D 04162; *A.R.T.E.M.*, 461.

⁷⁶¹ Zie hierna: 7.04 (1116). De getuigen in kwestie worden daarentegen niet vermeld in een ander charter met dezelfde destinataris, inhoud en datum (E. VAN MINGROOT, *Liste ...*, 6.31).

⁷⁶² L. COTTINEAU, *Répertoire ...*, dl. I, blz. 570^b-571^a, art. *Cambrai, St-Géry*; J. BECQUET, *Abbayes ...*, dl. XV, blz. 21, art. *Cambrai. Chapitre Saint-Géry*.

⁷⁶³ Ook op het niveau van de dignitarissen van O.-L.-Vrouw en Sint-Goriks bestond er menigmaal overlapping (J.-P. GERZAGUET, *Les chartes ...*, blz. 93-94, nr. 5; E. VAN MINGROOT, *Les chartes ...*, blz. 378-379, nr. 3.31^{bis}, a° 1090).

⁷⁶⁴ Zie verder, §10 vn. en vooral §24.

⁷⁶⁵ E. VAN MINGROOT, *Liste ...*, 6.35; *Thesaurus diplomaticus*, W 03854, D 04160; *A.R.T.E.M.*, 4805.

⁷⁶⁶ Zie verder, §9.

normaal gesproken zelf niet als getuige kon aantreden⁷⁶⁷, en anderzijds dat Odo sinds kort in zijn bisschopsstad was komen resideren⁷⁶⁸ en de werking van het kapittel zich bijgevolg aan het normaliseren⁷⁶⁹ was. Verderop zal moeten afgewogen worden wie deze neofiet dan wel was.

⁷⁶⁷ We gaan er immers van uit dat, in een normaal werkend rechtssysteem, de getuigen andere personen moesten zijn dan de steller (natuurlijk- of rechtspersoon) van de juridische handeling. In het besef dat deze onze stellingname op het eerste gezicht niet van enige anachronistische inslag kan vrijgeleitet worden, moet prompt toegegeven worden dat zulks in de toenmalige Kamerijkse getuigenlijsten inderdaad wel eens anders kon uitvallen: doch in die gevallen betrof het telkenmale ofwel prominente leken van hoogadellijken huize, ofwel geestelijke hoogwaardigheidsbekleders (bv. de bisschop zelf, de hoogste domdignitarissen, de aartsdiakens) die amtsshalve niet uit de curiale subscriptio konden geweerd worden. Wat echter het geval aangaat van de gewone Kamerijkse getuige die terzelfdertijd participeerde in de geoorkonde rechtshandeling – B.-M. TOCK, *Scribes* ..., blz. 191-304 (*Souscriptions et souscripteurs*), heeft het alleen over ondertekeningen door de oorkonder-steller en door derden –, moet ons inziens de vaststelling dat precies in deze periode de Kamerijkse bisschop-oorkonder eender welke gecharterde rechtshandeling exclusief tot zich trok als steller (J.-M. DUVOSQUEL, *Les chartes* ..., blz. 162-163), en daardoor de eventuele medeschener buiten spel zette (én als geassocieerde steller én als controlerende getuige) de doorslag geven – al was het maar e contrario.

Met dergelijk scenario op het oog kan men, mutatis mutandis, nog te rade gaan bij de sigillografie. Inderdaad, in de bestudeerde periode werd bij het zegelgebruik al evenzeer een wezenlijk onderscheid gemaakt tussen enerzijds de oorkonder-steller, die als enige de eigen-rechtige oorkonde bezegelde en waarmede, en anderzijds de ommestaande (en desgevallend van rechtswege geïnteresseerde) getuigen. Deze laatsten zullen pas in de 13de eeuw het stuk al meezegeleld mogen attesteren en goedkeuren: zie E. VAN MINGROOT, *Chronologie, zegelkunde, heraldiek, metrologie* [collegedictaat], Leuven, 1979, blz. Z 2; vgl. zijdelings E. STRUBBE, *Sfragistiek (zegelkunde)*, in *Historische W. P. encyclopedie*, Amsterdam-Brussel, 1957, blz. 48 (het moet gezegd dat de handboeken voor middeleeuwse zegelkunde, bij het omschrijven van de zegelfuncties, niet expliciet het onderscheid maken tussen bezegelen en meezegeleld; vgl. Y. METMAN, *Sigillographie et marques postales*, in *L'histoire et ses méthodes*, Parijs, 1961, blz. 393: "claire, affirmer la propriété, authentifier un acte"). Ook de 12de-eeuwse bisschop van Kamerijk kon, ofschoon hij onbetwistbaar de "capacité sigillaire" bezat, in andermans oorkonde als gewone getuige signeren; als hij al, op verzoek, een oorkonde van een lagere instantie bezegelde, dan was dat om dat geschrift een grotere bewijskracht te bezorgen en het zodoende op het niveau van de door hemzelf geacteerd charters te tillen. Alhoewel de vergelijking tussen de draagwijdte van, respectievelijk, oorkondelijke getuigenverklaring en zegelkundig waarmede niet helemaal opgaat, bewijst ze toch dat vanouds het juridisch onderscheid tussen de betrokken (handelende versus getuigende/geïnteresseerde) partijen werkelijk als dusdanig werd gevoeld en dat voor beide eertijds een andere rol weggelegd was in het oorkondelijk bedrijf.

⁷⁶⁸ Zie verder, §11.

⁷⁶⁹ Die gewijzigde constellatie wordt, van diplomatisch standpunt, treffend geïllustreerd door de destijds opzienbarende opname van het keizerlijk regeringsjaar in de datatio van deze en volgende oorkonde voor het domkapittel (E. VAN MINGROOT, "Regni vero Heinrici regis anno ...". *Politieke dateringen in de oorkonden van de bisschoppen van Kamerijk (1031-1112)*, in *In de voetsporen van Jacob van Maerlant. Liber amicorum Raf De Keyser. Verzameling opstellen over middeleeuwse geschiedenis en geschiedenisdidactic*, Leuven, 2002, blz. 174). Zie verder, §11.

- 1111 (idem)⁷⁷⁰: *Hugo canonicus*; *Hugo [canonicus]*
 Als laatste opgenomen in een serie van (zes) onbetitelde domheren⁷⁷¹, zou de tweede Hugo andermaal de zo-even aangehaalde acoliet kunnen zijn.
- 1111 (Heilig-Grafabdij Kamerijk)⁷⁷²: *Hugo canonicus*
 Deze kanunnik Hugo staat deze keer afgetekend los van de bisschoppelijke kapelaans: Hugo van Fosses maakt dus normaliter – gesteld dat hij toen al *clericus episcopi* aan de Kamerijkse curie was⁷⁷³ – geen kans (evenmin als Hugo van Morchies).
- 1112 (abdij Corbie)⁷⁷⁴: *Hugo canonicus*; *Hugo canonicus*⁷⁷⁵
- 1113 (abdij Liessies)⁷⁷⁶: *Hugo canonicus*
 Het heeft er bij deze gelegenheid, als men de prosopografische scène meetelt, alle schijn van dat ten aanzien van deze ondertekenaar – zoals aangekondigd, gebeurlijk tevens domheer – zijn beneficium in Sint-Goriks bedoeld wordt.
- 1113 (abdij Saint-Denis-en-France)⁷⁷⁷: *Hugo canonicus*
- 1116 (abdij Anchin)⁷⁷⁸: *Hugo canonicus Sancti Gaugerici*
 Alweder in een charter voor de abdij van Anchin, neergeschreven door de ter discussie staande scriptor BurA, komt, om een niet onmiddellijk waarneembare reden, een stevige, zevenkoppige delegatie uit Sint-Goriks getuigen⁷⁷⁹. Daaronder wordt weer ene Hugo genoemd: gaat het om de bereids in 1111 en 1113 vernoemde Kamerijkse kanunnik?
- 1117 (abdij Anchin en abdij Geraardsbergen)⁷⁸⁰: *Hugo canonicus*⁷⁸¹

⁷⁷⁰ E. VAN MINGROOT, *Liste ...*, 6.36; *Thesaurus diplomaticus*, W 03359, D 03649; *A.R.T.E.M.*, 458. Vgl. E. VAN MINGROOT, “*Regni vero ...*”, *loc. cit.*

⁷⁷¹ Hij werd trouwens, met domcantor en -thesaurier (zie §5) en de andere vijf minoren, bijgeschreven in aansluiting op een eerste contingent domheren.

⁷⁷² E. VAN MINGROOT, *Liste ...*, 6.37; *Thesaurus diplomaticus*, W 12443.

⁷⁷³ Vgl. evenwel verder, §11.

⁷⁷⁴ E. VAN MINGROOT, *Liste ...*, 6.40; *Thesaurus diplomaticus*, W 03668, D 03965.

⁷⁷⁵ We noteren dat er ook een domkanunnik Hugo als getuige genoemd wordt in een oorkonde van domproost Erlebold [II: zie verder, §10 en §15], daterend uit 1112, 2 juli/1113, 19 juni (*Thesaurus diplomaticus*, W 10401, D 04165, verkeerdelijk a° 1108; *A.R.T.E.M.*, 466, a° 1112).

⁷⁷⁶ E. VAN MINGROOT, *Liste ...*, 6.50; *Thesaurus diplomaticus*, W 07343, D 05735.

⁷⁷⁷ E. VAN MINGROOT, *Liste ...*, 6.51; *Thesaurus diplomaticus*, W 04643.

⁷⁷⁸ E. VAN MINGROOT, *Liste ...*, 7.04; *Thesaurus diplomaticus*, W 03862, D 04168; *A.R.T.E.M.*, 475. Over de diplomatische echtheid van het stuk: zie hoger, §3 vn.

⁷⁷⁹ Vgl. J.-P. GERZAGUET, *Les chartes ...*, blz. 134: waaronder “Hugues, Ursion et Gui” (zie hierboven: 6.32, a° 1111).

⁷⁸⁰ E. VAN MINGROOT, *Liste ...*, 7.07; *Thesaurus diplomaticus*, W 10394; repr.: L. VAN DURME, *De Sint-Pietersabdij van Dikkelvenne (ca. 734(?)–1096)*, in *Naamkunde*, dl. XX, 1988, blz. 96; diplomatische studie: E. VAN MINGROOT, *Een keerpunt ...*, blz. 241–247 (repr.: blz. 242).

⁷⁸¹ *Ibid.*, blz. 244^a, art. Hugo “I” (1100–1126).

- 1117 (domkapittel Kamerijk)⁷⁸²: *Hugo canonicus*
- 1117 (abdij Saint-Denis-en-Broqueroie)⁷⁸³: *Hugo canonicus*
- 1117 (abdij Nijvel)⁷⁸⁴: *Hugo canonicus*
- 1117 (Sint-Lazaarsleprozerie Kamerijk)⁷⁸⁵: *Hugo canonicus noster*; *Hugo canonicus*

De eerste domheer, belanghebbende bij de dispositio, was blijkbaar een geboren Kamerijker (dus, naar ons gevoelen, gegarandeerd niet⁷⁸⁶ Hugo van Fosses), bezitter van een gruitrecht en graancijs in de stad⁷⁸⁷. De tweede ("per definitie" iemand anders)⁷⁸⁸ wordt in de subscriptio⁷⁸⁹ afgescheiden van de kapelaans – dat kan dus ook niet de gezochte Hugo geweest zijn – en van de *pueri*⁷⁹⁰ of getonsu-reerden⁷⁹¹.

⁷⁸² E. VAN MINGROOT, *Liste ...*, 7.09; *Thesaurus diplomaticus*, W 03916, D 04223; *A.R.T.E.M.*, 479.

⁷⁸³ E. VAN MINGROOT, *Liste ...*, 7.11; *Thesaurus diplomaticus*, W 02986, D 03263.

⁷⁸⁴ E. VAN MINGROOT, *Liste ...*, 7.14; *Thesaurus diplomaticus*, W 04621, D 04835.

⁷⁸⁵ E. VAN MINGROOT, *Liste ...*, 7.15; *Thesaurus diplomaticus*, W 11533.

⁷⁸⁶ Vgl. hoger, §1; zie verder, §10.

⁷⁸⁷ Zie verder, §8.

⁷⁸⁸ Zie hiervoor: 6.35; zie hierna: 7.47. Vgl. overigens volgende oorkonde.

⁷⁸⁹ De, in de interventio gebruikte, overkoepelende uitdrukking "consilio clericorum nostrorum", is in dit geval een stereotiepe kanselarijformule (E. VAN MINGROOT, *De bisschoppelijke kanselarij ...*, dl. III, *Het formulier der oorkonden van Burchard*, blz. 845-846, 869), die niets vertelt over wijdingsgraad of curiale functie (vgl. verder, §9 vn.) van de betrokkenen: dat wordt nog extra geïllustreerd door de afwijkende formulering van de gehiërarchiseerde subscriptio, waarin een drietal bisschoppelijke kapelaans opgenomen zijn.

⁷⁹⁰ Benaming van "clerici in minoribus" (A. BLAISE, *Lexicon ...*, blz. 751a, s.v. *puer*, nr. 4; J.-F. NIERMEYER en C. VAN DE KIEFT, *Mediae latinitatis ...*, blz. 870^b, art. *puer*, nr. 9; vgl. P. DEMOUY, *Les pueri chori de Notre-Dame de Reims. Contribution à l'histoire des clergeons au moyen âge*, in *Le clerc séculier au moyen âge*, Parijs, 1993, blz. 137, 139: "pueri canonici", "enfants-chanoines"; blz. 144: "clercs tonsurés") en tegelijk leeftijds-aanduiding (E. EYBEN, *De jonge Romein ...*, blz. 31-32; A. HOFMEISTER, *Puer ...*, blz. 296, 304: meer in het algemeen, tot 21 of zelfs 28 jaar; vgl. evenwel hoger, §2 vn.). Vgl. *Thesaurus diplomaticus*, D 05451, W 05156 (1133, bisschop van Kamerijk), waar de "pueri" (exorcisten, lectoren, kerkportiers, koorknapen; of gewoonweg getonsu-reerden?) los van en nog na de acolieten, vermeld worden.

⁷⁹¹ Ter wille van de volledigheid: onder hen wordt een Hugotus (E. VAN MINGROOT, *De bisschoppelijke kanselarij ...*, dl. IV, blz. 19*, art. *Hugoot*: 1117-1119; zie insgelijks 7.26) genoemd. Hoewel het om een hypocoristische vorm van de naam Hugo zou kunnen gaan (A. DAUZAT, *Dictionnaire étymologique des noms de famille et prénoms de France*, Parijs, 1951, blz. 333^b, art. *Hugues*, rubr. 2: *Hugot*; PH. LAGNEAU en J. ARBU-LEAU, *Dictionnaire ...*, blz. 359^b, art. *Hugot*; M.-TH. MORLET, *Dictionnaire étymologique des noms de famille*, Parijs, 1991², blz. 522^b, art. *Hue*, nr. 2), worden beide verbogen naamvormen in dit geval toch klaar uit mekaar gehouden, zodat er tussen beide niet echt verwarring kan ontstaan.

- 1118 (Sint-Otbertsabdij Kamerijk)⁷⁹²: *Hugo cognomine Abbas; Hugo canonicus*
Van eerstgenoemde, genaamtekende, Hugo (naar alle waarschijnlijkheid dezelfde als hiervoren) wordt in de dispositio de Kamerijkse woonst annex domein als binnenstedelijk oriëntatiepunt opgegeven⁷⁹³. Hij moet terdege onderscheiden worden van de homologe getuige van deze oorkonde, die zonder toenaam wordt voorgedragen.
- 1118 (leprozerie Kamerijk)⁷⁹⁴: *Hugo canonicus*
- 1118 (Heilig-Graf Kamerijk)⁷⁹⁵: *Hugo canonicus*
- 1118 (abdij Fesmy)⁷⁹⁶: *H[ugo?] canonicus*

In deze cartulariumkopie ondertekenen vier Kamerijkse domheren, die enkel met hun initiaal aangeduid worden; de derde in het gelid is kanunnik H. Wie was hij? Een kanshebber is de, herhaaldelijk signerende, kanunnik-priester Hadwin (1095/1112-1133)⁷⁹⁷; maar wanneer die optreedt in de subscriptio van Burchards oorkonden, wordt hij er, zeker in de documenten van eigen Kamerijkse makelij, voornamelijk als eerste van de domheren geciteerd⁷⁹⁸. Als andere kandidaten moeten nog aangehaald worden: kanunnik-diaken Hereward II (ca. 1105 – ca. 1122)⁷⁹⁹ en kapelaan-subdiaken Hereward III (ca. 1116 – ca. 1126)⁸⁰⁰. Ook de drie kanunniken met de naam Hugo kunnen dit stuk ondertekend hebben. Gegeven de samenwerking met ene F[ulco], de achterste in de rij van vier, zou men een lichte voorkeur kunnen uitspreken voor Hugo van Morchies, bij deze gelegenheid geflankeerd door zijn broer Fulco III⁸⁰¹, ware het niet dat er in deze periode ook een kanunnik Fulco II (1096/1100-1122)⁸⁰² betuigd is in het kathedraalkapittel. De kans dat het toch deze Hugo III was, blijft echter reëel.

⁷⁹² E. VAN MINGROOT, *Liste ...*, 7.18; *Thesaurus diplomaticus*, W 06967, D 05610; *A.R.T.E.M.*, 483.

⁷⁹³ Zie verder, §8.

⁷⁹⁴ E. VAN MINGROOT, *Liste ...*, 7.19; *Thesaurus diplomaticus*, W 11529.

⁷⁹⁵ E. VAN MINGROOT, *Liste ...*, 7.20; *Thesaurus diplomaticus*, W 03914, D 04221; *A.R.T.E.M.*, 482.

⁷⁹⁶ E. VAN MINGROOT, *Liste ...*, 7.21; *Thesaurus diplomaticus*, W 11778.

⁷⁹⁷ Zie verder, §9 en §10 vn.

⁷⁹⁸ E. VAN MINGROOT, *De bisschoppelijke kanselarij ...*, dl. III, blz. 862.

⁷⁹⁹ *Ibid.*, dl. IV, blz. 19*, art. *Hereward II*; zie verder, §15.

⁸⁰⁰ *Loc. cit.*, art. *Hereward III*; zie hoger, §3.

⁸⁰¹ Zie verder, §9.

⁸⁰² E. VAN MINGROOT, *De bisschoppelijke kanselarij ...*, dl. IV, blz. 19*, art. *Fulco "I"*; zie verder, §10 vn.

– 1119 (abdij Saint-Ghislain)⁸⁰³: *Hugo canonicus*; *Hugo canonicus*; *Hugo canonicus*

In dit, fotografisch overgeleverde, handvest⁸⁰⁴ is een schrijffout omzeggens (wat ons betreft: volstrekt) uitgesloten: de drie personages staan verspreid⁸⁰⁵ over de dertien namen tellende lijst⁸⁰⁶ van domheren (zodat voorshands een dittografische kopieerfout – tussen concept/minuut en mundum – ondenkbaar is); het trefzeker inschrijven van de gedaagde getuigen was van juridisch standpunt⁸⁰⁷ een hoogst serieuze aangelegenheid in dit eindstadium van de zogenaamde – ofschoon gaandeweg gezegelede – getuigenoorkonden⁸⁰⁸, waaraan ook door de traditierijke⁸⁰⁹ Kamerijkse secretarie grote zorg werd besteed;

⁸⁰³ ID., *Liste ...*, 7.24; *Thesaurus diplomaticus*, W 06084, D 05411. Het oorspronkelijke document, uit het vroegere fonds “Abbaye de Saint-Ghislain” (vgl. L. DEVILLERS, *Aperçu des collections du dépôt des archives de l'état à Mons*, in *Annales du Cercle archéologique de Mons*, dl. XXVIII, 1898, blz. 317, fonds nr. 104; CH. HODEVAERE, *Le dépôt des archives de l'état à Mons. Aperçu des collections, in Revue des bibliothèques et archives de Belgique*, dl. II, 1904, blz. 282, fonds nr. 111), werd vernietigd in mei 1940, maar een reproductie ervan verscheen indertijd als illustratie bij een monografie over Ramegnies-lez-Quevaucamps (vgl. hoger, §3).

⁸⁰⁴ De chronologische connotatie van deze cruciale oorkonde vergt enige nadere overweging: zie verder, §11.

⁸⁰⁵ Die spreiding van de Hugo's over de kanonikale delegatie (als vijfde, negende en twaalfde) is vast niet willekeurig gebeurd (vergelijk als enige uitzondering het document 7.59 (zie hierna), waar de opeenvolging van de twee homologe Hugones dan ook extra onderstreept wordt). Maar welke norm werd gehanteerd? Het normale ordeningsprincipe in dezen was de wijdingsdatum (zie verder, §8) binnen eenzelfde graad, maar het is niet zo dat alle drie de Hugo's en de andere tien domheren uit 7.24 dezelfde wijdingsgraad hadden. Bovendien maakt het voorkomen van kanunnik-priester Hadwin, ditmaal – in deze door de destinatarissen opgestelde oorkonde – op een voor hem ongewone zevende plaats, elke bespiegeling over de exacte identificatie van de toekomstige premonstratenzer nutteloos.

⁸⁰⁶ Ziehier, aansluitend bij de namen van de Kamerijkse aartsdiakens en domdignitarissen, de voltallige kanonikale delegatie (*loc. cit.*, vgl. afb. 2, l. 29): “Signum Bernardi, Gerardi, Lantberti, Mazelini, Hugonis, Alboldi, Haduwini, Osfridi, Hugonis, Guerimbaldi, Goyranni, Hugonis, Heruuardi”.

⁸⁰⁷ Vgl., om te beginnen voor de gegalonnerde kapittelleden (en, bij uitbreiding, voor de gemandateerde afvaardiging van het kanunnikengild): F. FILIPPI, *Einführung in die Urkundenlehre des deutschen Mittelalters*, Bonn-Leipzig, 1920, blz. 122: “So finden sich unter den Zeugen der Bischofsurkunden meist die beamteten Mitglieder ihrer Domkapitel und die Häupter ihrer Dienstmannschaft [zie verder, §15] ... Sie sind Handlungszeugen im wahrsten Sinne des Wortes: es bedurfte ihrer Zustimmung, um die scheinbar einseitige Verfügung des Herrn rechtsgültig werden zu lassen”.

⁸⁰⁸ O. REDLICH, *Die Privaturkunden ...*, blz. 75; R. WEEMAES, *Les actes privés en Belgique depuis le Xe jusqu'au commencement du XIIIe siècle*, in *Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique de la Belgique*, dl. XXXIV, 1908, blz. 329, 340, 421; A. DUMAS, *Étude sur le classement des formes des actes*, in *Le moyen âge*, dl. XLIII, 1933, blz. 174-175. Vgl. verder, §8.

⁸⁰⁹ E. VAN MINGROOT, *Kanzlei ...*, blz. 2; ID., *Les chartes ...*, blz. 8-9.

de kanselier-scholaster⁸¹⁰, de befaamde⁸¹¹ Werinbald III, zou ongetwijfeld een gebeurlijke – storende en contraproductieve – fout in dit door de begunstigen⁸¹² opgemaakte bewijsstuk doen corrigeren hebben. Men kan dus van volgende waarneming vertrekken: ingeval er in Burchards oorkonden al een van de drie Hugo's uit zijn kapittel als getuige opgegeven werd, stond hij daar dikwijls gans op zijn eentje. Het kan dan ook niet toevallig zijn, maar veeleer intentioneel, dat ze ditmaal, in dit plechtig getuigenschrift⁸¹³, alle drie opgetrommeld zijn⁸¹⁴. Dat is voor ons bijzonder betekenisvol: een van die drie was voorzeker Hugo van Fosses.

- 1119 (Sint-Otbert Kamerijk)⁸¹⁵: *Hugo canonicus*

Deze kanunnik – deze keer niet Hugo van Fosses – wordt buiten de daaropvolgende lijsten van kapelaans en van koorknapen gehouden.

- 1119 (abdij Saint-Thierry)⁸¹⁶: *Hugo sublevita*; *Hugo sublevita*

Minstens twee van de drie Hugo's uit de ondertekenaarslijst van Saint-Ghislain 1119 waren op dat tijdstip blijkbaar nog subdiaken⁸¹⁷. Wellicht – of zelfs zeker, als we mogen aannemen dat landdeken Hugo van Morchies, vanuit zijn betrekking, in de tussentijd reeds een hogere wijding moest ontvangen hebben⁸¹⁸ – krijgen we in deze ordegevijs

⁸¹⁰ Begaan met het niveau van de Kamerijkse administratie van lang geleden, betaamt het eventjes afstand te nemen van de gefingeerde tabel van scholasters, aangeprezen door J. LE CARPENTIER, *Histoire genealogique* ..., dl. I, blz. 453, en door E. BERTEAUX, *Étude* ..., dl. I, blz. 410: Alard (1107), Wenemar/Wanemar (1113), Watier/Wattin d'Aubigny (1123), Hugues de Douay (1126), Godefroy le Roux (1130), enzovoort.

⁸¹¹ Daarvan getuigen de waarderende woorden aan zijn adres (zie hoger, §3), opgetekend door LAMBERT VAN WATERLOS, *Annales Cameracenses*, ed. cit., blz. 526, l. 28 (zie verder, §15).

⁸¹² E. VAN MINGROOT, *De bisschoppelijke kanselarij* ..., dl. II, blz. 504-505, nr. 179.

⁸¹³ Hoe groter het belang van het geoorkonde, en de beoogde impact van de oorkonde, des te groter de groep van uitgenodigde getuigen en onder meer van de domdelegatie (vgl. B.-M. TOCK, *Les listes* ..., blz. 102).

⁸¹⁴ Bovendien was dat geen unicum: ook na de tijdelijke aftocht van Hugo van Fosses duiken er nog eenmaal, in 1123 (zie hierna: 7.62), drie titularissen met die naam op in een Burchardiaanse getuigenlijst, naar onze mening ook daar met inbegrip van Hugo van Fosses (zie §24).

⁸¹⁵ E. VAN MINGROOT, *Liste* ..., 7.26; *Thesaurus diplomaticus*, W 12889.

⁸¹⁶ E. VAN MINGROOT, *Liste* ..., 7.28; *Thesaurus diplomaticus*, W 12426.

⁸¹⁷ REIMS, *Bibliothèque municipale, Manuscrits*, nr. 1602: *Chartularium ecclesiae Sancti Theoderici prope Remos* (13de eeuw), f° 201 v° (uitg.: E. VAN MINGROOT, *De bisschoppelijke kanselarij* ..., dl. II, blz. 505-507, nr. 180): "S. ..., sacerdotum; ..., leuitarum; Hugonis, Mazelini, Guidonis, Goiranni, Hugonis, subleuitarum". Vgl. een facsimile van f° 201 r° van hetzelfde cartularium (met de aanzet van de subscriptio van 1119) bij B. DE KEYSER, *De lange weg naar Kluisbergen*, dl. II, Sint-Martens-Latem, 1979, blz. 407.

⁸¹⁸ Zie daarover verder, §9.

gestructureerde subscriptio enig bijkomend zicht op de wijdingsgraad (al voorgespiegeld door zijn hoedanigheid van Kamerijks curiekapellaan) van “subleviet”⁸¹⁹ Hugo van Fosses⁸²⁰.

- 1119 (abdij Saint-Denis-en-Broqueroie)⁸²¹: *Hugo canonicus*
- 1120 (Sint-Maartensabdij Doornik)⁸²²: *Hugo canonicus*
- 1120 (abdij Anchin)⁸²³: *Hugo [canonicus?]*
- 1120 (abdij Saint-Saulve)⁸²⁴: *Hugo canonicus*

Domheer Hugo neemt de laagste positie in onder de kathedrale getuigen; een tweede kanunnik Hugo, die verderop getuigt samen met vijf confraters – van wie er vier een naam droegen, die op dat moment in het domkapittel onbekend was –, behoorde kennelijk tot het Valencijnse Sint-Jan-de-Doperkapittel⁸²⁵.

- 1120 (abdij Nijvel)⁸²⁶: *Hugo canonicus*; *Hugo canonicus*
- Voortgaande op de aloude kerkelijk-institutionele banden die bestonden tussen Fosses en Nijvel⁸²⁷ is het wellicht niet vermetel te veronderstellen dat Hugo, als gewezen kanunnik van Fosses, er op gestaan heeft bij het verlijden van deze restitutie-oorkonde⁸²⁸ voor de Nijvelse

⁸¹⁹ De term was nogal – niet uitsluitend – kenmerkend voor het diocees Kamerijk (N. HUYGHEBAERT, *Les documents ...*, blz. 45), vooral later in de 12de eeuw, omstreeks 1170/75, ten tijde van de bisschoppen Pieter I van de Elzas en Alard (de gewezen domthesaurier: zie hoger, §2 vn. en §5; zie verder, §15).

⁸²⁰ Indien we er nu reeds volslagen zeker konden van zijn dat we hier werkelijk Hugo van Fosses aan het werk zien, en dat deze schenkingsoorkonde voor Saint-Thierry diens teengevolge vóór ca. 5/7 mei (aftocht van Hugo van Fosses, volgens W. GRAUWEN, *Norbert als vredesapostel ...*, blz. 18) moet gedateerd worden, dan zou de volgorde – die binnen de jaarcyclus, naar diplomastengewoonte, per document bepaald wordt door de eerstkomende, maar dan wel exact te berekenen instrumenteerdag – van enkele charters uit 1119, met terminus ante quem op 4 juni (E. VAN MINGROOT, *Liste ...*, blz. 47, nrs. 36-39), in theorie bijgesteld moeten worden. Blijft voorlopig echter de, door ettelijke commentatoren verdedigde, opinie die op grond van de *Vita B Norberti* de tocht van Norbert en Hugo pas in juni van start laat gaan (zie hoger, §4).

⁸²¹ E. VAN MINGROOT, *Liste ...*, 7.29; *Thesaurus diplomaticus*, W 07537, D 05859.

⁸²² E. VAN MINGROOT, *Liste ...*, 7.35; *Thesaurus diplomaticus*, W 00044, D 00044.

⁸²³ E. VAN MINGROOT, *Liste ...*, 7.36; *Thesaurus diplomaticus*, W 03912, D 04219; *A.R.T.E.M.*, 487; H. SPROEMBERG, *Beiträge zur französisch-flandrischen Geschichte*, dl. I: *Alvisus, Abt von Anchin (1111-1131)*, Berlijn, 1931, blz. 157, nr. 17. Zie hoger, §3 (BurA).

⁸²⁴ E. VAN MINGROOT, *Liste ...*, 7.37; *Thesaurus diplomaticus*, W 07583, D 05888; zie verder, §13 vn.

⁸²⁵ Zie verder, §13.

⁸²⁶ E. VAN MINGROOT, *Liste ...*, 7.38; *Thesaurus diplomaticus*, W 04620, D 04834.

⁸²⁷ Zie verder, §21.

⁸²⁸ Vgl. hierboven reeds een schenkingsbrief uit 1117 (7.14) voor dezelfde abdij (met slechts één ondertekenende kanunnik Hugo).

Sinte-Gertrudisabdij⁸²⁹ tegenwoordig te zijn. Dat wordt quasi een zekerheid ingeval Hugo zijn Fossische prebende toen nog niet helemaal had laten varen⁸³⁰.

– 1120 (abdij Saint-Thierry)⁸³¹: *Hugo canonicus*

– 1120 (abdij Affligem)⁸³²: *Hugo canonicus*; *Hugo canonicus*

De tweede Hugo neemt, onder de tien domkanonikale ondertekenaars, in de ranking nog eens de minste plaats in (en Hadwin de ereplaats).

– 1121 (domkapittel Kamerijk)⁸³³: *Hugo Sanctę Marię canonicus*; *Hugo canonicus*

De eerstgenoemde Hugo, verwikkeld in de dispositio van deze oorkonde, was tevens *persona* van de altaren⁸³⁴ van Flesquières en Havrincourt. Middels de *Benefactorum series Cameracensis ecclesiae* vernemen we dat het hier Hugo Abbas⁸³⁵ betrof. Vermits hij, zoals al uitgelegd werd, lastig getuige kon zijn voor een rechtshandeling die hij zelf ingeleid had, moet de tweede Hugo, uit de subscriptio, normalerwijs een van beide andere homonieme kanunniken geweest zijn. In dit document dat relatief te dateren valt tussen 4 juni en 25 december⁸³⁶, zou het schijnbaar niet om Hugo van Fosses kunnen gaan, tenminste als men er op voortgaat dat deze laatste zich eind april/aanvang mei⁸³⁷ terug bij Norbert had gevoegd. Hierachter moet niettemin nog nagegaan worden of die hereniging toen al een blijvend karakter had aangenomen.

– 1122 (Sint-Juliaanshospitaal Kamerijk)⁸³⁸: *Hugo canonicus*

– 1122 (leprozerie Kamerijk)⁸³⁹: *Hugo canonicus*; *Hugo canonicus*

Gedurende het jaar 1122 valt het op dat, nadat Hugo van Fosses kennelijk⁸⁴⁰ – op Kerstmis 1121⁸⁴¹ – professie had afgelegd in Prémontré, er telkenmale nog maar één getuige, Hugo geheten, voorkomt in Burchards

⁸²⁹ Vgl. verder, §17 en §21.

⁸³⁰ Over deze kwestie: zie verder, §11 (volgens het relaas van zijn biografie, zoals die tegenwoordig geschetst wordt, ziet het er naar uit dat Hugo dat wel al gedaan had).

⁸³¹ E. VAN MINGROOT, *Liste ...*, 7.39; *Thesaurus diplomaticus*, W 12430.

⁸³² E. VAN MINGROOT, *Liste ...*, 7.44; *Thesaurus diplomaticus*, W 01443, D 01700.

⁸³³ E. VAN MINGROOT, *Liste ...*, 7.47; *Thesaurus diplomaticus*, W 03547, D 03842.

⁸³⁴ Zie verder, §8.

⁸³⁵ Zie hoger, §4-5; zie verder, §8.

⁸³⁶ E. VAN MINGROOT, *De bisschoppelijke kanselarij ...*, dl. II, blz. 536-539, nr. 198.

⁸³⁷ Zie hoger, §4.

⁸³⁸ E. VAN MINGROOT, *Liste ...*, 7.49; *Thesaurus diplomaticus*, W 07253, D 05686.

⁸³⁹ E. VAN MINGROOT, *Liste ...*, 7.50; *Thesaurus diplomaticus*, W 10657.

⁸⁴⁰ Zie verder, §17 en §23.

⁸⁴¹ Zie hoger, §4.

oorkonden. In een plechtig⁸⁴² diploma⁸⁴³ van Burchard, op 17 september 1122⁸⁴⁴ uitgereikt op een provinciale synode te Reims⁸⁴⁵, ondertekenden bij de commissie van elf Kamerijkse domheren alsnog twee Hugo's. De vraag of Hugo van Fosses eventueel in ogenschouw dient genomen te worden als een van hen, moet zorgvuldig overwogen worden⁸⁴⁶.

– 1122 (Sint-Gorikskapittel Kamerijk)⁸⁴⁷: *Hugo canonicus*

– 1122 (abdij Anchin)⁸⁴⁸: *Hugo canonicus*

– 1122 (abdij Saint-Ghislain)⁸⁴⁹: *Hugo canonicus*

De alhier genoemde Hugo wordt uitdrukkelijk niet bij de, vlak erna opgesomde, kapelaans gerekend.

– 1123 (abdij Saint-Amand-les-Eaux)⁸⁵⁰: *Hugo canonicus*; *item Hugo canonicus*

– 1123 (domkapittel Kamerijk)⁸⁵¹: *Hugo canonicus*⁸⁵²

– 1123 (Sint-Gorik Kamerijk)⁸⁵³: *Hugo canonicus*; *Hugo canonicus*; *Hugo canonicus*

Drie van de elf getuigende domheren in dit originele diploma⁸⁵⁴ van 4 juni/25 december 1123, dragen de voornaam Hugo (in verspreide orde geciteerd; de derde onder hen als allerlaatste van de kapittelleden). We mogen aannemen dat, benevens Hugo van Morchies, Hugo Abbas tijdens genoemd jaar, al was het maar sporadisch, zijn assisterende taak willens nillens hernomen had. Deze uitgangspositie is des te interessanter, omdat we ditmaal voor een onvervalst kanselarijcharter staan. Op de koop toe verschijnen de drie Hugo's in het bestek van een, wat de rang van kanunnik aangaat, relatief beknopte getuigenlijst⁸⁵⁵: daar

⁸⁴² Net zoals in Saint-Ghislain, in 1119 (zie hierboven: 7.24), hebben we hier te doen met een extra plechtstatig document.

⁸⁴³ Zie verder, §24.

⁸⁴⁴ *Ibidem*.

⁸⁴⁵ Vgl. E. VAN MINGROOT, *Burchard van Aken ...*, kol. 205.

⁸⁴⁶ Vgl. verder, §24.

⁸⁴⁷ E. VAN MINGROOT, *Liste ...*, 7.52; *Thesaurus diplomaticus*, W 07251, D 05684.

⁸⁴⁸ E. VAN MINGROOT, *Liste ...*, 7.53; *Thesaurus diplomaticus*, W 04128, D 04440.

⁸⁴⁹ E. VAN MINGROOT, *Liste ...*, 7.54; *Thesaurus diplomaticus*, W 03363, D 03653.

⁸⁵⁰ E. VAN MINGROOT, *Liste ...*, 7.59; *Thesaurus diplomaticus*, W 11287.

⁸⁵¹ E. VAN MINGROOT, *Liste ...*, 7.61; *Thesaurus diplomaticus*, W 11554; diplomatische studie: E. VAN MINGROOT, *De oorkonden van bisschop Borchard ...*, blz. 53-61.

⁸⁵² *Ibid.*, blz. 57, 60; in de toenmalige stand van het onderzoek werd de eindterm van de activiteit van deze kanunnik Hugo (1111-1129) in afwachting tot de verst mogelijke limiet opgeschoven (zie verder, §8-9).

⁸⁵³ E. VAN MINGROOT, *Liste ...*, 7.62; *Thesaurus diplomaticus*, W 11277.

⁸⁵⁴ Zie verder, §24.

⁸⁵⁵ Ziehier de complete reeks (*loc. cit.*): "S. ... Adewini [= Haduini], Guidonis, Radulfi, Guerinboldi, Girardi, Hugonis, Gualceri, Goiranni, Hugonis, Airulfi, Hugonis, canonicorum".

moet dus een zwaarwegende reden achter steken of een bijzondere omstandigheid aan de basis liggen. Vertrekkend van de inlichtingen waarover we momenteel beschikken, zou men geneigd zijn de derde man met Hugo van Fosses te vereenzelvigen. Alvorens een eindoordeel te vellen, dienen eerst nog de exacte condities van deze oorkonding uitgeklaard te worden⁸⁵⁶ en moet daarenboven nagezien worden of er van nu af aan niet een of andere nieuweling met de naam Hugo [V/VI?] bij de navorsing moet betrokken worden⁸⁵⁷.

- 1123 (hospitaal Kamerijk)⁸⁵⁸: *Hugo canonicus*; *Hugo canonicus*
 - 1123 (kapittel Zinnik)⁸⁵⁹: *Hugo canonicus*; *Hugo canonicus*⁸⁶⁰
 - 1124 (Sint-Gorik Kamerijk)⁸⁶¹: *Hugo canonicus*; *Hugo canonicus*
- Beide domheren worden afgezonderd van de daaropvolgende afvaardiging van (zeven) kanunniken van Sint-Goriks.
- 1124 (Sint-Lazaar Kamerijk)⁸⁶²: *Hugo canonicus*; *Hugo canonicus*
 - 1124 (Onze-Lieve-Vrouwekapittel Antwerpen)⁸⁶³: *Hugo canonicus*⁸⁶⁴

⁸⁵⁶ Zie verder, §24 (de laatstgenoemde getuige is stellig niet de opsteller-schrijver van deze schenkingsbrief).

⁸⁵⁷ Zie verder, §23.

⁸⁵⁸ E. VAN MINGROOT, *Liste ...*, 7.63; *Thesaurus diplomaticus*, W 07252, D 05685.

⁸⁵⁹ E. VAN MINGROOT, *Liste ...*, 7.64; *Thesaurus diplomaticus*, W 04631, D 04845.

⁸⁶⁰ Vgl. J. VOS, *Liste des chanoines de l'ancienne collégiale de Saint-Vincent à Soignies*, in *Annales du Cercle archéologique d'Enghien*, dl. III, 1887, blz. 216, a° 1123; blz. 263^b, art. *Hugues*; A. DEMEULDRE, *Le chapitre de Saint-Vincent à Soignies, ses dignitaires et ses chanoines*, Zinnik, 1902, *Chanoines*, blz. 257; *Tables de tous les chanoines du chapitre par prénoms*, blz. 257, 370, art. *Hugues*. Zij lijfden alletwee minstens een van beide Hugo's uit 1123 in bij het Sint-Vincentiuskapittel van Soignies/Zinnik, hetgeen echter door de prosopografische context en de Kamerijkse kanselarijgebruiken bepaald tegengesproken wordt. De verwarring werd hoogstwaarschijnlijk mede teweeggebracht door de bijzonder toevallige omstandigheid dat de laatstgenoemde domkanunnik, net voor de gemeenschappelijke ambtstitel "canonicorum", de naam Vincent draagt (E. VAN MINGROOT, *De bisschoppelijke kanselarij ...*, dl. IV, blz. 20*, art. *Vincent*), juist zoals de patroonheilige van genoemd kapittel.

Ter vergelijking: zelfs de Kamerijkse aartsdiaken Radulf van Ronse (zie verder, §15) wordt door A. DEMEULDRE, *op. cit.*, blz. 326, 384, art. *Radulphe*, voor het jaar 1123 als lid van het Zinnikse kapittel ingepalmd.

⁸⁶¹ E. VAN MINGROOT, *Liste ...*, 7.67; *Thesaurus diplomaticus*, W 12891.

⁸⁶² E. VAN MINGROOT, *Liste ...*, 7.68; *Thesaurus diplomaticus*, W 11528; het stuk handelt, details uitgezonderd, over dezelfde transactie als voorgaand document en bevat een identieke getuigenlijst.

⁸⁶³ E. VAN MINGROOT, *Liste ...*, 7.69; *Thesaurus diplomaticus*, W 08212, D 06211; F. PRIMIS, *Geschiedenis ...*, dl. II-4, blz. 28, nr. 5 (uitg. J. VAN ROEY, dl. I, blz. 657, nr. 5); W. GRAUWEN, *Lijst ...*, blz. 145, nr. 14; repr.: zie hoger, §6; diplomatische studie: E. VAN MINGROOT, *De bisschoppelijke stichtingsoorkonden ...*, blz. 49-54.

⁸⁶⁴ Vgl. *Id.*, art. *cit.*, blz. 54, nr. 10, art. *Hugo*.

Het is vanzelfsprekend verleidelijk om in deze en volgende keure, beide basisdocumenten voor de vroege norbertijnse geschiedenis, kanunnik Hugo van Fosses te ontwaren. Dat is, in het licht van zijn altijd mogelijke getuigenis van pas een jaar geleden, niet bij voorbaat uitgesloten. Tevens blijft het intrigerend dat, van het selecte gezelschap van twee Kamerijkse kanunniken die Burchard naar Antwerpen⁸⁶⁵ had meegenomen en die er hem terzijde stonden bij de stichting van de Sint-Michielsabdij (en de herstichting van het seculiere Onze-Lieve-Vrouwkapittel)⁸⁶⁶ – onweerlegbaar een gewichtig moment in zijn bisschoppelijke ambts-tijd⁸⁶⁷ –, er een uitgerekend de naam Hugo droeg. Toeval of niet? In ieder geval, indien Hugo van Fosses zijn Kamerijkse beneficium nog in 1123 behouden had⁸⁶⁸, staat op voorhand niets in de weg om hem in 1124 in Antwerpen aan het werk te zien. Ingeval Hugo van Fosses in 1124 te Antwerpen daadwerkelijk van de partij was, kan dat alvast niet (meer) in de rol van bisschopsklerk geweest zijn⁸⁶⁹, vermits er in dit en komend document respectievelijk drie en één Kamerijkse kapelaan(s) in functie aantreden in de subscriptio. Hierna wordt toegelicht hoe Hugo van Prémontré desnoods ook in steun van Norbert naar Antwerpen kan meegetrokken zijn⁸⁷⁰, louter als staflid van de norbertijner missie. Maar in die gedachteloop valt zijn deelname buiten de Kamerijkse horizon.

– 1124 (Sint-Michielsabdij Antwerpen)⁸⁷¹: *Hugo canonicus*

Ook hier is kanunnik Hugo een van de twee assisterende domheren. Het privilege⁸⁷² werd echter herschreven⁸⁷³ en geïnter-

⁸⁶⁵ Vgl. verder, §25.

⁸⁶⁶ Zie A. VERHULST, *The Origins and Early History of Antwerp*, in *Rural and Urban Aspects of Early Medieval Northwest Europe*, Aldershot, 1992, blz. 19 (situatieschets).

⁸⁶⁷ E. VAN MINGROOT, *Burchard van Aken ...*, kol. 207.

⁸⁶⁸ Vgl. hoger, §6.

⁸⁶⁹ Die Antwerpse privilegebrief was trouwens een destinatarisoorkonde: zie hoger, §6.

⁸⁷⁰ Zie verder, §25.

⁸⁷¹ E. VAN MINGROOT, *Liste ...*, 7.70; *Thesaurus diplomaticus*, W 03071, D 03351; J. VANNÉRUS, *Inventaire des archives de l'abbaye de Saint-Michel à Anvers reposant aux Archives de l'état en cette ville*, Leuven, 1913, blz. 5, nr. I; H. MARTON, *Initia historico-juridica capituli generalis Ordinis Praemonstratensis*, Rome, 1964, *Index chartarum*, blz. 189; W. GRAUWEN, *Lijst ...*, blz. 145, nr. 13; repr.: zie hoger, §6 vn.; diplomatische studie: E. VAN MINGROOT, *De bisschoppelijke stichtingsoorkonden ...*, blz. 54-63 (het document is herschreven – en dus formeel vervalst –, maar op inhoudelijk vlak grotendeels betrouwbaar).

⁸⁷² E. VAN MINGROOT, *De bisschoppelijke stichtingsoorkonden ...*, blz. 61-62; vgl. W. PETKE, *Kanzlei ...*, blz. 90, vn. 92, 94; J. VAN DEN NIEUWENHUIZEN, *Abbaye de Saint-Michel à Anvers*, in *Monasticon belge*, dl. VIII-1, Luik, 1992, blz. 205.

⁸⁷³ Vgl. daarentegen J. LAMPO, *De Antwerpse ketters. Een bijdrage tot de studie van de middeleeuwse ketterijen in de Nederlanden*, in *Tijdschrift voor de studie van de Verlichting*, dl. VII, 1979, blz. 184, die, in het spoor van J. PHILIPPEN, *De heilige Norbertus*

poleerd⁸⁷⁴ rond 1148⁸⁷⁵. Het is nog maar de vraag of de kanunnik van Sint-Michiels⁸⁷⁶ die het originele stuk herwerkt heeft⁸⁷⁷, en die wis en zeker nog een levendige kennis had van de gebeurtenissen van 1124, in voorkomend geval de figuur van Hugo, als zittend abt van Prémontré, niet onverbloemder naar voren zou geschoven en als dusdanig geafficheerd hebben. Of zou hij dat integendeel, zoals een doorgewinterde⁸⁷⁸

en de strijd tegen het Tanchelmisme te Antwerpen, in *Bijdragen tot de geschiedenis*, dl. XXV, 1934, blz. 267-268, het charter voor Sint-Michiels als "oorspronkelijk" en als het eerste bewijsstuk voor Burchards maatregelen in Antwerpen blijft presenteren.

⁸⁷⁴ Aangemerkt moet worden dat F. PETIT, *Norbert et l'origine ...*, blz. 166-167, volgens traditie vertrouwend op het herschreven Hildolf-charter, in 1981 nauwelijks tegen-spraken zag (vgl. bv. al M. MERZ, *Norbertus ...*, blz. 429; H. MARTON, *Initia historico-juridica ...*, blz. 40, 46) in de nochtans soms tegenstrijdige verzuchtingen van beide Antwerpse instanties op pastoraal vlak (zie reeds É. DE MOREAU, *Comment naquirent nos plus anciennes paroisses en Belgique*, in *Nouvelle revue théologique*, dl. LXV, 1938, blz. 933; zie ook hierna), noch in de desbetreffende bepalingen van beide Antwerpse charters van 1124, zijns inziens opgesteld door dezelfde "actuaire".

⁸⁷⁵ Een terloopse opmerking met het oog op de relatieve datering van de *Vita B Norberti*: de initieel veelbelovende, en in zekere zin gegronde, stelling van J. LAENEN, *Kerkelijk ...*, dl. I, blz. 302, dat in het verslag van deze bron over de Antwerpse gebeurtenissen van 1124 (*Vita B Norberti ...*, ed. cit., blz. 831A, kap. XIII/79) een reminiscentie verwerkt zit naar "het diploma van 1124 van Burchard" (vrij vertaald: de norbertijner versie uit ca. 1148), heeft in de praktijk geen weerslag op de terminus post quem, daar de bewuste passage in feite refereert aan de originele oorkonde voor Onze-Lieve-Vrouw, bepaaldelijk aan dat gedeelte ervan waar een voorafgaand bisschoppelijk document uit 1116/19 (E. VAN MINGROOT, *Liste ...*, blz. 46, nr. 7.32; zie hoger, §6) als voorooronde geciteerd wordt.

⁸⁷⁶ Zie verder, §25.

⁸⁷⁷ Deze mening wordt o.a. gedeeld door J. VAN ACKER, *Antwerpen ...*, blz. 73, vn. 143, nr. 6; A. VERHULST, *Het ontstaan en de vroege topografie van Antwerpen van de Romeinse tijd tot het begin van de 12de eeuw*, in *De stad Antwerpen van de Romeinse tijd tot de 17de eeuw. Topografische studie rond het plan van Virgilius Bononiensis 1565*, Brussel, 1978, blz. 40, vn. 54; J. VAN DEN NIEUWENHUIZEN, *De parochiale organisatie van Antwerpen tijdens de middeleeuwen*, in *Pascua mediaevalia. Studies voor Prof. Dr. J.M. De Smet*, Leuven, 1983, blz. 17; C. DEKKER, *De komst van de Norbertijnen in het bisdom Utrecht*, in *Ad fontes. Opstellen aangeboden aan prof. dr. C. van de Kieft*, Amsterdam, 1984, blz. 173, vn. 18; J. VAN MOOLENBROEK, *Conflict en demonisering ...*, blz. 108-109; Id., *Een pastoraal offensief ...*, blz. 9-10 of blz. 14; F. FELTEN, *Norbert von Xanten und seine ersten Stifte. Beobachtungen zur rechtlichen Stellung und inneren Struktur*, in *Oberzell – Vom Prämonstratenserstift (bis 1803) zum Mutterhaus der Kongregation der Dienerinnen der heiligen Kindheit Jesu*, Würzburg, 2006, blz. 16; vgl. ook S. WEINFURTER, *Norbert von Xanten – Ordensstifter ...*, blz. 88, vn. 121.

⁸⁷⁸ Misschien was de rewriter, wiens schrift in documenten van Sint-Michiels tot, afgeord, ca. 1170 kan getraceerd worden (E. VAN MINGROOT, *De bisschoppelijke stichtings-oorkonden ...*, blz. 55), wel abt Thieboud of Dietbald (1162/64-1171: J. VAN DEN NIEUWENHUIZEN, *Abbaye de Saint-Michel ...*, blz. 209, art. *Thibaud*) zelf, die in het charter van de Antwerpse kapittelproost Reinier voor Sint-Michiels (zie hoger, §6 vn.), in 1148 geschreven door diezelfde destinatarishand (E. VAN MINGROOT, loc. cit., nr. 2), als prior van de premonstratenzers wordt vernoemd en die in 1168-1170 nog zelf aan het beoor-konden zal slaan (zie hoger, §6 vn.).

vervalser die poogde zijn *carta figurata* de sfeer van Burchards periode mee te geven – eertijds kregen tekenende kanunniken er doorgaans geen “achternaam” mee –, juist vermeden hebben? Zo vaardig was hij dan ook weer niet, want uitgerekend de subscriptio is voor de rest erg stuntelig samengesteld⁸⁷⁹. Andere mogelijkheid: kon men in Antwerpen voor die feitenverdraaiende ingreep⁸⁸⁰ in genen dele rekenen op de bijstand van Prémontré en bekookstoofde men dat dan maar liever zonder⁸⁸¹ medeweten van abt Hugo?

- 1124 (domkapittel Kamerijk)⁸⁸²: *Hugo canonicus*
- 1125 (Heilig-Graf Kamerijk)⁸⁸³: *Hugo canonicus*; *Hugo canonicus*
- 1125 (klooster Le Rœulx)⁸⁸⁴: *Hugo canonicus*

Het heeft er alle schijn van dat Hugo van Fosses enigerwijze betrokken⁸⁸⁵ was bij deze norbertijner voorstichting⁸⁸⁶ te Le Rœulx, ingeleid of mede gestuurd als ze was door zijn gewezen medekanunniken van Sint-Foillaan-Fosses⁸⁸⁷. Hier kan dus nog aanlokkelijker zijn om ex-kapelaan Hugo, voor het geval dat hij tegen die tijd nog enige

⁸⁷⁹ E. VAN MINGROOT, *De bisschoppelijke stichtingsoorkonden ...*, blz. 57-58.

⁸⁸⁰ F. FELTEN, *Vom Wanderprediger ...*, blz. 114, sluit nog meer inhoudelijke problemen niet uit, gelet op de bedenkelijke tekstgelijkenissen met de stichtingsoorkonde voor Prémontré (uitg.: A. DUFOUR, *Actes des évêques de Laon des origines à 1151*, Parijs, 2001, blz. 172-174, nr. 94; reg.: W. GRAUWEN, *Lijst ...*, blz. 142-143, nr. 6); vgl. ID., *Norbert und seine ersten Stifte ...*, blz. 16, daar wegens onverklaarbare institutioneel-terminologische verschillen met de stichtingsoorkonde van de abdij van Floreffe (zie verder, §18). H. JANSSENS, *Geschiedenis van de Orde van Prémontré* [collegedictaat], dl. I: *Norbert van Maagdenburg (Gennep, Xanten, Prémontré), circa 1080/85-1134*, Averbode, 2003⁴, blz. 43, vn. 5, heeft, terecht, zelfs al vroeger gewezen op het gebruik van enige anachronistische terminologie in het rescript “Pontificalis sollicitudinis”. Blijft echter het feit dat het belangrijkste deel van het corpus van 7.70 gedekt wordt door het originele en authentische instrument 7.69, dat, indachtig de strekking van het norbertijner rescript, in 1135/48 bezwaarlijk als werkdokument aangeboden kan geweest zijn aan de vervalzers uit de concurrerende abdij: het bestaan van een voormalig echt diploma voor de Sint-Michielsabdij blijft dus onze voorkeur wegdragen.

⁸⁸¹ Zie verder, §25.

⁸⁸² E. VAN MINGROOT, *Liste ...*, 7.71; *Thesaurus diplomaticus*, W 03364, D 03654.

⁸⁸³ E. VAN MINGROOT, *Liste ...*, 7.73; *Thesaurus diplomaticus*, W 10638.

⁸⁸⁴ E. VAN MINGROOT, *Liste ...*, 7.74; *Thesaurus diplomaticus*, W 03595, D 03891; G. WYMANS, *Inventaire ...*, blz. 102-103, nr. 2.

⁸⁸⁵ Dat wordt tenminste geponceerd door A. STASSIN, *Notice ...*, blz. 21; TH. LEJEUNE, *L'ancienne abbaye de Saint-Feuillien*, in *Annales du Cercle archéologique de Mons*, dl. V, 1864, blz. 135-136; U. BERLIÈRE, *Abbaye du Saint-Feuillien du Rœulx*, in *Monasticon ...*, dl. I-2, blz. 411; G. LEBRUN, *Hannonia Norbertina ou notes pour servir à l'histoire de l'Ordre de Prémontré dans le Hainaut*, Charleroi, 1907, blz. 38; J. CRÉPIN, *Notice ...*, blz. 465, 491; ID., *L'abbaye ...*, blz. 109. Zie echter voor afwijkende meningen: verder, §25 vn.

⁸⁸⁶ Zie verder, §25.

⁸⁸⁷ *Ibidem*.

institutionele band met Kamerijk had behouden, in die hoedanigheid⁸⁸⁸ te laten getuigen. In werkelijkheid is deze getuigenlijst nochtans in grote trekken identiek⁸⁸⁹ met deze van het volgende charter, dat geen enkele norbertijnse binding laat zien. Ten overvloede wordt de hier genoemde kanunnik Hugo⁸⁹⁰ feitelijk losgekoppeld⁸⁹¹ van de bisschoppelijke kapelaans⁸⁹².

- 1125 (abdijs Kortenbergh)⁸⁹³: *Hugo canonicus*
- 1125 (Sint-Baafsabdijs Gent)⁸⁹⁴: *Hugo canonicus*
- 1126 (kapittel Zinnik)⁸⁹⁵: *Hugo canonicus*; *Hugo canonicus*⁸⁹⁶
- 1126 (Sint-Maarten Doornik)⁸⁹⁷: *Hugo canonicus*

De kanunnik wordt klaar onderscheiden van de twee getuigende bisschoppelijke kapelaans.

- 1126 (kapittel Lobbes)⁸⁹⁸: *Hugo canonicus*

⁸⁸⁸ De kwestie zou in principe moeten herbekeken worden, ingeval onze werkhypothese dat Hugo het in Kamerijk nog tot aartskapelaan schopte (§19) en er in 1121 in die functie tot priester werd gewijd (§14), bewaarheid wordt. Deze promotie wijzigt echter niets aan het vervolg van de bewijsvoering.

⁸⁸⁹ Alle elf ondertekenaars van 7.75 komen ook voor in 7.74, dat er enkel een viertal nieuwe vertoont. We hebben het elders (§12) over het verschijnsel van soortgelijke, momentaan samenwerkende, kathedrale getuigenafvaardigingen in de Kamerijkse subscriptiones.

⁸⁹⁰ Men neme er nota van dat J. CRÉPIN, *L'abbaye ...*, blz. 109, deze Kamerijkse domheer (net als kanunnik Mazelijns: zie hoger, §3 vn.) bij vergissing (vgl. G. WYMANS, *L'abbaye ...*, blz. 36, vn. 45) onder de kanunniken van Fosses rekent (zie verder, §12 vn.).

⁸⁹¹ Vgl. daartegenover G. WYMANS, *Inventaire ...*, blz. 103, waar getuige Hugo, ten gevolge van de enigszins gebrekkige constructie en transcriptie van de subscriptio – het gaat hier om een destinatarisoorkonde: E. VAN MINGROOT, *De bisschoppelijke kanselarij ...*, dl. II, blz. 590-502, nr. 226 –, verkeerdelijk bij de kapelaans geteld wordt.

⁸⁹² Zie J. CRÉPIN, *L'abbaye ...*, blz. 108-109, die de twee Kamerijkse kapelaans als Zinnikse bedienaars (zie hoger, §3) van de kapel van Le Rœulx uitspeelt (over deze kapel uit de 11de eeuw: G. WYMANS, *Les circonstances ...*, blz. 118). Vgl. J. LECOMTE, *Introduction ...*, blz. 326-327, die de bewuste Sint-Foillaanskapel, naar het getuigenis van Hillijn van Fosses, onder de jurisdictie van de kapittelthesaurier van Zinnik brengt (eveneens bij G. WYMANS, *L'abbaye ...*, blz. 27), maar de bedienaars desondanks in Fosses denkt te moeten zoeken.

⁸⁹³ E. VAN MINGROOT, *Liste ...*, 7.75; *Thesaurus diplomaticus*, W 08348.

⁸⁹⁴ E. VAN MINGROOT, *Liste ...*, 7.76; *Thesaurus diplomaticus*, W 02217, D 02479.

⁸⁹⁵ E. VAN MINGROOT, *Liste ...*, 7.80; *Thesaurus diplomaticus*, W 03365, D 03655.

⁸⁹⁶ Vgl. hierboven: 7.46. Ook hier is de beslissing van A. DEMEULDRE, *Le chapitre ...*, blz. 257, art. *Hugues*, om een van deze naamdragers op te nemen in het kapittel van Zinnik, min of meer begrijpelijk – al was het maar vanwege de rangschikking van de bedoelde kanunniken na de signaturen van proost en deken van deze collegiale kerk –, maar daarom niet minder ongelegen. Ter vergelijking: ook hoofdaartsdiaken Johan van Kamerijk (zie verder, §15), wordt door A. DEMEULDRE, *op. cit.*, blz. 258, art. *Jehan* (vgl. blz. 372, art. *Jehan et Jehan*) voor Zinnik gerecruteerd.

⁸⁹⁷ E. VAN MINGROOT, *Liste ...*, 7.83; *Thesaurus diplomaticus*, W 00050, D 00050.

⁸⁹⁸ E. VAN MINGROOT, *Liste ...*, 7.84; *Thesaurus diplomaticus*, W 04382, D 04698.

- 1126 (abdij Ename)⁸⁹⁹: *Hugo canonicus*
- [1127 (kapittel Brussel)⁹⁰⁰: *Hugo canonicus*]
- [1127 (klooster Merbes-Sainte-Marie)⁹⁰¹: *Hugo canonicus*]
- In verband met de stichtingsoorkonde van het norbertijnenklooster van Bonne-Espérance⁹⁰² moet, in acht genomen de veranderde positie⁹⁰³ van Hugo, na de benoeming (anno 1126) van Norbert tot aartsbisschop van Maagdenburg⁹⁰⁴, als diens plaatsvervanger in Prémontré⁹⁰⁵, wel elke betrokkenheid bij deze Kamerijkse getuigenlijst – er zijn veertien domheren opgetekend – afgewezen worden.]
- [1128 (abdij Liessies)⁹⁰⁶: *Hugo canonicus*]
- [1129 (Sint-Bavo Gent)⁹⁰⁷: *Hugo canonicus*]
- [1129 (kapittel Brussel)⁹⁰⁸: *Hugo canonicus*]
- [1129 (Sint-Otbert Kamerijk)⁹⁰⁹: *Hugo subdiaconus*]
- [1129 (abdij Liessies)⁹¹⁰: *Hugo canonicus*]
- [1129 (Sint-Pietersabdij Gent)⁹¹¹: *Hugo canonicus*; *Hugo canonicus*]

⁸⁹⁹ E. VAN MINGROOT, *Liste ...*, 7.85; *Thesaurus diplomaticus*, W 00871, D 01120.

⁹⁰⁰ E. VAN MINGROOT, *Liste ...*, 7.88; *Thesaurus diplomaticus*, W 05347, D 05167.

⁹⁰¹ E. VAN MINGROOT, *Liste ...*, 7.89; *Thesaurus diplomaticus*, W 07659, D 05937.

⁹⁰² Gesticht door Norbertus, maar tot abdij verheven door Hugo: H. LAMY, *Vie ...*, 1909, blz. 195 of blz. 75; J. CRÉPIN, *Notice ...*, blz. 490-491 Zie verder, §25.

⁹⁰³ Ook al werd Hugo in 1126 met geen hogere waardigheid bekleed, dan nog moeten in de praktijk, in afwezigheid van de alziende stichter, zijn prestige, bevoegdheid en dagdagelijks gezag als waarnemend “abt” (avant la lettre) dermate toegenomen zijn dat hij zich – gesteld dat die stap al niet vroeger was gezet – van toen af stellig exclusief aan Prémontré zal gewijd hebben.

⁹⁰⁴ W. GRAUWEN, *Norbertus ...*, blz. 127 (vóór 18 juli), 663 (“1126, eind juni-begin juli”); ID., *Tijdsafel ...*, blz. 91 (id.); ID. en L. HORSTKÖTTER, *Norbert ...*, blz. 462 (“1126, Ende Juni / Anfang Juli”); vgl. P. GAMS, *Series ...*, blz. 288^a, art. *S. Norbertus* (18 juli 1126); A. HAUCK, *Kirchengeschichte Deutschlands*, dl. IV, Leipzig, 1925⁵ (Berlijn, 1954⁸), blz. 970, art. *Norbert v. Gennep* (“Sommer 1126”); A. ŽÁK, *Epochen ...*, blz. 197; D. STICHEL, *Wichtige Daten aus dem Leben Norberts von Xanten*, in *Norbert von Xanten ...*, blz. 486 (1126); W.-P. ROMAIN, *Tableau ...*, blz. 253 (juli 1126); K. PROHÁZKA, *Norbert von Xanten ...*, blz. 128 (“im Juni 1126”).

⁹⁰⁵ Zie verder, §25. Vgl. hier bv. reeds A. ALDERS, *Das Leben des heiligen Norbert. Büsser, Ordensstifter, christlicher Staatsmann*, Steinbach, [1967] (Xanten, 1981²), blz. 16 (in 1128: “seiner bisheriger Vertreter Hugo von Fosses”).

⁹⁰⁶ E. VAN MINGROOT, *Liste ...*, 7.91; *Thesaurus diplomaticus*, W 03367, D 03657. We merken op dat deze pancarta verleden werd vóór 4 juni; deze tijdslimiet lag dus dicht bij de genoemde benoemingsdatum van de aartsbisschop van Maagdenburg.

⁹⁰⁷ E. VAN MINGROOT, *Liste ...*, 7.93; *Thesaurus diplomaticus*, W 02218, D 02480.

⁹⁰⁸ E. VAN MINGROOT, *Liste ...*, 7.94; *Thesaurus diplomaticus*, W 05348, D 05168.

⁹⁰⁹ E. VAN MINGROOT, *Liste ...*, 7.96; *Thesaurus diplomaticus*, W 10660.

⁹¹⁰ E. VAN MINGROOT, *Liste ...*, 7.97; *Thesaurus diplomaticus*, W 11245.

⁹¹¹ E. VAN MINGROOT, *Liste ...*, 7.98; *Thesaurus diplomaticus*, W 00632, D 00799.

– [“1133” (abdij Tongerlo)⁹¹²: *Hugo decanus*]

Om het overzicht van Burchards oorkonden, voorzien van de naamtekening door een geestelijke met de naam Hugo⁹¹³, af te ronden, wordt volledigheidshalve de (als apocrief gediagnosticeerde⁹¹⁴) stichtingsoorkonde van de abdij van Tongerlo⁹¹⁵ voorgelegd. De daar genoemde deken Hugo⁹¹⁶ kan, in het raam van het toenmalige bisdom Kamerijk, nergens ondergebracht worden⁹¹⁷ als

⁹¹² E. VAN MINGROOT, *Liste ...*, 7.104; *Thesaurus diplomaticus*, W 01478, D 01735; P. GOETSCHALCKX, *Index archivarum der abdij van Tongerlo*, in *Bijdragen tot de geschiedenis bijzonderlijk van het aloude hertogdom Brabant*, dl. VI, 1907, blz. 378, a° 1133; H. LAMY, *Liste des chartes de l'abbaye de Tongerlo de 1133 à 1263*, in *L'abbaye de Tongerlo depuis sa fondation jusqu'en 1263*, Leuven-Parijs, 1914, blz. 367, nr. 1; repr.: H. LAMY, *L'abbaye ...*, blz. 354/355; [M. KOYEN], *De abdij van Tongerlo in schrift en beeld*, [Brussel], 1966, blz. 1/2 (“ca 1130”). Zie verder, §25.

⁹¹³ Vergelijk volledigheidshalve de rol in de ontstaansgeschiedenis van Tongerlo, die in de 17de eeuw aan Hugo van Fosses toegekend werd door *De valsche stichtingskronijk der abdij Tongerlo*, uitg. A. ERENS, in *An. Praem.*, dl. V, 1929, blz. 361; zie ook J. VAN CRAYWINCKEL, *Legende ...*, dl. II, Antwerpen, 1665, blz. 540; H. LAMY, *L'abbaye ...*, blz. 5.

⁹¹⁴ Zie, aangaande de formele en deels inhoudelijke onechtheid van het stuk: E. VAN MINGROOT, *De stichtingsoorkonde van de abdij Tongerlo: echt of vals?*, in *Archives et bibliothèques de Belgique. Archief- en bibliotheekwezen in België*, dl. XLIII, 1972, blz. 615-650 (deze mening wordt bijgetreden door M. KOYEN en L. VAN DYCK, *Abbaye de Tongerlo*, in *Monasticon belge*, dl. VIII-1, blz. 276-277; A.-J. BIJSTERVERELD, *Een nieuwe orde? De politieke en religieuze ontwikkelingen in het Maas-Demer-Scheldegebied in de elfde en twaalfde eeuw en de stichting van de norbertijnenabdijen in het tweede kwart van de twaalfde eeuw*, in *Norbertijnen in de politiek*, Brussel, 1997, blz. 19). Vgl. voorafgaandelijk C.-B. DE RIDDER, *Historische mengelingen over de Kempen*, Turnhout, [1870], blz. 7-8; J. LAENEN, *Kerkelijk ...*, dl. II, 1936, blz. 53-54.

⁹¹⁵ E. VAN MINGROOT, *De stichtingsoorkonde ...*, blz. 650 (het geschrift werd opge maakt omtrent het midden van de 12de eeuw). De historische kern blijft echter bruikbaar (vgl. L. VAN DYCK, *De abdij van Tongerlo. Een kennismaking*, in *De abdij van Tongerlo. Gebundelde historische studies*, Averbode (Scherpenheuvel-Zichem), 1999, blz. 17-18), en de inhoudelijke gegevens omtrent de stichting zelf gaan vermoedelijk zelfs iets verder terug in de tijd (E. VAN MINGROOT, *art. cit.*, blz. 620-621, 643-645), tot het jaar 1128 (misschien al voorbereid vanaf kort na 1124), en vallen theoretisch nog binnen ons onderzoeksveld (ter informatie: L. VAN DYCK, *art. cit.*, blz. 1 en 17, houdt het op “rond 1133” of “rond 1130”).

⁹¹⁶ J. LE CARPENTIER, *Histoire genealogique ...*, dl. I, Leiden, 1663, blz. 432, art. *Hugues* (1133); D. DE SAINTE-MARTHE, *Gallia christiana ...*, dl. III: *Ecclesia Cameracensis*, Parijs, 1725, kol. 69, nr. XII, art. *Hugo II* (1133); H. DU TEMS, *Le clergé ...*, dl. IV, blz. 48, nr. XII, art. *Hugues II* (“en 1133”); A. LE GLAY, *Cameracum christianum ou histoire ecclésiastique du diocèse de Cambrai*, Rijsel-Parijs, 1849, blz. 95, nr. XII, art. *Hugues II* (1133). Deze eenmalige vermeldingen worden telkens kritiekloos gebaseerd op het (onbetrouwbare) onderschrift uit Tongerlo, dat op die manier tot in de eerbiedwaardigste prosopografische traktaten doorgedrongen is. Vgl., daarmee in tegenspraak, §8 vn. (aangaande kapitteldeken Hugo I) en §9 vn. (betreffende de eigenlijke kapitteldeken Hugo II).

⁹¹⁷ E. VAN MINGROOT, *De stichtingsoorkonde ...*, blz. 628-631.

koordecken⁹¹⁸, noch op een schappelijke wijze aan het werk gezet worden⁹¹⁹ als landdeken⁹²⁰. Het lijkt er veeleer op dat – zoals dat voor de andere ontleende ingrediënten van voorliggend werkstuk het geval is⁹²¹ – dit onderschrift (weliswaar op weinig secure wijze) gehaald werd uit, of geïnspireerd werd door een andere norbertijner oorkonde van Burchard of zijn rechtstreekse opvolgers. Inzake de carrière van *Hugo canonicus* uit Fosses levert dat verder niets op.

Afsluitend, kan gesteld worden dat de diplomatische bronnen een hoop belangwekkende ophelderingen van prosopografische en chronologische aard hebben verstrekt – statistisch kan vooropgesteld worden dat bij benadering een derde van deze allografische ondertekeningen van *Hugo canonicus* van vóór 1123, op naam van Hugo van Fosses, zij het dat hij incognito blijft, moet geschreven worden –, maar moet tegelijk erkend worden dat ze op zich niet de verhoopte beslissende informatie opgeleverd hebben. Vooruitblikkend, moet bovendienesignaleerd worden dat er onder Burchards opvolger, de Kamerijkse bisschop Lietard van Utrecht (1131-1135)⁹²², vanaf 1131 al opnieuw⁹²³ – of nog steeds – twee Hugo's verschijnen in de episcopale subscriptio's⁹²⁴, en onder diens opvolger, bisschop Nicolaas I van Chièvres (1136-1167)⁹²⁵, somtijds zelfs drie.

⁹¹⁸ Vgl. in het voorbijgaan de uitleg van W. VAN SPILBEECK, *De abdij van Tongerlo. Geschiedkundige navorschingen*, Lier-Geel, 1888 (Averbode, 1997²), blz. 18, die, spijs van de ononderbroken ambtstijd van deken Oilard (1117-1133; zie verder, §15) in “1128” wel plaats ziet voor een koordeken Hugo, in de grond – zoals de hogergenoemde tabellen – voortgaande op de zogenaamde verschrijving Oilardus/Gildardus voor de werkelijke kathedraaldeken Oilard (zie verder, §10 vn.).

⁹¹⁹ Er is in deze jaren wel sprake van een Kamerijkse landdeken Hugo van Morchies (zie verder, §9): deze is echter zeker vóór 1129/30 overleden, en het valt überhaupt niet te verwachten dat de deken der christenheid van het nu Artesische Morchies in 1128/33 in Tongerlo zou ingegrepen hebben (deze mogelijkheid mocht echter niet bij voorbaat uitgesloten worden).

⁹²⁰ E. VAN MINGROOT, *De stichtingsoorkonde ...*, blz. 629-631 (de voor Tongerlo bevoegde landdeken van Antwerpen heette in 1126-1129 Reinier: *ibid.*, blz. 631, vn. 127). Vgl. nochtans H. LAMY, *L'acte de 1133, attribué à l'évêque de Cambrai, Burchard, est-il authentique*, in *L'abbaye ...*, blz. 361-362, die, zoals blijkt uit de door hem ten tonele gevoerde personen, die in feite dekens der christenheid waren, ongewild de landdekenale interpretatie voorstond.

⁹²¹ E. VAN MINGROOT, *De stichtingsoorkonde ...*, blz. 647-648.

⁹²² P. GAMS, *Series ...*, blz. 526^b, art. *Lietardus II*; R. FAILLE, *Liste ...*, blz. 18, nr. 38, art. *Liétard*.

⁹²³ Zie verder, §23.

⁹²⁴ Vgl. hoger, §6 (meerdere kandidaten).

⁹²⁵ R. FAILLE, *Liste ...*, nr. 39, art. *Nicolas de Chièvres*; E. STRUBBE en L. VOET, *De chronologie ...*, art. *Nicolaus I*; voor het aanvangsjaar: D. VAN DE PERRE, *De datum van de bisschopswijding van Nikolaas van Chièvres (1136-1167) en de gevolgen voor de datering van zijn oorkonden*, in *Het Land van Aalst*, dl. XLVII, 1995, blz. 143-156.

§8. Hugo dictus Abbas

Wat leert de combinatie van al deze oorkondelijke citaten ons nu voor het curriculum vitae van Hugo van Fosses?

Het lijdt nu alleszins geen twijfel meer dat in de fatidieke periode, namelijk omtrent 1119/21-1123, terzelfdertijd drie kanunniken met de naam Hugo in het Kamerijkse domkapittel actief waren. Nog eens: het waren er niet meer en ook niet minder. Enerzijds zijn onomastische ditografieën hier normaal niet te verwachten: het samenstellen van de ondertekenaarslijst was – we herhalen het – in die (aflopende) periode van praktisch exclusieve getuigenbewijzen en zogeheten getuigenoorkonden een verstrekkend en juridisch veelbetekenend proces⁹²⁶; daarnaast zijn er in de desbetreffende originele stukken geen schrappingen of expunctuaties uitgevoerd, die op aarzeling of verwarring zouden duiden. Anderzijds is in de Kamerijkse charters geen enkele aanwijzing, laat staan sluitend bewijs, te ontdekken dat er in de ter studie liggende jaren nog een vierde domheer Hugo zou tewerkgesteld geweest zijn in het domkapittel⁹²⁷. Op de koop toe zijn de namen van alle vijftig geprebeendeerde kanunniken uit 1119/21 bekend⁹²⁸. De conclusie ligt zomaar voor de hand.

De drie Hugo's signeerden echter op niet gezette tijdstippen, doch ogenschijnlijk zonder vast patroon en vrijwel nooit alle drie tezamen, weshalve ze ternauwernood of, beter gezegd, praktisch onmogelijk uit mekaar te houden zijn. Alhoewel op zekere momenten sommige leden van het domkapittel bij voorrang in de bisschoppelijke getuigenlijsten opgenomen werden, en er bijwijlen zelfs kan gesproken worden van een min of meer bestendige ploeg van diplomatisch actieve domheren⁹²⁹, geeft het aantreden van de drie genomineerden in de oorkondelijke getuigenlijsten ons – mede doordat we geen enkel antroponymisch aanknopingspunt hebben – een eer willekeurige indruk, en lijkt de rotatie af te hangen van toevallige omstandigheden. Anderzijds is het opstellen

⁹²⁶ P. JOHANEK, *Die Frühzeit* ..., blz. 289: "Zur Beglaubigung der Beweisurkunde übernahm man ... die Nennung von Zeugen, die bei eventuellen späteren Streitigkeiten über das in Frage stehende Rechtsgeschäft gehört werden konnten. Diese Funktion der Zeugen bleibt während des ganzen bearbeiteten Zeitraums erhalten"; vgl. hoger, §7: 7.24.

⁹²⁷ Aangaande het potentiële bestaan van een kanunnik Hugo van Saint-Géry: zie verder, §10 vn.

⁹²⁸ Zie verder, §15.

⁹²⁹ Zie verder, §12.

van een rangorde onder de geestelijken per wijdingsdatum⁹³⁰, zo zonder enig houvast, zo goed als onbegonnen werk⁹³¹ in het verhaspelde beeld dat de getuigenlijsten aanreiken. Trouwens, bij de studie van het globale dossier kennen we voorafgaandelijk niet de toenmalige wijdingsgraad van alle betrokkenen (inderdaad, enkel van twee van de drie Hugo's weten we zeker dat ze, precies in 1119, nog maar subdiaken waren⁹³²) en kunnen we dus niet met stelligheid uitmaken om welke wijdingsdag – waaromtrent ten andere geen kennis bestaat – we ons feitelijk moeten bekommeren. Het is even onduidelijk of we de eerste dan wel de laatste wijdingsdatum (blijkbaar gaande van acoliet tot priester) voor ogen moeten houden. Hoogstens kan men, voor wat het waard is, constateren dat de een of de andere Hugo, of een van de twee of drie signerende Hugo's, de eerste⁹³³ of de laatste⁹³⁴ rang onder de afgevaardigde⁹³⁵ kanunniken van het domkapittel innam. Alleen wanneer de drie een-drachtig voor het voetlicht traden in een subscriptio, kunnen we er zeker van zijn dat Hugo van Fosses erbij was: dat was zo in 1119 en, zonderling genoeg, in 1123⁹³⁶.

Om de figuur van deze Hugo van Fosses beter te definiëren, moet – er zit niets anders op – te werk gegaan worden door eliminatie onder de tot dusverre verzamelde, maar niet definitief toegewezen⁹³⁷ personalia omtrent de drie gelijknamige kanunniken.

⁹³⁰ H. FICHTEAU, *Forschungen über Urkundenformeln*, in *Mitteilungen des Institutes für österreichische Geschichtsforschung*, dl. XCIV, 1986, blz. 329.

⁹³¹ Vgl. E. VAN MINGROOT, *De oorkonden van bisschop Borchard ...*, blz. 57, waar wij de mening vertolken dat, in een op zichzelf staande oorkonde, de wijdingsgraad van de vermelde domheer (in casu Hugo) in theorie kan afgeleid worden uit zijn plaats in de kanonikale sector van de getuigenlijst. Het is echter heel wat anders om, uit een hele resem charters, algemene conclusies omtrent de identiteit van gelijknamige kanunniken te trekken.

⁹³² Zie §7: 7.28.

⁹³³ E. VAN MINGROOT, *Liste ...*, 6.37 (1111), 6.50 (1113).

⁹³⁴ E. VAN MINGROOT, *Liste ...*, 7.07 (1117), 7.09 (1117), 7.14 (1117), 7.26 (1119), 7.44 (1120), 7.54 (1122), 7.59 (1123; de achterste twee kanunniken heten allebei Hugo), 7.62 (1123; het gaat om een van de drie daar opgenomen Hugo's), 7.63 (1123), 7.75 (1125), 7.91 (1128), 7.98 (1129). Is deze serie aan het toeval te wijten, of zit er een periodiek systeem in; heeft het misschien met de bestemming van het charter te maken?

⁹³⁵ Zie verder, §12.

⁹³⁶ De interpretatie ten gronde van dit laatste geval volgt verder in deze verhandeling (§24).

⁹³⁷ Een uitzondering: een van de wel toegekende data is natuurlijk overlijdensdag en -jaar van Hugo van Fosses (zie achtereenvolgens, §5 en §2). Maar die inlichtingen komen uit deugdelijke norbertijner bronnen van niet-diplomatische aard.

*Hugo dictus Abbas*⁹³⁸, *Hugo qui vocatus est Abbas*⁹³⁹, *Hugo cognomine Abbas*⁹⁴⁰ of kortweg⁹⁴¹ *Hugo Abbas*⁹⁴², die al ter sprake is gekomen⁹⁴³, was in deze periode zonder twijfel een van de drie Kamerijkse domheren met de doopnaam Hugo. We kennen hem al uit het *Obituarium Cameracense*, waar “*Hugo qui uocatus est Abbas, Acquicinen-sis monachus, qui dedit nobis altaria de Haurencurth et de Fulcherijs*”⁹⁴⁴ is opgenomen. Hij komt daar voor, niet in de basistekst van kort na 1116, maar in de aanvullingen door scribent ObitB van tussen 1126 en 1129/30. De *Benefactorum series Cameracensis ecclesiae*, die omtrent 1190 een retrospectief samenstel bood van de schenkingsactiviteiten ten bate van het Kamerijkse Onze-Lieve-Vrouwkapittel, registreert deze gift als volgt: “*Hugo Abbas, Aquicinen-sis monachus, dedit nobis altaria de Haueraincort et de Flekieres*”⁹⁴⁵. In de grond is dat, in beide

⁹³⁸ B. DELMAIRE, *L'histoire-polyptique de l'abbaye de Marchiennes (1116/1121). Étude critique et édition*, Louvain-la-Neuve (Ottignies), 1985, *Index des noms de personnes et de lieux*, blz. 140, art. *Hugues (dictus abbas)*; vgl. F. BRASSART, *Liste ...*, blz. 163, vn. 5.

⁹³⁹ Zie hoger, §5.

⁹⁴⁰ Zie hoger, §7: 7.18 (1118).

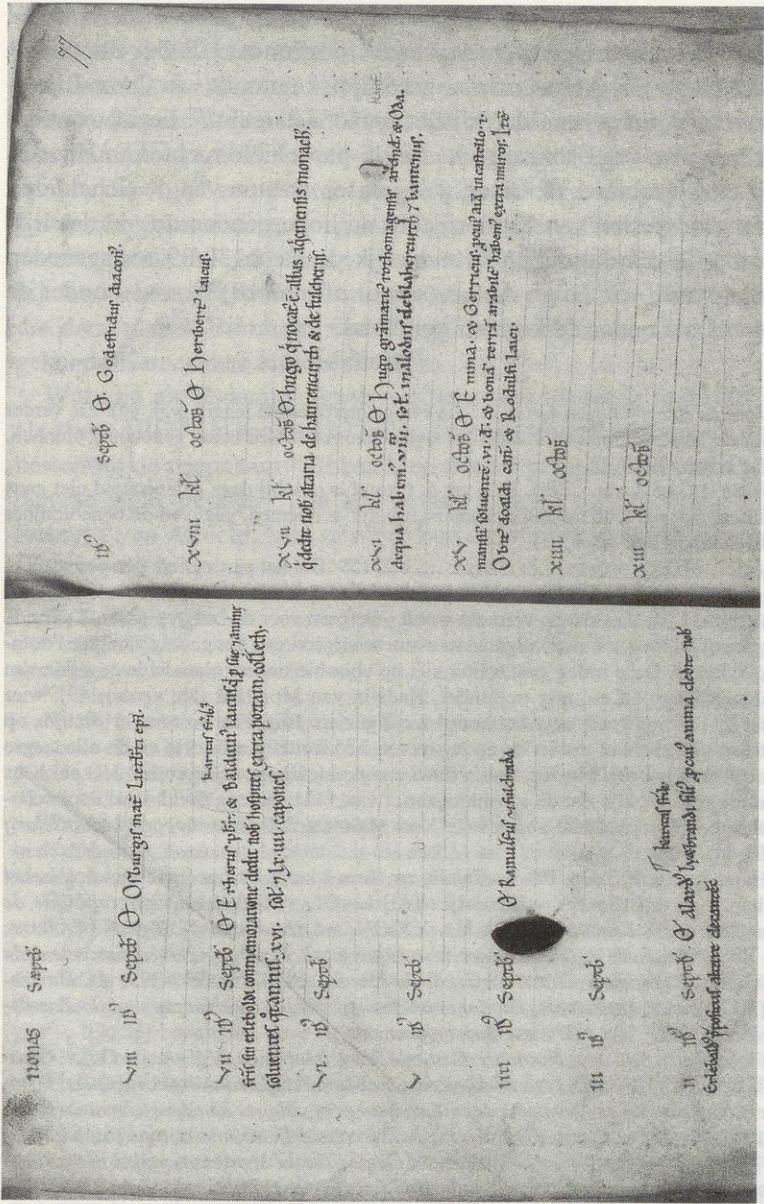
⁹⁴¹ Bijnamen of niet-plaatsaanduidende (en niet-adellijke) “familienamen” van kanuniken verschijnen pas in deze periode in de Kamerijkse diplomatische bronnen (een typisch voorbeeld: domheer Balduinus Dives uit een 12de-eeuwse oorkondelijke dorsale notitie – niet het privilege zelf – van 1089: E. VAN MINGROOT, *Les chartes ...*, blz. 267, vn. 1), en dan nog het eerst in het corpus van oorkonden. Hoewel het vermelden van een erfelijke familienaam voorlopig een zeldzaamheid bleef, en het systeem eerst in de volgende eeuwen vooruitgang zal boeken (A. DAUZAT, *Les noms de personnes ...*, blz. 33, 36), speciaal in een stedelijk milieu (Id., *Introduction*, in *Dictionnaire étymologique ...*, blz. VIII, als voorbeeld: Atrecht vanaf de 12de eeuw), is de bijnaam “Abbas” blijkbaar al in de 12de eeuw tot een geslachtsnaam uitgegroeid: zie hierna.

⁹⁴² F. BRASSART, *Liste ...*, *Table des noms de personne*, blz. 176, art. *Hugues l'Abbé*; B.-M. TOCK, *Les chartes des évêques ...*, *Indices*, blz. 371^b, art. *Hugues abbas*; J.-P. GERZAGUET, *Les chartes ...*, *Index nominum*, blz. 458^b, art. *Hugues l'Abbé*.

⁹⁴³ Van antroponymisch standpunt niet te verwisselen (vgl. E. VAN MINGROOT, *Een decennium ...*, blz. 728) met domdeken Hugo I van Anchin (*Obituarium ...*, f° 80 v° (“persona” van het altaar van Vieux-Ath); *Benefactorum series ...*, f° 121 r° (zie afb. 10, l. 17); F. BRASSART, *Liste ...*, *ed. cit.*, blz. 166 (en vn. 4); A. WAUTERS, *Liste ...*, *ed. cit.*, blz. 160 of blz. 365), in die functie (A. LE GLAY, *Recherches ...*, blz. 115, art. *Hugues*: 1076-1089; Id., *Cameracum ...*, blz. 94, nr. IV, art. *Hugo I*: 1079-1089; vgl. E. VAN MINGROOT, *De “stichtingsoorkonde” van de O.-L.-Vrouwepriorij te Aymeries (1088). Diplomatisch onderzoek*, in *Bulletin de la Commission royale d'histoire. Handelingen van de Koninklijke commissie voor geschiedenis*, dl. CLV, 1989, blz. 171-172) gemeld van 1075 tot 1093 (E. VAN MINGROOT, *Les chartes ...*, blz. 145, vn. 1), begiftiger van meerdere kerkelijke en caritatieve organisaties (*Obituarium Cameracense*, *ms. cit.*, f° 59 r°) en medestichter van de abdij van Anchin (J. GERZAGUET, *L'abbaye ...*, blz. 68-73).

⁹⁴⁴ *Obituarium ...*, f° 77 r° (zie afb. 7^b, l. 3-4); zie hoger, §5.

⁹⁴⁵ *Benefactorum series ...*, f° 120 v° (F. BRASSART, *Liste ...*, *ed. cit.*, blz. 163; A. WAUTERS, *Liste ...*, *ed. cit.*, blz. 159 of blz. 364); zie hoger, §5.

Afb. 7. Obituarium ecclesiae Beatae Mariae Cameracensis, f° 76 v°- 77 r°.
Cliché: Médiathèque municipale de Cambrai, Manuscrits, nr. B 229.

gevallen⁹⁴⁶, de analyse van het charter van 1121⁹⁴⁷, waarin bisschop Burchard voor zijn domkapittel het legaat van “*altaria etiam de Felcheriis et Haurancurth, redditione et petitione Hugonis Sancte Marie canonici, qui eorumdem persona erat*” oorkondt. Uit dat document blijkt dat Hugo [II] Abbas toen nog voltijds kanunnik van Onze-Lieve-Vrouw was⁹⁴⁸, en tevens dat hij het personaatsrecht⁹⁴⁹ bezat over het “altaar”, m.a.w. over sommige kerkelijk-parochiële rechten in Havrincourt⁹⁵⁰ en Flesquières⁹⁵¹, beide gelegen ten westen van de Schelde en even ten zuidwesten van Kamerijk. In de hogergenoemde (derde) lijst van Kamerijkse kanunniken⁹⁵², namelijk de ca. 1130/39 aangesneden netversie, wordt ene Hugo Abbas (senior of junior?)⁹⁵³ zowel onder de subdiakens als onder de koralen gerekend.

⁹⁴⁶ Voor de *Benefactorum series* ...: via een geïntercaleerde legger (vgl. §5). Zie verder (§9), voor de “onderduimse” inhoudelijke overeenkomst tussen beide genoemde bronnen.

⁹⁴⁷ Zie hoger, §7: 7.47.

⁹⁴⁸ F. BRASSART, *Liste* ..., blz. 163, vn. 5. Cumul is ook bij deze gelegenheid niet gans uit te sluiten, maar is toch tamelijk onwaarschijnlijk te noemen, gegeven de benedictijner regel van de abdij van Anchin.

⁹⁴⁹ Vgl. J.-M. DUVOSQUEL, *Les chartes* ..., blz. 159. Dat het particuliere personaatsrecht (F. BRASSART, *loc. cit.*) van Hugo Abbas (en daarnaast ook een ander personaat van scholaster Werinbald III) hier alsnog vermeld wordt – hetgeen voor de laatgregoriaanse periode heel ongebruikelijk was –, was volgens deze auteur uitgerekend het gevolg van diens domkanonikale status. Deze uitleg gaat echter niet op voor hieronder behandelde gevallen van de domheren Hugo III en, nog treffender, Hadwin van Morchies (zie verder, §9), wier personaat in 1116 gewoon over het hoofd werd gezien. Blijkbaar bestond er destijds op dit punt een onderscheid tussen de na te streven kerkwettelijke theorie en de alledaagse praktijk. Of was het een kwestie van invloed aan de bisschoppelijke curie? Het zal heus geen nadeel geweest zijn dat de schenkingsbrief van 1121 samengesteld werd door scholaster-kanselier Werinbald III himself (E. VAN MINGROOT, *De bisschoppelijke kanselarij* ..., dl. III, blz. 726).

⁹⁵⁰ Havrincourt: Fr., dep. Pas-de-Calais, arr. Arras, kant. Bertincourt (toen nog in het graafschap – en dus dioceses – Kamerijk: [A.] LE GLAY, *Glossaire topographique de l'ancien Cambrésis*, Kamerijk, 1849, blz. XXXIV, art. *Havrincourt*). Vgl. N. CAVROIS, *Canton de Bertincourt*, in *Dictionnaire historique et archéologique du département du Pas-de-Calais. Arrondissement d'Arras*, dl. I, Atrecht, 1873, blz. 289-295, art. *Havrincourt*; [A. MENCHE] DE LOISNE, *Dictionnaire topographique du département du Pas-de-Calais*, Parijs, 1907, blz. 189^b, art. *Havrincourt*.

⁹⁵¹ Flesquières: Fr., dep. Nord, arr. Cambrai, kant. Marcoing. Vgl. A. LE GLAY, *Glossaire* ..., blz. XXVIII-XXIX, art. *Flesquières*; E. MANNIER, *Études étymologiques, historiques et comparatives sur les noms des villes, bourgs et villages du département du Nord*, Parijs, 1861, blz. 280-281, art. *Flesquières*; A. BRUYELLE, *Dictionnaire topographique* ..., blz. 147-148, art. *Flesquières*; L. BONIFACE, *Études sur la signification des noms topographiques de l'arrondissement de Cambrai*, Valenciennes, 1866, blz. 130-131, art. *Flesquières*.

⁹⁵² KAMERIJK, *Bibliothèque municipale, Manuscrits*, nr. B 229, f° 1 v° (zie hoger, §6).

⁹⁵³ Zie hierna, voor een verantwoorde keuze.

Uit een oorkonde van 1118⁹⁵⁴ is al gebleken dat Hugo Abbas een geboren Kamerijker⁹⁵⁵ was die in de binnenstad op zijn minst één onroerend goed bezat, het *curtilium Hugonis cognomine Abbatis*, dat door de bisschop als richtbaken in het stadsplan werd aangewend en dat bijgevolg een tamelijk in het oog vallend eigendom moet geweest zijn. Uit een tweede document uit 1117⁹⁵⁶ blijkt dat hij in Kamerijk nog een mouterij, de *cambile*⁹⁵⁷ *quod dicitur Grimaldi* (met aanhorig graancijnsrecht), uitbaatte, die hij⁹⁵⁸ nu, door bemiddeling van de bisschop, aan de Sint-Lazaarsleprozerie overdroeg en, tegen betaling van een jaarrente, als vruchtgebruik in levenslang *precarium* terugkreeg. In de literatuur wordt hij, hoewel zonder achternaam, genoemd als een van de hooggeplaatsten die samen met Burchard van Aken⁹⁵⁹ aan de wieg stonden van het gekende Kamerijkse leprozenhuis⁹⁶⁰.

Wat zijn ambtsdata aangaat: wellicht was hij reeds in 1100⁹⁶¹ actief als Hugo [II]⁹⁶²; in maart 1122 was hij nog steeds kanunnik en droeg hij bestendig de roepnaam "Abbas", en dat ter gelegenheid van zijn optreden, te Marchiennes⁹⁶³, in het gevolg van de al genoemde bisschop Robert I van Atrecht. Min of meer kort daarop⁹⁶⁴, wellicht tegenaan zijn

⁹⁵⁴ Zie hoger, §7: 7.18.

⁹⁵⁵ Eigenlijk kon deze Hugo dus met meer recht en reden aanspraak maken op de toponymische familienaam "van Kamerijk".

⁹⁵⁶ Zie hoger, §7: 7.15.

⁹⁵⁷ Wij beschouwen de term als een Kamerijks synoniem voor "camba" (zie hoger, §5 vn.; zie verder, §15), liever dan als benaming voor een "akker voor hennep- of vlasteelt" (CH. DU FRESNE DU CANGE, *Glossarium mediae et infimae latinitatis*, dl. II, Niort, 1883 (Graz, 1954), blz. 42^c, s.v. *cambile*).

⁹⁵⁸ Dat Hugo Abbas door de bisschop met de eretitel "canonicus noster" wordt bedacht in de dispositio, heeft niet de betekenis die daar in het *Obituarium Cameracense*, in hoofde van de domleiding, aan toegekend moet worden (zie verder, §10 vn.).

⁹⁵⁹ Vgl. E. VAN MINGROOT, *Burchard van Aken* ..., kol. 200-201.

⁹⁶⁰ [] H[ÉMERY], *Notice sur les communautés de femmes établies à Cambrai avant la Révolution*, in *Mémoires de la Société d'émulation de Cambrai*, dl. X, 1826, blz. 172, art. *Hôpital de St-Lazare*: "Hugues, chanoine" (als geboren Kamerijker onmiddellijk na de bisschop gerangschikt in de lijst van weldoeners – die allen een herkomstnaam meekrijgen –, lijkt hij beduidend meer in aanmerking te komen dan zijn beide naamgenoten).

⁹⁶¹ Zie hoger, §7: 5.15.

⁹⁶² E. VAN MINGROOT, *Een keerpunt* ..., blz. 244^a, art. *Hugo "I"*; vgl. Id., *Woord en wederwoord* ..., blz. 17.

⁹⁶³ B. DELMAIRE, *L'histoire-polyptique* ..., blz. 99-101, nrs. 2 (repr.: *ibid.*, blz. 12/13, nr. 4: "S. Hugonis dicti Abbatis"), 3; B.-M. TOCK, *Les chartes des évêques* ..., blz. 47-49, 52-53, nrs. 32, 33, 36; J.-P. GERZAGUET, *Les chartes* ..., blz. 139-140, nr. 43. Vermoedelijk betrof het daar een seendvergadering. Zie hoger, §4.

⁹⁶⁴ J.-P. GERZAGUET, *Les chartes* ..., blz. 458^b, art. *Hugues l'Abbé [I]*, schijnt het jaar 1122 als het ultieme van zijn kathedrale ambtstermijn te aanzien.

levenseinde, is hij ingetreden in de Sint-Salvatorsabdij van Anchin⁹⁶⁵; het obituarium en de twaalfde-eeuwe schenkerslijst boekstaven enkel en alleen zijn monastieke status. Bij die laatste werkwijze moeten we, met uitzicht op het theoretisch min of meer analoge parcours van Hugo van Fosses, even stilstaan. Om deze onorthodoxe boeking te evalueren, moet men er zich rekenschap van geven dat ze uitgevoerd werd op het hoogtepunt van de pogingen van de Kamerijkse overheden om het deelbisdom Atrecht opnieuw in te lijven⁹⁶⁶. De benedictijnenabdij van Anchin, gelegen in de toentertijd al Atrechtse aartsdiakenij Oosterbant⁹⁶⁷, maar in 1079 nog gesticht vanuit Kamerijk⁹⁶⁸ en behept met latente Kamerijkse sympathieën⁹⁶⁹, was daarin een van de heikele twistpunten⁹⁷⁰. Ongetwijfeld was het oogmerk van de Kamerijkers om, ingeval de recuperatie van het bisdom Atrecht zou mislukken, tenminste de abdij Anchin als een soort enclave veilig te stellen⁹⁷¹. De vooraanstaande Kamerijkse domheer Hugo Abbas – hij was het dus wel degelijk –, die naderhand monnik was geworden in Anchin, wellicht dankzij de inspirerende persoonlijkheid van de reformistische abt Alvisus⁹⁷², moet in die campagne

⁹⁶⁵ Over die instelling: zie hoger, §4 vn.

⁹⁶⁶ P. ALLOSSERY, *La lutte entre le sacerdoce et l'empire jusqu'à la paix définitive au concordat de Worms (1107-1122)*, in *Annuaire de l'Université catholique de Louvain*, dl. LXVII, 1903, blz. 370, vn. 5; G. MEYER VON KNONAU, *Jahrbücher des deutschen Reiches unter Heinrich IV. und Heinrich V.*, dl. VII, Leipzig, 1909 (Berlijn, 1965²), blz. 235, 264; L. KÉRY, *Die Errichtung ...*, blz. 415-417, art. *Unter Bischof Burchard von Cambrai*.

⁹⁶⁷ B. DELMAIRE, kaart "*Abbayes et chapitres du diocèse d'Arras*", in: Id., *Le diocèse d'Arras de 1093 au milieu du XIVe siècle*, dl. I, Atrecht, 1994, blz. 194, nr. 28.

⁹⁶⁸ E. ESCALLIER, *L'abbaye d'Anchin (1070-1792)*, Rijsel, 1852, blz. 16-19; J.-P. GERZAGUET, *L'abbaye d'Anchin ...*, blz. 60-61, 68-73; vgl. hierboven (domdeken Hugo I, "herstichter" van Anchin).

⁹⁶⁹ Van het honderdvijftigtal overgeleverde Kamerijkse charters uit 1105-1130 (E. VAN MINGROOT, *Liste ...*, blz. 43-55) waren er twaalf aan Anchin gericht (J.-P. GERZAGUET, *op. cit.*, blz. 272, telt er, – we kennen niet zijn criteria – dertien), en dat was net evenveel als deze ten gunste van het eigen kathedraalkapittel. Het valt wel op dat het ultieme diploma voor Anchin uitgerekend uit 1122, het vermeende intredejaar van Hugo Abbas, dateert.

⁹⁷⁰ E. VAN MINGROOT, *Burchard van Aken ...*, kol. 200-201.

⁹⁷¹ Misschien wel met het voorbeeld voor ogen van de Sint-Pietersabdij van Lobbes, die een erfelijke Luikse enclave was in het bisdom Kamerijk (U. BERLIÈRE, *Monasticon ...*, dl. I-2, blz. 205). Veelzeggend is immers dat bisschop Burchard (E. VAN MINGROOT, *Burchard van Aken ...*, kol. 210), abt Alvisus en domproost Erlebold II tegen het jaar 1129 – ten dele met voorbijgaan van het gezag van de bisschop van Luik – tezamen een cluniacenser hervormingsproject in genoemd klooster zullen uitdokteren (H. SPROEMBERG, *Alvisus ...*, blz. 122-124).

⁹⁷² J.-P. GERZAGUET, *L'abbaye d'Anchin ...*, blz. 85-89.

een kostbare pion⁹⁷³ geweest zijn. Het kathedrale obituarium als politiek forum en drukmiddel!

Wat de overlijdensdatum van Hugo Abbas betreft: zijn obit behoort, qua schriftbeeld, niet tot het kerndeel (vanaf 1116) van de necrologische bron, maar moet daarentegen wel tot de eerste groep van, schriftkundig goed herkenbare, toevoegsels door hand ObitB⁹⁷⁴, gerekend worden. Daarom moet zijn sterfdatum (15 september)⁹⁷⁵, naar het getuigenis van het obituarium, veeleer in een latere fase van Burchards episcopaat, zo rond 1126/29⁹⁷⁶, gesitueerd worden. Dat komt volmaakt overeen met de aanduidingen van de bisschoppelijke charters, waar tussen 1126 en 1129 meestal één domheer Hugo onder de deelnemers voorkomt, en waar dat in 1129 bovendien een kanunnik-subdiaken blijkt te zijn⁹⁷⁷. We geven grif toe dat deze instrumentaire data weer geen uitsluitsel geven, aangezien precies bij het ingaan en aan het einde van de genoemde termijn nog een tweede kanunnik⁹⁷⁸ als ondertekenaar verschijnt. Desniettemin, mits men ze combineert met het grafologisch tijdssignaal van het *Obituarium Cameracense*, kan men uit al die gegevens alleen maar concluderen dat Hugo Abbas rond dezelfde tijd als Burchard van Aken moet gestorven zijn.

Het valt op dat er vanaf 1141⁹⁷⁹ al weerom een kanunnik *Hugo (cognomine) Abbas* opereerde in het Onze-Lieve-Vrouwekapittel. Omdat de familienaam van Hugo Abbas jr. in het vervolg niet meer genoemd werd in de charters, is het ondoenbaar, en in dit bestek ook overbodig, om zijn hele, lange ambtstermijn te reconstrueren. Blijkt dat hij nog na 1179, ten tijde van bisschop Roger van Wavrin (1078/79-1090), zijn kanonikale prebende bezette⁹⁸⁰, tenzij het in die jaren 1179-1190 zelfs al om een

⁹⁷³ We bedoelen: als een soort voorpost. Zijn kloosterroeping opgezet spel noemen, zou vooringenomen zijn en van slechte smaak getuigen. Integendeel, ze kadert in de typisch gregoriaanse hang naar een hogerstrevende levenswijze (waarvoor zijn confrater Hugo van Fosses de norbertijnse weg zal kiezen: zie §16, §22-23 en §25), die destijds onder de seculiere kanunniken leefde.

⁹⁷⁴ Zie hoger, §5.

⁹⁷⁵ *Obituarium* ..., f° 77 r°: "XVII kalendas Octobris".

⁹⁷⁶ Elders (E. VAN MINGOOT, *Woord en wederwoord* ..., blz. 17; ID., *Een keerpunt* ..., blz. 244*) hebben wij, voortgaande op de stratificatie van het obituarium, 1126 als jaar van zijn resignatie uit het domkapittel of, eerder nog, als sterfjaar van Hugo [Abbas] opgevoerd, maar dat kan zo nodig herberekend worden.

⁹⁷⁷ Zie hoger, §7: 7.96.

⁹⁷⁸ Zie hoger, §7: 7.80 en 7.98; zie ook verder, §9 en §23.

⁹⁷⁹ *Thesaurus diplomaticus*, W 07351/D 05740, W 12467; J.-P. GERZAGUET, *Les chartes* ..., blz. 169-170, nr. 76; vgl. *ibid.*, blz. 458^b, art. *Hugues l'Abbé* [III].

⁹⁸⁰ J.-P. GERZAGUET, *Les chartes* ..., blz. 352-353, nr. 274; *Thesaurus diplomaticus*, W 10907. Vgl. hoger, §6: matrikel III.

Hugo Abbas III ging⁹⁸¹. Deze bevinding wijst er ten overvloede op dat dit stedelijk patriciërs geslacht⁹⁸² gedurende de twaalfde eeuw een voortgezette, en essentiële, rol speelde in het Kamerijkse domkapittel.

Hoe dan ook, kanunnik Hugo Abbas sr. was de eerstaanwezende homologue collega van Hugo van Fosses in het Kamerijkse Onze-Lieve-Vrouwekapittel. Wat meer is, naar de biografie van Hugo van Fosses toe kan meteen de voorheen in aanmerking genomen hypothese, als zou deze iets te maken hebben gehad met de figuur van *Hugo Abbas*, die – toch wel intrigerend – oorkondelijk betuigd is nabij het scharniermoment in de overstap van de premonstratenzer in spe, voorgoed als een dwaalspoor gecatalogeerd worden.

§9. Hugo de Morchiees decanus

Hugo van Morchies was binnen de gestelde periode, vanuit chronologisch standpunt, de tweede naamdrager. In een chirograaf⁹⁸³ uit 1108 wordt al gesproken over “*Hugonem clericum nostrum de Morceis*”⁹⁸⁴, die allodiale goederen bezat te Récourt⁹⁸⁵, en, gelet op de context⁹⁸⁶, insgelijks als *persona*⁹⁸⁷ van de Sint-Vaastkerk⁹⁸⁸ van Morchies⁹⁸⁹ moet

⁹⁸¹ Dat vermoedt blijkbaar J.-P. GERZAGUET, *Les chartes ...*, *Index nominum*, blz. 458^b, art. *Hugues l'Abbé [II]*, art. *Hugues l'Abbé [III]*.

⁹⁸² Die toenaam kon vlot tot een familienaam uitgroeien: vgl. M.-Th. MORLET, *Répertoire des noms ...*, blz. 279, art. *Abbas*: “*Petrus dictus ...*”; en aansluitend F. DE BRABANDERE, *Verklarend woordenboek ...*, dl I, 1993, blz. 54^a, art. *Abbat(t)e*, *Abbat(e)*.

⁹⁸³ Zie hoger, §7: 6.09 (en 6.10); uitg.: E. VAN MINGROOT, *De bisschoppelijke kanselarij ...*, dl. IV, blz. 31*-32*, nr. 8; repr.: E. VAN MINGROOT, *Liste ...*, blz. 35, afb. III; vgl. an.: P. PIÉTRESSON DE SAINT-AUBIN, *Archives ... Série G*, dl. II-1, blz. 107^b: “*Hugues, clerc de Morchies*”.

⁹⁸⁴ Vgl. Id., *Archives ... Série G*, dl. II-1, blz. VIII^a: “*Hugues, clerc de Morchies*” (1108); dl. II-2, blz. 276^c (id.).

⁹⁸⁵ Fr., dep. Pas-de-Calais, arr. Arras, kant. Vitry-en-Artois. Vgl. A. DE LOISNE, *Dictionnaire topographique ...*, blz. 319^a, art. *Récourt*; blz. 472^b, art. *Rahericurtis*.

⁹⁸⁶ J.-M. DUVOSQUEL, *Les chartes ...*, blz. 156, vn. 51: hij ontving in 1108 een rente als desservant van Morchies.

⁹⁸⁷ Dat kwam wel vaker voor bij de toenmalige domheren: J.-M. DUVOSQUEL, *Les chartes ...*, blz. 159; zie hoger, §7-8.

⁹⁸⁸ A. LE GLAY, *Cameracum ...*, blz. 496 (*Decanatus de Bellomanso*), art. *Morchies*, *S. Vedastus*.

⁹⁸⁹ Fr., dep. Pas-de-Calais, arr. Arras, kant. Bertincourt. Vgl. L.-F. HARBAVILLE, *Mémorial historique et archéologique du département du Pas-de-Calais*, dl. I, Atrecht, 1842, blz. 191, art. *Morchies*; N. CAVROIS, *Canton de Bertincourt ...*, blz. 304-307, art. *Morchies*; A. DE LOISNE, *Dictionnaire ...*, blz. 264^a, art. *Morchies* (1108); M. GYSSELING, *Toponymisch woordenboek ...*, dl. I, blz. 713, art. *Morchies*.

gezien worden. Overeenkomstig het Kamerijkse ambtelijke jargon was de nominale vermelding, in een oorkondelijke narratio of dispositio, van een individuele geestelijke die als “*clericus*”⁹⁹⁰ geïdentificeerd wordt, vergezeld van het bezittelijk voornaamwoord van de eerste persoon enkelvoud of meervoud⁹⁹¹, niet zomaar een vrijblijvend cliché⁹⁹², geen holle frase, maar had zoiets een heel stringente betekenis: het was – evenzo als “*capellanus noster/meus*”⁹⁹³ – de geijkte uitdrukking om een bisschoppelijk klerk-kapelaan⁹⁹⁴ sensu stricto aan te duiden⁹⁹⁵. Op het Kamerijkse toneel betekende dat meteen dat het een lid van het domkapittel betrof⁹⁹⁶. Dat deze kapelaan⁹⁹⁷ van bisschop Odo derwijze expliciet op Morchies betrokken wordt, is perfect te begrijpen als men weet dat Odo van Doornik toenmaals enkel in het westen van het graafschap Cambrésis⁹⁹⁸

⁹⁹⁰ In minder specifieke omstandigheden was dat natuurlijk een algemene term om gelijk welk lid van de geestelijke stand aan te duiden: E. HABEL en F. GRÖBEL, *Mittelaltinisches ...*, kol. 64, s.v. *clericus*; A. BLAISE, *Lexicon ...*, blz. 188^b, s.v. *clericus*, nr. 1.

⁹⁹¹ Naar gelang van de constructie van de oorkonde of van het betroffen zinsdeel, in de eerste persoon enkelvoud of meervoud.

⁹⁹² In het meervoud en in het algemeen gebruikt, en dus zonder nominatieve aanduidingen, diende het woord in de Kamerijkse oorkonden van de bestudeerde periode ofwel als samenvattende benaming voor alle domheren (a° 1119, “*clericorum nostrorum consilio*”: 7.15, zie hoger, §7-8), als tegenhanger van het detachement leken uit het bisschoppelijk gevolg (a° 1046, “*fideliū nostrorum tam clericorum quam laicorum testimonio*”: E. VAN MINGROOT, *Les chartes ...*, blz. 67, nr. 1.03; a° 1082, “*cum clericis meis necnon et laicis*”: *ibid.*, blz. 211, nr. 3.11), of als pendant van het aartsdiakenale college (a° 1090, “*consilio archidiaconorum et clericorum nostrorum*”: *ibid.*, blz. 286, nr. 3.32; a° 1092, “*precibus archidiaconorum et clericorum meorum*”: *ibid.*, blz. 306, nr. 3.38). Vgl. *Thesaurus diplomaticus*, achtereenvolgens W 03543 (1046), W 05572 (1082), W 08312 (1090), W 03839 (1092).

⁹⁹³ Een voorbeeld (1075): “*petitionem ... Airulfi capellani mei*” (E. VAN MINGROOT, *Les chartes ...*, blz. 141, nr. 2.16; vgl. blz. 12; vgl. *Thesaurus diplomaticus*, W 03328, D 03618).

⁹⁹⁴ Zie hoger, §3.

⁹⁹⁵ Vgl. de Kamerijkse bisschopsoorkonde 2.13 (E. VAN MINGROOT, *Liste ...*, blz. 19; *Thesaurus diplomaticus*, W 03326, D 03616), uit 1074, waar “*Goiffridus clericus meus*” bij bisschop Lietbert van Lessen staat voor kapelaan-kanselarijklert Josfried (E. VAN MINGROOT, *Les chartes ...*, blz. 125-128; vgl. blz. 12).

⁹⁹⁶ Zie hoger, §3.

⁹⁹⁷ Tijdens de bewogen inlooptijden, vóór 1111, van het episcopaat van Odo van Orléans (zie verder, §11), is er weinig te merken van de werkzaamheid van een echte bisschoppelijke kanselarij (E. VAN MINGROOT, *Woord en wederwoord ...*, blz. 13; vgl. hoger, §7: 6.21, a° 1110). Wel bleef kanselier Werinbald III zelf, in moeizame omstandigheden, op post (ID., *De bisschoppelijke kanselarij ...*, dl. III, blz. 725-726, charters van 1105-1110) en daarnaast is er, in 1109-1112, bij momenten enig spoor van een assisterende kanselarij-notaris (*ibid.*, blz. 730, art. *Scriptor OA*). Voor die betrekking was Hugo van Morchies ontegensprekelijk de voornaamste gegadigde.

⁹⁹⁸ Deze westelijke gebiedsstrook ging later verloren aan Artesië (H. PLATELLE, *Cambrai et le Cambrésis au XVe siècle*, in *Revue du Nord*, dl. LVIII, 1976, blz. 352-354).

ongehinderd bestuursdaden kon stellen⁹⁹⁹ en in de jaren 1107-1111¹⁰⁰⁰ vanuit Inchy-en-Artois¹⁰⁰¹, gelegen in diezelfde zone (ten noordoosten van Morchies) van het diocees, zijn jurisdictie uitoefende¹⁰⁰².

Het is ongetwijfeld dezelfde Hugo die figureert in een aanvullende passage in het *Obituarium Cameracense*. De vooraf bestaande inscriptie van 18 april werd als volgt vervolledigd: “[Obiit ...] et Hugo clericus, in cuius anniuersario habemus .XXX. solidos de altari de Morceiis”¹⁰⁰³. Voor de toewijzing van deze, in elk geval additionele, tekst aan de ene of de andere scriptor, zitten we uitgerekend hier met een twijfelgeval opgescheept. Was het in extremis nog ObitA¹⁰⁰⁴, of toch eerder ObitB met zijn ietwat groter en hoekiger schrift, of een van de andere vrijwilligers? Ondergetekende durft zich daar voorshands, zonder een meer door-gedreven schriftstudie, niet over uit te spreken.

Deze tekstregel van het obituarium wordt gewoontegetrouw herwerkt¹⁰⁰⁵ in de *Benefactorum series*: “Hugo clericus dedit nobis singulis annis .XXX.

⁹⁹⁹ E. VAN MINGROOT, *Woord en wederwoord* ..., blz. 12. A. CAUCHIE, *La querelle* ..., dl. II, blz. 205 en vn. 2, maakt zijn lezers wel attent op de medewerking van het complete Kamerijkse bestuursapparaat en leidt daaruit af dat hele bisdom aan Odo gehoorzaamde; dat belet echter niet dat hij alleen aan de westelijke kant van het Kamerijkse vrijuit zijn gang kon gaan.

¹⁰⁰⁰ CH. DE SMEDT (uitg.), *Gesta pontificum Cameracensium. Gestes des évêques de Cambrai*, Parijs, 1880, blz. 86, vn. 2.

¹⁰⁰¹ Fr., dep. Pas-de-Calais, arr. Arras, kant. Marquion. Vgl. A. GODIN, *Canton de Marquion*, in *Dictionnaire historique et archéologique du département du Pas-de-Calais. Arrondissement d'Arras*, dl. II, Atrecht, 1874, blz. 147-150, art. Inchy; A. DE LOISNE, *Dictionnaire* ..., blz. 210^b-211^a, art. Inchy.

¹⁰⁰² Voor onze huidige opzet past het onder de aandacht te brengen dat Odo in dat jaar 1108 zijn diocees niet meer beheerde vanuit Anchin (É. AMANN, *Odon de Cambrai (Le Bienheureux)*, in *Dictionnaire de théologie catholique*, dl. XI, Parijs, 1931, kol. 932; G. MICHEL, *Odon de Cambrai (Bienheureux)*, in *Dictionnaire de spiritualité ascétique et mystique*, dl. XI, Parijs, 1982, kol. 614; vgl. H. SPROEMBERG, *Alvisus* ..., blz. 120; L. KÉRY, *Die Errichtung* ..., blz. 306), dat trouwens in de Atrechtse aartsdiakenij Oosterbant lag, en evenmin vanuit Doornik (H. PLATELLE, *Oddone, vescovo di Cambrai*, in *Bibliotheca sanctorum*, dl. IX, Rome, 1967, kol. 1100; I. RESNICK (uitg.), *On Original Sin and A Disputation with the Jew, Leo, concerning the Advent of Christ, the Son of God. Two theological Treatises. Odo of Tournai*, Philadelphia, 1994, *Introduction*, blz. 20; vgl. C. GIORDANENGO (ed.), *Le registre de Lambert, évêque d'Arras (1093-1115)*, Parijs, 2007, blz. 465, vn. 1), zoals nochtans in de gespecialiseerde literatuur staande wordt gehouden. Zie verder, §11.

¹⁰⁰³ *Obituarium* ..., f° 66 v° (zie afb. 4^a, l. 8): “XIII kalendas Maii”. Zie hoger, §5.

¹⁰⁰⁴ Dat zou dan gebeurd zijn op een, voor zijn doen, weinig uitgebalanceerde manier en een schrift van iets groter formaat: dat kan desgevallend op een leeftijdsgebonden evolutie duiden en dwingt ons alvast deze aanvulling liever naar 1125 toe te dateren.

¹⁰⁰⁵ J.-M. DUVOUSQUEL, *Les chartes* ..., blz. 156.

solidos de altari de Morcheis”¹⁰⁰⁶. De ijverige secretaris heeft zijn naam echter aangevinkt en als apostille aangebracht: “*et Fulco frater ejus partem suam predicti altaris*”¹⁰⁰⁷. Hugo’s broer¹⁰⁰⁸ Fulco of Fulcho¹⁰⁰⁹, toen nog acoliet¹⁰¹⁰, is in 1126¹⁰¹¹ inderdaad met die graad als lid¹⁰¹² van het domkapittel betuigd¹⁰¹³. In 1111¹⁰¹⁴ heeft Odo van Doornik echter, zijn recentelijk¹⁰¹⁵ herbevestigde bisschoppelijke prerogatieven¹⁰¹⁶ aangrijpend,

¹⁰⁰⁶ *Benefactorum series* ..., f° 118 v° (zie afb. 6, l. 7-8); F. BRASSART, *Liste* ..., *ed. cit.*, blz. 152; vgl. A. WAUTERS, *Liste* ..., *ed. cit.*, blz. 152 of blz. 357 (“Marcheis”; vgl. vn. 2: toegepast op Maresches: Fr., dep. Nord, arr. Avesnes-sur-Helpe, kant. Le Quesnoy-Ouest).

¹⁰⁰⁷ Zie afb. 6, linkermarge.

¹⁰⁰⁸ F. BRASSART, *Liste* ..., *Table des noms de personne*, blz. 174, art. *Fulco, frater Hugonis clerici*; blz. 177, art. *Hugues, cleric, frère de Foulques*.

¹⁰⁰⁹ In de kathedrale ledenlijsten I (*ms. cit.*, f° 57 v°; door een jongere hand toegevoegd) en II (*ms. cit.*, f° 58 r°; hand ObiA) is er, in de momenteel geldende tekstversie, telkens een Fulcho opgenomen, onderscheidenlijk onder de cantores (eventueel Fulco IV: zie hierna) en onder de subdiakens (wellicht Fulco II: vgl. hoger, §7: 7.21; zie *Benefactorum series* ..., f° 119 r°; F. BRASSART, *Liste* ..., blz. 155). Nadere identificatie zou een, hier overbodig, afzonderlijk vooronderzoek vergen.

¹⁰¹⁰ KAMERDIJK, *Bibliothèque municipale, Manuscrits*, nr. 170: *Kalendarium-necrologium* van het O.-L.-Vrouwkapittel (13de eeuw), f° 8 r°, a.d. 18 april (geciteerd door J.-M. DUVOSQUEL, *Les chartes* ..., blz. 156, vn. 54). Men bemerke dat Fulco in dat handschrift herdacht werd op dezelfde datum als Hugo “van Morchies”.

¹⁰¹¹ Vgl. een oorkonde van Burchard voor de Sint-Otbertsabdij te Kamerijk uit het jaar 1126 (E. VAN MINGROOT, *Liste* ..., blz. 52, nr. 7.82; *Thesaurus diplomaticus*, W 00448, D 00452): “S. ... Fulchonis, acolitorum”.

¹⁰¹² E. VAN MINGROOT, *De bisschoppelijke kanselarij* ..., dl. IV: *Lijst der domheren*, blz. 19*, art. *Fulco “II”* (deze nummering geldt enkel voor de, in genoemde dissertatie behandelde, periode vanaf 1057; gerekend van bij het aanbreken van de 11de eeuw, moet daar de kanunnik-kapelaan Fulco [I] van bisschop Gerard I van Florennes bijgeteld worden: E. VAN MINGROOT, *Gérard Ier, évêque de Cambrai († 1051)*, in *D.H.G.E.*, dl. XX, Parijs, 1984, kol. 743-744; Id., *Les chartes* ..., blz. 58-61, nr. 1.02).

¹⁰¹³ Zie hoger (§7: 7.21), voor een – weze het onder voorbehoud – eerdere vermelding (1118) van deze kanunnik-acoliet. Gewoon ter informatie: in 1124 wordt, bij een rechtshandeling namens het Sint-Gorikskapittel (zie hoger, §7: 7.67/68), een kanunnik Fulco genoemd als eerste afgevaardigde getuige uit die instelling.

¹⁰¹⁴ Zie hoger, §7: 6.35. Te noteren valt dat de bisschop onder meer deze schenking bestemde voor de stichting van een jaargetijde voor zijn ouders en, in het verschiet, voor hemzelf. Bij zijn obit in het *Obituarium Cameracense* (f° 71 r°; vgl. D. MUZERELLE, *Manuscrits* ..., dl. I, blz. 165, afb. 25) wordt over een en ander zedig gezwezen (*loc. cit.*: “Obiit domnus Odo episcopus, qui dedit nobis altare de Albentio”).

¹⁰¹⁵ Over de ontwikkeling van Odo’s bisschoppelijke carrière in deze jaren: zie verder, §11. Met het oog op de geldigheid van ons betoog moge hier reeds gemeld worden dat van een terugtrekken van de prelaat en verhuis naar de abdij van Anchin, vanaf 1110 (J. MADEY, *Odo (oder Odardus) von Cambrai*, in *Biografisch-bibliografisches Kirchenlexikon*, dl. XVI, Herzberg, 1999, kol. 1176), geen sprake kan zijn.

¹⁰¹⁶ J.-F. LEMARIGNIER, *Les institutions ecclésiastiques* ..., blz. 109-110 (en J.-M. DUVOSQUEL, *Les chartes* ..., blz. 162-163). Vgl. J. GAUDEMET, *Les institutions ecclésiastiques en France du milieu du XIIe au début du XIVe siècle*, in *Histoire des institutions*

de overdracht van het altaar van Morchies plus afhankelijkheid¹⁰¹⁷ Beaumetz¹⁰¹⁸ exclusief aan zich getrokken¹⁰¹⁹. J.-M. Duvosquel heeft aangetoond hoe, op die manier, in dit bewuste geval de familiaal gestuurde operatie van de Morchies kwansuis onzichtbaar werd gemaakt¹⁰²⁰. Anderzijds dient gezegd dat, hoezeer men onbewust misschien het tegendeel zou verwachten, het bijlange niet zeker, neen, ronduit onwaarschijnlijk is dat de *Hugo acolitus*, die de tekst van 1111¹⁰²¹ ondertekende, iets met Morchies van doen had – en derhalve in onderhavige instructie over kanunnik Hugo van Morchies ter sprake zou hoeven te komen.

Om het vervolg van de loopbaan van Hugo [III] te reconstrueren, moeten we eens te meer onze toevlucht nemen tot het obituarium en complementair tot de schenkerslijst. J.-M. Duvosquel heeft terecht en uitvoerig gewezen op de complexe realiteit die aan de oppervlakte komt in dergelijke necrologische en logistieke aantekeningen¹⁰²². Daarenboven moet er, om volgende notitie te evalueren, rekening mee gehouden worden dat de redacteur van de *Benefactorum series*, met de ogen op

françaises au moyen âge, dl. III, blz. 183; G. LE BRAS, *Institutions ecclésiastiques de la chrétienté médiévale*, dl. I-2, Parijs, 1964, blz. 367: “il [l'évêque] a l'intendance de tous les biens ecclésiastiques du diocèse”, en vn. 15: “Il est procureur, non propriétaire du patrimoine ecclésiastique dans le diocèse”; H. FEINE, *Kirchliche Rechtsgeschichte. Die katholische Kirche*, Keulen-Wenen, 1972⁵, blz. 213-214 (algemeen richtsnoer): de bisschop kreeg weleer in bepaalde streken en in sommige omstandigheden een monopoliepositie toegekend bij het beheer van de diocesane kerkgoederen.

¹⁰¹⁷ Beaumetz zal later aan belang winnen en de hoofdzetel van deze dekenij worden (J. DEHARVENG en A. DE GHELLINCK, *Tableau des circonscriptions ecclésiastiques*, in *Histoire de l'Église en Belgique*, aanv. dl., Brussel, 1948, blz. 101, art. *Doyenné de Beaumetz-lez-Cambrai*). Na de hertekening van de bisdomsgrenzen in 1559 zullen beide parochies de dekenale status verliezen en zal Havrincourt (zie hoger, §8), nu in het raam van het bisdom Atrecht, zetel van de dekenij worden: *Dictionnaire historique ... Arrondissement d'Arras*, dl. II, blz. 338-339, art. *Doyenné actuel d'Havrincourt*.

¹⁰¹⁸ Beaumetz-lès-Cambrai: Fr., dep. Pas-de-Calais, arr. Arras, kant. Bertincourt. Vgl. L.-F. HARBAVILLE, *Mémorial ...*, blz. 191, blz. 183, art. *Beaumetz-lez-Cambrai*; N. CAVROIS, *Canton de Bertincourt ...*, blz. 272-273, art. *Beaumetz-lez-Cambrai*; A. DE LOISNE, *Dictionnaire ...*, blz. 36^{a-b}, art. *Beaumetz-lez-Cambrai*; M. GYSSELING, *Toponymisch woordenboek ...*, dl. I, blz. 109^a, art. *Beaumetz-lès-Cambrai*.

¹⁰¹⁹ J.-M. DUVOSQUEL, *Les chartes ...*, blz. 155. Zie ook hierna.

¹⁰²⁰ *Ibid.*, blz. 155-156.

¹⁰²¹ Zie hoger, §7: 6.35; zie verder, §11.

¹⁰²² J.-M. DUVOSQUEL, *Les chartes ...*, blz. 161-163. De werkelijke toedracht werd in de oorkonden van die tijd versluierd weergegeven: de bisschop wordt daar als, van rechtswege, enige beheerder van de capitulaire goederen in het bisdom voorgesteld (vgl. de 9de-eeuwse toestand bij CH. DEREINE, *Chanoines ...*, kol. 368). Deze exclusieve rol van de diocesane bisschop werd door de 11de-eeuwse, gregoriaanse, concilies sterk onderstreept en gepropageerd (M. KOYEN, *De prae-gregoriaanse hervorming ...*, blz. 162-163, art. *Conciliaire maatregelen*).

het *Obituarium Cameracense* gericht, de al dan niet gecodificeerde schenkingen pleegde te boeken zoals ze in het patrimonium van het kathedraalkapittel terechtgekomen zijn¹⁰²³: eenzelfde weldoener/ster kan dus ook in dit register op verschillende plaatsen en met afwijkende kwalificaties voorkomen.

De genoemde Hugo¹⁰²⁴, inmiddels deken¹⁰²⁵ der christenheid¹⁰²⁶ van Morchies-Beaumetz¹⁰²⁷ geworden¹⁰²⁸, blijkt, volgens het getuigenis van de schenkerslijst¹⁰²⁹, later het voorbeeld van zijn broer gevolgd te hebben en zijn volle aandeel in het altaar van Morchies aan zijn medebroeders

¹⁰²³ Zie hoger, §5.

¹⁰²⁴ J.-M. DUVOSQUEL, *Les chartes ...*, blz. 156.

¹⁰²⁵ Niet te verwisselen met domdeken Hugo [III] van Morchies (zie hierna) of met die andere domdeken Hugo de Villa (vgl. de kathedrale ledenlijst, *ms. cit.*, f° 58 r°, waar een, trouwens herschreven, "Hugo de Uill" (hoger, §6) bij de acolieten gerangschikt wordt), vermeld door A. LE GLAY, *Cameracum ...*, blz. 96, onder nr. IV (Hugues de Villa), H. FISQUET, *Cambrai ...*, blz. 444, onder nr. 4 ("Hugues de Ville") en L. HUBERT, *Haut clergé ...*, blz. 62-63, art. *Hugues* ("Dit Hugues de Villa"), telkens op het einde van de 11de eeuw. Deze zou na zijn capitulaire loopbaan binnengetreden zijn (THOMAS VAN CANTIMPRÉ, *Bonum vniuersale de apibvs*, uitg. G. COLVENEERE, Douai, 1627, blz. 78-79, hst. I/20, nrs. 5-7) in de, pas in het jaar 1132 (J. BECQUET, *Abbayes ...*, dl. XV, blz. 68, art. Vaucelles. Notre-Dame) gestichte, cisterciënzer abdij van Vaucelles, maar dat kan enkel veel later in de 12de eeuw gebeurd zijn: in een oorkonde van de Kamerijkse elect-bisschop Pieter van de Elzas (1167-1174) uit 1171 (*Thesaurus diplomaticus*, W 05522, D 05256) signeert nog een "Hugo de Villa, clericus electus".

¹⁰²⁶ Dat er effectief aanleiding tot persoonsverwisseling tussen al deze Kamerijkse Hugones bestaat, moge blijken uit de moeite die G. COLVENEERE, *In duos libros Thomae Cantipratani Boni vniuersalis de apibvs annotationes theologicae, historicae, & grammaticae*, in *ed. cit.*, blz. 25-26, zich al geeft – de kandidatuur van Hugo van Morchies niet eens meegerekend – om deken Hugo de Villa (vgl. de in vorige voetnoot vermelde misrekeningen), deken Hugo I van Anchin (zie hoger, §8 vn.) en Hugo van Fosses uit elkaar te houden. Daar komt nog bij: Hugo de Villa is zogezegd gestorven op een 16de september, terwijl het *Obituarium Cameracense* op die plaats – men gelieve rekening te houden met de ingebouwde verschuiving van het Kamerijkse etmaal (E. VAN MINGROOT, *Les chartes ...*, blz. 25-26) – alleen het overlijden van Hugo Abbas a.d. 15 september (zie hoger, §8) acteert (de op 16 september in het *Obituarium ...*, f° 77 r°, ingeschreven "Hugo grammaticus, Rothomagensis archidiaconus" (zie afb. 7^b, l. 5) komt al helemaal niet in aanmerking).

¹⁰²⁷ F. BRASSART, *Liste ...*, *Table des noms de personne*, blz. 177, art. *Hugues*, *doyen de Morchies*.

¹⁰²⁸ Ter vergelijking: ook de Kamerijkse domkanunnik (en tijdelijk aartsdiaken) Oilbald van Lobbes was, rond de eeuwwende, landdeken (van Lobbes-Binche): E. VAN MINGROOT, *De "stichtingsoorkonde" ...*, blz. 172-173; ID., *Een decennium ...*, blz. 725; ID., *Les chartes ...*, blz. 162).

¹⁰²⁹ Een doodgewone persoonsverwisseling met domdeken Hugo van Morchies jr. (zie hierna), begaan door de kanunnik-opsteller van de *Benefactorum series*, is ten enenmale onwaarschijnlijk, vermits de eerste nog net een tijdgenoot van de betrokken anonymus was.

overgedragen te hebben¹⁰³⁰: “*Hugo de Morcheies*¹⁰³¹ *decanus*¹⁰³² *et Haduinus presbiter dederunt nobis altare de Morcheijs ...*”. Hij deed dat dus in samenspraak met domheer-priester Hadwin, Hadewin of Hadewijn (1095/1102-1133)¹⁰³³, voormalig landdeken¹⁰³⁴ van Morchies-Beau-metz¹⁰³⁵. Die kanunnik had inderdaad, blijkens het *Obituarium Cameracense*, eveneens een belangrijk aandeel in de overdracht van bedoelde altaarrechten: “*Obiit Haduinus presbiter, qui dedit nobis altare de Morcheijs et de Herlencurt*¹⁰³⁶ *cum appenditiis suis*”¹⁰³⁷. Zijn rol in dezen, aan de zijde van Hugo III, wordt beaamd door de *Benefactorum series*¹⁰³⁸. Hun vrijgevigheid werd hier zelfs uitgebreid¹⁰³⁹ tot “*altare de Morcheijs*

¹⁰³⁰ *Benefactorum series ...*, f° 119 r° (zie afb. 8, l. 19-21); F. BRASSART, *Liste ...*, ed. cit., blz. 156; A. WAUTERS, *Liste ...*, ed. cit., blz. 154 of blz. 359.

¹⁰³¹ De vertaling “Morenchies, cant. de Cambrai” (thans: Fr., dep. Nord, arr., kant. en gem. Cambrai), naar A. WAUTERS, *Liste ...*, blz. 154 of blz. 359, vn. 5, is toponymisch onjuist (vgl. M. GYSSELING, *Toponymisch woordenboek ...*, dl. I, blz. 714^a, art. *Morenchies*).

¹⁰³² De woordorde (normaliter omgekeerd: M. BOURIN EN P. CHAREILLE, *Introduction ...*, blz. 47: voornaam, kerkelijk ambt, lokalisatie van de uitgeoefende functie) en de onverbogen vorm van de plaatsnaam verraden dat de opsteller hier, ten uitzonderlijke titel (en dus wetens en willens) de toponymisch-familiale en antroponymische band van de genoemde Hugo met Morchies wou weergeven, te gelijk met zijn ambtelijke status. Deze laatste kwalificatie behoeft dan geen nadere, in de praktijk pleonastische, omschrijving meer, zodat we nu eigenlijk kunnen lezen: “Hugo de Morcheies, decanus [de Morcheijs], et ...”.

¹⁰³³ E. VAN MINGROOT, *De bisschoppelijke kanselarij ...*, dl. IV, blz. 19*, art. *Hadwin*; ID., *De oorkonden van bisschop Borchard ...*, blz. 46, 60; vgl. J.-P. GERZAGUET, *Les chartes ...*, *Index nominum*, blz. 452, art. *Haduinus, chanoine de Cambrai* (zonder amtsjaren). Voor de einddatum: zie hierna.

¹⁰³⁴ Vgl. E. VAN MINGROOT, *De oorkonden van bisschop Borchard ...*, blz. 46 (“Kamerijk”); het onderzoek naar de dekenale organisatie van het bisdom Kamerijk, en naar de beschikbare mankracht, was toen nog niet afgelopen.

¹⁰³⁵ De 46 parochies van de dekenij (de hier besproken entiteiten inclusief) worden opgesomd bij A. DE LOISNE, *Dictionnaire topographique ...*, blz. LII, art. *Doyenné de Beau-metz-lez-Cambrai*.

¹⁰³⁶ Onbekend: M. GYSSELING, *Toponymisch woordenboek ...*, dl. I, blz. 481^b, art. “*Herlencurt*” (“inc. en Cambrésis”); de lokaliteit was gelegen nabij Hermies (zie hierna). Niet te verwarren met Herlincourt (Fr., dep. Pas-de-Calais, arr. Arras, kant. Saint-Pol), noch met (vgl. nochtans A. WAUTERS, *Liste ...*, blz. 154 of blz. 359, vn. 5) Élincourt (Fr., dep. Nord, arr. Cambrai, kant. Clary).

¹⁰³⁷ *Obituarium ...*, f° 71 r° (22 juni); repr.: D. MUZERELLE, *Manuscripts ...*, dl. I, blz. 165, afb. 25. Het iets kleinere en lichtere schrift van “ObitC” (zie hoger, §5 vn.) en het uitgesproken fletsere timbre van de inkt (het verschil is bij reproductie minder frappant) wijzen op het toegevoegde karakter van deze inlage. Zie hierna, over de overlijdensdatum van kanunnik Hadwin (1133).

¹⁰³⁸ *Benefactorum series ...*, loc. cit.

¹⁰³⁹ J.-M. DUVOSQUEL, *Les chartes ...*, blz. 155-156. Men bemerkte het enkelvoudige “altare”: werd de oorspronkelijke tekstversie al doende aangepast?

119
 nā tēā i blahiercort. Godofrid^{us} p^{ro}p^{ri}et^{as} d^{omi}n^o n^{ost}ro op^{er}a
 m^{an}ū tēā arabile iuxta uillā s^{an}c^te alle. freestend^{is}
 d^{omi}n^o dicata d^{omi}n^o n^{ost}ro bona tēā iuxta henecort.
 Magist^{er} r^uillelm^{us} redemit nob^{is} de p^{ro}p^{ri}o suo t^{er}ciū
 p^{re}t^{er} i molendino de nueuellis. 7 d^{omi}n^o n^{ost}ro in man
 s^{an}c^to lohald^{is}. xxxii. sol. 7 iii den. 7 lviij. cap. Jo
 han^{nes} cantor d^{omi}n^o n^{ost}ro. xxi. sol. 7 lvi. cap. 7
 mansū unū. Sibilla comitissa d^{omi}n^o n^{ost}ro altare d^{omi}n^o
 herene cū appendicio theldunc. Custach^{us} cācellari^{us}
 7 vualter^{us} fr^{at}r^{es} ei^{us} dederūt nob^{is} dimidiā modiciā bone
 t^{er}re en ribcort. Magist^{er} Guard^{us} dedit nob^{is}. xxx.
 libras ad redimēdū iⁿst^{itu}tiōnē de iⁿeb^{us}. Fulco
 subd^{ia}c^{on} d^{omi}n^o n^{ost}ro. xl. lib. Alard^{us} archid^{ia}c^{on} 7 Rob^{ert} fr^{at}r^{es} ei^{us}
 dederūt nob^{is} hospit^{al} iuxta ciuitatē. Rogard^{us} diacon^{us}
 dedit nob^{is} alodū suū in resbercort. Guido archid^{ia}c^{on}
 7 p^{ro}p^{ri}et^{as} d^{omi}n^o n^{ost}ro p^{re}t^{er} alodū suū q^{uod} habuit apud Aers.
 Odo ep^{iscop}us dedit nob^{is} altare de albengiole. Voland^{us} co
 mitissa dedit nob^{is} altare de ruald^{is} 7 altare de leth
 n^{is} cū appendicio eorū. Hugo de morcheys decan^{us}
 7 Hadyn^{us} p^{re}b^{ite}r^{us} dederūt nob^{is} altare de morcheys. 7 de
 herlaincort et de rualcort cū appendicijs eorū. Lie
 b^{er} s^{an}c^te memorie ep^{iscop}us dedit nob^{is} altare de anderlet.
 cū appendicijs suis. 7 t^{er}ciā p^{re}t^{er} inlestin^{is}. 7 dimidiā
 uillam egi. 7 incamaco decimā monet^{as}. 7 matherā
 q^{uod} inult^{us} p^{ro}diderant. Ermuyn^{us} de p^{ar}scherttau.
 cambam unam. Et inbolenga furnū unū. 7
 inforo equalium unum. Iⁿmo de rualhercort d^{omi}n^o

*et de Herlaincourt et de Rualcourt*¹⁰⁴⁰ *cum appendicijs eorum*". Het *Liber distributionum* van het Kamerijkse domkapittel, uit de dertiende eeuw (vóór 1267)¹⁰⁴¹, herschikte de bewuste altaarschenken dan weer, naar de verschillende aandeelhouders toe, volgenderwijs¹⁰⁴²: Hugo en Fulco schonken het altaar van Morchies, en Hugo en Hadwin de altaren van "Herlencurt" en Ruyaulcourt (met aanhorigheden). De verantwoorde-lijkheden worden in deze bron herverdeeld, maar globaal wordt bevestigd dat hier drie elkaar na staande en – die stellige indruk wordt gewekt – verwante geestelijken in de weer zijn geweest. Hugo III, zijn broer Fulco III en (hun neef of kozijn?) Hadwin, zoals ze door de eigentijdse bronnen in enge samenhang worden gezien, maakten naar alle waarschijnlijkheid gedrieën deel uit van een vermogende, vermoedelijk heerlijk-landadellijke¹⁰⁴³ clan uit de regio ten westen van Kamerijk, die onder andere verscheidene personaten had bemachtigd en die deze nu naar gregoriaans recept¹⁰⁴⁴ wenste te regulariseren door ze over te dragen aan een kerkelijke instantie, en dat in casu niet aan om het even welk, maar aan een, in hoofde van de geestelijken uit de familie, vertrouwd gesticht.

Deze ganse, gecompliceerde, campagne was blijkbaar aan de gang tussen 1111 en 1116. We weten al dat Odo van Doornik zich in 1111¹⁰⁴⁵ van zeer nabij met de zaak gemoeid had. Dat was zelfs in die mate het geval dat hij de gift van het altaar van Morchies (met aanhangsel Beaumetz) aan het domkapittel op zijn persoonlijke conto had gezet¹⁰⁴⁶. Er is daar ter-

¹⁰⁴⁰ Ruyaulcourt: Fr., dep. Pas-de-Calais, arr. Arras, kant. Bertincourt (vgl. N. CAVROIS, *Canton de Bertincourt* ..., blz. 312-314, art. *Ruyaulcourt*; A. DE LOISNE, *Dictionnaire* ..., blz. 335^b, art. *Ruyaulcourt*). Mag niet verwisseld worden (vgl. nochtans A. WAUTERS, *Liste* ..., blz. 154 of blz. 359, vn. 5) met Raucourt-au-Bois (Fr., dep. Nord, arr. Avesnes-sur-Helpe, kant. Le Quesnoy-Est).

¹⁰⁴¹ J. MOLINIER, *Manuscrs* ..., blz. 448, nr. 1161 (olim 1039); J.-L. LEMAÎTRE, *Répertoire* ..., dl. II, blz. 793-794, nr. 1837.

¹⁰⁴² Zie J.-M. DUVOSQUEL, *Les chartes* ..., blz. 149 (KAMERIKJ, *Bibliothèque municipale*, *Manuscrs*, nr. 1161, f° 27 r° en 42 r°).

¹⁰⁴³ Vgl., meer in algemeen, de opvatting terzake van J.-M. DUVOSQUEL, *Les chartes* ..., blz. 153. Let ook op Hugo's aanspraken, in de oorkonde van 1108, op allodiale bezittingen te Récourt (Fr., dep. Pas-de-Calais, arr. Arras, kant. Vitry-en-Artois; ten noorden van Morchies en Inchy). Was de concurrerende Alelm van Bus (Fr., dep. Pas-de-Calais, arr. Arras, kant. Bertincourt; ten zuiden van Morchies, en niet ver van Ramicourt en Ruyaulcourt: N. CAVROIS, *Canton de Bertincourt* ..., blz. 283-286, art. *Bus*; A. DE LOISNE, *Dictionnaire topographique* ..., blz. 78^a, art. *Bus*), die een gedeelte van het domein aan de abdij van Mont-Saint-Quentin vergeven had, misschien een lid of minstens een (verre) verwant van dezelfde familie?

¹⁰⁴⁴ M. KOYEN, *De prae-gregoriaanse hervorming* ..., blz. 175-176, art. *Restitutie*.

¹⁰⁴⁵ Zie hoger, §7: 6.35: "altare de Morceiis cum appenditio suo Bello Manso, et altare de Ramincurte cum suo adiacente Haricurth".

¹⁰⁴⁶ J.-M. DUVOSQUEL, *Les chartes* ..., blz. 155 (zie hierboven).

zelfdertijd sprake van het altaar van Ramicourt¹⁰⁴⁷, in de nabije omgeving (iets zuidelijker) gelegen, met zijn afhankelijkheid “Haricurth”¹⁰⁴⁸. Ofschoon die link in geen enkele andere bron gelegd wordt, kan, gezien de context, de eventualiteit zeker en vast niet uitgesloten worden dat ook beide laatstbedoelde personaten uit de bezittingen van de familie uit Morchies kwamen. Op zijn beurt “schonk” Burchard van Aken, in 1116¹⁰⁴⁹, in eigen naam de altaren van “Herlencurt” (met geaffilieerde kapellen) en Ruyaulcourt aan het kathedraalkapittel¹⁰⁵⁰. De daarbij aangeduide hulpkerken¹⁰⁵¹, die evident, net zoals de genoemde hoofdkerken, met de restitutie van personaatsrechten door de Morchies-familie van doen hadden¹⁰⁵², waren Hermies¹⁰⁵³, “Mons”¹⁰⁵⁴, allebei in de nabije omtrek gelegen, en het enigmatische “Gumincurth”, dat van cartografisch – maar veel lastiger van toponymisch – standpunt met het naburige Graincourt-lès-Havrincourt¹⁰⁵⁵ zou kunnen vereenzelvigd worden¹⁰⁵⁶.

Wanneer men deze diverse, elkaar overlappende en aanvullende, berichten, afkomstig uit uiteenlopende bronnen, met elkaar vergelijkt, moet men wel tot het besluit komen dat clericus¹⁰⁵⁷ Hugo van Morchies

¹⁰⁴⁷ Fr., dep. Pas-de-Calais, arr. Arras, kant. en gem. Bertincourt. Vgl. A. DE LOISNE, *Dictionnaire topographique* ..., blz. 316^a, art. Ramicourt.

¹⁰⁴⁸ Onbekend (te Bertincourt): M. GYSSELING, *Toponymisch woordenboek* ..., dl. I, blz. 450^b, art. Haricurt.

¹⁰⁴⁹ E. VAN MINGROOT, *Liste* ..., blz. 43, nr. 7.01 (repr.: Id., *De oorkonden* ..., blz. 41); *Thesaurus* ..., W 03861/D 04167: “altare de Herlaincurth cum uillis ad idem pertinentibus, Gumincurth scilicet et Harmiis et Montibus, et altare de Riwalchurth”.

¹⁰⁵⁰ Dat staat, qua werkwijze, in contrast met het charter 7.47 van Burchard van 1121 (zie hoger, §8). Misschien waren de hier in het geding zijnde personaten, historisch gezien, minder erfrechtelijk belast, of waren ze van oorsprong op eigen gezag door een van de Kamerijkse bisschoppen verleend?

¹⁰⁵¹ Vgl. *Benefactorum series* ..., f° 119 r° (F. BRASSART, *Liste* ..., ed. cit., blz. 156; A. WAUTERS, *Liste* ..., ed. cit., blz. 154 of blz. 359): “cum appendicijs eorum”.

¹⁰⁵² Vgl. J.-M. DUVOSQUEL, *Les chartes* ..., blz. 160.

¹⁰⁵³ Fr., dep. Pas-de-Calais, arr. Arras, kant. Bertincourt. Vgl. A. DE LOISNE, *Dictionnaire topographique* ..., blz. 197^a, art. Hermies.

¹⁰⁵⁴ Onbekend (te Hermies of Ruyaulcourt): M. GYSSELING, *Toponymisch woordenboek* ..., dl. I, blz. 707^a, art. Mons; vgl. A. DE LOISNE, *Dictionnaire topographique* ..., blz. 257^b, art. Mons.

¹⁰⁵⁵ Fr., dep. Pas-de-Calais, arr. Arras, kant. Marquion. Vgl. [C.-B. DE RIDDER], in *Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique de la Belgique*, dl. II, 1865, blz. 13: Graincourt.

¹⁰⁵⁶ Gomiécourt (Fr., dep. Pas-de-Calais, arr. Arras, kant. Croisilles), voorgestaan door M. GYSSELING, *Toponymisch woordenboek* ..., dl. I, blz. 413^a, art. Gomiécourt, ligt te ver uit de buurt en op de koop toe buiten de Kamerijkgouw.

¹⁰⁵⁷ Dat Hugo van Morchies in Burchards tijd nergens met de functiegebonden titel “kanunnik” vernoemd wordt, kan, nog afgezien van de niet echt overvloedige documentatie, ofwel te wijten geweest zijn aan zijn extreem gregoriaanse opstelling uit Odo's beginjaren, of omgekeerd aan zijn participatie in de pro-keizerlijke wending tijdens de eindperiode

en deken Hugo van Morchies een en dezelfde persoon waren¹⁰⁵⁸. De *Hugo decanus* uit de aangevoerde niet-diplomatische teksten moet betekenen: deken¹⁰⁵⁹ Hugo, te weten van Morchies¹⁰⁶⁰. In principe zou Hugo van Morchies, als landdeken, op zeker ogenblik priester¹⁰⁶¹ moeten gewijd zijn¹⁰⁶². Ten einde de persoon biografisch in te lijsten, moet men zijn lidmaatschap van het huis van Morchies (met belangen in een heleboel lokaleiteiten rondom Morchies) samenvoegen met de tijds aanduidingen over zijn broer Fulco (1126) en zijn bloedverwant Hadwin (gestorven in of omtrent 1133)¹⁰⁶³. Wat meer speciaal Hadwin aangaat: hun verwantschap, of althans hun lotsverbondenheid, wordt nog geïllustreerd door het feit dat

van Odo's episcopaat (zie verder, §11), en – in beide gevallen – de eventueel daaruit volgende spanningen in het Burchardianse domkapittel (ongeacht de steelse of onbewuste caesaristische sympathieën van Burchard zelf: E. VAN MINGROOT, *Burchard van Aken ...*, passim).

¹⁰⁵⁸ Het onderscheid dat gemaakt wordt door F. BRASSART, *Liste ..., Table des noms de personne*, blz. 177, tussen “*Hugues, cleric*” en “*Hugues, doyen [de Morchies]*”, is een gewone registermatige ingreep.

¹⁰⁵⁹ Zie, ter controle, verder, §15: uittredend domdeken van O.-L.-Vrouw-Kamerijk was Erlebold I (tot 1117), die opgevolgd werd door Oilard (tot 1133); kapitteldeken van Sint-Gorik-Kamerijk (zie hoger, §7: 6.32; §24) was Segard (tot 1108/11), daarna Heribert I (tot 1128/29). Het met de kathedraal geassocieerde (J. BECQUET, *Abbayes ...*, dl. XV, blz. 21, art. *Cambrai. Chapitre Sainte-Croix*) Heilig-Kruiskapittel te Kamerijk had blijkbaar geen eigen koordeken (E. VAN MINGROOT, *Gefaseerde actio en conscriptio in de diplomatische praktijk: drie voorbeelden uit Douai, Cambrai en Soignes (1076-1093)*, in *Recht in geschiedenis. Een bundel bijdragen over rechtsgeschiedenis van de middeleeuwen tot de hedendaagse tijd, aangeboden aan prof. dr. Fernand Vanhemelryck*, Leuven, 2005, blz. 433).

¹⁰⁶⁰ Vgl. F. BRASSART, *Liste ...*, blz. 177, art. *Hugues, doyen de Morchies*.

¹⁰⁶¹ A. AMANIEU, *Archiprêtre*, in *Dictionnaire de droit canonique*, dl. I, Parijs, 1935, kol. 1015 (voor de hier behandelde periode); F. TOUSSAINT, *Élection et sortie de charge du doyen de chrétienté dans les anciens diocèses de Liège et de Cambrai*, in *Revue d'histoire ecclésiastique*, dl. XLII, 1947, blz. 55-56; J. GAUDEMET, *Le gouvernement de l'Église à l'époque classique*, dl. II: *Le gouvernement local*, Parijs, 1979, blz. 308; vgl. J. LAENEN, *Notes sur l'organisation ecclésiastique du Brabant à l'époque de l'érection des nouveaux évêchés (1559)*, Antwerpen, 1904, blz. 39-40; W. NOLET en P. BOEREN, *Kerkelijke instellingen ...*, blz. 302. Theorie en praktijk konden toen echter wel verschillen.

¹⁰⁶² In de oudste twee Kamerijkse ledenlijsten is hij niet bij name onder de priesters ingeschreven (zie hoger, §6), maar dat zegt niet alles: uitgerekend de beide tabellen der “presbiteri” zijn daar te onwerkbaar (een voorbeeld: de priesterlijke staat van Hadwin, op dat eigenste ogenblik bronmatig gewaarborgd, wordt er niet gemeld) om er voor een gesteld jaartal een exacte bezetting uit op te maken.

¹⁰⁶³ Zie vijf Kamerijkse oorkonden van bisschop Lietard van Utrecht: *Thesaurus diplomaticus*, W 08732/D 06337 (1131), W 04907/D 04967 (1131), W 00875/D 01124 (1132), W 07660/D 05938 (1132), W 07285/D 05702 (1133). Op het einde van zijn leven (zie het tweede en derde charter) werd nog de naamsvariant “Harduinus” (Hardwin of Hardewijn) ingevoerd.

Hadwin zelf een tijdlang, minstens¹⁰⁶⁴ van 1095/1102¹⁰⁶⁵ tot ca. 1109¹⁰⁶⁶, deken van Morchies-Beaumetz is geweest.

Dat alles leidt tot de voor de hand liggende slotsom omtrent deze Hugo als de tweede collega-naamgenoot van Hugo van Fosses: hij was het die rechtstreeks met Morchies¹⁰⁶⁷ te stellen had (als *persona*, later als land-deken); hij was het die op diverse momenten (1111, 1116, en deels dicht bij 1130¹⁰⁶⁸) betrokken was bij de stuksgewijze overdracht van roerende goederen en kerkelijke rechten te Morchies en in de brede omgeving (Beaumetz, Hermies, Ramicourt (te Bertincourt), Ruyaulcourt, Graincourt (?) en Récourt, m.a.w. de hele zuidwestelijke kant van het graafschap Cambrésis¹⁰⁶⁹) aan het domkapittel; gestorven ergens vóór 1130, was hij het die in het obituarium, en explicieter nog in de schenkerslijst, in verband wordt gebracht met de aanzet van die gecoördineerde operatie, die de overdracht van Morchies toch was.

Maar wat dan te denken over de vrij dubbelzinnige formulering in het Kamerijkse obituarium, daar waar J.-M. Duvosquel met verve de stelling¹⁰⁷⁰ verdedigd heeft dat deze bronnen vollediger en eerlijker de

¹⁰⁶⁴ Zijn vermoedelijke voorganger, domkanunnik Werinfried, is betuigd in 1083 (E. VAN MINGROOT, *Les chartes* ..., blz. 271, vn. 1).

¹⁰⁶⁵ Zie een (herschreven) oorkonde van bisschop Manas van Kamerijk voor zijn domkapittel, met betrekking tot het altaar van Cantaing-sur-Escaut (zie verder, §10 vn.), uit 1095/1102: E. VAN MINGROOT, *Liste* ..., blz. 31, nr. 5.01 (pseudo-original); *Thesaurus diplomaticus*, W 03842, D 94148 (1095/1100; falsification); *A.R.T.E.M.*, *426 (1095; copie figurée).

¹⁰⁶⁶ Vgl. een oorkonde van bisschop Odo voor de Sint-Maartensabdij te Doornik (*Liste* ..., blz. 37, nr. 6.17; *Thesaurus diplomaticus*, W 00032, D 00032): "S. Hathewini decani". Uit de institutionele en prosopografische achtergrond van dit document, dat in 1109 afgekondigd werd te Inchy-en-Artois, de tijdelijke residentie van Odo van Doornik (zie hierboven), gelegen in de dekenij Morchies-Beaumetz (vgl. *Parochiae dioecesis Camerac. secundum antiquam taxam. Decanatus de Bellomanso*, uitg. A. LE GLAY, in *Cameracum* ..., blz. 496, art. *Inchy*), kan afgeleid worden dat alleen Hadwin van Morchies in aanmerking komt.

¹⁰⁶⁷ Als hij het niet is die in de basistekst van matrikel II van de hand van ObitA (zie hoger, §6), en dus een flink stuk voor 1126, onder de cantores geregistreerd werd als Hugo Morf[...] – om precies te zijn: de toenaam lijkt iets later aangevuld te zijn geweest –, en er nog steeds figureert (waarschijnlijk als gevolg van een boekhoudkundige vergetelheid van een der opeenvolgende secretarissen, want in de kolom der subdiakens is deze persoon verzwonden), wie kan dan wel in aanmerking komen?

¹⁰⁶⁸ We stippen aan: de boeking van zijn overlijden in de toevoegsels van 1126/29, zijn samenwerking met de pas na 1130 gestorven Hadwin, het sporadisch voorkomen van een tweede kanunnik Hugo in Burchards charters tot 1129 (zie hoger, §7).

¹⁰⁶⁹ Vgl. de kaart "*Le comté de Cambrésis*", in L. TRENARD (dir.), *Histoire de Cambrai*, Rijsel, 1982, blz. 96.

¹⁰⁷⁰ J.-M. DUVOQUEL, *Les chartes* ..., blz. 161 (zie hierboven).

realiteit vertolken dan de oorkonden (die konden, naar gregoriaans voorschrift¹⁰⁷¹, niets anders dan de restituties van altaren op naam van de diocesane bisschop zetten en de werkelijke donateur verzwijgen)? Het jaargetijdenboek biedt, ten name van klerk Hugo van Morchies – zonder acht te slaan op 's mans latere carrière –, in de gepaste rubriek een rechtstreeks verslag van de eerste juridische handeling, de reglementair geoorloonde gift van Hugo uit 1108, maar maakt slechts bij de herdenking van Hadwin van Morchies een toespeling op de tweede, gemeenschappelijke maar ongecharterde, schenking door o.m. deken Hugo (die verdonkere-maand werd in het bisschoppelijk diploma van 1111). Men moet wel aannemen dat deze ongerijmdheid aan de (opzettelijke) onoplettendheid van de bevoegde thesaurier/cantor van het Kamerijkse domkapittel te wijten is. Er is zelfs meer. In het geval van Hugo van Morchies lijkt er hard op dat een van beide hoofdredacteuren van het obituarium over 1116-1126/29¹⁰⁷², die vast en zeker vertrouwd was¹⁰⁷³ met de officiële versie van de oorkonden van 1111 en 1116, deze keer moedwillig¹⁰⁷⁴ meegewerkt heeft aan het verdoezelen¹⁰⁷⁵ van de werkelijke toedracht, en dat hij langs een omweg zijn medewerking¹⁰⁷⁶ verleend heeft aan het gearrangeerde relaas van de corresponderende oorkonden. Hij moet immers perfect geweten hebben dat Hugo mettertijd deken der christenheid was geworden¹⁰⁷⁷ en dat hij metterdaad te maken had met de eigenlijke overdracht van het hele altaar van Morchies.

¹⁰⁷¹ *Ibid.*, blz. 161-162 (zie hierboven).

¹⁰⁷² Zie hoger, §5.

¹⁰⁷³ Vgl. N. HUYGHEBAERT, *Les documents* ..., blz. 54.

¹⁰⁷⁴ Het lijkt nauwelijks waarschijnlijk dat de betrokken thesaurier of cantor misleid zou geweest zijn doordat Hugo van Morchies, ondanks zijn nieuwe taak en wijdingsgraad, ten tijde van de redactie van het obituarium in het domkapittel gemeenzaam bekend stond als de (gewezen) klerk van bisschop Odo (hierboven werd er wel al op gewezen dat Odo's kanselier, benevens de kanselier, slechts één clericus aan het werk heeft gezet).

¹⁰⁷⁵ Illustratief is ook volgend geval: scholaster-kanselier Werinbold I (1057-1091), die op professioneel vlak van lieverlee last kreeg (E. VAN MINGROOT, *Gefaseerde actio* ..., blz. 432, 434) door zijn vaderschap (vgl. J.-M. DUVOSQUEL, *Les chartes* ..., blz. 152, vn. 26; E. VAN MINGROOT, *Les chartes* ..., blz. 141-142, vn. 2) van bisschoppelijk kapelaan Airulf, wordt tweemaal vermeld (in het handschrift van Obita), eenmaal met en eenmaal zonder zijn zoon: *Obituarium* ..., f° 62 r°, 78 r° (E. VAN MINGROOT, *Les chartes* ..., blz. 142, vn. 8). De *Benefactorum series* ..., f° 117 v° (F. BRASSART, *Liste* ..., *ed. cit.*, blz. 148-149; A. WAUTERS, *Liste* ..., *ed. cit.*, blz. 149 of blz. 354) gaat het vervelende detail stilletjes uit de weg.

¹⁰⁷⁶ Dat werd pas na datum, ter gelegenheid van het obit van de "Hugoon" Hadwin (zie hierboven), goedge gemaakt door een andere hand.

¹⁰⁷⁷ Of moeten we – weinig waarschijnlijk – "Hugo clericus" met hoofdletter lezen ("Hugues Leclercq") en interpreteren als dé klerk bij uitstek in het domkapittel uit de periode van Odo van Doornik?

Blijft nog het vraagstuk van het tijdstip van overlijden of, desgevallend, aftreden van Hugo III. Zijn sterfjaar (tussen 1116 en 1129)¹⁰⁷⁸ is niet met precisie vast te stellen aan de hand van het, op initiatief van Burchard aangetrokken, obituarium. Alhoewel zijn gedachtenis in een vroege tekstlaag is ingeschreven, werd deze aantekening over Hugo clericus, op datum van 18 april, naderhand toegevoegd. Dat moet gebeurd zijn in een van de eerstvolgende jaren na 1116 en alvast een stuk na 's bisschops wijdingsdatum van juni 1116. Vooreerst dit: het is goed mogelijk dat het obituarium daadwerkelijk al in 1116 geopend werd, maar het hoeft niet per se zo gegaan te zijn. Alhoewel alles uiteraard afhangt van de schrijfbereikbaarheid en de werkwijze van de bevoegde domthesaurier of -cantor, kan niet geloofwaardig worden dat we zodoende al ferm dicht bij het centrale jaar 1119 aanbeldend zijn, of evengoed zelfs erna. Daar bovenop wordt Hugo, door de *Benefactorum series* én door het *Liber distributionum*, bij het hele schenkingsproces in nauw afgestemde, maar wisselende en als het ware kruiselingse samenwerking gezien met zijn (allicht jongere) broer Fulco II, aan wiens activiteit als acoliet expliciet het jaartal 1126¹⁰⁷⁹ meegegeven wordt, en met zijn andere, potentiële, familielid Hadwin, die – hoewel klaarblijkelijk ouder dan Hugo¹⁰⁸⁰ – nog tot 1133 te Kamerijk bedrijvig was. Komt daar nog bij dat een altaardonatie (in feite: restitutie) door kanunniken, zoals we pertinent weten uit het einde van de elfde eeuw¹⁰⁸¹, in wezen aanleiding gaf tot een nog langduriger proces. Dat zulke transactie een echte familieaangelegenheid was, blijkt namelijk uit de constatering dat de schenkers de afgestane altaren terugvorderden onder het bruikleenstatuut van een *precarium* en alzo voor zichzelf en voor enig familielid uit de geestelijke stand, als wezenlijk onderdeel van hun inkomen, een levenslange lijfrente in de wacht sleepten. Dat daar in het obituarium, na de dood van de drie betrokkenen ingevuld, begrijpelijkerwijze niet meer op gezinspeeld wordt – de officiële

¹⁰⁷⁸ Het eerste jaartal verwijst uiteraard naar het ingangsjaar van het *Obituarium Cameracense*, het tweede jaartal heeft zowel met het voorlopig afsluiten van dat register als met de signaturen van een tweede kanunnik Hugo in bisschoppelijke oorkonden van 1123-1126 en 1129 (zie hoger, §5) te maken. Over de identiteit van deze ondertekenaar wordt verder (§10 en §24) nog overlegd.

¹⁰⁷⁹ Zie hierboven.

¹⁰⁸⁰ Vgl. hierboven, nopens Hadwins ambtstermijn als landdeken van Morchies-Beaumont, nog voordat Hugo die taak overnam.

¹⁰⁸¹ J.-M. DUVOSQUEL, *Les chartes ...*, blz. 151. Voor een aantal typische voorbeelden van deze praktijk, zie E. VAN MINGROOT, *Les chartes ...*, blz. 36, art. "Précarisation" *viagère de droit de personnat*.

brieven maken, onder gregoriaanse druk, vanzelfsprekend geen melding¹⁰⁸² van deze schenkingsmodaliteit uit de persoonlijk-familiale sfeer –, verhindert niet dat dit beproefde systeem onze drie familieleden in een nog enger samenwerkingsverband dwong en er zich tussen hen nog een intensere belangenvermenging voordeed. Op de keper beschouwd, ziet het er dus wel degelijk naar uit dat alle drie de actoren van deze schenkingsactiviteit, waarvan 1111, 1126 en 1116/33 richtdata zijn, kort voor (Hugo), tegenaan (Fulco) of kort na (Hadwin) 1129/30 overleden zijn. Anders gezegd: aangezien Hugo, Fulco en Hadwin, in aldoor wisselende combinaties, aansprakelijk waren voor de gemelde altaarschenkingen, kan men, in de wetenschap dat Fulco nog in 1126 leefde en Hadwin in 1133 stierf, rustig stellen dat de precarist Hugo, door de notulist naar waarheid toegevoegd in het obituarium van na 1116, een van de drie Hugo's uit 1119 moet geweest zijn.

In 1164¹⁰⁸³ is er trouwens vanher sprake van *Hugo de Morchies, Cameracensis decanus venerabilis*. De bewuste oorkonde handelt namelijk over horigen van de kerk van Morchies die hoofdcijns verschuldigd waren aan Hugo jr. Dat bevestigt dus dat er in de genoemde contreien een geslacht¹⁰⁸⁴ van Hugonen¹⁰⁸⁵, lokale prominenten, bestond dat zich vlot

¹⁰⁸² Terwijl soortgelijke donaties in de 11de eeuw nog expliciet uitgevoerd en uitgeschreven werden ter stichting van een jaardienst voor de schenker en zijn naaste familieleden (J.-M. DUVOISQUEL, *Les chartes ...*, blz. 151; E. VAN MINGROOT, *Les chartes ...*, blz. 34, art. *Fondation d'obit*), moet, in het gewijzigde, laatgregoriaanse decor van de 12de eeuw, deze schriftelijke intentie in de officiële papieren als onderliggend begrepen worden.

¹⁰⁸³ P. BOEREN, *Étude sur les tributaires d'église dans le comté de Flandre du IXe au XIVe siècle*, Amsterdam-Parijs, 1936, blz. 83, art. *Saint-Vaast de Morchies*; *Appendice. Pièces inédites*, blz. 122-123, nr. 13; P. PIÉTRESSON DE SAINT-AUBIN, *Archives ... Série G*, dl. II-1, blz. XV^a; B.-M. TOCK, *Les chartes des évêques ...*, blz. 168-169, nr. 149; *Indices*, blz. 371^b, art. *Hugues de Morchies*.

¹⁰⁸⁴ De vraag kan gesteld worden of, en in hoeverre, de nicolaïtische, na 1119/23 focaristische, levenswijze die een deel van de Kamerijkse clerus er toentertijd op nahield (E. FRAUENKNECHT, *Die Verteidigung der Priesterehe in der Reformzeit*, Hannover, 1997, blz. 105-108; H. COWDREY, *Pope Gregory VII and the Chastity of the Clergy*, in *Medieval Purity and Piety: Essays on Medieval Clerical Celibacy and Religious Reform*, New York, 1998, blz. 289), minstens tot ver in de 11de eeuw (voor gevallen uit het Kamerijkse milieu: E. VAN MINGROOT, *Gefaseerde actio ...*, blz. 432-433) en zelfs over de eeuwwisseling heen (E. VAN MINGROOT, *Een decennium ...*, blz. 725; vgl. F. PETIT, *Norbert et l'origine ...*, blz. 163: in het algemeen over de periode rond 1124), nog een rol heeft gespeeld bij de uitbouw van deze kanonikale "dynastieën".

¹⁰⁸⁵ De naamgeving, die wel vaker toegepast wordt op hoogmiddeleeuwse huizen, is bv. geïnspireerd door E. MATTHIEU, *Les premiers châtelains de Mons et la famille des Gossuin de Mons*, Leuven, in *Mélanges d'histoire offerts à Charles Moeller*, dl. I, Leuven-Parijs, 1914, blz. 388-392.

in kerkelijke middens bewoog, een familie ook waar frequent de naam Hugo gedragen werd¹⁰⁸⁶. Dat huis moet trouwens in een vazallitische verhouding gestaan hebben tot de graaf van de Kamerijkouw¹⁰⁸⁷, de bisschop van Kamerijk¹⁰⁸⁸. Hugo van Morchies jr. heeft een lange carrière doorlopen in de Kamerijkse kathedraal, voor het grootste deel, te weten van 1146 tot – dat blijft vooralsnog onzeker¹⁰⁸⁹ – 1192¹⁰⁹⁰, als koordeken¹⁰⁹¹; hij heeft die carrière verder opgesmukt door het tijdelijk bekleden van de waardigheid van aartsdiaken van Henegouwen (1175-1180)¹⁰⁹² en van domthesaurier (1181/83)¹⁰⁹³. Op te merken valt dat paus Eugenius III

¹⁰⁸⁶ Ter illustratie: LAMBERT VAN WATERLOS, *Annales Cameracenses*, ed. cit., blz. 525-526, heeft het in 1153 over een slotvoogd Hugo van Beaumetz.

¹⁰⁸⁷ H. PLATELLE, *Naissance et essor des principautés (fin IXe siècle – fin XIIe siècle)*, in *Histoire des Pays-Bas français. Flandre, Artois, Hainaut, Boulonnais, Cambrésis, Toulouse*, 1972, blz. 84-85; P. PIERRARD, *Histoire du Nord. Flandre – Artois – Hainaut – Picardie*, Parijs, 1978, blz. 61; H. HOFFMANN, *Grafschaften in Bischofshand*, in *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters*, dl. XLVI, 1990, blz. 391-392, art. *Cambrai*.

¹⁰⁸⁸ Die langjarige leenheerlijke band moet trouwens, zij het niet in feite, dan toch in rechte opgeschort zijn geweest van 1122 tot 1127, toen de graaf van Vlaanderen de grafelijke waardigheid in de Cambrésis geïsurpeerd had (W. REINECKE, *Geschichte der Stadt Cambrai bis zur Erteilung der Lex Godefridi* (1227), Marburg, 1896, blz. 242-244).

¹⁰⁸⁹ Vgl. hierboven (over domdeken Hugo de “Villa”) en de hiernavolgende voetnoot (over de door sommige auteurs gepromote interim-dekens).

¹⁰⁹⁰ L. HUBERT, *Haut clergé ...*, blz. 65, art. *Hugues* (met een doorlopende ambtsperiode). Vgl. J.-B. CARPENTIER, *Histoire genealogique ...*, dl. I, blz. 432, art. *Hugues* (1185); D. DE SAINTE-MARTHE, *Gallia christiana ...*, dl. III, kol. 70, nrs. XV-XVI, art. *Hugo III* (1161-1162; “Idem forte que sequitur”), *Hugo IV* (1175-1190); H. DU TEMS, *Le clergé ...*, dl. IV, blz. 48, nr. XV, art. *Hugues III* (1161); nr. XVII, art. *Hugues IV* (1175, 1190); A. LE GLAY, *Recherches ...*, blz. 116, art. *Hugues* (1148-1195); A. LE GLAY, *Cameracum ...*, blz. 96, nrs. XV-XVI, art. *Hugues III* (1161-1162; “Il est peut-être le même que le suivant”), *Hugues IV* (1175-1190); H. FISQUET, *Cambrai ...*, blz. 445-446, nr. 15, art. *Hugues III* (1161-1162); blz. 445-446, nr. 17, art. *Hugues IV* (1175-1190); E. BERTEAUX, *Étude ...*, dl. I, blz. 407, nr. 15, art. *Hugues III* (1161); nr. 17, art. *Hugues IV* (1175); vgl. J.-P. GERZAGUET, *Les chartes ...*, blz. 459^b, art. *Hugues II de Morchies* (1148-1195). Du Tems, Fisquet en Berteaux lassen een cesuur in tussen de domdekens Hugo III en Hugo IV (volgens de door hen gehanteerde nummering) en schuiven tussen beiden een deken Anselm (nr. XVI, 1168); de Mauristen zetten een deken Adriaan (“après le milieu du siècle”) tussen Hugo III en IV (*Histoire littéraire de la France*, dl. IX, Parijs, 1750, blz. 37).

¹⁰⁹¹ In de kathedrale ledenlijst nr. III (*ms. cit.*, f° 1 v°) werd hij eerst onder de diakens gerangschikt, kreeg er naderhand de koordekenale waardigheid toegekend en werd bij die gelegenheid naar de kolom van de presbyteri overgeheveld onder de niet-gepersonaliseerde benaming “decanus”. Hij wordt nog niet als weldoener vermeld in de *Benefactorum series Cameracensis ecclesiae* van ca. 1190. Als domdeken hoort men hem als Hugo II te betitelen.

¹⁰⁹² L. HUBERT, *Haut clergé ...*, *Annexes*, blz. 29, nr. 37, art. *Hugo*; vgl. Ch. DUVIVIER, *Recherches sur le Hainaut (Pagus Hainoensis) du VIIe au XIIe siècle*, dl. I, Brussel, 1865, blz. 36, art. *Hugo* (1177).

¹⁰⁹³ L. HUBERT, *op. cit.*, blz. 65 (1183); vgl. J.-P. GERZAGUET, *Les chartes ...*, blz. 308, 460^a (1181).

(1145-1153) in 1148 het bezit van de (hoofd)altaren van Morchies, Ruyaulcourt en Ramicourt bekrachtigde in een algemene confirmatiebul¹⁰⁹⁴ voor het Kamerijkse domkapittel¹⁰⁹⁵, en wel ter attentie van deken Hugo. Maar even leerrijk is dat de paus deze bezittingen als “historische” schenkingen behandelt en nergens een individuele of oorzakelijke band legt met de geadresseerde kapitteldeken, die tegen dan trouwens nog in de aanloop van zijn dekenale ambtsperiode stond.

Met het oog op het lopende onderzoek is de voornaamste conclusie van deze tijdrovende uitweiding dat, in de behandelde periode, ene Hugo van Morchies, met professionele bezigheden in de parochie Morchies en de dekenij Morchies-Beaumetz, deel uitmaakte van het Kamerijkse Onze-Lieve-Vrouwekapittel, en met een van de drie kwestieuze domheren met de naam Hugo uit de Kamerijkse bisschopsoorkonden kan vereenzelvigd worden. Op die manier hebben we de tweede van de drie domheren van die naam, uit het cruciale tijdsgewricht 1119-1121, geïdentificeerd. De omslachtige vereenzelviging van deze, al bij al moeilijk grijpbare, kanunnik-deken, was onontbeerlijk om, binnen de gegeven tijd en ruimte, plaats te kunnen inruimen voor Hugo [IV] van Fosses: Hugo [III] was immers in geen geval de opgespoorde persoon, en meteen kunnen we in het vervolg van deze verkenningronde onze aandacht toespitsen op de volgende *Hugo canonicus* uit de Kamerijkse getuigenlijsten van het eerste kwart van de twaalfde eeuw.

§10. Obierunt Rogerus et Heribertus

Kort gezegd komt de strategie, die tot nog toe gevolgd werd bij onze speuractie naar Hugo van Fosses in de stad Kamerijk, hier op neer. Zoals bij de enquête in Fosses werd voortgebouwd op de vaststaande, maar beknopte en eenzijdige, inlichtingen die door de Norbertusvitae en de gespecialiseerde literatuur aangeboden worden. Eerst werd ingegaan op het, institutioneel gedocumenteerde, dienstverband tussen bisschoppelijk kapelaan en kanselarijbeambte, maar dat leverde slechts een matig

¹⁰⁹⁴ *Thesaurus diplomaticus*, W 03374, D 03664; reg.: PH. JAFFÉ en S. LOEWENFELD, *Regesta ...*, dl. II, Leipzig, 1888² (Graz, 1956³), blz. 54, nr. 9215.

¹⁰⁹⁵ Daaruit blijkt ook dat Récourt (met verschrijving Rahiercurt/Hahiercurt: M. GYSELING, *Toponymisch woordenboek ...*, dl. I, blz. 434^a, art. “Hahiercurt”, met vage lokalisering “inc., en Cambrésis?”), waar de Morchies immobiliaire belangen hadden (zie hierboven), bij het domein van het Kamerijkse domkapittel gerekend werd.

(hoewel hierachter nog nuttig) resultaat op. Als tweede stap werd de, eveneens voor de hand liggende, onderzoekslijn van bisschoppelijk kapelaan naar domkanunnik afgetast. Bij een voorlopige monsterring van de kandidaten op het einde van het eerste kwart van de twaalfde eeuw, kwamen zich in Kamerijk gaandeweg wel een vijftiental geestelijken met de naam Hugo aanmelden. Met als voorkennis de eigen verklaring van de gezochte Hugo – die historiografisch geregistreerd werd¹⁰⁹⁶ –, dat hij ginds inderdaad bisschoppelijk kapelaan was, en bijgevolg ook domheer, hielpen obituarium en schenkerslijst van de kathedraal ons vervolgens om acht à tien kanshebbers, met de gewenste voornaam, voor een positie in het domkapittel te schiften¹⁰⁹⁷. De oudste, en dus meest tijdsgelateerde, ledenlijst van diezelfde instelling liet ons daarna toe daaruit drie effectieven voor de openstaande functies in het domkapittel te selecteren. Als proef op de som bezorgden de Kamerijkse bisschopsoorkonden ons de bevestiging dat in de bekeken periode werkelijk slechts drie kanunniken van die naam in het lokale domkapittel fungeerden. De combinatie van alle relevante tijdingen samen stelde ons, na rijp beraad, in staat reeds twee van hen te identificeren en zodoende ruimte te scheppen voor de volgende Hugo.

Hoe staat het nu met die volgende¹⁰⁹⁸ naamdrager, de voorbestemde Hugo [IV] van Fosses? Nu we hem in de Kamerijkse kapittelbronnen opgespoord en afgezonderd hebben, moet zijn aanwezigheid daar toch ook ergens te traceren zijn? Het valt natuurlijk te voorzien dat hij, met zijn kortstondige loopbaan te Kamerijk, in de Scheldestad het minst van hun drieën uit de verf zal komen. Om tenminste toch iets meer te horen over zijn familiale achtergrond is nu het ogenblik aangebroken om terug te grijpen naar de uitdrukking “*Hugo canonicus noster*”¹⁰⁹⁹ uit het

¹⁰⁹⁶ Zie verder, §11.

¹⁰⁹⁷ De uitvallers komen verder nog in verspreide orde ter sprake (zie bv. §23).

¹⁰⁹⁸ Na Hugo Abbas en Hugo van Morchies weliswaar de derde titularis uit de 12de eeuwse subscriptiones, maar globaal gezien Hugo IV uit de personeelsformatie van het Kamerijkse domkapittel, zoals deze aan de hand van de oorkonden vorm krijgt: kanunnik-kapelaan, later deken Hugo I van Anchin (zie hoger, §8 vn.) mag daar immers niet vergeten worden.

¹⁰⁹⁹ De uitdrukking wordt nog maar bij een enkele andere gelegenheid gebezigd in het *Obituarium Cameracense*, f° 83 r° (vgl. de aangevulde “transcriptie” ervan in de *Benefactorum series* ..., f° 121 v°; F. BRASSART, *Liste* ..., ed. cit., blz. 168; vgl. *ibid.*, blz. 144); dat wijst, in het geval van de Hugo in kwestie, klaar en duidelijk op een bijzondere situatie die naar het aanvoelen van de domthesaurier of -cantor een speciale vermelding vereiste of verdiende (zie hierna). Dat de draagwijdte ervan niet af te meten valt aan enige analoge uitdrukking in diplomatisch perspectief, werd hoger (§8) al aangestipt ten aanzien van Hugo Abbas.

*Obituarium Cameracense*¹¹⁰⁰, en concreet naar de integrale tekst, ingedragen op 3 november¹¹⁰¹: “*Obierunt Rogerus et Heribertus filius eius, et Silvester nepos eorum, pro quorum memoria Hugo canonicus noster huic ecclesie partem regeŕie acquisiuit, quam Erleboldus Martini tenebat apud molendinum de Cantinolo*”¹¹⁰².

Het vermelde banmolenrecht¹¹⁰³ werd dus ter beschikking gesteld door een, voorlopig nog anonieme, *Hugo canonicus*. Dat we deze schenking ten sterfhuize in geen enkele Kamerijkse oorkonde uit de bestudeerde periode aantreffen is, als men terdege beseft dat het jaargetijdenboek minstens evenveel ongecharterde giften registreerde¹¹⁰⁴, in de praktijk verwaarloosbaar voor de chronologische encscenering van deze aantekening. Om naar de identiteit van de hier acterende kanunnik te peilen, moeten we veeleer in een relatief oudere laag van het obituarium gaan speuren¹¹⁰⁵.

Een op het jaar af nauwkeurige schriftdatering van deze rubriek¹¹⁰⁶, die achteraf door “ObitC” in het register werd ingevoegd, is uiteraard niet doenbaar. Enige vormelijke analogie met de Hadwin-notitie¹¹⁰⁷

¹¹⁰⁰ *Obituarium* ..., f° 80 r° (III nonas Novembris).

¹¹⁰¹ Zie hoger, §5 vn.

¹¹⁰² Voor de bewerking van deze tekst, ten name van Hugo canonicus zelf, in de *Benefactorum series Cameracensis ecclesiae*, f° 121 r° (afb. 10, l. 15-16): zie hoger, §5 vn. De afhankelijkheid van dit *Liber traditionum* tegenover het *Obituarium Cameracense* wordt treffend geïllustreerd door het achteraf toevoegen van de medeklinker *c* in de eerste lettergreep van het werkwoord “acquisiuit”, die de redacteur in eerste instantie over het hoofd gezien had, in de war gebracht als hij was door de ontijdig aangebrachte afkorting met bovengeschreven *i* van de obituarius (zie afb. 9, l. 8: op de *c* in plaats van op de *q*).

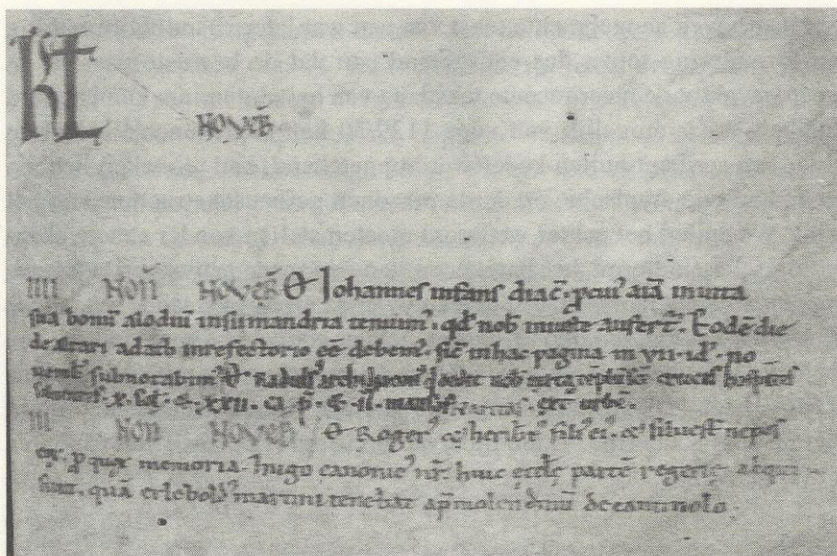
¹¹⁰³ CH. DU FRESNE DU CANGE, *Glossarium* ..., dl. VI, 1883/87 (1954), blz. 91^c, s.v. *regeria* (de term blijkt typisch Kamerijks te zijn).

¹¹⁰⁴ E. VAN MINGROOT, *Het middeleeuwse bronnenmateriaal* ..., blz. 414 (zie hoger, §9). Vgl., meer in het algemeen, N. HUYGHEBAERT, *Les documents* ..., blz. 54, die verwacht had dat in principe alle fundaties voor een bepaalde instelling in het chartarium of de cartularia zouden terug te vinden zijn, maar die moet toegeven dat “L’expérience prouve qu’il n’en est rien”.

¹¹⁰⁵ Vgl. daartegenover F. BRASSART, *Liste* ..., blz. 144, waar de uitgever van het register, niet op de hoogte van de afhankelijkheid (zie hoger, §5) ten overstaan van het *Obituarium Cameracense*, min of meer – ongewild misschien, maar alvast ten onrechte – de indruk wekt dat de bewuste domheer, die hij als een collega van de auteur van de *Benefactorum series* ... voorstelt, in de ontstaanstijd van die bron, eind 12de eeuw, te situeren zou zijn.

¹¹⁰⁶ Zie afb. 9, l. 7-9.

¹¹⁰⁷ Zie hoger, §9 vn. (met de aldaar vermelde reproductie). Een obit, opgevat in datzelfde, iets scherpere en lichtere schrift, ingevuld op f° 79 v° (en dus vlak tegenover f° 80 r°) en gewijd aan de overdracht van de altaren van Estinnes-au-Mont en Waudrez (beide: Belg., prov. Henegouwen, arr. Thuin, kant. Binche), voert als titularis een zekere Otbert die in 1120 nog “persona” van Waudrez was (E. VAN MINGROOT, *Liste* ..., blz. 47, nr. 7.40; *Thesaurus diplomaticus*, nrs. W 05625/D 05288).

Afb. 9. Obituarium ecclesiae Beatae Mariae Cameracensis, f° 80 r° (onderste helft).
Cliché: Médiathèque municipale de Cambrai, nr. B 229.

van 1133 kan ons inziens niet ontkend worden: dat verschaft ons meteen een redelijk stevige einddatum voor de inschrijving ervan. Voorts valt er onder de schriftkundige kenmerken (inzake alfabet, morfologie, structuur, modulus noch ductus) van het gehanteerde schrift¹¹⁰⁸ niets te ontdekken dat ons tegenhoudt de boeking eventueel vóór 1129/30 te dateren. Op inschrijving vóór dat jaar duidt daarentegen wel, benevens de abnormaal fel verbleekte inkttoon¹¹⁰⁹, het aanbrengen van de, in het originele obituarium gangbare¹¹¹⁰, clausele “*Karitas [fratribus]*”, samenhangend met de daaraan gekoppelde pitantie voor de domheren. Daarop wijst nog, ten overvloede, het probleem met de lay-out, waardoor de vermelde traditionele modaliteit ditmaal geprangd zit tussen de

¹¹⁰⁸ Het gaat om een van de niet-reguliere schrijfhanden, die we voorlopig onder het acroniem “ObitC” hebben samengebracht (zie hoger, §5), en waaromtrent enig voorstel over de identiteit ervan in de huidige stand van zaken nog niet hardgemaakt kan worden (evenmin als er op dit ogenblik voor ObItA, ObItB en ObItD al een volkomen veilige identificatie doenbaar is).

¹¹⁰⁹ Vgl. hoger, §9 (obit van Hadwin van Morchies).

¹¹¹⁰ Deze huishoudelijke rubricering (gevisualiseerd bij D. MUZERELLE, *Manuscripts* ..., dl. I, blz. 165, afb. 25) komt normaliter voor in het “klassieke”, zuiver Burchardiaanse deel van het obituarium (vgl. afb. 4^a, 4^b en 7^a).

net daarboven aangebrachte tekst van een wat latere hand. Formulering en formatering tonen dus eensgezind aan dat de bewuste passage in geen geval tot de meer recente tekstlaag van het obituarium kan behoord hebben, maar mogelijk van vóór 1129/30 kan dagtekenen¹¹¹¹. Dat ze door een scribe buiten kader werd opgetekend, kan te maken hebben gehad met de atypische, op derde personen gefocuste structuur van het obit. We zullen het echter wederom moeten stellen zonder exacte chronologische eindterm: het berekenen van een meer nauwkeurige *terminus ante quem*, namelijk aan de hand van de erboven staande tekst over *Radulfus archidiaconus*¹¹¹², wordt helaas gedwarsboomd doordat er, behalve aartsdiaken Radulf van Ronse (geresigneerd in 1126)¹¹¹³, vanaf 1146¹¹¹⁴ tot 1161¹¹¹⁵ een andere aartsdiaken Radulf werkzaam was in het bisdom Kamerijk¹¹¹⁶, ten tijde van bisschop Nicolaas I van Chièvres (1136-1167).

¹¹¹¹ Zelfs wanneer dat niet per se zou betekenen dat het artikel in 1119/21 (c.q.: 1123/26) werd ingeschreven, is er niets verloren: de tekst, die met zijn intrigerende verwijzing naar andermans memento ongetwijfeld enigszins uit de toon viel en wellicht deswege apart gehouden werd, kan in voorkomend geval, na een voorlopige registratie (vgl. verder, §17-18: kort bij de Floreffe-episode?), pas in een iets later stadium (bv. na een aantal jaren) woordelijk getranscribeerd zijn geweest in het capitulaire obituarium. Erg veel later kan dat, gelet op de geëigende zinsbouw van het obit en vooral op het zopas geschetste probleem met het gehalveerde “bestedingsbewijs” (“Karitas ...”), overigens niet volbracht zijn.

Ter vergelijking: het obit van domkanunnik en bisschoppelijk kapelaan Lanvijn (later monnik in de Heilig-Grafabdij: dus ook uitgetreden zoals Hugo van Fosses), gestorven in 1083/86 (E. VAN MINGROOT, *Les chartes ...*, blz. 203, vn. 1), werd eigenaardig genoeg niet in de eerste versie van het jaargetijdenboek opgenomen, maar pas naderhand door ObiB toegevoegd (*Obituarium ...*, f° 66 r°).

¹¹¹² *Obituarium ...*, loc. cit.: “*III nonas Novembris ... Obiit Radulfus archidiaconus, qui dedit nobis iuxta templum Sancte [zonder gecedeerde e] Crucis hospites soluentes X. solidos et XXII. capones, et II^{os} mansos extra urbem*”.

¹¹¹³ Zie verder, §15.

¹¹¹⁴ L. HUBERT, *Haut clergé ... Annexes*, blz. 29, nr. 33, art. *Rodulfus* (aartsdiaken van Antwerpen, 1146-1159).

¹¹¹⁵ J.-P. GERZAGUET, *Les chartes ...*, blz. 485^b, art. *Raoul, archid. d'Anvers (vers 1130-1161)*. De beginterm “ca. 1130” is afgeleid van een notitia uit “1133” (*ibid.*, blz. 155-156, nr. 60), die in werkelijkheid uit ca. 1105/10 dateert (zie verder, §24 vn.) en klaarblijkelijk de signatuur van aartsdiaken Radulf van Ronse draagt.

¹¹¹⁶ Wanneer men, zonder veel hoop – zoals hoger uiteengezet, kwamen dergelijke stichtingen toen niet meer aan bod in de episcopale brieven –, nakijkt of er in genoemd tijdsbestek, breed genomen, door de bisschop van Kamerijk toch geen transactie rond de molen van Cantigneul geoorloofd werd ten bate van het Kamerijkse domkapittel – documenten voor die instelling waren toen erg schaars geworden: *Thesaurus diplomaticus*, nrs. W 03368/D 03658, a° 1138; W 08240/D 06212, a° 1159; W 03381/D 03671, a° 1159 –, eventueel met ene “Hugo canonicus” als initiatiefnemer, dan is de uitkomst over de ganse lijn negatief.

Vermits alle vijftig kanunniken¹¹¹⁷ van de Kamerijkse kathedraal uit de beoogde periode (ca. 1119/21) gekend zijn langs de diplomatische bronnen¹¹¹⁸, vermits er daar welgeteld “slechts” drie de naam Hugo dragen en er dus, vanuit diplomatisch oogpunt¹¹¹⁹, helemaal geen ruimte is voor een andere, denkbeeldige Hugo¹¹²⁰, en vermits Hugo Abbas en Hugo van Morchies elders herdacht worden in het *Obituarium Cameracense* – in de marge dient aangetekend te worden dat Hugo V-VII, namelijk Hugo Magister, Hugo van Solesmes en Hugo van Mœuvres, die nog in leven waren in 1131 en/of 1141¹¹²¹, bezwaarlijk aan bod kunnen komen¹¹²² in de oorspronkelijke Burchardiaanse versie van deze lijst van anniversaria – en in de daarvan afhankelijke *Benefactorum series*, kan het feitelijk niet anders dan dat met de enige Hugo, die met zoveel

¹¹¹⁷ Vgl. E. VAN MINGROOT, *De oorkonden van bisschop Borchard ...*, blz. 60 (“rond de jaren 1120”).

¹¹¹⁸ De vijf kapitteldignitarissen en de vijf (in de praktijk: zes) kanunniken-aartsdiakenen worden verder (§15) behandeld; de acht domheren-kapelaans werden reeds ten tonele gevoerd (zie hoger, §3; vgl. aldaar, voor een tweetal minder gezeekerde startdata). De ledenlijst wordt verder (§15) gecompleteerd aan de hand van het oorkondelijk dossier. Om de resterende tweeëndertig domheren-proveniers te situeren, pogen we daar voor het eerst een jaargebonden nomenclatuur van het Kamerijkse domkapittel op te stellen (voor de globale ambtsdata van deze domheren, hun rangnummer en hun effectief mandaat in 1119-1121: zie E. VAN MINGROOT, *De bisschoppelijke kanselarij ...*, dl. IV, blz. 18*-20*).

¹¹¹⁹ Nog even duidelijk gezegd: de andere naamdragers uit het *Obituarium Cameracense*, uit de *Benefactorum series Cameracensis ecclesiae* (overigens al dagtekenend van tegenaan 1190, maar toch ook met terugwerkende kracht te interpreteren) en uit de, moeilijk grijpbare, Kamerijkse ledenlijsten, zijn in globo niet repereerbaar in de kanonikale sectie van de gelijktijdige bisschoppelijke getuigenlijsten. Ze zijn, als we goed ingelicht zijn, evenmin langs andere wegen opspoorbaar.

¹¹²⁰ Het is mogelijk dat er te Kamerijk op dat moment nog minstens één andere volwaardig kanunnik Hugo verbleef, als lid van het Sint-Gorikskapittel, maar zoals al gezegd (zie §7: 6.32, 6.50, 7.04) kan het evengoed om een cumulfunctie ten bate van een van de drie domheren handelen. De mogelijkheid kan ook niet uitgesloten worden dat er tervelfdertijd twee Hugones in Sint-Goriks dienden, een die ook domheer was en een andere waarbij dat niet het geval was. Het zou goed kunnen dat die niet-domheer Hugo zich als weldoener opwierp in het obituarium (en vandaar in de schenkerslijst): lang niet alle geestelijke donateurs, we zegden het reeds, waren immers kathedraalkanunnik. De beste kandidaat, naar ons gevoelen, lijkt in dat geval Hugo van Carnières (zie hoger, §5 vn.) te zijn, wiens notitie in het obituarium paleografisch niet tot het kerngedeelte behoort, maar, op zijn minst een decennium na de eerste schrijfcampagne, door ObiTD ingeschreven werd. Onnodig van te herhalen dat deze Hugo van Carnières, i.t.t. Hugo Abbas sr., Hugo van Morchies sr. en Hugo van Fosses, nergens als domheer kan geplaatst worden.

¹¹²¹ Voor Hugo V-VII: zie verder, §23; voor Hugo VII: zie ook hoger, §5 vn.

¹¹²² Domheren met de naam Hugo uit de volgende tijdsspanne (Magister, Solesmes, Mœuvres en a fortiori Abbas jr., Morchies jr.) kunnen trouwens evenmin gelinkt worden aan enige gunning omtrent Cantigneul in de nasleep van het afsterven, eind 1117, van domdeken Erlebold I (zie hierna).

woorden als kanunnik gekenschetst wordt, de vierde titularis van die naam, alias Hugo van Fosses, bedoeld is.

Wat nog dit “genealogisch” artikel betreft, moet absoluut de, in het *Obituarium Cameracense* volstrekt uitzonderlijke¹¹²³, invoeging van de uitdrukking “*canonicus noster*”¹¹²⁴ voor deze weldoener beklemtond worden. Bij de samenstelling van het obituarium, met als directe “doelgroep” een of meerdere dignitarissen of ingewijden uit het domkapittel, vertrouwde¹¹²⁵ men er, zoals elders, op dat de dagelijkse gebruiker van deze “agenda”, de zogenoemde obituarius¹¹²⁶, de eventuele institutionele band van de herdachte enkeling (uit de geestelijke stand) met dat kapittel kende. Dat aan de Hugo in kwestie alsnog de hoedanigheid van kanunnik meegegeven wordt, kan desnoods nog verantwoord worden vanuit de omstandigheid dat het obit zelf, zoals gezegd, over derde, niet gekwalificeerde, personen handelt. Maar het beperkend adjectief “*noster*” moet op een heel speciale toestand wijzen, die, naar het oordeel van de bevoegde beambte, uitdrukkelijk een nadere identificatie van deze geestelijke als medelid van het Onze-Lieve-Vrouwkapittel vergde.

Dergelijke uitzonderingssituatie deed zich in 1121-1123¹¹²⁷ voor in de persoon van Hugo van Fosses, die – zoals later nog zal blijken –

¹¹²³ Het enige andere geval is dat van “Fulco canonicus noster” (*Obituarium* ..., f° 83 r°), alias “Fulco ... concanonicus noster” (*Benefactorum series* ..., f° 121 v°; F. BRAS-SART, *Liste* ..., blz. 168; vgl. diens commentaar: *ibid.*, blz. 144). De tekst in het obituarium, die daar overduidelijk tot de later toegevoegde nota's moet gerekend worden (waarschijnlijk Fulco IV: vgl. hoger, §9), toont qua constructie (en achterliggende omstandigheden?) een opmerkelijke overeenkomst met de ter tafel liggende Fosses-notitie: “Obierunt ... Johannes subdiaconus et Cecilia uxor eius, pro quorum memoria Fulco filius eorum, canonicus noster, dedit nobis duos hospites in uico Sancte Crucis”. Ontstond dit artikel in analoge omstandigheden (er is wel geen pitantie-regeling voorzien) of heeft de oudere Fosses-notitie als model gediend?

¹¹²⁴ We vermelden voor de volledigheid nog eens de gelijkende kwalificatie van Hugo II Abbas in een oorkonde van bisschop Burchard uit 1117 (zie hoger, §7: 7.15; §8). Gene diplomatische aanspreektitel is echter van een heel andere orde: aangewend tegen een heel specifieke achtergrond, blijkt ze daar de private gevoelens van waardering en dankbaarheid te vertolken van de prelaat ten opzichte van deze curiale aanhanger, die hem bereidwillig ter hulp was gesprongen bij een van zijn caritatieve ondernemingen (de oprichting van een stedelijke leprozerij: zie hoger, §8), welke hem hogelijk ter harte ging (E. VAN MINGROOT, *Burchard van Aken* ..., kol. 200-201, 211). Dat is heel iets anders dan de geoficialiseerde en geïnstitutionaliseerde titulatuur van het kathedrale obituarium.

¹¹²⁵ Vgl. N. HUYGHEBAERT, *Les documents* ..., blz. 58 (“Il s'agit, en effet, d'identifier des personnes, parfois de simples noms, très communs, ...”), 64.

¹¹²⁶ A. BLAISE, *Lexicon* ..., blz. 625^b, art. *obituarius*.

¹¹²⁷ Desnoods – maar erg weinig waarschijnlijk – tot 1126 (zie verder, §17-19, §23-24).

destijds in een “overgangsfase” tussen Kamerijk en Prémontré verkeerde¹¹²⁸. Deze voorstelling van zaken wordt gestaafd, en tegelijk geconditioneerd en mogelijk gemaakt, door de omstandigheid dat het hier in – ten laatste – 1129¹¹²⁹ een domheer betrof die op dat tijdstip nog in leven was, en door de boodschap dat deze Hugo [IV] bij die gelegenheid op gerichte wijze inkomsten verwierf in de onmiddellijke nabijheid van de bisschopsstad, te Cantigneul¹¹³⁰. Bedoeld gehucht, palend aan Cantaing-sur-Escaut¹¹³¹, werd, ook van onomastisch standpunt¹¹³², tot laatstgenoemde dorp gerekend¹¹³³. De moederparochie¹¹³⁴, gelegen op de Schelde

¹¹²⁸ Indien men zich vragen stelt over het ontbreken, in de hier besproken necrologische notitie, van enige allusie op de, toentertijd nog recente, premonstratenzer binding van de bewuste kanunnik Hugo, moeten volgende bedenkingen in acht genomen worden. Zijn situatie was geenszins vergelijkbaar met het lidmaatschap van Hugo Abbas in de vermaarde abdij van Anchin, zoals het in het licht gesteld werd door ObitB (zie §5 en §8); trouwens, ook daar was zowel de opgave van een “familienaam” als, en vooral, van een “maatschappelijke positie”, dermate uitzonderlijk dat de verklaring reeds in de speciale kerkelijke en geopolitieke context moest gezocht worden. Daarom mag in onderhavig geval het mankeren van elke institutionele verwijzing naar een gloednieuwe, nog volop in de ontstaansfase verkerende en nog vrij onbekende instelling als Prémontré, niet verbazen. Bij Abbas ging het bovendien over de gedachtenis van de, bij voorrang te vereenzelvigen, kanunnik zelf, terwijl het in memoriam hier feitelijk toegespitst is op drie personages, die zelf rechtstreeks niets met het kapittel van doen hadden, zodat een nadere identificatie van de jaargetijdestichter voor “ObitC” minder prioritair was. Tenslotte, een afdoende repliek biedt juist de overweging dat de toetreding van Hugo van Fosses op dit kantelmoment in zijn leven, waarop de bewuste notitie initieel geformuleerd werd, nog niet definitief beklonken was.

¹¹²⁹ Zoals hierboven verklaard werd, is een lichtjes later gedagtekende optekening door “ObitC” wel altijd mogelijk, maar wijzigt dat niets fundamenteels aan de actio-chronologie zelf.

¹¹³⁰ Over Cantigneul (Fr., dep. Nord, arr. Cambrai, cant. Marcoing, gem. Cantaing-sur-Escaut): L. BONIFACE, *Études* ..., blz. 77, art. *Cantigneul*; vgl. P. PIÉTRESSON DE SAINT-AUBIN, *Archives ... Série G*, dl. II-2, *Index alphabétique*, blz. 87^a.

¹¹³¹ Over Cantaing-sur-l'Escaut (Fr., dep. Nord, arr. Cambrai, kant. Marcoing): A. LE GLAY, *Glossaire* ..., blz. XVII, art. *Cantaing*; E. MANNIER, *Études étymologiques* ..., blz. 267-268, art. *Cantaing*; A. BRUYELLE, *Dictionnaire topographique* ..., blz. 68-71, art. *Cantaing*; L. BONIFACE, *Études* ..., blz. 76-77, art. *Cantaing*; M. GYSSELING, *Toponymisch woordenboek* ..., dl. I, blz. 218^{a-b}, art. *Cantaing-sur-Escaut*.

¹¹³² M. GYSSELING, *Toponymisch woordenboek* ..., dl. I, blz. 219^a, art. *Cantigneul*: “Diminutif roman de Cantaing”.

¹¹³³ A. LE GLAY, *Glossaire* ..., blz. XVII-XVIII, art. *Cantigneul*; vgl. [J.] KERVYN DE LETTENHOVE, *Table analytique des noms historiques*, in: ID. (uitg.), *Oeuvres de Froissart*, dl. XX, Brussel, 1875, blz. 500, art. *Cantaing*.

¹¹³⁴ Het grondgebied zal achteraf (1146) grotendeels of helemaal aan het Kamerijkse domkapittel toebehoren; getuige daarvan de vercijnzing (vgl. hoger, §5), opgenomen in het *Obituarium Cameracense*, onder aan f° 82 v°: “facta est ad censura de Cantiniolo [M. GYSSELING, *Toponymisch woordenboek* ..., dl. I, blz. 219^a; vgl. J.-L. LEMAÎTRE, *Répertoire* ..., dl. II, blz. 793^b: Cantimolo] inter ecclesiam beate Marie et eiusdem canonicum Bartholomeum ...”.

121

inualle cū appendicijs suis. Berner' sacerdos ded' n. x. vii. volumina librorū. Guertibold' scola
 stic' ded' n. altare de angre. Guodo canonic' r
 hazeco fr' eius dedit n. altare de vuanbunt. Hen
 ric' canonic' negardis dedit nob' pte alodij sui apud fon
 tana. Radulfus r haimo filii ei dederunt nob' alodiu
 in bilcon. Isaac r Ido nepos ei dedit n. iii. sol. r
 xii. cap. iuxta portā pascherij. Hugo castellan' acq
 sivit nobis gualuū zpūmū de nueuells de ppo suo.
 Oba dedit n. altare de vualdret r de lestunij cū ap
 pendicijs suis. Ecclia s. sepulchri debet nob' gcamū
 p fulcone laico. vi. sol. Iohs infans dedit n. alodiu
 in sumandria. Radulfus archid' dedit n. iuxta replū
 sē crucis. x. sol. r xii. cap. r ii. mansos extra urbē.
 Hugo canonic' nre acqsiuit nob' pte regie q' tele
 bald' martini tenebat in molendino de cantingolo.
 Hugo dec. r Gostidus nepos eius acqsiert nob'
 altare de Ath. Alard' iuxta domū dedit nob' apud alod.
 colentū ad dimidiū modū anone. Iohs subdiacon' r
 Ansell' arch. dedit n. altare de binnerig. Gosticus
 pbr dedit n. duos curtillos r tūā addimidiā cartū
 ei apud sancti hucolū. Segard' fil' Thiesonis sē
 gangia dec. acqsiuit nob' dimidiā pte altaris de
 terpines. Iohs fil' hostonis dedit n. pte pte alodij
 sui in helpmies. Drogo miles r Chereia iuxta ei
 dedit n. iiii. sol. r vii. cap. Ansell' pbr dedit n.
 dimidiā pte domi sue. Haduadis dedit n. alod in
 Cameris

bezuiden Kamerijk, behoorde¹¹³⁵ dan weer¹¹³⁶ tot het patrimonium¹¹³⁷ van de Erleboldi¹¹³⁸, die op dat moment¹¹³⁹ de proost-aartsdiaken¹¹⁴⁰ en tot

¹¹³⁵ Het essentiële document uit "1095" (vgl. *La diplomatie française* ..., dl. I, blz. 258, nr. *426 (copie figurée), art. *Prévôt Cambrai Erleboldus*) is, ofschoon herschreven rond het midden van de 12de eeuw, en dus pseudo-origineel, inhoudelijk toch betrouwbaar: E. VAN MINGROOT, *De bisschoppelijke kanselarij* ..., dl. II, blz. 300-303, nr. 78; J.-M. DUVOSQUEL, *Les chartes* ..., blz. 151, vn. 19 ("Le dispositif de l'acte est utilisable ..., bien que ... le document ait été réécrit au XIIe s.").

¹¹³⁶ Vgl. *Obituarium* ..., f° 60 r° (14 januari): "Obiit Erleboldus prepositus, qui dedit ecclesie nostre altare de Canthen, pro anniversario suo et patris sui"; f° 76 v° (12 september; vgl. afb. 7^a, l. 10-11): "Obiit Alardus, Lietbrandi filius, pro cuius anima [deze zinswending komt wel meer voor in dit register] dedit nobis Erleboldus prepositus altare de Cantenc"; *Benefactorum series* ..., f° 117 r° en 120 v° (F. BRASSART, *Liste* ..., ed. cit., blz. 146, 163; A. WAUTERS, *Liste* ..., ed. cit., blz. 147, 158, of blz. 352, 361): "(H)erleboldus prepositus dedit nobis altare de Cantaig".

¹¹³⁷ Deze mening wordt, ofschoon zonder uitgewerkte bewijsvoering, volmondig gedeeld door L. HUBERT, *Haut clergé* ..., blz. 58, art. *Erlebold*. Zie verder, §15.

¹¹³⁸ Over deze casaten-ridders van Cantaing (zie hierna): E. VAN MINGROOT, *Les chartes* ..., blz. 254, vn. 1; vgl. Id., *Een decennium* ..., blz. 732. In 1141 is er alweer een ridder "Erleboldus de Cantain" (met zijn zoon Hugo) actief: J.-P. GERZAGUET, *Les chartes* ..., blz. 168-170, nrs. 75-76. Terloops: het voorstel van J.-P. GERZAGUET, ed. cit., blz. 422^a, art. *Cantin*; blz. 431^a, art. *Erleboldus*, om deze plaatsnaam te interpreteren als het Oosterbantse (en dus, op kerkelijk vlak, Artesische) Catin (Fr., dep. Nord, arr. Douai, cant. Arleux), is niet aanvaardbaar, noch onomastisch, noch contextueel: het getuigenis komt voor in twee Kamerijkse documenten (het ene van de bisschop, het andere van het domkapittel), handelend over een kavel gronds in de bisschopsstad en ondertekend door een hele reeks onvervalst Kamerijkse, zowel geestelijke als wereldlijke, getuigen.

¹¹³⁹ Dat er een familieband zou bestaan hebben met de gefortuneerde Kamerijkse poorter Erlebold *Rubeus* of de Rode, uit het derde kwart van de 11de eeuw (E. VAN MINGROOT, *Les chartes* ..., blz. 119, vn. 1), groot begiftiger van de Kamerijkse religieuze en caritatieve instellingen en o.m. stichter van het Sint-Juliaanshospitaal (A. BRUYELLE, *Dictionnaire topographique* ..., blz. 303; vgl. Id., *Éphémérides du Cambrésis*, Kamerijk, 1852, blz. 44), vertrouweling en zagezegd (zie M. KOYEN, *De prae-gregoriaanse hervorming* ..., blz. 211; de daar vermelde stichtingsoorkonde is echter, zoals M. Koyen reeds vermoedde, onecht) bloedverwant van de Kamerijkse bisschop Lietbert, is mogelijk, doch kan alleszins niet bewezen worden met behulp van de thans voorradige bronnen (vgl. reeds CH. DE SMEDT (uitg.), *Gesta pontificum Cameracensium* ..., blz. 5, vn. 2). Hetzelfde moet gezegd worden over Erlebold *Iudex* of de Rechter, andere vooraanstaande Kamerijkse persoonlijkheid uit het midden van de 11de eeuw (A. DIECKMEYER, *Die Stadt Cambrai. Verfassungsgeschichtliche Untersuchungen aus dem zehnten bis gegen Ende des zwölften Jahrhunderts*, Bielefeld, 1890², blz. 32, vn. 46), medesponsor bij de oprichting (1064) van de Heilig-Grafabdij in de bisschopsstad en eveneens intimus van de genoemde prelaat (W. REINECKE, *Geschichte* ..., blz. 70-171, 187-188; M. KOYEN, op. cit., blz. 55, vn. 74).

¹¹⁴⁰ Erlebold II (zie verder, §15). De familieband met de Cantaings valt niet te loochenen: Erlebold Alardi was de zoon van casaat en provoost Alard van Cantaing (E. VAN MINGROOT, *Een decennium* ..., blz. 728; Id., *Les chartes* ..., blz. 254, vn. 2). Hij bezat op zeker ogenblik ook een prebende in het Sint-Gorikskapittel (E. VAN MINGROOT, *Les chartes* ..., blz. 252-253, nr. 3.22, a° 1089; *Thesaurus diplomaticus*, W 03836, D 04142;

voor kort ook de deken¹¹⁴¹ van het domkapittel¹¹⁴² in hun rangen tellen¹¹⁴³.

Uit het *De pignoribus sanctorum*¹¹⁴⁴ van Guibert of Wibert van Nogent (1053-1121) weten we dat met name domdeken¹¹⁴⁵ Erlebold I,

A.R.T.E.M., 409), terwijl zijn vader en zijn moeder Richelde in deze collegiale kerk ter aarde besteld werden (volgens A. LE GLAY, *Glossaire ...*, *Annotations et remarques*, blz. 157 – verkeerdelijk – in Villers-en-Cauchies begraven).

¹¹⁴¹ Erlebold I (zie verder, §15). Over deken Erlebold of Erleboud I zegt het *Obituarium Cameracense*, f° 83 v°: “Obiit ... Erlebaldu Decanus, qui nobis molendina de Cantiniolo, diu destructa, de proprio restauravit”; en de *Benefactorum series Cameracensis ecclesiae*, f° 121 v° (F. BRASSART, *Liste ...*, ed. cit., blz. 169; A. WAUTERS, *Liste ...*, ed. cit., blz. 162 of blz. 367): “Erleboldus decanus restauravit nobis molendina de Cantiniolo de proprio suo, diu ante destructa”.

¹¹⁴² De vermelding (vgl. reeds §2 vn.) dat ook het kapittel van Fosses in 1124 (m.a.w. tussen 1116 en 1130) bestuurd werd door een zekere proost Erlebold (É. BROUETTE, *Fosses-la-Ville. Liste ...*, kol. 1221, art. *Erlebold*, op basis van een handgeschreven proostenlijst van J. CRÉPIN: NAMEN, *Archives de l'État, Archives ecclésiastiques*, nr. 6021) – hetgeen ons een welgekomen verband tussen Fosses en Kamerijk zou verschaffen – dient nodig rechtgezet te worden. Diezelfde J. CRÉPIN, *L'abbaye ...*, blz. 109 heeft namelijk proost Erlebold van Cantaing, geattesteerd als Kamerijkse getuige bij de stichtingsoorkonde van Le Rœulx (zie hoger, §7: 7.74; zie verder, §25), als het ware ontdubbeld, eigenmachtig overgeplaatst en aan het hoofd van het kapittel van Fosses gezet (dat wordt door geen enkele eigentijdse bron geconfirmeerd).

¹¹⁴³ Een, nergens gekatalogeerde (F. BRASSART, *Liste ...*, ed. cit., blz. 146, vn. 8) aartsdiaken Maio (lid van het Kamerijkse domkapittel: A. WAUTERS, *Liste ...*, ed. cit., blz. 145 of blz. 350, s.v. *Maïon*), naar alle waarschijnlijkheid een oudere telg van dezelfde familie der Erlebolds, had in de loop van de 11de eeuw reeds een aantal molens te Cantigneul overgedragen aan het O.-L.-Vrouwkapittel (*Obituarium ...*, f° 60 r°; *Benefactorum series ...*, f° 117 r°; F. BRASSART, *Liste ...*, ed. cit., blz. 146; A. WAUTERS, *Liste ...*, ed. cit., blz. 147 of blz. 352), samen met de kerk en het altaar van Fontaine-Notre-Dame (Fr., dep. Nord, arr. Cambrai, kant. Cambrai-Ouest; vgl. E. MANNIER, *Études étymologiques ...*, blz. 281, art. *Fontaine-Notre-Dame*; L. BONIFACE, *Études ...*, blz. 136, art. *Fontaine-Notre-Dame*), alias “villa Maionis” (*Gesta pontificum Cameracensium*, ed. cit., blz. 484, kap. III/49 (vóór 1054), l. 19-20; vgl. E. VAN MINGROOT, *Les chartes ...*, blz. 77-81, nr. 2.01, d.d. 1057, waarin de bezitsbevestiging van het altaar van Fontaine), gelegen op amper 2,5 km. van Cantaing.

¹¹⁴⁴ WIBERT VAN NOGENT, *De pignoribus sanctorum*, uitg. J.-P. MIGNE, in *Patrologia latina*, dl. CLVI, Parijs, 1853, kol. 619-620, rubr. 333, kap. II-4: *De Erlebaldo, Cameracensi decano, sanctitate et doctrina conspicuo*.

¹¹⁴⁵ Dezelfde auteur (op. cit, kol. 619C) vermeldt terecht dat Erlebold I voorheen ook als domthesaurier dienstgedaan had: “In Cameracensi Ecclesia ... decanus, qui et summus ædituus templi fuerat, cui Erlebaldu nomen erat” (let op de consecutio temporum). Hij bekleedde/cumuleerde daadwerkelijk die functie vanaf een onbepaald jaar dicht bij 1092 tot in 1103/11 (E. VAN MINGROOT, *De bisschoppelijke kanselarij ...*, dl. IV, blz. 11*), met name binnen de gregoriaansgezinde factie van de Kamerijkse curie, en had in die hoedanigheid (Id., *Een decennium ...*, blz. 728), als woordvoerder van de, zich stilaan formerende, gregoriaanse partij, in 1092-1093 een bepalende rol gespeeld in de opkomende investituurstrijd te Kamerijk (E. HOERES, *Das Bistum Cambrai. Seine politischen und kirchlichen Beziehungen zu Deutschland, Frankreich und Flandern und Entwicklung der Commune von Cambrai von 1092-1191*, Leipzig, 1882, blz. 19; A. CAUCHIE, *La querelle ...*, dl. II, blz. 122).

overleden op 24/25 december¹¹⁴⁶ 1117¹¹⁴⁷, te Kamerijk een zeer geziene en hogelijk gewaardeerde personaliteit was: hem werden alom erkende kwaliteiten als volkspredikant en als bijbelkenner¹¹⁴⁸ toegeschreven, en daarnaast was hij blijkbaar de biechtvader van bisschop Burchard¹¹⁴⁹.

¹¹⁴⁶ Voor de dagdatum: *Obituarium Cameracense*, f° 83 v°: "VIII kalendas Ianuarii" (24 december); WIBERT VAN NOGENT, *op. cit.*, kol. 620A: "In natali ... Domini" (vgl. G. VAN DEN ELSEN, *Kritische Untersuchung über die Lebensbeschreibungen des heiligen Norbert*, in *Geschichtsblätter für Stadt und Land Magdeburg*, dl. XXI, 1886, blz. 344); voor het jaartal: zie hierna; zie verder, §15.

Men vergelijk de biografie van bisschop Lietbert van Kamerijk (E. VAN MINGROOT, *Les chartes* ..., blz. 2, 155: met bronverwijzing), gestorven op 22 juni 1076, en 's anderendaags begraven (terwijl 23 juni in sommige bronnen als zijn sterfday vermeld staat: *ibid.*, blz. 26).

¹¹⁴⁷ Betreffende het jaar van overlijden kan genoteerd worden dat deken Erlebold I nog een zevental charters van Burchard (E. VAN MINGROOT, *Liste* ..., blz. 43-44, nrs. 7.05, 7.06, 7.07, 7.08, 7.10, 7.12 (zie aldaar, afb. 3), 7.13; *Thesaurus diplomaticus*, W 07689, W 7536, W 10394, W 01436, W 03917, W 00444, W 00858) signeerde binst het jaar 1117 (en geen enkel meer in 1118: vgl. L. HUBERT, *Haut clergé* ..., *Annexes*, blz. 10, tabel VII). G. VAN DEN ELSEN, *Kritische Untersuchung* ..., blz. 345, stelt terzake 1117 of 1118 voor; dat laatste jaar vervalt echter wegens het ogenblikkelijk aantreden van zijn opvolger. Inderdaad, het door de band genoemde benoemingsjaar 1118 van zijn opvolger Oilard (zie verder, §15), dat G. VAN DEN ELSEN, *loc. cit.*, consequent vertrekkend van de denkbeeldige Kamerijkse paasstijl (voorzitters van deze jaarstijl in Kamerijk worden opgegeven bij E. VAN MINGROOT, *Kerststijl en nieuwjaarsindicte in het bisdom Kamerijk (XI^{de} en begin XII^{de} eeuw)*, in *Bulletin de la Commission royale d'histoire. Handelingen van de Koninklijke commissie voor geschiedenis*, dl. CXLI, 1975, blz. 47-49), optrekt tot 1119, kan niet gebillijkt worden: deken Oilard, die al geattesteerd is in drie bisschopsoorkonden van eind 1117 (E. VAN MINGROOT, *Liste* ..., blz. 45, nrs. 7.15, 7.16, 7.17; *Thesaurus diplomaticus*, W 11533, W 01438, W 01437), gedateerd volgens de, destijds in de Kamerijkse kanselarij gangbare, kerststijl (E. VAN MINGROOT, *Indictio* ..., blz. 174-179, 204 (voor ter studie liggende periode); vgl. O. GUYOTJEANNIN en B.-M. TOCK, "Mos presentis patrie". *Les styles de changement du millésime dans les actes français (XIe-XVIe siècle)*, in *Bibliothèque de l'École des chartes*, dl. CLVII, 1999, blz. 67; A. MOLINIER, *Les obituaires* ..., blz. 207: ook het *Obituarium Cameracense* vangt aan op 25 december), moet al verkozen zijn geweest nadat deken Erlebold vroegtijdig zijn waardigheid had neergelegd, en aansluitend bij het overlijdensbericht (en nog vóór de uitvaartplechtigheid, vroeg in de kerstweek) in functie zijn getreden.

Terzijde: ook indien Wibert hier zelf de jaardatering 1118 bij de opgegeven feestdag had gevoegd, zou het kwestieuze kerstfeest, de eerste dag van het kerstjaar 1118, voor de heden-daagse toeschouwer in feite in 1117 gevallen zijn; maar zelfs die speelruimte is er niet, vermits het obituarium de dood van deken Erlebold nog op 24 december van het vorige jaar (vgl. hoger, §5 vn., voor de rekbare afbakening van het hoogmiddeleeuwse etmaal) dateert.

¹¹⁴⁸ WIBERT VAN NOGENT, *De pignoribus* ..., *ed. cit.*, kol. 619C; kol. 620C. Vgl. D. DE SAINTE-MARTHE, *Gallia christiana* ..., dl. III, kol. 69, nr. IV, art. *Erleboldus III*; RELIGIEUX BÉNÉDICTINS DE LA CONGRÉGATION DE S. MAUR, *Histoire littéraire* ..., dl. IX, Parijs, 1750, blz. 37, 180, [647], art. *Erlebode III, ou Erlebaud*; *Histoire littéraire* ..., uitg. P. PARIS, dl. X, 1868², blz. 270, 540^b, art. *Erlebolde*; A. LE GLAY, *Cameracum* ..., blz. 95, nr. X, art. *Erleboldus III*.

¹¹⁴⁹ WIBERT VAN NOGENT, *op. cit.*, kol. 620A. Over de persoonlijke, geheime biecht in de middeleeuwen: B. POSCHMANN, *Die abendländische Kirchenbuße im frühen Mittelalter*, Breslau, 1930, blz. 94, 104, 197, 235-236; W. NOLET en P. BOEREN, *Kerkelijke*

Zelf vermaard om zijn ascetische levenswijze¹¹⁵⁰ en gestorven¹¹⁵¹ in een geur van heiligheid¹¹⁵² was hij, vanuit zijn opdracht van koordeken¹¹⁵³, belast met het toezicht op de levenswandel van en de tucht onder de Kamerijkse domheren – een taak die hij zeer ter harte bleek te nemen¹¹⁵⁴. Reeds G. van den Elsen¹¹⁵⁵ heeft, ten aanzien van Hugo van Fosses, op spitsvondige manier¹¹⁵⁶ het verband blootgelegd met koordeken Erlebold I en heeft laten verstaan dat kanunnik Hugo inzonderheid door diens voorbeeld aangezet werd om naar een meer godgewijde levensstaat¹¹⁵⁷

instellingen ..., blz. 283-285. Was Erlebold I als koordeken (en dus spiritueel hoofd van het domkapittel, *ibid.*, blz. 193-194) ook de biechtvader van Hugo van Fosses? (Na diens overlijden zou dan wel domdeken Oilard (zie hierboven, zie verder, §15) in zijn plaats moeten getreden zijn).

¹¹⁵⁰ WIBERT VAN NOGENT, *op. cit.*, kol. 619C-D.

¹¹⁵¹ Deze passage, inclusief de juiste sterfdatum, is intussen ook leerrijk voor de literaire biografie van Wibert van Nogent zelf: ze helpt namelijk om het bewuste traktaat – dat wegens het ontbreken van de exacte overlijdensdatum, alleen circumstantieel kon gesitueerd worden in het oeuvre van Wibert – met grote zekerheid in het najaar van 1119 te dateren, aangezien de abt van Nogent deken Erlebold I, eind 1117 overleden, karakteriseert als “ante hoc ferme biennium decanus” (*op. cit.*, kol. 619C).

Vgl. bv. R. CEILLIER, *Histoire générale des auteurs sacrés et ecclésiastiques*, dl. XXI, Parijs, 1757, blz. 609, nr. XIV, blz. 197, die het werk “au plus tard en 1121” laat schrijven (ferme: ongeveer); G. VAN DEN ELSSEN, *De twee oude biographieën ... (Vervolg en slot)*, in *De katholieke*, dl. LXXXVII-1, 1885, blz. 158, vn. 2, die, voortgaande op Erlebolds vermeende sterfdatum op 25 december 1118, het essay “in den herfst van 1120” plaatst (ferme: bijna); ID., *Kritische Untersuchung ...*, blz. 345: “im Herbst 1119 oder 1120” (het tweede jaartal wordt “wahrscheinlicher” genoemd); K. GUTH, *Guibert von Nogent und die hochmittelalterliche Kritik an der Reliquienverehrung*, Ottobereuren, 1970, blz. 73: “um 1119” (op inhoudelijke gronden: *ibid.*, vn. 233); F.-R. LABANDE (uitg.), *Guibert de Nogent, Autobiographie*, Parijs, 1981, blz. XIII: “rédigé vers 1119/1120”.

¹¹⁵² WIBERT VAN NOGENT, *De pignoribus ...*, *ed. cit.*, kol. 620C; K. GUTH, *Guibert ...*, blz. 81.

¹¹⁵³ W. NOLET en P. BOEREN, *Kerkelijke instellingen ...*, blz. 193-194, art. *Deken*; J. GAUDEMET, *Le gouvernement ...*, blz. 188-189; vgl. J.-F. LEMARIGNIER, *Les institutions ecclésiastiques ...*, blz. 189 (voor zover de deken niet, zoals in sommige kapitels het geval was, in de plaats van de proost getreden was).

¹¹⁵⁴ WIBERT VAN NOGENT, *op. cit.*, kol. 619D, waar Erlebold zichzelf verwijten maakt over zijn, naar eigen aanvoelen, nog ontoereikende gestrengheid jegens de aan hem ondergeschikte geestelijken.

¹¹⁵⁵ G. VAN DEN ELSSEN, *Beknopte levensgeschiedenis ...*, blz. 33.

¹¹⁵⁶ Voor zover wij in de gespecialiseerde literatuur konden nagaan, kende G. van den Elsen op dat punt geen voorloper.

¹¹⁵⁷ Vgl., voor die jeugdige toekomstplannen van Hugo (zonder dat daar de band met koordeken Erlebold gelegd wordt): *Vita B Norberti ...*, *ed. cit.*, blz. 816B; HERIMAN VAN LAON, *Liber de miraculis ...*, *ed. cit.*, blz. 659, kap. III/8, l. 55; A. DE RAISSE, *De beato Hugone ...*, f° 20 v°; M. DU PRÉ, *La vie ...*, blz. 20; J. LE PAIGE, *Bibliotheca ...*, dl. I-2, blz. 369^a; J. VAN CRAYWINCKEL, *Het leven ...*, blz. 217, hst. I; B. FISEN, *B. Hvgo ...*, blz. 111: “Iam pridem seuerius vitæ genus meditabatur Hugo”; L. HUGO, *La vie ...*, blz. 36; M. ILLANA, *La vida ...*, blz. 405^a; A. TENCKHOFF, *Der heilige ...*, blz. 36; J. COLLIN DE PLANCY en É.

uit te zien¹¹⁵⁸. Waar Burchard op persoonlijk vlak en Werinbald III op intellectueel niveau ankerpunten waren voor Hugo, zal Erlebold I een tijdlang zijn aanspreekpunt op het spirituele domein geweest zijn.

Het kan voorwaar geen verwondering wekken dat Hugo in Kamerijk met het huis¹¹⁵⁹ van de Erlebolds of Erlebouds omging: nadat hij zich in Fosses hand over hand ongemakkelijk en ongewenst was gaan voelen omwille van zijn groeiende sympathieën voor de kerkelijke hervormingsbeweging¹¹⁶⁰, lag het in de lijn der verwachtingen dat hij na zijn overkomst naar Kamerijk opgevangen zou worden door de overtuigd gregoriaanse¹¹⁶¹ formatie rond de Erleboldi. Dat hij met hen een geldelijke verbintenis, ter nagedachtenis van zijn verwanten en tegelijkertijd ten bate van de huishouding van het domkapittel, zou aangegaan zijn, kan niemand verbazen. Meer zelfs, het is niet ondenkbaar dat het banmolenrecht, waarvan sprake,

DARRAS, *Saint Norbert, archevêque de Magdebourg, fondateur de l'Ordre de Prémontré*, in *Grande vie des saints*, dl. XI, Parijs, 1873, blz. 273; A. PARIS, *Vie de saint Norbert ...*, blz. 58; H. LAMY, *Vie ...*, 1908, blz. 225 of blz. 30; B. WOZASEK, *Der hl. Norbert ...*, blz. 57; C. KIRKFLEET, *History ...*, blz. 45; H. LAMY, *Vie ...*, 1925, blz. 21; F. PETIT, *Saint Norbert, fondateur ...*, blz. 12; G. ADRIAANSEN, *Vida ...*, blz. 59; vgl. H. KROLL, *Zum Charakter ...*, blz. 24; F. PAILLART (ed.), *Vie de saint Norbert ...*, blz. 6; enz. B. ARDURA, *Hugues de Fosses ...*, blz. 48 (vgl. Id., E. HAGMAN en R. VANASSE, *Hugh of Fosses ...*, blz. 37), laat de vraag naar de reguliere bijklank van Hugo's plannen onbeantwoord: "Le jeune prêtre [sic] nourrissait-il déjà quelque projet de vie régulière? Nous ne saurions l'affirmer".

¹¹⁵⁸ Tot goed begrip van deze latente toekomstvisie van kanunnik-subdiaken Hugo moge er aan herinnerd worden dat het subdiakenaat, dat toen vaak voor het leven werd behouden (vgl., voor de bredere situering: G. MARCHAL, *Was war das weltliche Kanonikerinstitut im Mittelalter. Dom- und Kollegiatstifte: eine Einführung und eine neue Perspektive*, in *Revue d'histoire ecclésiastique*, dl. XCV, 2000, blz. 10), indertijd van de seculiere kanunnik nog geen gelofte van kuisheid vergde en nog minder deze van armoede (CH. DEREINE, *Vie commune, règle de saint Augustin et chanoines réguliers au XIe siècle*, in *Revue d'histoire ecclésiastique*, dl. XLI, 1946, blz. 387; F. PETIT, *Saint Norbert et les institutions de l'église carolingienne*, in *An. Praem.*, dl. XLII, 1966, blz. 15).

¹¹⁵⁹ Vgl. desgevallend de hoger (§7 vn.) gemelde oorkonde van proost Erlebold II, uit 1112/13 (uitg.: M. COURTOIS, *Chartes ...*, blz. 206, nr. 059.933, a° 1112), met het daarin verpakte getuigenis van een domheer Hugo (om deze inlichting op haar juiste waarde te kunnen schatten, moet wel eerst het tijdstip bepaald worden waarop Hugo van Fosses naar Kamerijk vertrokken is: zie verder, §11).

¹¹⁶⁰ Hier lopen we vooruit op het vervolg van het relaas (§11).

¹¹⁶¹ Tekenend voor de mentaliteit van deze kringen waarin Hugo zich te Kamerijk bewoog, was dat "Herleboldus quidem Cameracensis archidiaconus", alias proost-aartsdiaken Erlebold II, in goede doen was (*Gesta abbatum Lobbiensium [continuata]*, uitg. W. ARNDT, in *M.G.H., SS.*, dl. XXI, Hannover, 1869, blz. 321, kap. 19, l. 31-32); uitg. en vert. J.-L. WANKENNE, *Actes des abbés de Lobbes, continuation de ceux de Folcuin*, Lobbes, 1993, blz. CXVI of 116; vgl. H. SPROEMBERG, *Alvisus ...*, blz. 122, vn. 75) met Alvisus, abt van Anchin (zie hoger, §4 vn.) en nadien bisschop van Atrecht (1131-1147), waardoor men meteen volop in de resoluut hervormingsgezinde sfeer (H. SPROEMBERG, *op. cit.*, passim; B.-M. TOCK, *Les chartes des évêques ...*, blz. XXXVI-XXXVII, art. *Alvise*) beland is.

uit de erfgoederen van Erlebold I – zijn extreme leefstijl ten spijt, was deze laatste onbetwijfelbaar gefortuneerd van huize uit – stamde.

Men kan zich dus indenken dat men hier, gelukkig maar¹¹⁶², enig resultaat te aanschouwen krijgt van Hugo's bemoeienissen¹¹⁶³ als "testamentair executeur" van de nalatenschap van zijn familie¹¹⁶⁴, die in de Norbertusvitaet¹¹⁶⁵ al zulke doorslaggevende rol spelen ter verantwoording van het gedrag van Hugo in de jaren 1119-1121¹¹⁶⁶. Uit de, naar constructie manifest afwijkende, necrologische nota vernemen we, in voorkomend geval, de namen van die personen die de stichter van het anniversarium – Hugo – nauw aan het hart moesten liggen, en voor wier zielenheil hij een storting deed aan het domkapittel en gelijk een pitantie instelde. Alles gewikt en gewogen¹¹⁶⁷, wijzen alle omstandigheden erop dat het daar inderdaad gaat over de overlijdens van zijn vader Rogier (van Fosses? van Sart-Saint-Laurent?)¹¹⁶⁸, zijn (jonggestorven) broer Heribert¹¹⁶⁹, en zijn kozijn (vermoedelijk in de zin van: zoon van een oom of tante van vaderszijde) Sylvester.

¹¹⁶² Zoals hoger (§5 en §9) toegelicht werd, zal men een donatie voor een jaardienst normaliter niet meer in de charters van die tijd aantreffen.

¹¹⁶³ Over de achtergrond van die maatregelen, zie ook W. GRAUWEN, *Hugo van Fosse* ..., kol. 412; Id., *Hugues de Fosses* ..., blz. 228*; voor een bespreking ten gronde: zie verder, §17 en §22.

¹¹⁶⁴ Ter vergelijking: ook Norbert beschikte in 1119, als (in rechte) seculier kanunnik, nog zelf over de eigendommen uit het patrimonium van de familie van Gennep (W. GRAUWEN, *Norbert doet afstand* ..., blz. 8-9; vgl. A. ALDERS, *Norbert von Xanten* ..., blz. 40).

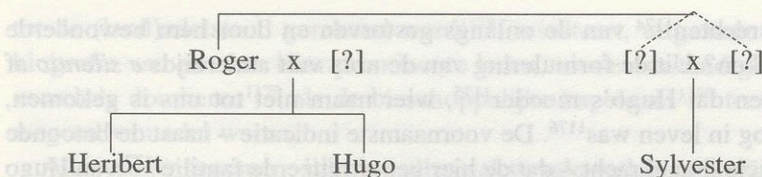
¹¹⁶⁵ *Vita B Norberti* ..., ed. cit., blz. 819F, kap. VII/39 (eind oktober 1119): "habebat enim ipse [= Hugo] de rebus suis, quas noviter reliquerat indiscussas, quædam disponere"; vgl. *Vita A Norberti* ..., ed. cit., blz. 678, kap. 9, l. 9-(11): "quasi de rebus et debitis suis aliquid dispositurus".

¹¹⁶⁶ Over de duiding van dat "incident": W. GRAUWEN, *De terugkeer* ..., blz. 189-190. Zie bovendien verder, §17.

¹¹⁶⁷ Ter overweging: voor de overige kandidaten zoals Hugo Magister, Hugo van Solesmes, Hugo van Mœuvres of Hugo van Carnières (en desnoods Hugo Abbas jr. en Hugo van Morchies jr.), die te Kamerijk pas een stuk later geseind zullen worden, is elke gissing over een vergelijkbare zakelijke afspraak met de Erleboldi al te riskant, omwille van het, per definitie tijdsgerelateerd (ten laatste in de loop van 1117) en gecombineerd, karakter van het persoonlijk contact van de geviseerde Hugo met Erleboldus Decanus en tegelijk met Cantigneul (zie hierboven).

¹¹⁶⁸ Bedoeld is: in feodaal-heerlijke zin. Zeker ingeval Sart geen valabele site voor Hugo's familie zou blijken te zijn (zie verder, §19), zou, in een uiterste geval, het gecompliceerde "Hugo S[enior]" uit de eerste van de kathedrale ledenlijsten (zie hoger, §6) toch een feudale gedaante kunnen aannemen (maar dan wel onder de, daar opgestelde, exclusieve condities van tijdsgebonden en prosopografische kontekst).

¹¹⁶⁹ Uitkijken naar enig identiteitsbewijs voor deze familieleden bleek vruchteloos. Wat broer Heribert aanbelangt: het zal wel een toeval zijn dat het *Obituarium Cameracense* ..., f° 63 r°, de jaardiensten vermeldt van een zekere Heribert (een "Fosses"-naam, maar niet uit de passende generatie?), zijn echtgenote Richelde, en hun zoon Erlebold (desgevallend

Wat ligt er, per slot van rekening, meer voor de hand dan dat Hugo van “Fosses” de, ofschoon gecontesteerde – misschien wel ten gevolge van deze kortstondige, wellicht gewelddadige¹¹⁷⁰, overlijdens –, toch zopas vrijgekomen fondsen uit de nalatenschap van vaderszijde¹¹⁷¹ benutte om, in 1121-1123¹¹⁷², een donatie te verrichten ter stichting van een plechtige gedenkenisviering, en dat hij voor de practische uitvoering en afwikkeling ervan en voor de benodigde rentenvestiging aanklopte bij de proost van zijn eigen kapittel¹¹⁷³, en een beroep deed op

– maar weinig waarschijnlijk – uit een eerste huwelijk van Richelde met Alard van Cantaing?, die tezamen een niet-gelokaliseerde vroomhoeve inbrachten. (Dezelfde boodschap vangen we weliswaar ook op in de *Benefactorum series* ..., f° 117 v°; F. BRASSART, *Liste* ..., ed. cit., blz. 149; A. WAUTERS, *Liste* ..., ed. cit., blz. 149-150 of blz. 354-354).

¹¹⁷⁰ Waren zijn vader, broer en neef, die kennelijk gevestigd waren in een gevaarlijk grensgebied tussen het prinsbisdom Luik en het graafschap Namen, misschien om het leven gekomen tijdens inleidende schermutselingen tussen Frederijnen (met de graaf van Namen) en Alexandrijnen (met de hertog van Brabant en de graaf van Montaigu), sedert november 1119 (F. MAGNETTE, *Saint Frédéric, évêque de Liège (1119-1121)*, in *Bulletin de la Société d'art et d'histoire du diocèse de Liège*, dl. IX, 1895, blz. 238-244; zie verder, §18-19), en waren Hugo's familiale problemen daardoor eind 1119 in een stroomversnelling terechtgekomen? Niet onbelangrijk: Frederik van Namen werd door paus Calixtus II tot bisschop van Luik (1119-1121) gewijd tijdens het concilie van Reims (*ibid.*, blz. 239), op zondag 26 oktober 1119 (G. GRESSER, *Die Synoden* ..., blz. 459, 465). Dat gebeurde naar alle waarschijnlijkheid in tegenwoordigheid van de concilieangers Norbert van Gennep en Hugo van Fosses, die als “Luikenaar” dergelijke plechtigheid niet zal willen missen hebben.

¹¹⁷¹ Vgl. hoger, §1 vn.; en meer specifiek A. COLIGNON, *Bienheureux Hugues* ..., blz. 278: “Il ... provenait de Fosses-la-Ville”, waar hij geboren werd “dans une famille de propriétaires fonciers”.

¹¹⁷² Voorbereidende immobiliere besprekingen – toen nog in het bijzijn van zijn vader en broer – moeten al gaande geweest zijn vanaf mei 1119 (zie hoger, §4: tijdstafel) en voortgezet gedurende het jaar 1120 (vgl. H. LAMY, *Vie* ..., 1925, blz. 37, die Hugo in 1120 het hele jaar bezig ziet met zijn familiale aangelegenheden, hoofdzakelijk in Fosses). Over een, virtuele, andere transactie van Hugo uit 1121, ten gunste van de abdij van Floreffe: zie verder, §19.

¹¹⁷³ Vermeldenswaard is dat landdeken Hadwin van Morchies-Beaumetz (“S. Hadeuini, eiusdem altaris [de Cantengh] decani”), overeenkomstig de reeds vermelde Cantaing-oorkonde uit 1095/1102 (E. VAN MINGROOT, *Liste* ..., blz. 31, nr. 5.01; *Thesaurus diplomaticus*, W 03842, D 04148; zie hierboven), op kerkelijk vlak bevoegd was over het gewest waar Cantaing en Cantigneul bij ingedeeld waren: *Pouillé de l'ancien diocèse de Cambrai*, uitg. E. REUSENS, in *Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique de la Belgique*, dl. XXVIII, 1900, blz. 30-32, art. *Decanatus Bellimansi: Cantaing*. (Zulks in de veronderstelling dat de

erfenisrechten¹¹⁷⁴ van de onlangs gestorven en door hem bewonderde domdeken? Uit de formulering van de nota valt anderzijds *e silentio* af te leiden dat Hugo's moeder¹¹⁷⁵, wier naam niet tot ons is gekomen, toen nog in leven was¹¹⁷⁶. De voornaamste indicatie – naast de betoonde financiële draagkracht – dat de hier geportretteerde familie¹¹⁷⁷ van Hugo

Kamerijkse dekenijgrenzen in de 12de eeuw dezelfde waren als in de 14de eeuw: dat wordt ex analogia gegarandeerd door het parallellisme met de dekenale districten van de aartsdiakenijen Henegouwen en Valenciën, waar de overeenkomst tussen de rangschikking van 1186 en deze van de 14de eeuw de visu kan vastgesteld worden: A.-J. MICHAUX, *Tableau général et nominatif*, in *Notice historique sur les circonscriptions ecclésiastiques, anciennes et modernes, du diocèse de Cambrai, Avesnes-Valenciennes*, 1867, blz. 20-71).

¹¹⁷⁴ Erlebold I mag dan wel een asceet geweest zijn, privé was hij allesbehalve onbemiddeld (zie hierboven). Had hij in zijn laatste levensjaren alle rijkdommen reeds afgestaan of weggeschonken en heeft Hugo het (postume) contract met de familie van Cantain afgesloten met Erlebolds erfgenaam, in casu de Erlebold Martini waarvan sprake in de bewuste notitie in het *Obituarium Cameracense*?

¹¹⁷⁵ Het mag hierbij niet onvermeld blijven dat sommige commentatoren (J. LE PAIGE, *Vita beati Hygonis* ..., blz. 416^a; J. VAN CRAYWINCKEL, *Het leven* ..., blz. 215, hst. I; B. FISEN, *Sancta Legia* ..., blz. 219^a, nr. XXV; M. ILLANA, *La vida* ..., blz. 404^b; B. L'ÉCUIY, *Hugues de Fosse* ..., blz. 135^b; H. LAMY, *Vie* ..., 1925, blz. 12; A. VICO en A. MARIANI, *Decretum* ..., blz. 316 of blz. 463; E. CHARDAVOINE, *B. Hugues de Fosses* ..., blz. 831^b; P. BAUDOT en C. CHAUSSIN, *Le bienheureux Hugues* ..., blz. 237; A. BUTLER en H. THURSTON, *BD. Hugh of Fosse* ..., blz. 153; J. DELANEY, *Hugh of Fosses* ..., blz. 292^a; J. LECOMTE, *Le Bienheureux* ..., blz. 314; enz.) enigszins overijld (vgl. W. GRAUWEN, *Norbert als vredesapostel* ..., blz. 21; vgl. Id., *Hugo van Fosse* ..., kol. 412; Id., *Hugues de Fosses* ..., blz. 228^a) de mening hebben geuit dat Hugo voortijdig wees was geworden (en zagezegg daardoor het beheer van zijn persoonlijke bezittingen niet aan zijn familie kon toevertrouwen). Vgl. daartegenover (over Hugo's kortstondige afwezigheid in april-mei 1119): G. MADELAINE, *Histoire* ..., blz. 98 of blz. 75: "à Fosse, ..., pour y revoir les siens"; Id. en M. TAKÁCS, *Szent Norbert* ..., blz. 50: "Fosseba, hogy övéit visszontlássá"; C. KIRKFLEET, *History* ..., blz. 47: "to ... say farewell to his kinsfolk"; L. ANDERSON, *Saint Norbert* ..., blz. 17-18: "to ... take leave of his kinsfolk" (op te merken: deze auteurs specificeren nergens de graad van verwantschap).

¹¹⁷⁶ De vrouwelijke verwanten, die Hugo voor het jaar 1141 toegedicht krijgt door K. ELM, *Hugo von Fosses* ..., blz. 50 ("Anfang der vierziger Jahre des 12. Jahrhunderts ließ er [= Hugo] die in Prémontré lebenden Frauen, zu denen auch eigene Verwandten gehörten, ... umsiedeln"), kunnen ons inziens niet gelegitimeerd worden: immers, de formulering (naar de uitg. van J. LE PAIGE, *Vita beati Hygonis* ..., blz. 422^a) van het ingeroepen charter van Bartholomeus van Joux (uitg. A. DUFOUR, *Actes* ..., blz. 315, nr. 209: "... eidem visum est Hugoni, sorores suas, quę in eadem valle [Praemonstratensi] penes se morabantur, veluti nimis sibi propinquas remove et ad Deo serviendum longinquius relocate") moet klaarblijkelijk in institutionele (sorores suas) en geografische (nimis – ontbreekt: genere – sibi propinquas) zin begrepen worden (vgl. ook het regest van A. DUFOUR, *ed. cit.*, blz. 314).

¹¹⁷⁷ L. HUGO, *La vie* ..., blz. 58 (vgl. Id. en D. SCHINDLER, *Vita* ..., blz. 42, nr. XXXVII), meent te weten dat Hugo in 1119 nog een aantal "parens" had, onderverstaan nazaten van de familie van Fosses, die in afwachting "s'étoient partagé la succession" (vgl. G. ADRIAANSEN, *Vida* ..., blz. 75, die onmin bespeurt tussen die "vários parentes seus"). Het bronnenmateriaal bevat geen aanwijzingen in die richting.

tot de (land)adelstand gerekend werd¹¹⁷⁸, resulteert, uitgaande van de biografie van een van haar prominente leden, uit de omstandigheid dat zowel de domheren¹¹⁷⁹ als de bisschoppelijke kapelaans¹¹⁸⁰ toen overwegend van adel waren.

Alles samengenomen, lijkt het allemaal wonderwel in mekaar te passen: het ontijdig overlijden van enkele bloedverwanten van Hugo de kanunnik, Hugo (*filius Rogeri*) van “Fosses” die dientengevolge met erfenisproblemen – met hoogtepunt in 1119-1121, zoals blijkt uit de Norbertusbiografieën – worstelde¹¹⁸¹, het liquide maken van de nodige gelden uit het familiale vermogen in of omtrent Fosses, de inleidende gesprekken (al vanaf 1116?) met nastaaende en/of bevriende domdignitarissen¹¹⁸² uit het geslacht van de Erleboldi¹¹⁸³ uit Cantaing¹¹⁸⁴ en Cantigneul, het verwerven – uit de bezittingen van diezelfde Erlebolds –

¹¹⁷⁸ Vgl. hoger, §3 en §6.

¹¹⁷⁹ L. SANTIFALLER, *Zur Geschichte des ottonisch-salischen Reichskirchensystems*, Wenen, 1964, blz. 34, 134-135 (waar die stelling verhoudingsgewijs ingeperkt wordt); J. PYCKE, *Le chapitre ...*, blz. 87: tot 1180 behoorde zestig procent van de Doornikse domheren tot adel of ridderschap, de anderen kwamen uit patriciaat en burgerij. Vgl. H. FEINE, *Kirchliche ...*, blz. 386 (meer algemene beschouwingen). Voor de analogie met sommige Kamerijkse kapitteldignitarissen: zie hierboven.

¹¹⁸⁰ S. HAIDER, *Das bischöfliche ...*, dl. I, blz. 86-87, 115; vgl. W. GRAUWEN, *Hugo van Fosse ...*, kol. 413; ID., *Hugues de Fosses ...*, blz. 228^b. Zie verder, §19.

¹¹⁸¹ C. HANEGRAAF, *Un apostolo ...*, blz. 26 (“per regolare alcune differenze intorno ad una sua eredità”), aanvaardt stilzwijgend dat Hugo over een meer gediversifieerd grondbezit beschikte.

¹¹⁸² Volgens de stelling van J.-M. DUVOSQUEL, *Les chartes ...*, blz. 153, over de, in de Kamerijkse kathedraal fungerende “chanoines et chapelains, issus en majorité de l’aristocratie foncière du diocèse” (waarbij nu dus wel het grondheerlijke en feodale aspect benadrukt wordt), was Hugo van Fosses te Kamerijk eigenlijk een buitenbeentje. Het bestaan van een familieband met de Erlebouds zou in dat opzicht veel kunnen verklaren.

¹¹⁸³ De adellijke status van domdeken (1093) en domproost (1096) uit deze familie wordt, zij het anoniem, tabellarisch als waarschijnlijk voorgesteld door L. HUBERT, *Le recrutement du haut clergé cambrésien*, in: L. GENICOT, *Études sur les principautés lotharingiennes*, Leuven, 1975, blz. 170. Voor deken Erlebold wordt daarvoor, bij gebrek aan beter, gesteund (vgl. L. HUBERT, *Haut clergé ...*, blz. 64, art. *Erlebold*: “Dit Erlebold de Gonnelleu”) op de, overigens nietszeggende (vgl. hoger, §3 vn.), identificatie door J.-B. CARPENTIER, *Histoire genealogique ...*, dl. I, blz. 432.

¹¹⁸⁴ Verder in de 12de eeuw is er sprake van een “Seigneurie et Pairie de Cantaing” (E. BOULY, *Dictionnaire historique ...*, blz. 421^b; A. LE GLAY, *Glossaire ...*, blz. XVII, art. *Cantaing*); het verheferecht zal er in de loop van de tijd steeds door hoogadellijke families uitgeoefend worden (J. KERVYN DE LETTENHOVE, *Table analytique ...*, blz. 499-501, art. *Cantaing*). De oorsprong van de heerlijkheid is echter nog niet genoegzaam bestudeerd: volgens A. BRUYELLE, *Dictionnaire historique ...*, blz. 70, werd ze gecreëerd in 983, maar deze uitspraak steelt op erg twijfelachtige gronden; de 11de-eeuwse berichten over de toenmalige heerlijke familie, bij J. KERVYN DE LETTENHOVE, *op. cit.*, blz. 500, stammen uit diplomatische bronnen van bedenkelijk allooi (zie ook verder, §15).

van een geschikte en rendabele rentenbron¹¹⁸⁵ in de omtrek¹¹⁸⁶ van Kamerijk¹¹⁸⁷, de fundatie van een jaarlijks in memoriam voor de genoemde familieleden van Hugo (met aansluitende pitantie voor de kanunniken), de keuze van het vertrouwde domkapittel als organisator van de gedenkvingeringen én als ontvanger van de uitgekeerde bancijnzen, de optekening in het obituarium van deze instelling. Let wel: het laatste woord is daar nog niet over gezegd.

(wordt vervolgd)

Katholieke Universiteit Leuven

Prof. em. Erik VAN MINGROOT

¹¹⁸⁵ Vgl., voor deze procedure: R. FAVREAU, *Épigraphie médiévale*, Turnhout, 1997, blz. 170-171, art. *Fondations*.

¹¹⁸⁶ Vgl. E. VAN ERMEN, schetskaart "Het bisdom Kamerijk in 1092", in: E. VAN MINGROOT, *Een decennium ...*, blz. 734^a, s.v. *Cantaing*.

¹¹⁸⁷ Vgl. M. GRAUWEN, *Norbert als vredesapostel ...*, blz. 21, die eveneens betoogt dat Hugo mogelijkwerwijs "bezittingen te Kamerijk had verworven" (dat zou, indien deze transactie in 1119 zou plaatsgevonden hebben, inderdaad kunnen verklaren waarom hij in april 1119 vanuit Valenciën naar Kamerijk zou gereisd zijn, in stede van naar Fosses: zie hoger, §4).

Naar onze mening was dat aankooporder echter louter een onderdeel van een veel complexere juridische handeling, met verschillende belanghebbende partijen en met tot in 1121/23 aanslepende onderhandelingen, die gebeurlijk tot het verlijden van schriftelijke contracten heeft geleid (zie verder, §19, met betrekking tot Sart-Saint-Laurent en Floreffe).

Bibliografie bij §1-10

Onuitgegeven archivalische bronnen

CAMBRAI, *Bibliothèque municipale, Manuscrits*, nr. B 229, f° 1 v°, 57 v°-58 r°: drie matrikels van het Onze-Lieve-Vrouwkapittel te Kamerijk.

CAMBRAI, *Bibliothèque municipale, Manuscrits*, nr. B 229, f° 59 r°-83 v°: *Obituarium ecclesiae Beatae Mariae Cameracensis*.

LILLE, *Archives départementales du Nord*, nrs. 1 H 36/398 (originele oorkonde voor de abdij van Anchin, a° 1116), B 1533/48bis (originele oorkonde voor de abdij van Saint-Nicolas-aux-Bois, a° 1117), 1 H 36/400 (originele oorkonde voor de abdij van Anchin, a° 1120).

PARIS, *Bibliothèque nationale de France, Collection Moreau*, nr. 43, f° 34 r°-35 r° (afschriftelijke oorkonde voor het Onze-Lieve-Vrouwkapittel te Kamerijk, a° 1111).

PARIS, *Bibliothèque nationale de France, Manuscrits latins*, nr. 10968, f° 117 r°-121 v°: *Benefactorum series Cameracensis ecclesiae*.

PARIS, *Bibliothèque nationale de France, Manuscrits latins*, nr. 14239, f° XXIII v°: twee ledenlijsten van het Sint-Foillaanskapittel te Fosses-la-Ville.

REIMS, *Bibliothèque municipale, Manuscrits*, nr. 1602: *Chartularium ecclesiae Sancti Theoderici prope Remos*, f° 201 r°-v° (afschriftelijke oorkonde voor de abdij van Saint-Thierry, a° 1119).

Uitgegeven narratieve bronnen

LAMBERT VAN "WATERLOS", *Annales Cameracenses*, uitg. PERTZ G., in *Monumenta Germaniae historica, Scriptores*, dl XVI, Hannover, 1859, blz. 509-554.

FRANÇOIS VINCHANT, *Annales de la province et comté de Hainaut*, dl. I, uitg. DESCHAMPS A., Brussel, 1848.

Annales Fossenses, uitg. PERTZ G., in *Monumenta Germaniae historica, Scriptores*, dl. IV, Hannover, 1841, blz. 30-32.

Catalogus abbatum Praemonstratensis ecclesiae, uitg. HAGIOGRAPHI BOLLANDIANI, in *Catalogus codicum hagiographicorum bibliothecae regiae Bruxellensis*, dl. I-1, Brussel, 1886, blz. 602.

[Sigeberti Gemblacensis chronographiae] *Continuatio Praemonstratensis*, uitg. BETHMANN L., in *Monumenta Germaniae historica, Scriptores*, dl. VI, Hannover 1844, blz. 447-456.

BURCHARD VAN URSBERG, *Chronicon*, uitg. HOLDER-EGGER O. en VON SIMSON B., in *Monumenta Germaniae historica. Scriptores rerum Germanicarum in*

- usum scholarum separatim editi*, dl. XVI, Hannover, 1916²; uitg. BECHER M., HARTMANN F. en PLASSMANN A., in *Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters*, dl. XVIII-B, Darmstadt, 2007, blz. 100-310.
- GISELBERT VAN BERGEN, *Chronicon Hanoniense*, uitg. VANDERKINDERE L., *La chronique de Gislebert de Mons*, Brussel, 1904 (1950²).
- Chronique liégeoise pour les années 1117, 1118 et 1119*, uitg. QUICHERAT J., in *Bibliothèque de l'École des chartes*, dl. VIII (2de reeks, dl. III), 1846, blz. 214-232.
- Gesta abbatum Lobbiensium [continuata]*, uitg. ARNDT W., in *Monumenta Germaniae historica, Scriptores*, dl. XXI, Hannover, 1869, blz. 307-333.
- Gesta abbatum Lobbiensium continuata. Actes des abbés de Lobbes, continuation de ceux de Folcuin*, uitg. en vert. WANKENNE J.-L., Lobbes, 1993, blz. LXXX-CLVI en 80-156.
- Gesta pontificum Cameracensium*, uitg. BETHMANN L., in *Monumenta Germaniae historica, Scriptores*, dl. VII, Hannover, 1846, blz. 393-489.
- Gesta pontificum [Cameracensium] abbreviata per canonicum Cameracensem*, uitg. BETMANN L., in *Monumenta Germaniae historica, Scriptores*, dl. VII, Hannover, 1846, blz. 504-510.
- Gesta pontificum Cameracensium. Gestes des évêques de Cambrai*, uitg. DE SMEDT CH., Parijs, 1880.
- Leben des heiligen Norbert Erzbischofs von Magdeburg*, vert. HERTEL G., in *Die Geschichtschreiber der deutschen Vorzeit. Zwölftes Jahrhundert*, dl. XIII, Leipzig, 1881 (Berlijn, 1941²), blz. 1-88.
- Leben des heiligen Norbert von Magdeburg (nach einem zeitgenössischen Bericht)*, vrije vert. HRADSKY M. e.a., in *Heiliger Norbert von Magdeburg, 1582-1982. Festschrift zur Erhebung des heiligen Norbert zum Patron von Magdeburg aus Anlaß der 400. Wiederkehr des Jahres seiner Heiligsprechung*, [Maagdenburg, 1982], blz. 15-33.
- Het leven ende de vervoeringhe van den H. Norbertvs, sticht-vader van de witte Orde van Premonstreyt, arts-bisschop te Meydenburgh, apostel van Antwerpen, etc. verduytscht uyt oude schriften*, vrije vert. MUDZAERTS D., Antwerpen, 1630.
- Het leven van heer Norbert, aartsbisschop van Maagdenburg. Vita Norberti A*, vert. GRAUWEN W., in *Bibliotheca analectorum Praemonstratensium*, dl. XV, Averbode (Scherpenheuvel-Zichem), 1984.
- JOHN CAPGRAVE, *The Life of St. Norbert*, uitg. SMETANA C., Toronto, 1977.
- HERIMAN VAN LAON, *Liber de miraculis S. Mariae Laudunensis*, fragm. uitg. WILMANS R., in *Monumenta Germaniae historica, Scriptores*, dl. XII, Hannover, 1856, blz. 653-660.
- [HERIMAN VAN LAON], *Miracles of St. Mary of Laon (Excerpts)*, fragm. vert. ANTRY TH., in *Norbert and Early Norbertine Spirituality*, New York-Mahwah, 2007, blz. 69-84.

- HERIMAN VAN LAON, *De miraculis S. Mariæ Laudunensis, de gestis venerabilis Bartholomæi episcopi et S. Nortberti libri tres*, uitg. MIGNE J.-P., in *Patrologiæ cursus completus. Series secunda, in qua prodeunt patres, doctores scriptoresque ecclesiæ Latinæ*, dl. CLVI, Parijs, 1853, kol. 961-1018.
- HILLIJN VAN FOSSES, *Miracula S. Foillani*, uitg. D[E] B[UCK] R., in *Acta sanctorum Octobris*, dl. XIII, Parijs, 1883, blz. 417-426.
- HILLIJN VAN FOSSES, *Miracula S. Foillani*, fragm. uitg. HOLDER-EGGER O., in *Monumenta Germaniæ historica, Scriptores*, dl. XV-2, Hannover, 1888, blz. 924-928.
- Over het ontstaan en de groei van de Premonstratenzers. *Vita Norberti B*, vert. GRAUWEN W., in *Bibliotheca analectorum Praemonstratensium*, dl. XVIII, Averbode (Scherpenheuvel-Zichem), 1990.
- GUIBERT VAN NOGENT, *De pignoribus sanctorum*, uitg. MIGNE J.-P., in *Patrologia Latina*, dl. CLVI, Parijs, 1853, kol. 607-679.
- Series abbatum Praemonstratensium*, uitg. ARNDT W., in *Monumenta Germaniæ historica, Scriptores*, dl. XIII, Hannover, 1881, blz. 391.
- PIERRE ABÆLARD, *Sermo de sancto Joanne Baptista*, uitg. MIGNE J.-P., in *Patrologia Latina*, dl. CLXXVIII, 1855, kol. 582-607.
- De valsche stichtingskronijk der abdij Tongerlo*, uitg. ERENS A., in *Analecta Praemonstratensia*, dl. V, 1929, blz. 344-374.
- Version A: Life of Norbert, Archbishop of Magdeburg*, vert. ANTRY TH., in *Norbert and Early Norbertine Spirituality*, New York-Mahwah, 2007, blz. 126-174.
- A vida de são Norberto, Arcebispo de Magdeburgo e fundador da Ordem Premonstratense. Vita Norberti "A"*, vert. RIBEIRO A. en PEETERS D., Jaú, 1997.
- Vie de saint Norbert*, vert. [VAN DER VELDEN] G. en PETIT F., in *Saint Norbert. Traduction inédite d'un manuscrit du XIIe siècle* (overdruk uit *Le courrier de Mondaye*, september 1956, blz. 1-44), Caen, 1956.
- Vie de saint Norbert, fondateur des Prémontrés*, vert. WUILLÈME J., in *Vie de saint Norbert. Biographie latine du XIIe siècle*, Nantes, 2005, blz. 21-170.
- La "Vita di S. Norberto", vert. GRÉGOIRE R., in: ID., *La vocazione sacerdotale. I canonici regolari nel medioevo (La spiritualità cristiana: storia e testi*, dl. VII), Rome, 1982, blz. 147-204, 227-229.
- Vita Norberti archiepiscopi Magdeburgensis*, uitg. WILMANS R., in *Monumenta Germaniæ historica, Scriptores*, dl. XII, Hannover, 1856, blz. 670-704.
- Vita Norberti A. The Life of Norbert Archbishop of Magdeburg*, vert. ANTRY TH., in *Communicator. The English speaking Circary of the Order of Prémontré*, dl. XIV, 1996, blz. 5-58.
- Vita Nortberti, archiepiscopi Magdeburgensis, et primi avthoris ordinis Praemonstratensis*, uitg. SVRIVS [= SAUER] L., *De probatis sanctorvm historiis*, dl. III: *Complectens sanctos mensivm Maii et Ivnii*, Keulen, 1579², blz. 622-652.

Vita sancti Norberti archiepiscopi Magdeburgensis (Vita A). Das Leben des heiligen Norbert, Erzbischofs von Magdeburg (Fassung A), uitg. en vert. KALLFELZ H., in *Vitae quorundam episcoporum saeculorum X, XI, XII. Lebensbeschreibungen einiger Bischöfe des 10.-12. Jahrhunderts (Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters, dl. XXII)*, Darmstadt, 1973, blz. 452-541.

Vita [sancti Norberti] auctore canonico Præmonstratensi coævo, uitg. PAPERBROCHUS [= VAN PAPENBROECK] D., in *Acta sanctorum Junii*, dl. I, Parijs, 1867³, blz. 807-845.

Vita S. Norberti auctore canonico Præmonstratensi coævo, uitg. MIGNE J.-P., in *Patrologia Latina*, dl. CLXX, Parijs, 1854 (1894²), kol. 1254-1344.

Vita S. Norberti canonicorum Præmonstratensium patriarchæ, Magdeburgensium archiepiscopi, totius Germaniæ primatis, Antverpiensium apostoli, uitg. VANDER STERRE J., Antwerpen, 1656, blz. 1-244.

HILLIJN VAN FOSSES, *Vita quarta S. Foillani*, uitg. D[É] B[UCK] R., in *Acta sanctorum Octobris*, dl. XIII, Parijs, 1883, blz. 395-408.

Von den Wundern der heiligen Maria von Laon. Buch III, vert. HERTEL G., in *Die Geschichtschreiber der deutschen Vorzeit. Zwölftes Jahrhundert*, dl. XIII, Leipzig, 1881 (1941²), blz. 97-118.

Život svatého Norberta, ingekorte uitg. STRÍŽ A., *Život svatého Norberta, arcibiskupa Magdeburského a zakladatele řádu Premonstrátského, bratrem téhož řádu a věku, jak se podobá, opatem Hugonem, jeho ve správě řádu nástupcem, věrně vypsany*, Praag, 1927, blz. 7-66.

Uitgegeven archivalische bronnen

Actes des évêques de Laon des origines à 1151, uitg. DUFOUR A., Parijs, 2001.
Actes et documents anciens intéressants la Belgique, uitg. DUVIVIER CH., dl. I, Brussel, 1898.

Acta pontificum Romanorum inedita. Urkunden der Päpste, 748-1198, uitg. von PFLUGK-HARTTUNG J., dl. I, Tübingen, 1881 (Graz, 1958²).

Bullaire du pape Calixte II, 1119-1124, uitg. ROBERT U., dl. I, Parijs, 1891.

Calendarium Ordinis Praemonstratensis, uitg. COMMISSIO HISTORICA ORDINIS PRAEMONSTRATENSIS, in *Analecta Praemonstratensia*, dl. LIII, 1977, blz. 194-204.

Cartulaire de l'abbaye d'Afflighem et des monastères qui en dépendaient, uitg. DE MARNEFFE E., Leuven, 1894/1901.

Les chartes de l'abbaye d'Anchin (1079-1201), uitg. GERZAGUET J.-P., Turnhout, 2005.

Les chartes de Gérard Ier, Liébert et Gérard II, évêques de Cambrai et d'Arras, comtes du Cambrésis (1012-1092/93). Introduction, édition, annotation, uitg. VAN MINGROOT E., Leuven, 2005.

- Les chartes des évêques d'Arras (1093-1203)*, uitg. TOCK B.-M., Parijs, 1991.
- Chartes originales antérieures à 1121 conservées dans le département du Nord*, uitg. COURTOIS M. [mémoire de maîtrise; gepolykopieerd], Nancy, 1981.
- VICO A., [*Decretum*] *confirmationis cultus ab immemorabili tempore praestiti servo Dei Hugoni Fossensi, ordinis Praemonstratensis abbati, beato nuncupato, super dubio*, uitg. MARIANI A., in *Acta apostolicae sedis. Commentarium officiale*, dl. XIX, 1927, blz. 316-319; in *Analecta Praemonstratensia*, dl. III, 1927, blz. 463-466.
- Documents extraits du cartulaire du chapitre de Fosses*, uitg. [BARBIER J.], in *Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique de la Belgique*, dl. IV, 1867, blz. 396-422.
- L'histoire-polyptique de l'abbaye de Marchiennes (1116/1121). Pièces justificatives*, uitg. DELMAIRE B., Louvain-la-Neuve (Ottignies), 1985, blz. 97-120.
- Liste des bienfaiteurs du chapitre de la cathédrale de Cambrai, dressée par un chanoine vers 1190*, uitg. BRASSART F., in *Souvenirs de la Flandre wallonne*, 2de reeks, dl. IV, 1884, blz. 131-191.
- Liste de donations faites au chapitre de Notre-Dame, de Cambrai*, uitg. WAUTERS A., in *Compte rendu de la Commission royale d'histoire, ou recueil de ses bulletins*, 4de reeks, dl. XIII, 1886, blz. 144-162; in *Analectes de diplomatique*, Brussel, [1880/1886], blz. 349-367.
- Monvmenta Arroasiensia*, uitg. TOCK B.-M. en MILIS L. (ass.), Turnhout, 2000.
- Necrologium ecclesiae B. M. V. de Tongerlo, ordinis Praemonstratensis*, uitg. VAN SPILBEECK W., Tongerlo, 1902.
- Necrologium Windbergense*, uitg. BAUMANN F., in *Monumenta Germaniae historica, Necrologia Germaniae*, dl. III, Berlijn, 1905, blz. 383-405.
- Obituaire de l'abbaye de Bonne-Espérance de l'Ordre de Prémontré*, uitg. BROUETTE É., in *Analecta Praemonstratensia*, dl. XXXVII, 1961, blz. 85-127.
- L'obituaire de l'abbaye de Prémontré (XIIe s. – Ms. 9 de Soissons)*, uitg. VAN WAEFELGHEM R., Leuven, 1913.
- L'obituaire de la cathédrale Saint-Lambert de Liège (XIe-XVe siècles)*, uitg. MAR-CHANDISE A., Brussel, 1991.
- L'obituaire primitif de l'abbaye de Saint-Paul de Verdun*, uitg. BROUETTE É., in *Analecta Praemonstratensia*, dl. XLIII, 1967, blz. 72-134.
- Obituarium ecclesiae S^{ti} Michaelis Antwerpiae*, uitg. GÉNARD P., *Verzameling der graf- en gedenkschriften van de provincie Antwerpen. Arrondissement Antwerpen (Inscriptions funéraires et monumentales de la province d'Anvers. Arrondissement d'Anvers)*, dl. IV-1: Antwerpen. – *Abdyen en kloosters. Anvers. – Abbayes et couvents*, Antwerpen, 1859, blz. 133-162.
- Oorkondenboek der Witheerenabdij van S.-Michiels te Antwerpen*, uitg. GOET-SCHALCKX P., dl. I, Ekeren-Donk (Antwerpen), 1909.
- Taxationes beneficiorum Cameracensis ciuitatis et diocesis secundum antiquam taxationem*, uitg. REUSENS E., *Pouillé de l'ancien diocèse de Cambrai*, in

Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique de la Belgique, dl. XXVIII, 1900, blz. 17-187.

Die Urkunden Lothars III. und der Kaiserin Richenza, uitg. VON OTTHENTAL E. en HIRSCH H., in *Monumenta Germaniae historica. Diplomata regum et imperatorum Germaniae*, dl. VIII, Berlijn, 1957².

OPMERKING: voor de handschriftelijke en de gedrukte tekstoverlevering van de lange reeks oorkonden van de bisschoppen van Kamerijk, waar in §7 een beroep op gedaan wordt, zij verwezen naar de *Thesaurus diplomaticus* [cd-rom], Turnhout, 1997; naar *La diplomatie française du haut moyen âge. Inventaire des chartes originales antérieures à 1121 conservées en France*, dln. I-II, Turnhout, 2001; en naar VAN MINGROOT E., *Liste provisoire des actes des évêques de Cambrai de 1031 à 1130*, in *Serta devota in memoriam Guillelmi Lourdaux. Pars posterior: Cultura mediaevalis*, Leuven, 1995, blz. 13-55.

Over Hugo: notities en artikelen

ARDURA B., *Hugues de Fosses, l'organisateur*, in: ID., *Prémontrés. Histoire et spiritualité*, Saint-Étienne, 1995, blz. 47-62.

ARDURA B., *Hugh of Fosses, the organizer*, in: ID. en HAGMAN E. (vert.), *The Order of Prémontré: History and Spirituality*, uitg. VANASSE R., De Pere, 2002, blz. 37-54.

ATTWATER D., *Hugh of Fosse*, in: ID., *A Dictionary of Saints*, Londen, 1942², blz. 141.

BACKMUND N., *Hugh of Fosse*, Bl., in *New Catholic Encyclopedia*, dl. VII, New York-Saint Louis-San Francisco-Toronto-Londen-Sydney, 1967, blz. 191^a.

BACKMUND N., *Hugo von Fosses*, in *Lexikon der christlichen Ikonographie*, dl. VI, Rome-Freiburg-Basel-Wenen, 1974 (1994³), kol. 552.

BADER H., *Hugo v. Fosses*, in: ID., *Alle Heiligen un Seligen der röm.-kath. Kirche*, München-Pasing, 1950, blz. 136.

BAUDOT [P.] en CHAUSSIN [C.], *Le bienheureux Hugues de Fosses*, in: ID., *Vies des saints et des bienheureux selon l'ordre du calendrier*, dl. II: *Février*, Parijs, 1936, blz. 237-238.

BAUTZ F. en T., *Hugo von Fosse(s), (Fossensis, H. v. Prémontré)*, in: ID., *Biographisch-bibliographisches Kirchenlexikon*, dl. II, Hamm-Herzberg, 1990², kol. 1140.

BECK B. en WUILLÈME J., *Notes*, in: WUILLÈME J. (uitg.), *Vie de saint Norbert. Biographie latine du XIIe siècle*, Nantes, 2005, blz. (171-203) 182, art. *Hugues de Fosse*.

- THE BENEDICTINE MONKS OF ST AUGUSTINE'S ABBEY, RAMSGATE, *Hugh of Fosse* (Bl) O.Praem., in: ID., *The Book of Saints. A Dictionary of Servants of God canonized by the Catholic Church*, Londen, 1966⁵, blz. 350^b.
- BOLLANDUS [= BOLLAND] J. en HENSCHENIUS [= HENSCHEN] G., *Praetermissi et in alios dies reiecti*, in *Acta sanctorum Februarii*, dl. II, Antwerpen, 1658 (Venetië, 1735²; Parijs-Rome, 1864³), blz. (377-379) 378^b, art. *Hugo, primus S. Norberti discipulus*.
- BONDÉELLE L., *Hugues de Fosses*, in: ID., *Bibliothèques de l'Ordre de Prémontré dans la France d'ancien régime*, dl. I: *Répertoire des abbayes*, Parijs, 2000, blz. 230-231.
- BUTLER A. en THURSTON H., *BD. Hugh of Fosse, Conf.*, in: ID., *The Lives of the Saints*, dl. II, Londen, 1930, blz. 153-154.
- CHARDAVOINE E., *B. Hugues de Fosses, dont le culte immémorial a été confirmé le 13 juill. 1927*, in: ID., *Annuaire pontifical catholique*, dl. XXXI, 1928, blz. 831^b-832^b.
- CHEVALIER U., *Hugues (b*) de Fosses*, in: ID., *Répertoire des sources historiques du moyen âge. Bio-bibliographie*, dl. I, Parijs, 1904² (New York, 1960³), kol. 2213.
- COLIGNON A., *Bienheureux Hugues de Fosses*, in: ID., *Dictionnaire des saints et des cultes populaires de Wallonie*, Luik, 2003, blz. 278.
- COLLIN DE PLANCY J. en DARAS É., *Le bienheureux Hugues de Cambrai*, in: ID., *Grande vie des saints*, dl. III, Parijs, 1872, blz. 526.
- COLVENEERE G., *In duos libros Thomae Cantipratani Boni vniversalis de apibvs annotationes theologicae, historicae, & grammaticae*, in: THOMAS VAN CANTIMPÉRÉ, *Bonum vniversale de apibvs*, uitg. COLVENEERE G., Douai, 1627, blz. (1-176) 26, art. *De alio Hugone clerico Cameracensi*.
- COUNESON S.-G., *Hugues de Fosses*, in: ID., *Les saints, nos frères. Calendrier pour chaque jour de l'année*, dl. I: *Janvier-Mars*, Parijs, 1970, blz. 108, nr. 4.
- CRÉPIN J., *Notice historique sur le bienheureux Hugues de Fosses*, in *Les cloches de S' Feuillen. Bulletin paroissial de Fosses*, dl. III, 1925, blz. 382-384, 411-412, 437-441, 455-456, 464-466, 490-492, 507-508, 520-522, 637-638.
- DE CLERCK D. en WOLF G. (vert.), *Sel. Hugo von Fosses*, in: ID., *Hagiologion. Lebensbilder der Heiligen, Seligen und großen Gestalten des Prämonstratenser-Ordens*, Windberg, 1999, blz. 37-39.
- DE CLERCK D. en WOLF G. (ass.), *Zalige Hugo van Fosses*, in: ID., *Hagiologion. Levensbeelden van heiligen, zaligen en gedenkwaardige personen van de premonstratenzerorde*, Windberg, 2001, blz. 43-45.
- DE CLERCK D., WOLF G. (ass.) en DAUZET D.-M. (vert.), *Bienheureux Hugues de Fosses*, in: ID., *Hagiologe. Vie des saints, bienheureux et personnages considérables de l'Ordre de Prémontré*, Windberg, 2005, blz. 46-47.

- DE FELLER F.-X., WEISS CH. en BUSSON [], *Hugues de Fosse (le bienheureux)*, in: ID., *Biographie universelle ou dictionnaire historique des hommes qui se sont fait un nom*, dl. IV, Parijs-Rijsel-Besançon, 1848, blz. 465.
- DELANEY J., *Hugh of Fosses, Bl.*, in: ID., *Dictionary of Saints*, New York, 1980 (Londen, 1982²), blz. 292^{a-b}.
- DELANEY J. en TOBIN J., *Hugh of Fosses, Bl.*, in: ID., *Dictionary of Catholic Biography*, Garden City (New York), 1961, blz. 578^a.
- DE RAISSE A., *De beato Hugone Cameracensi sancti Norberti socio*, in: ID., *Ad natales sanctorum Belgii Ioannis Molani avctarivm*, Douai, 1626, f° 20 v°-21 v°.
- DUBOIS J., *Hugues (Bienheureux) de Prémontré*, in *Catholicisme, hier, aujourd'hui, demain*, dl. V, Parijs, 1962, kol. 1025-1026.
- DUFFY M., *Hugh of Fosse, Bl.*, in *Encyclopedic Dictionary of Religion*, dl. [III], Philadelphia-Washington (D.C.), 1879, blz. 1727^a.
- DU FRESNE DU CANGE CH. en FAVRE L., *Index seu nomenclator scriptorum mediae et infimae latinitatis*, in *Glossarium mediae et infimae latinitatis*, dl. X, Niort, 1887 (Graz, 1954), blz. XXXVII^a, art. Hugo/41.
- ELM K., *Hugo von Fosses. Erster Abt von Prémontré und Organisator des Prämonstratenserordens*, in *Studien zum Prämonstratenserorden*, Göttingen, 2003, blz. 36-55.
- FABRICIUS J.-A. en SCHOETTGEN C., *Hugo Cameracensis; Hugo S. Norberti discipulus*, in: ID., *Bibliotheca latina mediae et infimae aetatis*, dl. III, Padua, 1754², blz. 289^a en 297^b (Florence, 1858³; Graz, 1962⁴, blz. 269^a en 276^b).
- FISEN B., *B. Hvgō Fossensis*, in: ID., *Flores ecclesiae Leodiensis sive vitae vel elogia sanctorum & aliorum qui illustriori virtute hanc diœcesim exornarunt*, Rijsel, 1647, blz. 110-112, nr. I.
- GOOVAERTS L., *Hugues de Fosse (le Bienheureux)*, in: ID., *Écrivains, artistes et savants de l'Ordre de Prémontré. Dictionnaire bio-bibliographique*, dl. I, Brussel, 1899/1902 (Genève, 1971²), blz. 400^a-402^a; dl. IV-1, Brussel, 1909, blz. 110^b-111^b.
- GRASSL B., *Der selige Hugo*, in: ID., *Die Heiligen des Prämonstratenserordens in Betrachtungen*, Uznach, 1933², blz. 85-91.
- GRASSL B., *Le bienheureux Hugues de Fosses. Notice historique*, in: ID., *Méditations norbertines*, [Carpentras], 1938, blz. 42-46.
- GRAUWEN W., *De terugkeer van Hugo en de duiveluitdrijving door Norbert te Nijvel, 1121*, in *Analecta Praemonstratensia*, dl. LXVII, 1991, blz. (187-197) 189-191, 196-197.
- GRAUWEN W., *Hugo van Fosse*, in *Nationaal biografisch woordenboek*, dl. III, Brussel, 1968, kol. 412-421.
- GRAUWEN W., *Hugues de Fosses*, in *Nouvelle biographie nationale*, dl. II, Brussel, 1990, blz. 228-232.

- GUÉRIN P., *Le bienheureux Hugues de Cambrai (1164)*, in: ID., *Les petits Bollandistes. Vies des saints de l'ancien et du nouveau testament*, dl. II: *Du 27 janvier au 23 février*, Parijs, 1888⁷, blz. 441-442.
- [HALKIN F.], *Hugo abbas Fossensis*, in: ID., *Analecta Bollandiana. Inventaire hagiographique des tomes 1 à 100 (1882-1982)*, Brussel, 1983, blz. 186.
- HANDGRÄTINGER T., *Ordensheilige*, in *Communicantes. Schriftenreihe zur Spiritualität des Prämonstratenserordens*, dl. XI, 1998, blz. (5-86) 20-21, art. *Hugo*.
- HEIJMAN H., *Hugo van Fosses, Zalige*, in *De katholieke encyclopaedie*, dl. XIII, Amsterdam-Antwerpen, 1952, kol. 718.
- HILLEGEER J., *Gelukzalige Hugo, eerste medegezel van den H. Norbertus*, in: ID., *België en zijne heiligen*, dl. III, Gent, 1870, blz. 26-31.
- HOFMANN K., *Hugo v. Fosse(s)*, in *Lexikon für Theologie und Kirche*, dl. V, Freiburg im Breisgau, 1933, kol. 180 (1960², kol. 514).
- HOLWECK F., *Hugh of Fosses*, in: ID., *A Biographical Dictionary of the Saints*, Saint Louis (Montana), 1924, blz. 494^b.
- HORSTKÖTTER L., *Hugo v. Fosse(s)*, in *Lexikon für Theologie und Kirche*, dl. V, Freiburg-München, 1996³, kol. 309.
- ILLANA M., *Vida, virtudes, y dichosa muerte del V. Hugo primer abad de Premonstré*, in: ID., *Historia del gran padre, y patriarcha san Norberto, fundador del Orden candido Premonstratense de canonigos reglares del gran padre, y doctor de la Iglesia San Agustin, y de los varones ilustres del mismo Orden*, dl. II: *Tomo segundo de los varones ilustres*, Salamanca, 1755, blz. 404^a-416^a.
- ISTITUTO STORICO ITALIANO PER IL MEDIO EVO, *Hugo Fossensis*, in *Repertorium fontium historiae medii aevi*, dl. V, Rome, 1984, blz. 585^b-586^a.
- JANSEN J. en JANSSENS H., *Hugo van Fosses*, in: ID., *Beeldhouwkunst in de premonstratenzerabdij van Averbode*, Brussel-Averbode, 1999, blz. 101-102.
- JÖCHER C., *Hugo Farsitus*, in: ID., *Allgemeines Gelehrten-Lexicon*, dl. II, Leipzig, 1759 (Hildesheim, 1961²), kol. 1759.
- KLEMM F., *H[ugo] de Fosses*, in *Kirchliches Handlexikon*, dl. I, München, 1907, kol. 2035, nr. 3.
- KOYEN M., *Hugo van Fosses O.Praem.*, in *Theologisch woordenboek*, dl. II, Roermond-Maaseik, 1957, kol. 2296.
- KROLL H., *Zum Charakter des Prämonstratenserordens in den ersten Jahrzehnten seines Bestehens*, in *Analecta Praemonstratensia*, dl. LVI, 1980, blz. (21-40) 22-25, art. *Hugo von Fosses*.
- LAMY H., *La gloire posthume du bienheureux Hugues de Fosses*, in *La terre wallonne*, dl. XVIII, 1928, blz. 31-58 (overdruk met eigen paginering: Charleroi, 1928).
- LAMY H., *Le bienheureux Hugues de Fosses*, in *La terre wallonne*, dl. XIII, 1925/26, blz. 5-88.

- LAMY H., *Le bienheureux Hugues de Fosses, honneur de sa ville natale* [toespraak], Fosses-la-Ville, 1928.
- LAMY H., *Vie du bienheureux Hugues de Fosses, 1er abbé de Prémontré*, in *Revue de l'Ordre de Prémontré et de ses missions. "Bibliothèque norbertine"*, dl. X, 1908, blz. 156-169, 209-226, 292-303; dl. XI, 1909, blz. 90-98, 134-146, 183-199, 235-251, 298-318.
- LAMY H., *Vie du bienheureux Hugues de Fosses, premier abbé de Prémontré* [overdruk], Leuven, 1909.
- LAMY H., *Vie du bienheureux Hugues de Fosses, premier abbé de Prémontré* († 1164) [overdruk], Charleroi, 1925.
- LARUE R. en VINCENT G., *Hvgo de Fossis OPraem.*, in: ID., *Clavis scriptorum Graecorum et Latinorum*, dl. II, Trois-Rivières, 1985, blz. 1441.
- LECOMTE J., *Le Bienheureux Hugues de Fosses (v. 1090-1164)*, in *Introduction à l'histoire de Fosses-la-Ville de l'an mil à 1200*, Bouge (Namen), 1999, blz. 312-321.
- L'ÉCUY J.-B., *Hugues de Fosse*, in: MICHAUD [L.-G.], *Biographie universelle ancienne et moderne*, dl. XX, Parijs, 1858², blz. 135^b-136^a.
- LE MÉNIL [], *La glorification de saint Hugues de Fosses dans sa ville natale*, in *La terre wallonne*, dl. XVIII, 1928, blz. 82-85.
- LE PAIGE J., *Vita beati Hvgonis S. P. nostri Norberti primi discipuli, Præmonstratensis ecclesiae primi abbatis, & eiusdem Ordinis post S. Norberti prepositi generalis*, in: ID., *Bibliotheca Praemonstratensis Ordinis*, dl. I-2, Parijs, 1633 (Averbode, 1998²), blz. 416-435.
- [LIENHART] G., *B. Hugo, Fossensis*, in: ID., *Sylloge, in qua viri ex ordine Praemonstratensi, scriptis et doctrina celebres recensentur*, Augsburg, 1771, blz. 289-290; *Annotationes in vitam, & scripta B. P. Hugonis, ibid.*, blz. 290-294.
- LOHRMANN D., *Die Erwerbspolitik der Abtei Prémontré unter Norbert von Xanten und Hugo von Fosse (1120-1161)*, in *Erwerbspolitik und Wirtschaftsweise mittelalterlicher Orden und Klöster*, Berlin, 1992, blz. (31-50) 31-32, 40, 43, 48-49.
- [LUYKX B.], *Hugo, zalige*, in *Encyclopaedie van het katholicisme*, dl. II, Bussum, 1955, kol. 118.
- MONACHI CONGREGATIONIS S. MAURI ORDINIS S. BENEDICTI, *B. Hugo I*, in *Gallia christiana in provincias ecclesiasticas distributa*, dl. IX: *De provincia Remensi*, Parijs, 1751, blz. 644-645, nr. II.
- ODUIN C., *Hvgo Farsitvs, Praemonstrati primvs abbas*, in: ID., *Commentarijs de scriptoribus ecclesiae antiqvjs*, dl. II, Leipzig, 1722, kol. 1263-1267.
- PÉRENNÈS F., *Hugues de Fosse (le bienheureux)*, in: ID., *Dictionnaire de biographie chrétienne*, dl. II, Parijs, 1851, kol. 741-742.
- PÉTIN [L.-M.], *Hugues (le bienheureux)*, in: ID., *Dictionnaire hagiographique ou vies des saints et des bienheureux*, dl. II, Parijs, 1850, kol. 1460.

- PETIT F., *Hugues de Fosses (et Gauthier de Saint-Maurice)*, in: ID., *La spiritualité des Prémontrés aux XIIe et XIIIe siècles*, Parijs, 1947, blz. 44-49.
- PIERRARD P., *Hugues de Fosses*, in: ID., *Dictionnaire des prénoms et des saints*, Parijs, 1974, blz. 105^b.
- ŘÍHA T., *Blahoslavený Hugo de Fosses pokračovatel v díle Norbertově*, in: ID., *Svatý Norbert a jeho dílo*, Rome, 1971, blz. 127-143.
- SCHÜTTE A., *Hugo, sel.*, in: ID., *Handbuch der deutschen Heiligen. Alphabetisches Verzeichnis der deutschen Heiligen, Seligen, Ehrwürdigen und Gottseligen*, Keulen, 1941, blz. 176^a.
- STADLER J., *Hugo*, in: ID., *Vollständiges Heiligen-Lexikon*, dl. II, Augsburg, 1861 (Hildesheim-New York, 1975²), blz. 789^b-790^a, nr. 19.
- STRAUCH G. en PICHLER I., *Sl. Hugo von Fosses*, in: ID., *Liturgischer Kalender der Heiligen und Seligen des Prämonstratenserordens* [gepolykopieerd], Schlägl, 1982, blz. 7*.
- STROOBANTS M., *Hugues de Fosse*, in: ID., *Dix mille saints. Dictionnaire hagiographique*, Turnhout, 1991, blz. 253^a.
- TORSY J., LILL R. (ass.) en MITTLER P. (ass.), *Hugo von Fosses*, in: ID., *Lexikon der deutschen Heiligen, Seligen, Ehrwürdigen und Gottseligen*, Keulen, 1959, kol. 245.
- VALVEKENS J-B., *Hugues de Fosses (bienheureux)*, in *Dictionnaire de spiritualité ascétique et mystique*, dl. VII, Parijs, 1969, kol. 879, nr. 6.
- VALVEKENS J-B., *Ugo di Fosses, beato*, in *Bibliotheca sanctorum*, dl. XII, Rome, 1969, kol. 756-758.
- VAN ARENBERGH É., *Hugues de Fosses (le Bienheureux)*, in *Biographie nationale de Belgique*, dl. IX, Brussel, 1886/87, kol. 664-666.
- VAN CRAYWINCKEL J., *Het leven vanden salighen Hygo, eersten discipel van den heylighen Norbertvs, eersten abt van de kercke van Praemonstreyt, eersten generael van de Witte Ordre*, in: ID., *Legende der H.H. van de Ordre vanden H. Norbertvs*, dl. I, Mechelen, 1664, blz. 215-250.
- VAN DEN HURK A., *De zalige Hugo van Fosses (17 februari)*, in *Met de heiligen het jaar rond*, dl. I, Hasselt, 1948, blz. 234-237.
- VAN DER AA A., *Hugo Farsitus*, in: ID., *Biographisch woordenboek der Nederlanden*, dl. III, Haarlem, 1852 (Amsterdam, 1969²), blz. 439^b.
- VAN DER LINDEN S., *Hugo van Fosses*, in: ID., *De heiligen*, Amsterdam-Antwerpen, 1999, blz. 403^b-404^a.
- VAN ROOYEN M., *Z. Hugo van Fosses*, in *Het groot voornamenboek*, dl. III, Jabbeke, 1987, blz. 1228^b.
- VOLLEBREGT G., *De zalige Hugo, getuige van ons leven*, in *Berne*, dl. XLVI, 1993, blz. 12-13.
- VOLMULLER H., *Hugo van Fosses*, in: ID., *Nijhoffs geschiedenislexicon. Nederland en België*, 's-Gravenhage-Antwerpen, 1981, blz. 270^a.

- VON SALES DOYÉ F., *Hugo de Fosses*, in: ID., *Heilige und Selige der römisch-katholischen Kirche*, dl. I, Leipzig, 1929, blz. 527.
- WATKINS J. en L'ÉCUY [J.-B.], *Hugues ou Hugo*, in: ID., *Nouveau dictionnaire universel, historique, biographique, bibliographique et portatif*, dl. II, Parijs, 1803, blz. 554^b-555^a, nr. IV.
- WILMET [CH.], *Hugues de Fosses*, in: ID., *Calendrier historique des saints personnalités de la Belgique*, Parijs-Leipzig-Doornik, 1877, blz. 19.
- WIMMER O. en MELTZER H., *Hugo von Fosses OPraem, Sel.*, in: ID., *Lexikon der Namen und Heiligen*, Innsbruck-Wenen-München, 1982, blz. 381^{a-b}.
- ŽÁK A., *Der selige Hugo von Fosses, erster Abt von Prémontré und Generalabt des Prämonstratenserordens*, Wenen, 1928.
- ZEDLER J., *Hugo, S. Norberti Schüler*, in: ID., *Grosses vollständiges Universal-Lexikon*, dl. XIII, Leipzig-Halle, 1735 (Graz, 1961²), kol. 1120.
- [], *Hugo van Fosses of Hugo van Prémontré*, in *Grote Winkler Prins encyclopedie*, dl. XI, Amsterdam-Antwerpen, 1991⁹, blz. 550^{b-c}.
- [], *Hugo van Fosses of van Prémontré*, in *Grote Nederlandse Larousse Encyclopedie*, dl. XII, Hasselt-'s-Gravenhage, 1975, blz. 336^b.
- [], *Hugues de Fosses*, in: AUBERT R. en HENDRICKX J.-P. (dir.), *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, dl. XXV, Parijs, 1995, kol. 229-230.
- [], *Hugues de Fosses*, in: CHIOVARO F. e.a. (dir.), *Histoire des saints et de la sainteté chrétienne*, dl. XI, Parijs, 1998, blz. 112^a.
- [], *Hugues de Fosses ou de Prémontré*, in *Grand dictionnaire encyclopédique Larousse*, dl. VIII, Parijs, 1983, blz. 5372^a.

Over Hugo: excerpten uit monografische en andere werken

- ADRIAANSEN G. [= W.], *Vida de são Norberto, fundador da Ordem Premonstratense, arcebispo de Magdeburgo*, Petrópolis-Rio de Janeiro-São Paulo, 1953², blz. 58-75, 92-94, 101, 117-118, 133.
- ALDERS A., *Das Leben des heiligen Norbert. Büsser, Ordensstifter, christlicher Staatsmann*, Steinbach, [1967] (Xanten, 1981²), blz. 6, 8, 16.
- ALDERS A., *Norbert von Xanten als rheinischer Adliger und Kanoniker an St. Viktor*, in *Norbert von Xanten. Adliger – Ordensstifter – Kirchenfürst*, Keulen, 1984, blz. 35.
- ALMIRA DE SAINT CLET J., *Saint Norbert, soldat de lumière, fondateur de l'Ordre de Prémontré, archevêque de Magdebourg*, Parijs, 1955, blz. 40, 58-65, 72-73, 89, 91, 109, 113, 151, 164, 220, 231.
- ANDERSON L., *Saint Norbert of Xanten, a Second St. Paul*, Dublin, 1955, blz. 16-20, 23-25, 33.
- ANDRÉ J., *Prince du Nord. Vie de saint Norbert, fondateur des Prémontrés, archevêque de Magdebourg*, Frigolet (Tarascon-sur-Rhône), 1953, blz. 36-43, 51, 53-54, 65-70, 154-155.

- ANTRY TH. en NEEL C., *Introduction*, in: ID. (uitg.), *Norbert and Early Norbertine Spirituality*, New York-Mahwah, 2007, blz. (21-28) 10, 12-13.
- ARDURA B., *Abbayes, prieurés et monastères de l'Ordre de Prémontré en France des origines à nos jours. Dictionnaire historique et bibliographique*, Nancy, 1993, blz. 24, 32 art. *Hugues de Fosses*, 432, 438 nr. 1.
- ARDURA B., *Prémontrés*, in *Dictionnaire encyclopédique du moyen âge*, dl. II, Cambridge-Parijs-Rome, 1997, blz. (1251^b-1252^a) 1251^b.
- ARDURA B., *Prémontrés. Histoire et spiritualité*, Saint-Étienne, 1995, blz. 26-27, 73, 75, 83.
- ARDURA B. en HAGMAN E. (vert.), *The Order of Prémontré: History and Spirituality*, uitg. VANASSE R., De Pere, 2002, blz. 12-13, 67, 69-70, 75.
- BACKMUND N., *Die mittelalterlichen Geschichtsschreiber des Prämonstratenserordens*, Averbode, 1972, blz. 100-101, 105, 313.
- BACKMUND N., *Gedanken zur "Vita sancti Norberti"*, in *Gedenboek Orde van Prémontré, 1121-1971*, Averbode, 1971, blz. (27-35) 31.
- BACKMUND N., *Geschichte des Prämonstratenserordens*, Grafenau, 1986, blz. 27-28, 42, 202 nr. 1.
- BACKMUND N., *Monasticon Praemonstratense*, dl. II, Straubing, 1952/55, blz. 526, nr. 1.
- BARBIER J. en V., *Histoire de l'abbaye de Floreffe de l'Ordre de Prémontré*, Namen, 1880, blz. 4-5.
- BARBIER V., *Histoire de l'abbaye de Floreffe de l'Ordre de Prémontré*, dl. I, Namen, 1892², blz. 13-15.
- BERNHEIM E., *Norbert von Prémontré und Magdeburg*, in *Historische Zeitschrift*, dl. XXXV, 1876, blz. (1-16) 8.
- BODNÁR R., *Szent Norbert*, in *Emlékkönyv. Szent Norbert halálának 800 éves jubileumára (1134-1934), fejezetek a Magyar Premontreiek nyolcszázéves múltjából*, Jászó-Gödöllő, 1934, blz. (5-21) 8-9, 13, 16.
- BOND J., *The Premonstratensian Order: a preliminary survey of its growth and distribution in medieval Europe*, in *In Search of Cult. Archaeological Investigations in Honour of Philip Rahtz*, Woodbridge, 1993, blz. (153-185) 154^a.
- BOSSIÈRE Y., *Les chanoines réguliers de Prémontré*, Juaye-Mondaye, 1945, bl. 62.
- BOURGEOIS A., *Burchard*, in: ID., *Histoire des évêques et archevêques de Cambrai*, Rome-Parijs-Dornik-Leipzig-Villers-en-Cauchies, 1876, blz. (151-154) 153^a.
- BOURGEOIS A., *Burchard*, in: ID., *Histoire synchronologique des souverains pontifes et des évêques et archevêques de Cambrai*, Rome-Parijs-Dornik-Leipzig-Villers-en-Cauchies, 1876, blz. (297-302) 299^b.
- BRANDL B., *Zum 800jährigen Todestag des hl. Norbert, des Gründers des Prämonstratenserordens*, Marienbad, 1934, blz. 6-8.
- BUTLER A., GODESCARD [J.-F.] (vert.) en LE GLAY [A.], *S. Norbert, archevêque de Magdebourg, fondateur de l'Ordre de Prémontré*, in: ID., *Vies des saints*, dl. III, Rijsel, 1855, blz. (16^b-22^b) 18^a.

- BUTLER A., THURSTON H. en LEESON N., *St Norbert, Abp. of Magdeburg*, in: ID., *The Lives of the Saints*, dl. VI, Londen, 1937, blz. (74-79) 75.
- CALMELS N., *Norbert of Xanten*, Monte Carlo, 1981, blz. 56.
- CALMELS N., *Saint Norbert, Rome et l'Ordre canonial de Prémontré*, in *Analecta Praemonstratensia*, dl. XLIX, 1973, blz. (145-160) 152.
- CAMPBELL H., *Saint Norbert, Founder of the Order of Prémontré, Apostle of Peace*, s.l., [1984], blz. 35-43, 47-48, 61, 85, 142.
- CAMPBELL H. en GÁBOR B. (vert.), *Szent Norbert a Premontre Rend alapítója a béke apostola*, Csorna, 1996, blz. 43-55, 58, 72, 97-98, 156-158.
- [CAMUS J.-P.], *L'homme apostolique, en la vie de S. Norbert archevesqve de Magdebovrg, primat d'Allemagne, fondateur de l'Ordre de Premonstré*, Caen, 1640, f° 73 v°-95 r°, 101 v°, 148 v°, 232 r°.
- ČERMÁK D., *Svatý Norbert, arcibiskup Magdeburský, patriarcha a zakladatel řádu premonstrátského, patron Český*, Praag, 1877, blz. 9-19, 40-41.
- CHAPELLE M., *Coup d'œil sur Fosses-la Ville, Mettet*, 1981, blz. 20.
- CLUNY R., *Les curés blancs*, Parijs, [1957], blz. 75, 103-104.
- COCHERIL M., *Prémontré*, in *Les ordres religieux. La vie et l'art*, dl. II: *Les ordres actifs*, Parijs, 1980, blz. (83-118) 86, 91.
- COLDEFY J., *Études sur l'Ordre sacré de Prémontré*, Périgueux, 1879, blz. 25-27, 32-33, 113, 122.
- COLLIN DE PLANCY J. en DARRAS É., *Saint Norbert, archevêque de Magdebourg, fondateur de l'Ordre de Prémontré*, in *Grande vie des saints*, dl. XI, Parijs, 1873, blz. (264-292) 273-277.
- COLVIN H., *The White Canons in England*, Oxford, 1951, blz. 5.
- CRÉPIN J., *L'abbaye de Saint-Feuillen du Rœulx & et le chapitre de Fosses*, in *La terre wallonne*, dl. XIII, 1925/26, blz. (101-119) 108-109.
- CRUSIUS I., ... *ut nulla fere provincia sit in partibus Occidentis, ubi ejusdem religionis congregationes non inveniantur ... Prämonstratenser als Forschungsaufgabe*, in *Studien zum Prämonstratenserorden*, Göttingen, 2003, blz. (11-33) 24.
- CZERMIN L., *Sv. Norbert, arcibiskup a zakladatel řádu Premonstrátů, narodil se r. 1085 zemřel 6. června r. 1134*, Praag, 1934, blz. 8-10, 14.
- DAUZET D.-M., *Petite vie de saint Norbert*, Parijs, 1995, blz. 64-73, 85, 103, 170-171.
- DAUZET D.-M., *Saint Norbert patron des Prémontrés*, in *Les cahiers de Beauport*, dl. IV, 1997, blz. (3-16) 7^a, 11^{a-b}.
- DECKERS H., *Die geschichtlichen Bedeutung der Prämonstratenser mit besonderer Berücksichtigung ihrer mittelalterlichen Niederlassungen im Rheinland*, in *Analecta Praemonstratensia*, dl. XXXVI, 1960, blz. (247-286) 250.
- DE CLERCK D. en WOLF G. (vert.), *Hl. Norbert von Xanten*, in: ID., *Hagiologion. Lebensbilder der Heiligen, Seligen und großen Gestalten des Prämonstratenser-Ordens*, Windberg, 1999, blz. (133-136) 134^b-135^a.

- DE CLERCK D. en WOLF G. (ass.), *Heilige Norbertus*, in: ID., *Hagiologion. Levensbeelden van heiligen, zaligen en gedenkwaardige personen van de premonstratenzerorde*, Windberg, 2001, blz. (155-157) 155^b, 156^b.
- DE CLERCK D., WOLF G. (ass.) en DAUZET D.-M. (vert.), *Saint Norbert de Xanten*, in: ID., *Hagiologie. Vie des saints, bienheureux et personnages considérables de l'Ordre de Prémontré*, Windberg, 2005, blz. (159-161) 160^{a-b}.
- DE GONZAGUE [= DARAS] L., *Nomenclature des écrivains de l'Ordre de Prémontré depuis sa fondation jusqu'à nos jours, 1120-1884*, in: ID., *Esquisse de l'histoire littéraire de l'Ordre de Prémontré*, Parijs-Londen-Wenen, 1890, blz. (1-51) 19.
- DE GONZAGUE [= DARAS] L., *S. Norbert et ses premiers disciples. Étude historique*, in *La cour d'honneur de Marie*, dl. X, 1873, blz. (1812-1818) 1814, nr. 1.
- DE HERTOGHE P., *Notationes in vitam S. Norberti*, in: VANDER STERRE J. (uitg.), *Vita S. Norberti canonicorum Præmonstratensium patriarchæ, Magdeburgensis archiepiscopi, totius Germaniæ primatis, Antverpiensium apostoli*, Antwerpen, 1656, blz. (273-450) 281, 336, 350, 352.
- DE LIGUORI [= PARIS] A., *Vie de saint Norbert, fondateur de l'Ordre des chanoines réguliers de Prémontré, apôtre de la ville d'Anvers et archevêque de Magdebourg*, Brussel, 1866, blz. 58-60, 70, 81-82, 87, 116-117, 137, 247-248.
- DE MOREAU É., *Histoire de l'Église en Belgique*, dl. III, Brussel, 1946, blz. 440, 443, 445, 450-458.
- DE NOVICEN VAN HET JAAR 1914-1915 [BRABANTSE CIRCARIE], *De Orde van Premonstreit in België*, Tongerlo, 1915, blz. 12.
- DE SERMAIZE J., *L'Ordre de Prémontré, son histoire littéraire – ses écrivains*, in *Revue du monde catholique. Recueil scientifique, historique et littéraire*, dl. LXXIX, 1884, blz. (729-746) 730.
- DE SMEDT CH., *Norbert (Saint)*, in *Biographie nationale de Belgique*, dl. XV, Brussel, 1899, kol. (885-891) 886-887.
- DESTOMBES C.-J., *Histoire de l'église de Cambrai*, dl. II, Rijsel, 1890, blz. 58-61, 65.
- [DE SWERT] J., *Vita metrica sancti patris Norberti*, Namen, 1886, blz. 27-31, 37.
- DE WAGHENARE P., *Sanctus Norbertus canonicorum Præmonstratensium patriarcha*, in *se, & suis voce solutâ celebratus*, Douai, 1651, blz. 13-20, 57, 85, 308.
- DIERCXSSENS J., *Antverpia Christo nascens et crescens seu acta ecclesiam Antverpiensem ejusque apostolos ac viros pietate conspicuos concernentia usque ad seculum XVIII*, dl. I: *Usque ad annum 1300*, Antwerpen, 1773², blz. 124-125.
- DINO S., *La spiritualità di S. Norberto da Xanten*, in *Analecta Praemonstratensia*, dl. XXXV, 1959, blz. (15-55) 33, (198-226) 209.

- DUBAL F., *Vida apostolica, mverte, y translacion de N. P. y patriarca S. Norberto fundador del orden candido, y canonico Premonstratense, arçobispo de Magdeburg, primado de Alemania, apostol de Flandes, y patron de Bohemia*, Madrid, 1667, f° 26 r° -34 r°, 36 r°, 40 v°, 55 r°, 56 v°, 66 v°, 82 r°.
- DUCHET G. en SUCHAUX M., *Prémontrés*, in: ID., *Les ordres religieux. Guide historique*, Parijs, 1993, blz. (237-239) 238.
- DUGDALE W. en DODSWORTH R., *De natali solo, & admirabili conversione, sanctitate, doctrina, & elogiis S. Norberti*, in *Monasticon Anglicanum*, dl. II: *De canonicis regularibus Augustinianis, Hospitalariis, Templariis, Gilbertinis, Præmonstratensibus, Maturinis sive Trinitarianis*, Londen, 1661², blz. (579-587) 581-582.
- DU PRÉ M., *Annales breves ordinis Præmonstratensis* [Amiens, 1645], uitg. V[AN] S[PILBEECK] I., Namen, 1886², blz. 2.
- DU PRÉ M., *La vie du bienheureux Saint Norbert* [Parijs, 1627¹], uitg. VAN SPILBEECK I., Namen-Parijs, 1889², blz. 20-21.
- ELM K., *Norbert von Xanten (1080/85-1134)*, in *Rheinische Lebensbilder*, dl. XV, Keulen, 1995, blz. (7-21) 17, 19.
- ENGLEBERT O., *Saint Norbert*, in: ID., *La fleur des saints, ou vie des saints pour chaque jour de l'année*, Parijs, 1979², blz. (188-189) 189.
- ERENS A., *Prémontrés*, in *Dictionnaire de théologie catholique*, dl. XIII, Parijs, 1936, kol. (2-31) 3, 19.
- FELTEN F., *Norbert von Xanten. Reisen und Aufenthaltsorte*, in *Norbert von Xanten. Adliger – Ordensstifter – Kirchenfürst*, Keulen, 1984, blz. (210-215) 213.
- FELTEN F., *Norbert von Xanten und seine ersten Stifte. Beobachtungen zur rechtlichen Stellung und inneren Struktur*, in *Oberzell – Vom Prämonstratenserstift (bis 1803) zum Mutterhaus der Kongregation der Dienerinnen der heiligen Kindheit Jesu*, Würzburg, 2006, blz. (1-31) 1, 5-8, 23-24, 30-31.
- FELTEN F., *Norbert von Xanten. Vom Wanderprediger zum Kirchenfürsten*, in *Norbert von Xanten. Adliger – Ordensstifter – Kirchenfürst*, Keulen, 1984, blz. (69-157) 78, 81-83, 104, 133-135.
- FELTEN F., *Zwischen Berufung und Amt. Norbert von Xanten und seinesgleichen im ersten Viertel des 12. Jahrhunderts*, in *Charisma und religiöse Gemeinschaften im Mittelalter (Vita regularis. Ordnungen und Deutungen religiösen Lebens im Mittelalter, dl. XXVI)*, Münster, 2005, blz. (103-150) 113, 116-117, 134, 137, 139, 142.
- FISCHER B., *Vita et mors Sancti Norberti canonicorum regularium Præmonstratensium fundatoris, archiepiscopi Magdeburgensis, etc.*, Neurenberg, 1670, blz. 3, 49-60, 64, 69-70, 89, 103-104, 155.
- FISEN B., *Sancta Legia Romanæ ecclesiæ filia, sive historiarum ecclesiæ Leodiensis partes duæ*, Luik, 1696², dl. I [Luik, 1642¹], blz. 219, 226^b, 245^a.
- FISQUET H., *Prémontré (chef d'ordre)*, in: ID., *La France pontificale. Métropole de Reims. Soissons et Laon*, Parijs, [1870], blz. (359-371) 360-361, 364.

- FREDETTE R., *Norbert de Gennepe, pèlerin de l'espérance, conduit de l'Esprit, défenseur de l'église*, Saint-Constant, [ca. 1980], blz. 10-13, 23, 40.
- GEUDENS M., *The Life of S. Norbert, Founder of the Order of Prémontré*, Archbishop of Magdeburg, Londen, 1886, blz. 59-64, 70, 75-78, 102, 109-110.
- GILISSEN J., *Norbertus van de burcht Gennepe 1015-1115-1965. Gedenkboek*, Gennepe, 1965, blz. 20, 32-33, 35, 37, 46, 53.
- GOBENS B., *Norbert v. Xanten, Stifter des Prämonstratenser-Ordens*, Fribourg, 1938, blz. 21-23.
- [GOURNEAU N.], *S. Norbert, l'homme celeste, l'ange et l'apostre de la paix, le temple de la sagesse*, Parijs, 1671, blz. 101-102.
- GRASSL B., *Der Praemonstratenserorden, seine Geschichte und seine Ausbreitung bis zur Gegenwart*, Tongerlo, 1934, blz. 6, 12, 15-17.
- GRAUWEN W., *De vestiging te Prémontré, 1120-1121*, in *Analecta Praemonstratensia*, dl. LXX, 1994, blz. (212-225) 217, 219-220.
- GRAUWEN W., *Heeft Norbert in 1113/1114 de bisschopszetel van Kamerijk geweigerd?*, in *Analecta Praemonstratensia*, dl. LXVIII, 1992, blz. (196-208) 197-198.
- GRAUWEN W., *Het getuigenis van Abaelard over Norbert van Gennepe*, in *Analecta Praemonstratensia*, dl. LXIII, 1987, blz. (5-25) 15-16, 24.
- GRAUWEN W., *Norbert als vredesapostel te Fosses, Moustier, Gembloers en Corroy-le-Château, 1119*, in *Analecta Praemonstratensia*, dl. LXVIII, 1992, blz. (17-42) 18-19, 20-22, 24-30, 33, 41-42.
- GRAUWEN W., *Norbert op het concilie van Reims in oktober 1119*, in *Analecta Praemonstratensia*, dl. LXVIII, 1992, blz. (209-223) 211, 217, 220-223.
- GRAUWEN W., *Norbertus aartsbisschop van Maagdenburg (1126-1134)*, Brussel, 1978, blz. 2, 20, 25-27, 41-43, 70, 92-93, 112-113, 151-152, 262, 432-433, 436.
- GRAUWEN W. en HORSTKÖTTER L. (vert. en ass.), *Norbert, Erzbischof von Magdeburg (1126-1134)*, Hamborn (Duisburg), 1986, blz. 5, 18, 23-24, 35-36, 71, 85-86, 114, 189, 303, 305-306.
- GRÜTZMACHER [G.], *Prämonstratenser*, in *Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche*, dl. XV, Leipzig, 1904³, blz. (606-612) 607.
- GUÉRIN P., *Saint Norbert, archevêque de Magdebourg, fondateur de l'Ordre des Prémontrés*, in: ID., *Les petits Bollandistes. Vies des saints de l'ancien et du nouveau testament*, dl. VI: *Du 19 mai au 13 juin*, Parijs, 1888⁷, blz. (489-499) 491-493.
- HANEGRAVIUS [= HANEGRAAF] C., *Un apostolo del santissimo sacramento nel secolo XII. Compendio della vita del glorioso patriarca San Norberto* [Rome, 1632¹], uitg. [H. NOOTS], Rome, 1908², blz. 24, 26, 38, 58.
- HEIJMAN H., *De orde der Norbertijnen*, in *De werkende stilte. De oorsprong der grote kloosterorden*, Amsterdam-Brussel, 1957, blz. (122-138) 125-126, 130.

- HEIMBUCHER M., *Der Prämonstratenserorden*, in: ID., *Die Orden und Kongregationen der katholischen Kirche*, dl. I, Paderborn, 1933³ (München-Paderborn-Wenen, 1965⁴), blz. (432-448) 434-435.
- HÉLYOT [P.], *Prémontré (Ordre des chanoines réguliers de)*, in: ID., *Dictionnaire des ordres religieux*, dl. III, Parijs, 1850², blz. (266-297) 275^a.
- HERTEL G., *Zur Lebensbeschreibung des Erzbischofs Norbert von Magdeburg*, in *Forschungen zur deutschen Geschichte*, dl. XX, 1880, blz. (587-599) 592.
- HINNEBUSCH W., *Origins and Development of Religious Orders*, in *Review for Religious*, dl. XXIX, 1970, blz. (59-78) 62.
- HORSTKÖTTER L., *Wer war Norbert von Xanten? Legende und Wahrheit*, in *Geraser Hefte*, nr. 10, 1984, blz. (4-8) 5^b-6^a.
- HUBER A., *Die Prämonstratenser*, Baden-Baden, 1955, blz. 17, 36.
- HUGO (CH.-)L., *Sacri et canonici ordinis Praemonstratensis annales*, dl. I: *Monasterologiam historiam complectens*, Nancy, 1734 (Averbode, 1999²), kol. 5-11.
- [HUGO L.], *La vie de S. Norbert, archevêque de Magdebourg, & fondateur de l'Ordre des chanoines Prémontrés*, Luxemburg, 1704, blz. 34-49, 58, 68, 86, 90, 94, 483.
- HUGO L. en [SCHINDLER D.] (vert.), *Vita S. Norberti archi-episcopi Magdeburgensis, & Ordinis canonicorum regularium Praemonstratensium fundatoris*, Praag, 1732 (Parijs-Rome, 1867²), blz. 26-28, 32-37, 42-43, 70, 74-77.
- ILLANA M., *Historia del gran padre, y patriarcha san Norberto, fundador del Orden candido Premonstratense de canonigos reglares del gran padre, y doctor de la Iglesia San Agustin, y de los varones ilustres del mismo Orden*, dl. I, Salamanca, 1755, 28^b-31^b, 33^b-40^b, 42^a, 44^a-45^b, 51^b, 54^a, 59^b, 85^a, 88^a, [439].
- JANSEN JOZ., *La Belgique norbertine ou l'Ordre de Prémontré en Belgique à travers huit siècles d'existence, 1120-1920*, dl. I, Averbode, 1920, blz. 5-7, 17.
- [JANSSENS E., BROECKX P., VAN BOESSCHOTEN G. en GENIETS U.], *Norbertinesen en Norbertijnen*, Averbode (Scherpenheuvel-Zichem), 1981, blz. 9.
- JANSSENS H., *Geschiedenis van de Orde van Prémontré* [collegedictaat; gefotokopieerd], dl. I: *Norbert van Maagdenburg (Gennep, Xanten, Prémontré), circa 1080/85-1134*, Averbode (Scherpenheuvel-Zichem), 2003⁴, blz. 27, 31, 52.
- JANSSENS H., *Ontstaan en eerste uitbreiding van de premonstratenzer orde: grondinspiratie en concrete vormgeving*, in *Ideaal en werkelijkheid. Stichtingsplaatsen en ontginningsactiviteiten van premonstratenzers in de Nederlanden*, Tongerlo, 1993, blz. (4-21) 7, 9, 15.
- KAIRIS CH. [= STASSIN A.], *Notice historique sur la ville de Fosses*, Luik, 1858, blz. 21.
- KIRKFLEET C., *History of saint Norbert, Founder of the Norbertine (Premonstratensian) Order, Apostle of the Blessed Sacrament, Archbishop of Magdeburg*, Saint Louis-Londen, 1916, blz. 42-60, 76, 116-117, 128-129, 261-262.

- KLESSER O., *De oudste levensbeschrijving van sint Norbert*, in *Analecta Praemonstratensia*, dl. XXXIV, 1958, blz. (193-218) 196-197, 213-214.
- KNAPINSKI W., *Święty Norbert i jego zakon. Początki Norbertańskich klasztorów w cirkarji Polskiej i nieco z ich dziejów*, Warschau, 1884, blz. 13-15.
- KROLL H., *Expansion und Rekrutierung der Prämonstratenser 1120-1150*, in *Analecta Praemonstratensia*, dl. LIV, 1978, blz. (36-56) 42.
- LAKY D., *Szent Norbert, született 1080., meghalt 1134.*, in *Ifjúsági Plutarch. Kiadja a Pápai Kath. Gimnnasium néhány tanára*, dl. II-1, Pápa, 1859, blz. (84-101) 90-91.
- LAMBOT C., *Les membres du chapitre de Fosses dans le dernier quart du XIe siècle*, in *Annales de la Société archéologique de Namur*, dl. XLVII, 1953/54, blz. (421-438) 423-424; in *Revue bénédictine*, dl. LXXIX (*Mémorial dom Cyrille Lambot*), 1969, blz. (288-303) 290.
- LAMY H., *L'abbaye de Tongerlo depuis sa fondation jusqu'en 1263*, Leuven-Parijs, 1914, blz. XII, XV-XVII.
- LAMY H., *Les chanoines prémontrés*, Brussel, 1924, blz. 13-14.
- LAMY H., *Saint Norbert et l'Ordre de Prémontré*, Brussel, 1920, blz. 9-13, 15-16, 27.
- LEBRUN G., *Hannonia Norbertina ou notes pour servir à l'histoire de l'Ordre de Prémontré dans le Hainaut*, Charleroi, 1907, blz. 38.
- LEFÈVRE PL., *Introduction*, in: ID. (uitg.), *L'ordinaire de Prémontré d'après des manuscrits du XIIe et du XIIIe siècle*, Leuven, 1941, blz. VI, XVIII.
- LEFÈVRE PL., *La liturgie de Prémontré. Histoire, formulaire, chant et cérémonial*, Leuven, 1957, blz. VI, 5, 7.
- LEFÈVRE PL., *Prémontré, ses origines, sa première liturgie, les relations de son codex législatif avec Cîteaux, et les chanoines du Saint-Sépulcre de Jérusalem*, in *Analecta Praemonstratensia*, dl. XXV, 1949, blz. (96-103) 100.
- [LEFORT L. (ed.)], *Saint Norbert, archevêque de Magdebourg et fondateur de l'Ordre des chanoines prémontrés*, Rijsel, 1854 (Rijsel-Parijs, [1860]²), blz. 20-35, 41, 43.
- LEJEUNE TH., *L'ancienne abbaye de Saint-Feuillien*, in *Annales du Cercle archéologique de Mons*, dl. V, 1864, blz. (129-172) 135-136.
- LENTZE H., *Die Verfassung des Prämonstratenserordens und die Wandlungen im weltlichen Bereich*, in *Österreichisches Archiv für Kirchenrecht*, dl. X, 1959, blz. (80-121) 80-83.
- LE PAIGE J., *Bibliotheca Praemonstratensis Ordinis*, dl. I-1, Parijs, 1633 (Averbode, 1998²), blz. 304^b, 368^b-372^b, 374^b, 385^b, 396^b.
- LES BÉNÉDICTINS DE PARIS, *Saint Norbert, évêque et confesseur († 1134)*, in *Vies des saints et des bienheureux selon l'ordre du calendrier*, dl. VI: Juin, Parijs, 1948, blz. (108-117) 111.
- [LIENHART] G., *Ephemerides hagiologicae ordinis Praemonstratensis*, Augsburg, 1754, blz. 45-46.

- [LIENHART] G., *Spiritus literarius Norbertinus a scabiosis Casimiri Oudini calumniis vindicatus, seu sylloge viros ex ordine Praemonstratensi, scriptis et doctrina celebres, nec non eorundem vitas, res gestas, opera, et scripta tum edita, tum inedita perspicuo exhibens, animadversionibus, atque dissertationibus criticis non paucis ad historiae notitiam facientibus illustrata*, Augsburg, 1771, blz. 13-14.
- LOMBET J., *L'abbaye de Floreffe*, Gembloers, 1975, blz. 8.
- LUYKX [B.], *Norbertijnen*, in *Encyclopaedie van het katholicisme*, dl. III, Bussum, 1956, kol. (106-111) 110.
- MADELAINE G., *Histoire de saint Norbert, fondateur de l'Ordre de Prémontré et archevêque de Magdebourg*, Rijsel, 1886, blz. 94-100, 104-106, 113-115, 118, 149, 162-163, 207-208, 262-265, 267.
- MADELAINE G., *Histoire de saint Norbert, fondateur de l'Ordre de Prémontré, archevêque de Magdebourg*, dl. I, Tongerlo, 1928³, blz. 72-78, 82-84, 90-92, 95, 121, 132, 174; dl. II, 1928³, blz. 33-35, 166-167.
- [MADELAINE] G., *Vie illustrée de saint Norbert*, Parijs, 1900, blz. 56-61, 65-66, 72, 90, 118, 130.
- MADELAINE G. en TAKÁCS M. (vert.), *Szent Norbert élete*, Boedapest, 1905, blz. 46-51, 77, 85, 109, 112.
- MAIRE É., *Saint Norbert (1082-1134)*, Parijs, 1922, 26-27, 29-30
- MAIRE É., *San Norberto (1082-1134)*, Rome, 1949, blz. 34-35, 37.
- MALCORPIUS [= MALCORPS] M., *Divi Norberti archiepiscopi Magdeburgensis, Praemonstratensium fundatoris, vita*, Luik, 1599, f° D[i] v°.
- MAYER B., *Der heilige Norbert*, Saarbrücken, [1955], blz. 11-14, 18.
- MERZ M., *Norbertus triumphans in vita & translatione*, Ravensburg, [1628], blz. 22-25, 28-30, 33, 36-37, 129, 160, 182, 211, 317, 386.
- MIRAEVS [= LE MIRE] A., *Ordinis Praemonstratensis chronicon, in quo coenobiorum istius instituti per orbem christianum origines, viri item sanctitate scriptisque illustres fideliter recensentur*, Keulen, 1613, blz. 17, 76, 215; f° [Z2].
- NIEMEYER G., *Die Miracula S. Mariae Laudunensis des Abtes Hermann von Tournai. Verfasser und Entstehungszeit*, in *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters*, dl. XXVII-1, 1971, blz. (135-174) 169, 173-174.
- OCTAVIEN C., *Saint Norbert, archevêque de Magdebourg, fondateur de l'Ordre des Prémontrés (1080?-1134)*, in *La revue des saints. Actualités et récits*, dl. II, 1928, blz. (333-340) 334-336.
- [PAILLART F. (ed.)], *Vie de saint Norbert, fondateur de l'Ordre de Prémontré*, Abbeville, 1920, blz. 6-7, 10, 19.
- PECTOR J.-M., *Histoire de Floreffe*, Mettet, 1973, blz. 109.
- PETIT F., *L'Ordre de Prémontré*, Parijs, 1927, blz. 32.
- PETIT F., *L'Ordre de Prémontré de saint Norbert à Anselme de Havelberg*, in *La vita comune del clero nei secoli XI e XII*, Milaan, 1962, blz. (456-479) 464.

- PETIT F., *Norbert et l'origine des Prémontrés*, Parijs, 1981, blz. 55-61, 66, 85, 94, 128, 131-132, 134, 235-237.
- PETIT F., *Saint Norbert, fondateur de l'Ordre de Prémontré*, Juaye-Mondaye, [1930], blz. 11-16, 18.
- PIFFIG A., *Die Prämonstratenser und die Augustinusregel*, in *Geraser Hefte*, afl. 10, 1984, blz. (8-10) 8^a.
- PHILIPPEN A., *Der hl. Norbert und der Praemonstratenser-Orden*, Averbode, 1913, blz. 27, 35.
- PIŘHA P., *Svatý Norbert*, Praag, 1990, blz. 20.
- PLATELLE H., *Les origines – Le moyen âge*, in *Histoire des diocèses de Cambrai et de Lille*, Parijs, 1978, blz. 49.
- PLATELLE H., *Les vraies joies. La religion, l'art et la culture*, in *Histoire des provinces françaises du Nord*, dl. II, [Duinkerke], 1989, blz. (77-100) 82-83.
- POUVIER M., *L'abbaye de Prémontré aux XVIIe et XVIIIe siècles. Histoire d'une reconstruction*, dl. I, Leuven, 1985, blz. 25, 29.
- PRIMS F., *Geschiedenis van Antwerpen*, dl. I: *Jong Antwerpen*, Brussel, 1929, blz. 75-76.
- PRIMS F. en VAN ROEY J., *Geschiedenis van Antwerpen*, dl. I, Brussel, 1977², blz. 52.
- PROHÁZKA K., *Norbert von Xanten und die Prämonstratenser*, in *Mönchsväter und Ordensgründer. Männer und Frauen in der Nachfolge Jesu*, Würzburg, 1991, blz. (119-133) 127.
- PROMNITZ E., *Der heilige Norbert, der Stifter des Prämonstratenserordens, Erzbischof von Magdeburg*, Praag, 1929, blz. 36-38, 43, 46, 52-53.
- RATY J.-B., *Norbert et l'Ordre de Prémontré*, in *L'ancienne abbaye de Floreffe, 1121-1996*, Namen, 1996, blz. (15-17) 17^{a-b}.
- ŘEHÁK Z., *Svatý Norbert*, in *Bohemia sancta. Životopisy Českých světců a přátel božích*, Praag, 1989, blz. (231-235) 234.
- RIBADÉNÉIRA [= DE RIBADANEYRA] [P.] en DARAS É. (vert.), *La vie de saint Norbert, archevêque de Magdebourg, fondateur de l'Ordre de Prémontré*, in: ID., *Les vies des saints et fêtes de toute l'année*, dl. [VI]: Juin, Parijs, 1862³, blz. (119-127) 121.
- RICHOU G., *Essai sur la vie claustrale & l'administration intérieure dans l'ordre et l'abbaye de Prémontré au XIIe et au XIIIe siècle*, in *Positions des thèses soutenues par les élèves <de l'> École nationale des chartes*, Parijs, 1875, blz. 27.
- ŘÍHA T., *Svatý Norbert a jeho dílo*, Rome, 1971, blz. 48-51, 56 58, 67.
- RINTELEN F., *Leben des heiligen Norbert*, in *Heiliger Norbert von Magdeburg, 1582-1982. Festschrift zur Erhebung des heiligen Norbert zum Patron von Magdeburg aus Anlaß der 400. Wiederkehr des Jahres seiner Heiligsprechung*, [Maagdenburg, 1982], blz. (37-44) 38-39.
- RISS F., *Der heilige Norbert*, Meitingen, 1937 (1938²), blz. 22.

- RIVIÈRE L. en SIGAUT M.-H., *Saint Norbert, prince, vagabond, archevêque, apôtre*, Parijs, 1982, blz. 30.
- ROMAIN J., *Fosses, son passé, son folklore*, Fosses-la-Ville, [1949], blz. 16.
- ROMAIN W.-P., *Saint Norbert, un européen*, Lyon-Parijs, 1960, blz. 62-65, 68, 102, 129-131, 174, 248, 254.
- ROSENMUND R., *Die ältesten Biographien des heiligen Norbert. Eine kritische Studie*, Berlijn, 1874, blz. 13-14, 56, 61, 67-69, 76-78, 124, 132.
- SALEWSKY D., *Norbert von Xanten/Magdeburg – eine vielschichtige Persönlichkeit des Mittelalters*, in *Prémontré des Ostens. Das Kloster Unser Lieben Frauen Magdeburg vom 11. bis 17. Jahrhundert*, Maagdenburg, 1996, blz. (29-42) 31^{a-b}, 40^a.
- SCHOLZ J., *Vita st. Norberti institutoris Ordinis Praemonstratensis, postea archiepiscopi Magdeburgensis*, dl. I, Breslau (Wroclaw), 1859, blz. 18-19, 22-23, 28, [47].
- STICHEL D., *Wichtige Daten aus dem Leben Norberts von Xanten*, in *Norbert von Xanten. Ein heiliger deutscher Staatsmann*, Bonn, 1940, blz. 485-486.
- TAIÉE CH., *Prémontré. Étude sur l'abbaye de ce nom, sur l'Ordre qui y a pris naissance, ses progrès, ses épreuves et sa décadence*, in *Bulletin de la Société académique de Laon*, dl. XIX, 1868/1870 (uitg. 1872), blz. (93-261) 107-108, 111-112, 123, 126, 134-135, 142.
- TAILLIAR E.-F., *Chroniques de Douai*, Dowaaï, 1875, blz. 150-151.
- TENCKHOFF A., *Der heilige Norbert. Ein Lebensbild aus dem 12. Jahrhundert*, Münster, 1865, blz. 34-42, 53.
- TENCKHOFF A., *De S. Norberto, ordinis Praemonstratensium conditore et archiepiscopi Magdeburgensi*, Münster, 1855, blz. 3, 6.
- TIMMERMANS F., *Mémoire sur Prémontré et les autres abbayes de cet Ordre comprises dans l'enclave du département de l'Aisne*, in *La cour d'honneur de Marie*, dl. IX, 1872, blz. (1546-1553) 1547.
- VALVEKENS E., *Norbert van Gennep*, Brugge, 1943, blz. 28-32, 45, 49, 132.
- VALVEKENS J.-B., *L'Ordre de Prémontré*, in *Dictionnaire de spiritualité ascétique et mystique*, dl. XI, Parijs, 1982, kol. (417-424) 422.
- VAN CRAYWINCKEL J., *Legende der levens ende gedanck-weerdige daden vande voor-naemste heylighe, salighe ende door-luchtige personen soo mans als vrouwen, die inde Witte Ordre vanden H. Norbertus in heyligheyt, deughden ende mirakelen uyt-geschenen hebben*, dl. I, Mechelen, 1664, blz. 9-10; dl. II, Antwerpen, 1665, blz. 223-224, 540.
- VAN DE MEERENDONK L. en VAN DE VOSSENBERG TH., *De geest die ons beweegt. Over Norbert en de norbertijnen*, Kampen, 2007, blz. 33, 46, 52.
- VAN DEN ELSSEN G., *Beknopte levensgeschiedenis van den H. Norbertus, stichter der orde van Premonstreit, apostel van Antwerpen, aartsbisschop van Maagdenburg*, Averbode, 1890, blz. 33-38, 49-50, 86, 94, 199, 232, 234-236.

- VAN DEN ELSEN G., *Kritische Untersuchung über die Lebensbeschreibungen des heiligen Norbert*, in *Geschichtsblätter für Stadt und Land Magdeburg*, dl. XXI, 1886, blz. (329-354) 339, 349.
- VAN DEN HURK A., *Analecta Praemonstratensia. Tabulae generales tomorum I* (1925) – XLIII (1967), Averbode, 1968, blz. 49.
- VAN DEN HURK A., *Norbert van Gennep en zijn Orde*, Averbode (Scherpenheuvel-Zichem)-Apeldoorn, 1984, blz. 26-28, 32, 50-51.
- VAN DEN HURK A., *Norbertus als vredestitchter*, in *Berne*, dl. XXXV, 1982, blz. (81-83) 82.
- VAN DEN HURK A. en GUZMAN DE TORRES C. (vert.), *Norberto de Gennep y su Orden*, [Lima], 1991, blz. 24-26, 31, 48.
- VAN DEN HURK A., SMEETS W. (vert.) en PASENSIE R. (vert.), *Norbert of Gennep and his Order (Norbert van Gennep en zijn Orde)*, Kommetjie, [1984/1987], 26-28, 35, 54.
- VAN DE PERRE D., *Die ältesten Klostersgesetzgebungen von Prémontré, Oigny, Cîteaux, Klosterrath und Arrouaise und ihre Beziehungen zueinander*, in *Analecta Praemonstratensia*, dl. LXXVI, 2000, blz. (29-69) 31, 51-52.
- VANDER STERRE J., *Het leven vanden H. Norbertus sticht-vader der Ordre van Praemonstreyt ende apostel van Antwerpen*, Antwerpen, 1623, blz. 84-88, 100-105, 125, 141, 299-300.
- VAN DER STERRE J.-C., *Hagiologium Norbertinum seu natales sanctorum ordinis Praemonstratensis*, uitg. V[AN] S[PILBEECK] I., Namen, 1887², blz. 14.-15.
- VAN DIJCK L., *Les origines du pouvoir de l'abbé général de l'Ordre de Prémontré (1120-1177)*, Tongerlo, 1953, blz. 9-10.
- VAN LANGENDONCK A. en DE BISSCHOP A. (ass.), *Les origines des Prémontrés dans les diocèses de Liège et de Cambrai*, in *Annuaire de l'Université catholique de Louvain*, dl. LX, 1896, blz. (179-188) 180-182.
- VAN MINGROOT E., *Burchard van Aken, bisschop van Kamerijk en graaf van de Kamerijkouw*, in *Nationaal biografisch woordenboek*, dl. XVI, Brussel, 2002, kol. (197-220) 202.
- VAN MINGROOT E., *De bisschoppelijke stichtingsoorkonden voor O.L.Vrouwkapittel en Sint-Michielsabdij te Antwerpen (1124)*, in *Analecta Praemonstratensia*, dl. XLVIII, 1972, blz. (43-64) 54.
- VAN MINGROOT E., *Indictio secundum stilum Cameracensem*, in *Bulletin de la Commission royale d'histoire. Handelingen van de Koninklijke commissie voor geschiedenis*, dl. CXLIII, 1977, blz. (139-205) 177-178.
- VAN SPILBEECK I., *Vie de saint Norbert, archevêque de Magdebourg, fondateur de l'Ordre de Prémontré. Tableaux historiques du XIIe siècle*, Brussel-Taminess, 1898, blz. 40-44, 46-47, 50, 117.
- VAN SPILBEECK I. en DE OLIVEIRA A. (vert.), *Vida de são Norberto, arcebispo de Magdeburgo e fundador da Ordem de Premonstrado*, Nictheroy, 1903, blz. 45-49, 51-52, 55, 109.

- VON WALTER J., *Bemerkungen zu Norbert von Xanten*, in: ID., *Die ersten Wanderprediger Frankreichs. Studien zur Geschichte des Mönchtums*, dl. II, Leipzig, 1906 (Aalen, 1972²), blz. (119-129) 125-126.
- WADDELL C., *Premonstratensians*, in *Dictionary of the Middle Ages*, dl. X, New York, 1988, blz. (84-87) 86^a.
- WEINFURTER S., *Norbert von Xanten – Ordensstifter und "Eigenkirchenherr"*, in *Archiv für Kulturgeschichte*, dl. LIX, 1977, blz. (66-98) 68.
- WEINFURTER S., *Norbert von Xanten und die Entstehung des Prämonstratensersordens*, in *Barbarossa und die Prämonstratenser*, Göppingen, 1989, blz. (67-100) 77, 92; in: ID., *Gelebte Ordnung – Gedachte Ordnung. Ausgewählte Beiträge zu König, Kirche und Reich*, Ostfildern, 2005, blz. (65-92) 76.
- WEINFURTER S., *Reformkanoniker und Reichsepiskopat im Hochmittelalter*, in *Historisches Jahrbuch*, dln. XCVII-XCVIII, 1978, blz. (158-193) 176; in: ID., *Gelebte Ordnung ...*, blz. (3-33) 19.
- [WENDELEN L.], *De heilige Norbertus en zijne Orde* [Aalst, 1903], Tongerlo, 1914² (1920³), blz. 9-10.
- WERNER E., *Pauperes Christi. Studien zu sozial-religiösen Bewegungen im Zeitalter des Reformpapsttums*, Leipzig, 1956, blz. 19, 48-49.
- WERNER E. en ERBSTÖSSER M., *Ketzer und Heilige. Das religiöse Leben im Hochmittelalter*, Berlin, 1958, blz. 169-170.
- WORELL S., *Der heilige Norbert, Prediger, Stifter des Prämonstratenser-Ordens und Erzbischof von Magdeburg*, Wenen, 1877, blz. 4-5.
- WOZASEK B. en MANNL O. (ass.), *Der hl. Norbert, Stifter des Prämonstratenser-Ordens und Erzbischof von Magdeburg*, Wenen, 1914, blz. 56-70, 81, 86, 88, 98, 103-104, 149, 168.
- WURM [F.], *Norbert, der hl.*, in *Kirchenlexikon*, dl. IX, Freiburg im Breisgau, 1895², kol. (448-453) 449.
- WURM [F.], *Prämonstratenserorden*, in *Kirchenlexikon*, dl. X, Freiburg im Breisgau, 1897², kol. (267-272) 268.
- WYMANS G., *L'abbaye de Saint-Feuillien du Rœulx, en Hainaut (1125-1300)*, Averbode, 1967, blz. 38-40.
- ŽÁK A., *Der heilige Norbert. Ein Lebensbild nach der Kirchen- und Profangeschichte*, Wenen, 1930, blz. 33-35, 37, 44, 46, 50, 98-99, 194, 207, 233.
- ŽÁK A., *St. Norbertus-Album. Festschrift zum Jubiläum des Prämonstratenser-Ordens (1120-1920)*, Lilienfeld, 1920, blz. 3, 58.
- ŽÁK A. en NOVOTNY A. (vert.), *Szent Norbert, Gennep ura, a Premontrei kano-nokrend alapítója és Magdeburg érseke*, Nagyvárad (Oradea), 1905, blz. 22-26, 28, 38-39, 42-43, 52, 54-55, 57-58, 86, 121-124.
- [], *Petit guide de la collégiale Saint-Feuillien à Fosses*, Gembloers, [1946], blz. 11.

Secundaire literatuur

- ALLOSSERY P., *La lutte entre le sacerdoce et l'empire jusqu'à la paix définitive au concordat de Worms (1107-1122)*, in *Annuaire de l'Université catholique de Louvain*, dl. LXVII, 1903, blz. 360-377.
- AMANIEU A., *Archiprêtre*, in *Dictionnaire de droit canonique*, dl. I, Parijs, 1935, kol. 1007-1026.
- AMANN É., *Odon de Cambrai (Le Bienheureux)*, in *Dictionnaire de théologie catholique*, dl. XI-1, Parijs, 1931, kol. 932-935.
- ARNOLD K., *Kind und Gesellschaft in Mittelalter und Renaissance. Beiträge und Texte zur Geschichte der Kindheit*, Paderborn, 1980.
- ARRAS J., *De abdij van Gemblours vanaf haar stichting tot in het begin der twaalfde eeuw*, in *Bijdragen tot de geschiedenis bijzonderlijk van het oud herzogdom Brabant*, dl. XXXVIII, 1955, blz. 31-54, 83-92.
- AVRIL J., *En marge du clergé paroissial: les chapelains de chapellenies (fin XIIe-XIIIe siècles)*, in *Le clerc séculier au moyen âge*, Parijs, 1993, blz. 121-133.
- BAELDE M.-M., *Stichting en vroegste organisatie van de Sint-Michielsabdij te Antwerpen (XIIe eeuw)* [licentiaatsverhandeling; gedactylografieerd], Leuven, 1960.
- BALAU S., *Étude critique des sources de l'histoire du pays de Liège au moyen âge*, Brussel, 1902/1903 (1982²).
- BAYART R., *Chantres*, in *Dictionnaire de droit canonique*, dl. III, Parijs, 1942, kol. 511-516.
- BEEKMAN A., *Geschiedkundige atlas van Nederland. De gewesten van Noord- en Zuid-Nederland in 1300*, 's-Gravenhage, 1932².
- BERLIÈRE U., *Alger de Liège*, in *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, dl. II, Parijs, 1914, kol. 423-424.
- BERLIÈRE U., *Monastère de Fosses*, in *Monasticon belge*, dl. I-1, Maredsous, 1890 (Luik, 1961²), blz. 57-58; *Abbaye de Saint-Ghislain*, in *Monasticon belge*, dl. I-2, Maredsous, 1897 (Luik, 1961²), blz. 244-270.
- BIJSTERVELD A.-J., *Een nieuwe orde? De politieke en religieuze ontwikkelingen in het Maas-Demer-Scheldegebied in de elfde en twaalfde eeuw en de stichting van de norbertijnenabdijen in het tweede kwart van de twaalfde eeuw*, in *Norbertijnen in de politiek* (gefotokopieerd), Brussel, 1997, blz. 10-38.
- BILFINGER G., *Der bürgerliche Tag. Untersuchungen über den Beginn des Kalendertages im classischen Altertums und im christlichen Mittelalters*, Stuttgart, 1888.
- BLAYO M.-G., *Anchin*, in *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, dl. II, Parijs, 1914, kol. 1516-1524.
- BOEREN P., *Étude sur les tributaires d'église dans le comté de Flandre du IXe au XIVe siècle*, Amsterdam-Parijs, 1936.

- BORNET J., *Introduction*, in: ID. (uitg.), *Cartulaire de la commune de Fosses*, Namen, 1867, blz. IX-LXIV.
- BORNHEIM W., *Die Familienbeziehungen des heiligen Norbert. Herbertiner und Norbertiner*, in *Jahrbuch für westdeutsche Landesgeschichte*, dl. IV, 1978, blz. 37-60.
- BOSSUYT I., *De Vlaamse polyfonie*, Leuven, 1994.
- BOUCHAT M.-S. en DUPONT P.-P., *Fosses-la-Ville*, in *Gemeenten van België. Geschiedkundig en administratief-geografisch woordenboek*, dl. III, Brussel, 1981, blz. 1904-1906; ID., *Sart-Saint-Laurent*, in *Gemeenten van België ...*, dl. IV, 1981, blz. 2768^a-2769^a.
- BOURGEOIS A., *Histoire des évêques et archevêques de Cambrai*, Rome-Parijs-Doornik-Leipzig-Villers-en-Cauchies, 1876.
- BOURIN M. en CHAREILLE P. (eds.), *L'anthroponymie des clercs*, in *Genèse médiévale de l'anthroponymie moderne*, dl. II-1: *Persistances du nom unique*, Tours, 1992, blz. 43-157.
- BRESSLAU H., *Handbuch der Urkundenlehre für Deutschland und Italien*, dl. I, Berlijn, 1969⁴.
- BROUETTE É., *Feuillien*, in *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, dl. XVI, Parijs, 1967, kol. 1344-1351.
- BROUETTE É., *Fosses-la-Ville*, in *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, dl. XVII, Parijs, 1971, kol. 1217-1223.
- BROZE M., *Essai sur le développement de la ville de Fosse des origines à 1343 (premier établissement du tribunal des XXIII)* [licentiaatsverhandeling; gedactylografieerd], Luik, 1958.
- BRUNEL G., *Chartes et chancelleries épiscopales du nord de la France au XIe siècle*, in *À propos des actes d'évêques. Hommage à Lucie Fossier*, Nancy, 1991, blz. 227-244.
- BRUNNER G., *Zur Rechtsgeschichte der römischen und germanischen Urkunde*, dl. I, Berlijn, 1880.
- BUSSELS M., *Het kapittel van Fosses wil naar Hasselt verhuizen*, in *Mélanges Félix Rousseau. Études sur l'histoire du pays mosan au moyen âge*, Brusel, 1958, blz. 157-170.
- CARPENTIER J.-B., *Histoire genealogique des Païs-Bas, ou histoire de Cambray et du Cambresis*, dl. II, Leiden, 1664.
- CAUCHIE A., *La querelle des investitures dans les diocèses de Liège et de Cambrai*, dl. II, Leuven, 1891.
- CAUCHIE A., *Rupert de Saint-Laurent ou de Deutz*, in *Biographie nationale de Belgique*, dl. XX, Brussel, 1908/1910, kol. 426-458.
- CEILLIER R., *Histoire générale des auteurs sacrés et ecclésiastiques*, dl. XXI, Parijs, 1757.
- CHAPELLE M., *Coup d'œil sur Fosses-la Ville*, Mettet, 1981.
- CHARTIER M., *Burchard, évêque de Cambrai*, in *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, dl. X, Parijs, 1938, kol. 1230-1231, nr. 7.

- CHARTIER M., *Cambrai (Diocèse)*, in *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, dl. XI, Parijs, 1949, kol. 547-565.
- CHÂTILLON J., *La crise de l'église aux XIe et XIIe siècles et les origines des grandes fédérations canoniales*, in *Revue d'histoire de la spiritualité*, dl. LIII, 1977, blz. 3-45; in: ID., *Le mouvement canonial au moyen âge: réforme de l'église, spiritualité et culture*, Parijs, 1992, blz. 3-46.
- CHENEY C., *English Bishops' Chanceries, 1100-1250*, Manchester, 1950.
- CLAUSSET E. en MAUCLET G., *Histoire d'Auvelais*, Gemblours, 1930.
- COURTOY F., *Les reliquaires de saint Feuillen à Fosses*, in *Namurcum. Chronique de la Société archéologique de Namur*, dl. VII, 1930, blz. 49-59.
- COWDREY H., *Pope Gregory VII and the Chastity of the Clergy*, in *Medieval Purity and Piety: Essays on Medieval Clerical Celibacy and Religious Reform*, New York, 1998, blz. 269-302.
- CRÉPIN J., *Le monastère des Scots à Fosses*, in *La terre wallonne*, dl. VIII, 1923, blz. 357-385; dl. IX, 1923/1924, blz. 16-26.
- D[E] B[UCK] R., *De S. Foillano martyre Fossis in Belgio commentarius praevius*, in *Acta sanctorum Octobris*, dl. XIII, Parijs, 1883, blz. 370-383.
- DEJENTE J., *Prémontré. Histoire succincte*, Laon, 1905.
- DEKKER C., *De komst van de Norbertijnen in het bisdom Utrecht*, in *Ad fontes. Opstellen aangeboden aan prof. dr. C. van de Kieft*, Amsterdam, 1984, blz. 167-186.
- DELHAYE PH., *L'organisation scolaire au XIIe siècle*, in *Traditio. Studies in Ancient and Medieval History, Thought and Religion*, dl. V, 1947, blz. 211-268.
- DEMAILLE J., *Âge*, in *Dictionnaire de droit canonique*, dl. I, Parijs, 1935, kol. 315-348.
- DELORT R., *Introduction aux sciences auxiliaires de l'histoire*, Parijs, 1969.
- DE MARNEFFE E., *Styles et indictions suivis dans les anciens documents liégeois*, Brussel, 1896.
- DEMEULDRE A., *Le chapitre de Saint-Vincent à Soignies, ses dignitaires et ses chanoines*, Zinnik, 1902.
- DE MOREAU É., *Comment naquirent nos plus anciennes paroisses en Belgique*, in *Nouvelle revue théologique*, dl. LXV, 1938, blz. 925-946.
- DE MOREAU É., *Histoire de l'Église en Belgique*, dl. III, Brussel, 1946.
- DEMOUY P., *Les pueri chori de Notre-Dame de Reims. Contribution à l'histoire des clergeons au moyen âge*, in *Le clerc séculier au moyen âge*, Parijs, 1993, blz. 135-149.
- DEPREZ R., *La politique castrale dans la principauté épiscopale de Liège du Xe au XIVe siècle*, in *Le moyen âge. Revue d'histoire et de philologie*, dl. LXV, 1959, blz. 501-538.
- DEREINE CH., *Chanoines*, in *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, dl. XII, Parijs, 1953, kol. 354-405.
- DEREINE CH., *Clercs et moines au diocèse de Liège du Xe au XIIe siècle*, in *Annales de la Société archéologique de Namur*, dl. XLV, 1950, blz. 183-203.

- DEREINE CH., *Les chanoines réguliers au diocèse de Liège avant saint Norbert*, Brussel, 1950/1952 (Leuven, 1952²).
- DEREINE CH., *Vie commune, règle de saint Augustin et chanoines réguliers au XIe siècle*, in *Revue d'histoire ecclésiastique*, dl. XLI, 1946, blz. 365-406.
- DEREINE CH., *Les origines de Prémontré*, in *Revue d'histoire ecclésiastique*, dl. XLII, 1947, blz. 352-378.
- DE RIDDER C.-B., *Historische mengelingen over de Kempen*, Turnhout, [1870].
- DERVILLE A., *Les chapelains de Saint-Géry de Cambrai au XIVe siècle*, in *Le moyen âge*, dl. XCV, 1989, blz. 255-278.
- DESPY G., *Naissance d'une nouvelle province: les origines du Brabant wallon*, in *Bulletin de la classe des lettres et des sciences morales et politiques [de l'] Académie royale de Belgique*, 6de reeks, dl. V, 1994, blz. 501-531.
- DESPY G., *Tonlieu et marché à Fosses-la-Ville du Xe au XIIIe siècle*, in *Recherches sur l'histoire des finances publiques en Belgique*, dl. III, Brussel, 1974, blz. 85-100.
- DESTOMBES C.-J., *Le bienheureux Odon, évêque de Cambrai*, in: ID., *Les vies des saints et des personnes d'une éminente piété des diocèses de Cambrai et d'Arras*, dl. I, Rijsel, 1887³, blz. 308-317.
- DESTOMBES C.-J., *Histoire de l'église de Cambrai*, dl. II, Rijsel, 1890.
- DE STURLER J., *À propos des cloîtres orientaux des régions mosanes ... et d'ailleurs*, in *Mélanges Félix Rousseau*, Brussel, 1958, blz. 583-606.
- DE VENDEGIES CH., *Le Carpentier généalogiste*, in *Mémoires de la Société d'émulation de Cambrai*, dl. XXXIV, 1878, blz. 59-84.
- DIECKMEYER A., *Die Stadt Cambrai. Verfassungsgeschichtliche Untersuchungen aus dem zehnten bis gegen Ende des zwölften Jahrhunderts*, Bielefeld, 1890².
- DIERKENS A., *L'abbaye Saint-Pierre – puis chapitre Saint-Feuillen – de Fosses*, in: ID., *Abbayes et chapitres entre Sambre et Meuse (VIIe-XIe siècles). Contribution à l'histoire religieuse des campagnes du haut moyen âge*, Sigmaringen, 1985, blz. 70-90.
- DINTER P., *Rupert von Deutz*, in *Neue deutsche Biographie*, dl. XXII, Berlijn, 2005, blz. 273^a-274^a.
- DUFLOT L., *La restauration du siège épiscopal d'Arras. (Onzième siècle)*, in *La semaine religieuse du diocèse d'Arras, Boulogne & Saint-Omer*, jg. 1898, blz. 234-236.
- DUMAS A., *Étude sur le classement des formes des actes*, in *Le moyen âge*, dl. XLIII, 1933, blz. 81-97, 145-182, 251-264.
- DUVIVIER CH., *Recherches sur le Hainaut (Pagus Hainoensis) du VIIe au XIIe siècle*, dl. I, Brussel, 1865.
- DUVOSQUEL J.-M., *Les chartes de donation d'autels émanant des évêques de Cambrai aux XIe- XIIe siècles éclairées par les obituaires. À propos d'un usage grégorien de la chancellerie épiscopale*, in *Hommages à la Wallonie*.

- Mélanges offerts à Maurice A. Arnould et Pierre Ruelle*, Brussel, 1981, blz. 147-163.
- ESCALLIER E., *L'abbaye d'Anchin (1070-1792)*, Rijsel, 1852.
- EYBEN E., *De jonge Romein volgens de literaire bronnen der periode ca. 200 v. Chr. tot ca. 500 n. Chr.*, Brussel, 1977.
- EYBEN E. en DALY P., *Restless Youth in Ancient Rome*, Londen-New York, 1993.
- FANCHAMPS M.-L., *Étude sur les tonlieux de la Meuse moyenne du VIIIe au milieu du XIVe siècle*, in *Le moyen âge*, dl. LXX, 1964, blz. 205-264.
- FAVREAU R., *Épigraphie médiévale*, Turnhout, 1997.
- FEINE H., *Kirchliche Rechtsgeschichte. Die katholische Kirche*, Keulen-Wenen, 1972⁵.
- FICHTEAU H., *Forschungen über Urkundenformeln*, in *Mitteilungen des Institutes für österreichische Geschichtsforschung*, dl. XCIV, 1986, blz. 285-339.
- FILIPPI F., *Einführung in die Urkundenlehre des deutschen Mittelalters*, Bonn-Leipzig, 1920.
- FISQUET H., *La France pontificale (Gallia christiana). Histoire chronologique et biographique des archevêques et évêques de tous les diocèses de France depuis l'établissement du christianisme jusqu'à nos jours. Métropole de Cambrai. Cambrai*, Parijs, [1869].
- FOURNIER É., *L'origine du vicaire général et des autres membres de la curie diocésaine*, Parijs, 1940.
- FRAENKEL B., *La signature. Genèse d'un signe*, Parijs, 1992.
- FRANSEN P. en MARAITE H., *Index scriptorum operumque Latino-Belgicorum medii aevi. Nouveau répertoire des œuvres médiolatines belges*, dl. II: XIe siècle, Brussel, 1976.
- FRAUENKNECHT E., *Die Verteidigung der Priesterehe in der Reformzeit*, Hannover, 1997.
- GAUDEMET J., *Le gouvernement de l'Église à l'époque classique. Le gouvernement local*, in *Histoire du droit et des institutions de l'Église en occident*, dl. VIII-2, Parijs, 1979.
- GAUDEMET J., *Les institutions ecclésiastiques en France du milieu du XIIe au début du XIVe siècle*, in *Histoire des institutions françaises au moyen âge*, dl. III, Parijs, 1962, blz. 141-335.
- GAUZE J., *Saint Feuillen, évêque irlandais, apôtre de la Gaule-Belgique, et ses trois bienheureux compagnons, martyrisés en haine de la foi l'an 655*, Nijvel, 1970.
- GENICOT L., *Le Namurois politique, économique et social au bas moyen âge*, Namen, 1964.
- GENICOT L.-F., *Fosses-la-Ville (Namur)*, in *Dictionnaire des églises de France*, dl. Vc: Belgique, Parijs, 1971, blz. 45^b-46^a.
- GENICOT L.-F., *Les églises mosanes du XIe siècle*, Leuven, 1972.

- GERWING M., *O. (Odoardus) v. Cambrai*, in *Lexikon des Mittelalters*, dl. VI, München-Zürich, 1993 (Stuttgart, 1999²), kol. 1138, nr. 10.
- GERZAGUET J.-P., *L'abbaye d'Anchin de sa fondation (1079) au XIVe siècle*, Villeneuve d'Ascq, 1997.
- GILISSEN L., *L'expertise des écritures médiévales. Recherche d'une méthode, avec application à un manuscrit du XIe siècle*, Gent, 1973.
- GINZEL F., *Handbuch der mathematischen und technischen Chronologie*, dl. III, Leipzig, 1914 (1958²).
- GIORDANENGO C. (uitg.), *Le registre de Lambert, évêque d'Arras (1093-1115)*, Parijs, 2007.
- GIRY A., *Manuel de diplomatique*, Parijs, 1894 (New York, s.d.³).
- GORLIA J., *Histoire de Rameignies, village de la châtellenie d'Ath*, Fontaine-l'Évêque, 1933.
- GRAUWEN W., *De geschiedenis van Gennepe en de afstamming van Norbertus*, in *Analecta Praemonstratensia*, dl. LIII, 1977, blz. 80-85.
- GRAUWEN W., *De regelkeuze en de eerste professie te Prémontré, Kerstmis 1121*, in *An. Praem.*, dl. LXXII, 1996, blz. 38-52.
- GRAUWEN W., *Lijst van oorkonden waarin Norbertus wordt genoemd*, in *Analecta Praemonstratensia*, dl. LI, 1975, blz. 139-182.
- GRAUWEN W., *Norbert als kapelaan van Frederik I van Keulen, 1112*, in *Analecta Praemonstratensia*, dl. LXVIII, 1992, blz. 185-195.
- GRAUWEN W., *Norbert doet afstand van zijn goederen. De stichting van Fürstenberg, aug.-sept. 1118*, in *Analecta Praemonstratensia*, dl. LXXI, 1995, blz. 5-23.
- GRESSER G., *Die Synoden und Konzilien in der Zeit des Reformpapsttums in Deutschland und Italien von Leo IX. bis Calixt II., 1049-1123*, Paderborn-München-Wenen-Zürich, 2006.
- GROSJEAN P., *Notes d'hagiographie celtique*, in *Analecta Bollandiana*, dl. LXXV, 1957, blz. 373-420.
- GROTEFEND H., *Zeitrechnung des deutschen Mittelalters und der Neuzeit*, dl. I, Hannover, 1891 (Aalen, 1970²).
- GUTH K., *Guibert von Nogent und die hochmittelalterliche Kritik an der Reliquienverehrung*, Ottobeuren, 1970.
- GUYOTJEANNIN O., *La seigneurie épiscopale dans le royaume de France (Xe-XIIIe siècles)*, in *Chiesa e mondo feudale nel secoli X-XII*, Milaan, 1995, blz. 151-188.
- HAARLÄNDER S., *Vitae episcoporum. Eine Quellengattung zwischen Hagiographie und Historiographie*, Stuttgart, 2000.
- HAIDER S., *Das bischöfliche Kapellanat*, dl. I: *Von den Anfängen bis in das 13. Jahrhundert*, Wenen-Keulen-Graz, 1977.
- HANSAY A., *L'inféodation du comté de Hainaut à l'église de Liège en 1071*, in *Bulletin de la Société d'art et d'histoire du diocèse de Liège*, dl. XIII, 1902, blz. 45-58.

- HARDY J., *Onderzoek naar de kapitelfuncties in het Onze-Lieve-Vrouwkapittel te Antwerpen (1124-1257/58)* [licentiaatsverhandeling; gestencild], Leuven, 1965.
- HARTIG M., *Fosses (Saint-Maur-des-Fossés), ehem. OSB-Abtei*, in *Lexikon für Theologie und Kirche*, dl. IV, Freiburg im Breisgau, 1960², kol. 226.
- HAUCK A., *Kirchengeschichte Deutschlands*, dl. IV, Leipzig, 1925⁵ (Berlijn, 1954⁸).
- HAUSMANN F., *Reichskanzlei und Hofkapelle unter Heinrich V. und Konrad III.*, Stuttgart, 1956.
- HEFELE CH.-J. [= K.] en LECLERCQ H., *Histoire des conciles d'après les documents originaux*, dl. V-1, Parijs, 1912.
- H[ÉMERY] [], *Notice sur les communautés de femmes établies à Cambrai avant la Révolution*, in *Mémoires de la Société d'émulation de Cambrai*, dl. X, 1826, blz. 141-183.
- HIRSCHMANN F., *Die Bischofssitze um 1000 – Bautätigkeit, Reform und Fürsorge vor dem Hintergrund des Investiturstreits*, in *Vom Umbruch zur Erneuerung? Das 11. und beginnende 12. Jahrhundert – Positionen der Forschung*, München, 2006, blz. 427-452.
- HODSON J., *Medieval Charters: the Last Witness*, in *Journal of the Society of Archivists*, dl. V, 1974, blz. 71-89.
- HOEBANX J., *L'abbaye de Nivelles des origines au XIVe siècle*, Brussel, 1950/1952.
- HOEBEKE M., *De stichting van de parochie Pamele*, in *Gedenboek 750 jaar Pamelekerk Oudenaarde, 1235-1985*, Oudenaarde, 1985, blz. 25-40.
- HOERES E., *Das Bistum Cambrai. Seine politischen und kirchlichen Beziehungen zu Deutschland, Frankreich und Flandern und Entwicklung der Commune von Cambrai von 1092-1191*, Leipzig, 1882.
- HOFFMANN H., *Grafschaften in Bischofshand*, in *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters*, dl. XLVI, 1990, blz. 375-480.
- HOFMEISTER A., *Puer, iuvenis, senex. Zum Verständnis der mittelalterlichen Altersbezeichnungen*, in *Papsttum und Kaisertum. Forschungen zur politischen Geschichte und Geisteskultur des Mittelalters*, Paul Kehr zum 65. Geburtstag dargebracht, München, 1926, blz. 287-316.
- HORSTKÖTTER L., *Prämonstratenser*, in *Kulturgeschichte der christlichen Orden in Einzeldarstellungen*, Stuttgart, 1997, blz. 313-328.
- HOUDOY J., *Histoire artistique de la cathédrale de Cambrai, ancienne église métropolitaine Notre-Dame*, Rijsel, 1880 (Genève, 1972²).
- HUBERT L., *Haut clergé et noblesse dans le diocèse de Cambrai de 887 à 1200* [licentiaatsverhandeling; gedactylografieerd], Leuven, 1972.
- HUBERT L., *Le recrutement du haut clergé cambrésien*, in: GENICOT L., *Études sur les principautés lotharingiennes*, Leuven, 1975, blz. 165-171.
- HUYGHEBAERT N., *Les documents nécrologiques*, Turnhout, 1972.

- HUYGHEBAERT N., *Quelques chartes épiscopales fausses pour Saint-Pierre au Mont-Blandin à Gand forgées aux XIIe et XIIIe siècles*, in *Bulletin de la Commission royale d'histoire. Handelingen van de Koninklijke commissie voor geschiedenis*, dl. CXLVIII, 1982, blz. 1-90.
- JACQUET PH. en LADRIER F. (eds.), *Floreffe / 850 ans d'histoire. Vie et destin d'une abbaye de Prémontrés*, Floreffe, 1973.
- JANSENS H., *De stichtingsoorkonden van de abdij van Averbode (1133-1139), gevolgd door enkele verdachte oorkonden uit de twaalfde eeuw*, in *Analecta Praemonstratensia*, dl. LXVI, 1990, blz. 5-47.
- JEANMART J., *Fosses-la-Ville: collégiale Saint-Feuillen*, in *Archeologie* (Instituut voor het archeologisch patrimonium), jg. 1975, blz. 81-82.
- [JEANMART J.], *Fosses-la-Ville. La collégiale Saint-Feuillen*, Fosses-la-Ville, 1970.
- JOHANEK P., *Die Frühzeit der Siegelurkunde im Bistum Würzburg*, Würzburg, 1969.
- JONCKHEERE J., *Les chemins antéromains de l'Entre-Sambre-et-Meuse*, in *Annales de la Fédération archéologique et historique de Belgique*, dl. XVII-1, 1904, blz. 458-486.
- KAEMMERER W., *Burchard, Bischof von Cambrai*, in *Neue deutsche Biographie*, dl. III, Berlijn, 1957, blz. 24^b-25^a.
- KAIRIS CH. [= STASSIN A.], *Notice historique sur la ville de Fosses*, Luik, 1858.
- KÉRY L., *Die Errichtung des Bistums Arras, 1093/1094*, Sigmaringen, 1994.
- KIRCHNER J., *Scriptura latina libraria a saeculo primo usque ad finem medii aevi*, Oldenburg, 1955.
- KLEWITZ H.-W., *Cancellaria. Ein Beitrag zur Geschichte des geistlichen Hofdienstes*, in *Deutsches Archiv für Geschichte des Mittelalters*, dl. I, 1937, blz. 44-79.
- KOYEN M. en VAN DYCK L., *Abbaye de Tongerlo*, in *Monasticon belge*, dl. VIII-1, Luik, 1992, blz. 263-375.
- KRINGS B., *Zum Ordensrecht der Prämonstratenser bis zur Mitte des 12. Jahrhunderts*, in *Analecta Praemonstratensia*, dl. LXXVI, 2000, blz 9-28.
- KUPPER J.-L., *H[einrich] I. von Verdun*, in *Lexikon des Mittelalters*, dl. IV, München-Zürich, 1989 (1999²), kol. 2083, nr. 82.
- KUPPER J.-L., *Henri Ier, évêque de Liège*, in *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, dl. XXIII, 1990, kol. 1166-1167, nr. 117.
- KUPPER J.-L., *Le financement de la première croisade*, in *Le temps des croisades*, Brussel, 1996, blz. 7-23.
- KUPPER J.-L., *Liège et l'église impériale, XIe-XIIe siècles*, Parijs, 1981.
- KUPPER J.-L., *"Mulier nobilissima Ermengardis nomine"*. Contribution à l'histoire de la seigneurie rurale en Lotharingie, in *Publications de la section historique de l'Institut G.-D. de Luxembourg*, dl. CII, 1986, blz. 69-74.

- KUPPER J.-L., *Otbert de Liège: les manipulations monétaires d'un évêque d'empire à l'aube du XIIe siècle*, in *Le moyen âge*, dl. LXXXVI, 1980, blz. 353-385.
- KURTH G., *Notger de Liège et la civilisation au Xe siècle*, dl. I, Parijs-Brussel-Luik, 1905 (1982²).
- LABANDE F.-R. (uitg.), *Guibert de Nogent, Autobiographie*, Parijs, 1981.
- LAENEN J., *Histoire de l'église métropolitaine de Saint-Rombaut à Malines*, dl. II, Mechelen, 1920.
- LAENEN J., *Kerkelijk en godsdienstig Brabant vanaf het begin der IVe tot in de XVIe eeuw*, dl. I, Antwerpen, 1935.
- LAENEN J., *Notes sur l'organisation ecclésiastique du Brabant à l'époque de l'érection des nouveaux évêchés (1559)*, Antwerpen, 1904.
- LAMBIOTTE G. en DELCHAMBRE R., *Aisemont à travers les âges*, Mettet, 1971.
- LAMBOT C., *L'oratoire du martyrium de saint Feuillen à Fosses*, in *Revue bénédictine*, dl. LXXIX, 1969, blz. 281-287.
- LAMPO J., *De Antwerpse ketters. Een bijdrage tot de studie van de middeleeuwse ketterijen in de Nederlanden*, in *Tijdschrift voor de studie van de Verlichting*, dl. VII, 1979, blz. 161-264.
- LAMY H., *L'abbaye de Tongerlo depuis sa fondation jusqu'en 1263*, Leuven, 1914.
- LANCELIN H., *Histoire du diocèse de Cambrai*, Valencijs, 1946.
- [LANOTTE A. (dir.)], *Fosses-la-Ville*, in *Le patrimoine monumental de la Belgique*, dl. V-1, Luik, 1975 (Sprimont, 1998²), blz. 227-245.
- LE BRAS G., *Institutions ecclésiastiques de la chrétienté médiévale*, dl. I-2, Parijs, 1964.
- LECLERCQ H., *Chantres*, in *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, dl. III, Parijs, 1914, kol. 344-365.
- LECLERCQ H., *Obituaire*, in *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, dl. XII, Parijs, 1936, kol. 1834-1857.
- LECLERCQ H., *Oblat*, in *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, dl. XII, Parijs, 1936, kol. 1857-1877.
- LECOMTE J., *Introduction à l'histoire de Fosses-la-Ville des origines à l'an mil*, [= dl. I], Bouge (Namen), 1995.
- LECOMTE J., *Introduction à l'histoire de Fosses-la-Ville de l'an mil à 1200*, Bouge (Namen), [= dl. II], 1999.
- LECOMTE J., *Saint Feuillien et la fondation du monastère de Fosses*, Bouge (Namen), 1997².
- LE GLAY A., *Cameracum christianum ou histoire ecclésiastique du diocèse de Cambrai*, Rijsel-Parijs, 1849.
- LE GLAY A., *Recherches sur l'église métropolitaine de Cambrai*, Parijs, 1825.
- LEMAIRE J., *Introduction à la codicologie*, Louvain-la-Neuve (Ottignies), 1989.
- LEMAIRE R., *De Romaanse bouwkunst in de Nederlanden*, Brussel, 1952.

- LEMAÎTRE J.-L., *Mise à jour <de> N. Huyghebaert, Les documents nécrologiques*, Turnhout, 1985.
- LEMAN P., *Les voies romaines de la Belgique. Les carrefours occidentaux: Bavay, Cambrai, Arras, Tournai et Cassel*, in *Belgian Archaeology in a European Setting II*, Leuven, 2001, blz. 89-94.
- LEMARIGNIER J.-F., *Les institutions ecclésiastiques en France de la fin du Xe au milieu du XIIe siècle*, in *Histoire des institutions françaises au moyen âge*, dl. III, Parijs, 1962, blz. 1-139.
- LERSCH B., *Einleitung in die Chronologie*, Freiburg im Breisgau, 1899².
- LIEBENSTEIN U., *Fosses, ehem. OSB-Abtei*, in *Lexikon für Theologie und Kirche*, dl. III, Freiburg-München, 1995³, kol. 1369-1370.
- LINDEMANS J., *Toponymie van Bekkerzeel*, in *Eigen schoon en de Brabander*, dl. XXIII, 1940, blz. 321-343.
- LINDEMANS J., *Bekkerzeel*, in *Brabantsche plaatsnamen*, dl. VIII, Leuven-Brussel, 1940.
- MADEY J., *Odo (oder Odardus) von Cambrai*, in *Biografisch-bibliografisches Kirchenlexikon*, dl. XVI, Herzberg, 1999, kol. 1176-1177.
- MAERE R. en DELFÉRIÈRE L., *La tour de la collégiale de Fosses*, in *Annales de la Société archéologique de Namur*, dl. XLIII, 1938/1939, blz. 198-226.
- MAGNETTE F., *Saint Frédéric, évêque de Liège (1119-1121)*, in *Bulletin de la Société d'art et d'histoire du diocèse de Liège*, dl. IX, 1895, blz. 225-252.
- MAÎTRE L., *Les écoles épiscopales et monastiques en occident avant les universités (768-1180)*, Ligugé-Parijs, 1924².
- MARCHAL G., *Was war das weltliche Kanonikerinstitut im Mittelalter. Dom- und Kollegiatstifte: eine Einführung und eine neue Perspektive*, in *Revue d'histoire ecclésiastique*, dl. XCV, 2000, blz. 7-52.
- MARTON H., *Initia historico-juridica capituli generalis Ordinis Praemonstratensis*, Rome, 1964.
- MÉRIAUX CH., *Communautés de clercs et communautés de chanoines dans les diocèses d'Arras, Cambrai, Tournai et Thérouanne (VIIe-XIe siècles)*, in *Frühformen von Stiftskirchen in Europa. Funktion und Wandel religiöser Gemeinschaften vom 6. bis zum Ende des 11. Jahrhunderts. Festgabe für Dieter Mertens zum 65. Geburtstag*, Leinfelden-Echterdingen, 2005, blz. 251-286.
- MERTENS F. en TORFS K., *Geschiedenis van Antwerpen sedert de stichting der stad tot onze tyden*, dl. I, Antwerpen, 1845 (1975²).
- MERTENS J., *Recherches archéologiques dans la collégiale Saint-Feuillen*, in *Bulletin van de Koninklijke commissie voor monumenten en landschappen*, dl. IV, 1953, blz. 135-184 (overdruk in *Archaeologia Belgica*, dl. XIII, Brussel, 1953).
- METMAN Y., *Sigillographie et marques postales*, in *L'histoire et ses méthodes*, Parijs, 1961, blz. 393-446.

- MEYER A., *Abbaye de Grand-Bigard*, in *Monasticon belge*, dl. IV-1, Luik, 1964, blz. 219-242.
- MEYER VON KNONAU G., *Jahrbücher des deutschen Reiches unter Heinrich IV. und Heinrich V.*, dl. VII: 1116 (Schluß) bis 1125, Leipzig, 1909 (Berlijn, 1965²).
- MICHIELS G., *Odon de Cambrai (Bienheureux)*, in *Dictionnaire de spiritualité ascétique et mystique*, dl. XI, Parijs, 1982, kol. 614-617, nr. 2.
- NAMÈCHE L., *La ville et le comté de Gembloux. L'histoire et les institutions*, Gemblours, 1964².
- NAZET J., *Le Rœulx*, in *Gemeenten van België. Geschiedkundig en administratief-geografisch woordenboek*, dl. III, Brussel, 1981, blz. 2226-2228.
- NEWMAN W., *Les seigneurs de Nesle en Picardie (XIIe-XIIIe siècle), leurs chartes et leur histoire. Étude sur la noblesse régionale ecclésiastique et laïque*, dl. II, Philadelphia, 1971.
- NIERMEYER, *Lotharingen en Friesland onder Duitse koningsmacht, 925-1076*, in *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, dl. II, Utrecht-Antwerpen, 1950, blz. 1-51.
- NOËL J., *Grands seigneurs d'autrefois: les haut-voués et dames-avouereses de Fosse (ancienne bonne ville Liégeoise) de (vers) l'an 1087 à l'an 1792 [gestencil]*, Fosses-la-Ville, 1957.
- NOIR L., *Le chapitre de Saint-Feuillen de Fosses des origines à 1455*, in *Contributions à l'histoire économique et sociale*, dl. VI, Brussel, 1970/1971, blz. 195-197.
- NOLET W. en BOEREN P., *Kerkelijke instellingen in de middeleeuwen*, Amsterdam, 1951.
- OTT L., *Alger v. Lüttich*, in *Lexikon für Theologie und Kirche*, dl. I, Freiburg im Breisgau, 1957², kol. 336.
- PETIT F., *Saint Norbert et les institutions de l'église carolingienne*, in *Analecta Praemonstratensia*, dl. XLII, 1966, blz. 5-27.
- PETKE W., *Kanzlei, Kapelle und königliche Kurie unter Lothar III. (1125-1137)*, Keulen-Wenen, 1985.
- PETKE W., *Provenienz und Datierung des Evangeliiars von Averbode*, in *Scriptorium. Revue internationale des études relatives aux manuscrits*, dl. XXXIII, 1979, blz. 206-218.
- PHILIPPEN J., *De heilige Norbertus en de strijd tegen het Tanchelmisme te Antwerpen*, in *Bijdragen tot de geschiedenis*, dl. XXV, 1934, blz. 251-288.
- PIERRARD P. (dir.), *Histoire des diocèses de Cambrai et de Lille*, Parijs, 1978.
- PIERRARD P., *Histoire du Nord. Flandre – Artois – Hainaut – Picardie*, Parijs, 1978.
- PLATELLE H., *Cambrai et le Cambrésis au XVe siècle*, in *Revue du Nord*, dl. LVIII (Cambrai et le Cambrésis), 1976, blz. 349-381.
- PLATELLE H. (dir.), *Histoire de Valenciennes*, Rijsel, 1982.

- PLATELLE H., *Naissance et essor des principautés (fin IXe siècle – fin XIIe siècle)*, in *Histoire des Pays-Bas français. Flandre, Artois, Hainaut, Boulonnais, Cambrésis, Toulouse*, 1972, blz. 73-94.
- PLATELLE H., *Oddone, vescovo di Cambrai*, in *Bibliotheca sanctorum*, dl. IX, Rome, 1967, kol. 1100-1101.
- PLATELLE H., *Odon, évêque de Cambrai*, in *Catholicisme, hier, aujourd'hui, demain*, dl. IX, Parijs, 1980, kol. 1495-1496.
- PONTAL O., *Les conciles de la France capétienne jusqu'en 1215*, Parijs, 1995.
- POSCHMANN B., *Die abendländische Kirchenbuße im frühen Mittelalter*, Breslau, 1930.
- POSSE O., *Die Lehre von den Privaturkunden*, Leipzig, 1887.
- PRIMS F., *Geschiedenis van Antwerpen*, dl. I: *Jong Antwerpen*, Brussel, 1929.
- PRIMS F., *Geschiedenis van Antwerpen*, dl. II-4: "Fastes". *Regesten. Zegels. Munten*, Brussel, 1931.
- PRIMS F. en VAN ROEY J., *Geschiedenis van Antwerpen*, dl. I, Brussel, 1977².
- PYCKE J., *Le chapitre cathédral Notre-Dame de Tournai de la fin du XIe à la fin du XIIIe siècle. Son organisation, sa vie, ses membres*, Ottignies-Louvain-la-Neuve-Brussel, 1986.
- REDLICH O., *Die Privaturkunden des Mittelalters*, München-Berlijn, 1911 (1969²).
- REINECKE W., *Geschichte der Stadt Cambrai bis zur Erteilung der Lex Godefridi (1227)*, Marburg, 1896.
- RENARDY CH., *Les écoles liégeoises du IXe au XIIe siècle: grandes lignes de leur évolution*, in *Revue belge de philologie et d'histoire. Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis*, dl. LVII, 1979, blz. 309-328.
- RESNICK I., *Introduction*, in: ID. (uitg.), *On Original Sin and A Disputation with the Jew, Leo, concerning the Advent of Christ, the Son of God. Two theological Treatises. Odo of Tournai*, Philadelphia, 1994, blz. 1-35.
- REUSENS E., *Les chancelleries inférieures en Belgique depuis leur origine jusqu'au commencement du XIIIe siècle*, Brussel, 2000².
- RICHE P., *Écoles et enseignement dans le haut moyen âge*, Parijs, 1979.
- RICHS T., *Bishop Gerard I of Cambrai-Arras, the Three Orders, and the Problem of Human Weakness*, in *The Bishop reformed. Studies of Episcopal Power and Culture in the Central Middle Ages*, Aldershot-Burlington, 2007, blz. 122-136.
- ROLAND C.-G., *Les plus anciens avoués de Fosses*, in *Annales de la Société archéologique de Namur*, dl. XXIX, 1910, blz. 105-110.
- ROLAND C.-G., *Les seigneurs et comtes de Rochefort*, in *Annales de la Société archéologique de Namur*, dl. XX, 1893, blz. 63-144.
- ROLAND J., *Histoire abrégée du comté et de la province de Namur*, Namen, 1959.
- ROMAIN J., *Fosses, son passé, son folklore*, Fosses-la-Ville, [1949] (Brussel, 1989²).
- ROUSSEAU F., *Introduction*, in: ID. (uitg.), *Actes des comtes de Namur de la première race, 946-1196*, Brussel, 1936, blz. XV-CXLIV.

- ROUSSEAU F., *La Meuse et le pays mosan en Belgique. Leur importance historique avant le XIIIe siècle*, in *Annales de la Société archéologique de Namur*, dl. XXXIX, 1930, blz. 1-247.
- ROUSSEAU F., *Les écoles liégeoises aux XIe & XIIe siècles*, in *La terre wallonne*, dl. XX, 1929, blz. 16-24.
- ROUSSEAU F. en COURTOY F., *Fosses. La collégiale de Fosses*, in *Annales de la Fédération archéologique et historique de Belgique*, dl. XXXI, 1938, blz. 93-97.
- SAINT-DENIS A., *Apogée d'une cité. Laon et le Laonnais aux XIIe et XIIIe siècles*, Nancy, 1994.
- SANTIFALLER L., *Urkundenforschung. Methoden, Ziele, Ergebnisse*, Keulen-Graz, 1968³.
- SANTIFALLER L., *Zur Geschichte des ottonisch-salischen Reichskirchensystems*, Wenen, 1964.
- SCELLENBERG J.-B., *Vita et res gestae S. Norberti archiepiscopi Magdeburgensis, sacrae canonicorum Praemonstratensis familiae conditoris*, Augsburg-Wenen, 1641.
- SCHILLING B., *Guido von Vienne – Papst Calixt II.*, Hannover, 1998.
- SCHULTZE J., *Die Urkunden Lothars III.*, Innsbruck, 1905.
- SHAHAR S., *Childhood in the Middle Ages*, Londen-New York, 1990.
- SIJEN G., *Philippe de Harveng, abbé de Bonne-Espérance. Sa biographie*, in *Analecta Praemonstratensia*, dl. XIV, 1938, blz. 37-52.
- SILVESTRE H., *Sur une des causes de la grande expansion de l'ordre canonial dans le diocèse de Liège aux Xe et XIe siècles*, in *Revue belge de philologie et d'histoire. Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis*, dl. XXXI, 1953, blz. 65-75.
- SNIEDERS I., *L'influence de l'hagiographie irlandaise sur les vitae des saints irlandais en Belgique*, in *Revue d'histoire ecclésiastique*, dl. XXIV, 1928, blz. 828-867.
- SOMERVILLE R., *The Councils of Pope Calixtus II: Reims 1119*, in *Proceedings of the Fifth International Congress of Medieval Canon Law*, Vaticaanstad, 1980, blz. 35-50.
- SPOEMBERG H., *Beiträge zur französisch-flandrischen Geschichte*, dl. I: *Alvisus, Abt von Anchin (1111-1131)*, Berlijn, 1931.
- SPOEMBERG H., *Niederlothringen, Flandern und Friesland*, in: W. WATTENBACH en R. HOLTZMANN, *Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter. Deutsche Kaiserzeit*, dl. I-4, Berlijn, 1943, blz. 633-764; in: WATTENBACH W., R. HOLTZMANN en SCHMALE F.-J., *Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter. Die Zeit der Sachsen und Salier*, dl. II-3/4: *Das Zeitalter des Investiturstreites (1050-1125)*, Darmstadt, 1978, blz. 633-764.
- SPUNAR P., *Palaeographical difficulties in defining an individual script*, in *Litterae textuales. A Series on Manuscripts and their Texts*, dl. IV, Amsterdam, 1976, blz. 62-68.

- STIENNON J., *Étude sur le chartrier et le domaine de l'abbaye de Saint-Jacques de Liège (1015-1209)*, Parijs, 1951.
- STIENNON J., *L'écriture*, Turnhout, 1995.
- STRUBBE E., *Sfragistiek (zegelkunde)*, in *Historische W. P. encyclopedie*, Amsterdam-Brussel, 1957, blz. (23-80) 48-53.
- TOCK B.-M., *Le personnel de la chancellerie épiscopale d'Arras au XIIe siècle*, in *Conservare jura. Actes des journées internationales d'histoire du droit et des institutions*, Deventer-Antwerpen-Londen-Frankfurt-Boston-New York, 1988, blz. 186-197.
- TOCK B.-M., *Les chartes promulguées par le chapitre cathédral d'Arras au XIIe siècle*, in *Revue Mabillon. Revue internationale d'histoire et de littérature religieuses*, dl. LXIII, 1991, blz. 49-97.
- TOCK B.-M., *Les listes de témoins dans les chartes des évêques d'Arras (1093-1203)*, in *Archiv für Diplomatik, Schriftgeschichte, Siegel- und Wappenkunde*, dl. XXXVII, 1991, blz. 85-118.
- TOCK B.-M., *Scribes, souscripteurs et témoins dans les actes privés en France (VIIe-début XIIe siècle)*, Turnhout, 2005.
- TOCK B.-M., *Une chancellerie épiscopale au XIIe siècle: le cas d'Arras*, Louvain-la-Neuve (Ottignies), 1991.
- TORFS L., *Nieuwe geschiedenis van Antwerpen*, dl. II, Antwerpen, 1866.
- TOUSSAINT F., *Élection et sortie de charge du doyen de chrétienté dans les anciens diocèses de Liège et de Cambrai*, in *Revue d'histoire ecclésiastique*, dl. XLII, 1947, blz. 50-80.
- TOUSSAINT J., *Gembloux. La ville et l'abbaye. Aperçu géographique, historique et artistique*, Gembloux, 1972.
- TRENARD L. (dir.), *Histoire de Cambrai*, Rijsel, 1982.
- VALISSANT A., *Histoire de Prémontré, précédée de la vie de saint Norbert, fondateur de l'abbaye de Prémontré*, Laon, 1876.
- VAN ACKER J., *Antwerpen van Romeins veer tot wereldhaven*, Antwerpen, 1975.
- VAN DAMME J. en AERTS W., *De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal in Antwerpen*, Gent, 1993.
- VAN DEN BORREN CH., *Le moyen âge*, in *La musique en Belgique du moyen âge à nos jours*, Brussel, 1950, blz. 15-51.
- VAN DEN ELSEN G., *De twee oude biographieën van den H. Norbertus*, in *De katholiek. Godsdienslig, geschied- en letterkundig maandschrift*, dl. LXXXVI, 1884, blz. 310-322; dl. LXXXVII-1, 1885, blz. 147-172.
- VAN DEN NIEUWENHUIZEN J., *Abbaye de Saint-Michel à Anvers*, in *Monasticon belge*, dl. VIII-1, Luik, 1992, blz. 195-261.
- VAN DEN NIEUWENHUIZEN J., *De parochiale organisatie van Antwerpen tijdens de middeleeuwen*, in *Pascua mediaevalia. Studies voor Prof. Dr. J.M. De Smet*, Leuven, 1983, blz. 15-27.

- VAN DEN NIEUWENHUIZEN J., *Onder de geestelijke hoede van het Onze-Lieve-Vrouwe-kapittel*, in *Antwerpen. Twaalf eeuwen geschiedenis en cultuur*, Antwerpen, 1986, blz. 65-70.
- VAN DE PERRE D., *De datum van de bisschopswijding van Nikolaas van Chièvres (1136-1167) en de gevolgen voor de datering van zijn oorkonden*, in *Het Land van Aalst*, dl. XLVII, 1995, blz. 143-156.
- VAN DER ESSEN, *Étude critique et littéraire sur les vitae des saints mérovingiens de l'ancienne Belgique*, Leuven-Parijs, 1907.
- VAN DER ESSEN L., *Études d'hagiographie médiévale*, in *Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique de la Belgique*, dl. XXXII, 1906, blz. 113-143.
- VAN DE WIJNGAERT F., *Het ontstaan van het Sint-Romboutskapittel te Mechelen*, in *Handelingen van de Koninklijke kring voor oudheidkunde, letteren en kunst van Mechelen*, dl. LXXXIII, 1974, blz. 35-70.
- VAN DIJCK L., *Tongerlo – 850: Norbert, de ordestichter*, in *Pro nostris. Contactblad van de Premonstratenzers uit de Brabantse circarie*, dl. XLV, 1980, blz. 17-32.
- VAN DYCK L., *De abdij van Tongerlo. Een kennismaking*, in *De abdij van Tongerlo. Gebundelde historische studies*, Averbode (Scherpenheuvel-Zichem), 1999, blz. (1-24) 17-18.
- VAN DURME L., *De Sint-Pietersabdij van Dikkelvenne (ca. 734(?)-1096)*, in *Naamkunde*, dl. XX, 1988, blz. 66-113.
- VAN ENGEN J., *Rupert of Deutz*, Berkeley-Los Angeles-Londen, 1983.
- VAN MINGROOT E., *Aperçu typologique des sources de l'histoire médiévale des XVII Provinces*, in *Archives et bibliothèques de Belgique. Archief- en bibliotheekwezen in België*, dl. LIII, 1982, blz. 175-306.
- VAN MINGROOT E., *B[urchard], B[ischoff] v. Cambrai*, in *Lexikon des Mittelalters*, dl. II, München-Zürich, 1983 (1999²), kol. 943, nr. 7.
- VAN MINGROOT E., *Chronologie, zegelkunde, heraldiek, metrologie* [collegedictaat; gefotokopieerd], Leuven, 1979.
- VAN MINGROOT E., *De bisschoppelijke kanselarij te Kamerijk, 1057-1130* [doctoraatsproefschrift; gestencild], dln. I-III, Leuven, 1969.
- VAN MINGROOT E., *De Kamerijkse stichtingsbrief voor de abdij Affligem (Novum Monasterium, 1086)*, in *Sacris erudiri. Jaarboek voor godsdienstwetenschappen*, dl. XXIV, 1980 (*Fasciculus S. Benedicti*), blz. 7-39.
- VAN MINGROOT E., *De oorkonden van bisschop Borchard van Kamerijk betreffende het altare van Mechelen (1116 en 1123). Twee diplomatische bronnen voor de kerkelijke geschiedenis van Mechelen*, in *Handelingen van de Koninklijke kring voor oudheidkunde, letteren en kunst van Mechelen*, dl. LXXXII, 1978, blz. 37-62.
- VAN MINGROOT E., *De stichtingsoorkonde van de abdij Tongerlo: echt of vals?*, in *Archives et bibliothèques de Belgique. Archief- en bibliotheekwezen in België*, dl. XLIII, 1972, blz. 615-654.

- VAN MINGROOT E., *De "stichtingsoorkonde" van de O.-L.-Vrouwepriorij te Aymeries (1088). Diplomatisch onderzoek*, in *Bulletin de la Commission royale d'histoire. Handelingen van de Koninklijke commissie voor geschiedenis*, dl. CLV, 1989, blz. 151-186.
- VAN MINGROOT E., *Een decennium uit de geschiedenis van de stad Kamerijk (1092-1102/3). De voornaamste acteurs*, in *Villes et campagnes au moyen âge. Mélanges Georges Despy*, Luik, 1991, blz. 713-745.
- VAN MINGROOT E., *Een keerpunt in de geschiedenis van Dikkelvenne: het Kamerijkse vonnis uit het jaar 1117*, in *Liber amicorum Achiel De Vos*, Ertvelde, 1989, blz. 241-247.
- VAN MINGROOT E., *Gefaseerde actio en conscriptio in de diplomatische praktijk: drie voorbeelden uit Douai, Cambrai en Soignies (1076-1093)*, in *Recht in geschiedenis. Een bundel bijdragen over rechtsgeschiedenis van de middeleeuwen tot de hedendaagse tijd, aangeboden aan prof. dr. Fernand Vanheemelryck*, Leuven, 2005, blz. 426-454.
- VAN MINGROOT E., *Gérard Ier, évêque de Cambrai*, in *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, dl. XX, Parijs, 1984, kol. 742-751, nr. 16.
- VAN MINGROOT E., *Het middeleeuwse bronnenmateriaal uit de Nederlanden, 500-1500*, in *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, dl. III, Haarlem, 1982², blz. 393-446, 477-482.
- VAN MINGROOT E., *Het stichtingsdossier van de Sint-Adriaansabdij te Geraardsbergen (1081-1096)*, in *Bulletin de la Commission royale d'histoire. Handelingen van de Koninklijke commissie voor geschiedenis*, dl. CLIII, 1987, blz. 1-64.
- VAN MINGROOT E., *Kanzlei, Jurisdiktion und Verwaltung im Bistum Kammerich (Cambrai, 1057-1130)*, in *Recht en instellingen in de Oude Nederlanden tijdens de middeleeuwen en de nieuwe tijd. Liber amicorum Jan Buntinx*, Leuven, 1981, blz. 1-26.
- VAN MINGROOT E., *Kerststijl en nieuwjaarsindictie in het bisdom Kamerijk (XI^{de} en begin XII^{de} eeuw)*, in *Bulletin de la Commission royale d'histoire. Handelingen van de Koninklijke commissie voor geschiedenis*, dl. CXLI, 1975, blz. 47-132.
- VAN MINGROOT E., *Manassès d'Eu-Soissons, évêque de Cambrai, ensuite de Soissons*, in *Nouvelle biographie nationale*, dl. III, Brussel, 1994, blz. 247-254.
- VAN MINGROOT E., *Mechelen tussen Luik en Kamerijk*, in *De geschiedenis van Mechelen. Van heerlijkheid tot stadsgewest*, [Tielt], 1991, blz. 33-38.
- VAN MINGROOT E., *"Regni vero Heinrici regis anno ...". Politieke dateringen in de oorkonden van de bisschoppen van Kamerijk (1031-1112)*, in *In de voetsporen van Jacob van Maerlant. Liber amicorum Raf De Keyser. Verzameling opstellen over middeleeuwse geschiedenis en geschiedenisdidactiek*, Leuven, 2002, blz. 150-178.

- VAN MINGROOT E., *Woord en wederwoord over de oprichtingsakte van de parochie Pamele (1110)*, in *Gedenkboek 750 jaar Pamelekerk Oudenaarde, 1235-1985*, Oudenaarde, 1985, blz. 9-24.
- VAN MOOLENBROEK J., *Conflict en demonisering. De volksprediker Tanchelm in Zeeland en Antwerpen*, in *Jaarboek voor middeleeuwse geschiedenis*, dl. VII, 2004, blz. 84-133.
- VAN MOOLENBROEK J., *Een pastoraal offensief in Antwerpen. Norbertus, de volgelingen van Tanchelm, en de stichting van het Sint-Michielsklooster in 1124*, in *Norbertijnen en zielzorg* [gefotokopieerd], Averbode (Scherpenheuvel-Zichem), 2005, blz. 7-24; in: Id., *Wonderen voor alledag. Elf opstellen over godsdienst en samenleving in de middeleeuwen*, Hilversum, 2006, blz. 13-29.
- VAN SPILBEECK W., *De abdij van Tongerlo. Geschiedkundige navorschingen*, Lier-Geel, 1888 (Averbode, 1997²).
- VAN UYTVEN R. (dir.), *De geschiedenis van Mechelen. Van heerlijkheid tot stadsgewest*, Torhout, 1991.
- VERBESSELT J., *Het parochiewezen in Brabant tot het einde van de 13e eeuw*, dl. VI, s.l., 1967.
- VERCAUTEREN F., *Marchands et bourgeois dans le pays mosan aux XIe et XIIe siècles*, in *Mélanges Félix Rousseau*, blz. 655-672; in *Études d'histoire médiévale. Recueil d'articles du Professeur Vercauteren*, blz. 197-214.
- VERCAUTEREN F., *Une parentèle dans la France du nord aux XIe et XIIe siècles*, in *Le moyen âge*, dl. LXIX, 1963, blz. 223-245; in *Études d'histoire médiévale ...*, blz. 527-549.
- VERHULST A., *Het ontstaan en de vroege topografie van Antwerpen van de Romeinse tijd tot het begin van de 12de eeuw*, in *De stad Antwerpen van de Romeinse tijd tot de 17de eeuw. Topografische studie rond het plan van Virgilius Bononiensis 1565*, Brussel, 1978, blz. 13-42.
- VESZPRÉMY L., *On the margins of book and charter palaeography. The dating of some Hungarian manuscripts from the eleventh to the thirteenth century*, in *Dating Undated Medieval Charters*, Woodbridge-Boedapest, 2000, blz. 193-206.
- VOS J., *Les chanoines de l'ancienne collégiale de Saint-Vincent à Soignies*, in *Annales du Cercle archéologique d'Enghien*, dl. III, 1887, blz. 214-266.
- VROONEN E., *Les noms de personnes dans le monde. Anthroponymie universelle comparée*, Brussel, 1967.
- WEEMAES R., *Les actes privés en Belgique depuis le Xe jusqu'au commencement du XIIIe siècle*, in *Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique de la Belgique*, dl. XXXIV, 1908, blz. 305-340.
- WEYNS N., *Een Antwerps missaal uit de 12de eeuw*, in *Bijdragen tot de geschiedenis inzonderheid van het oud hertogdom Brabant*, dl. XLIX, 1966, blz. 5-42.

- WEYNS N., *Filips van Harveng (van Bonne-Espérance), abt en geestelijk schrijver*, in *Nationaal biografisch woordenboek*, dl. IV, Brussel, 1970, kol. 329-340.
- WHITELOCK D., BRETT M. en BROOKE C., *Councils & Synods with other Documents relating to the English Church*, dl. I-2: 1066-1204, Oxford, 1981.
- WOLF G., *Trado meipsum Ecclesiae. Die Feiern der Eingliederung in den Prämonstratenser-Orden als Spiegel prämonstratensischer Spiritualität*, Windberg, 2005.
- WYMANS G., *Les circonstances de la mort de saint Feuillien*, in *Annales du Cercle archéologique et folklorique de la Louvière et du Centre*, dl. I, 1962/1963, blz. 107-121.

Repertoria en referentiewerken

- ARDURA B., *Abbayes, prieurés et monastères de l'Ordre de Prémontré en France des origines à nos jours. Dictionnaire historique et bibliographique*, Nancy, 1993.
- ARNALDI F. en SMIRAGLIA P., *Latinitatis Italicae medii aevi lexicon*, Florence, 2001².
- ARNDT W., *Reisebericht*, in *Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde*, dl. II, 1877, blz. 233-299.
- BACKMUND N., *Monasticon Praemonstratense*, dl. II, Straubing, 1952/55.
- BECQUET J., *Abbayes et prieurés de l'ancienne France*, dl. XV: *Province ecclésiastique de Cambrai. Diocèses actuels de Cambrai et Lille*, Parijs-Turnhout, 1994; dl. XVII: *Province ecclésiastique de Reims. Diocèse actuel de Soissons*, Ligugé, 1985.
- BERTEAUX E., *Étude historique sur l'ancienne cathédrale, les évêques & les archevêques, les églises, les paroisses, les chapelles, les cloches, les sépultures dans les églises et les couvents, les cimetières, les caveaux, les épitaphes et les pierres tombales encore existantes de la ville de Cambrai de l'an 500 à l'an 1798*, dl. I, Kamerijk, 1908.
- BLAISE A., *Lexicon latinitatis medii aevi*, Turnhout, 1986.
- BLAISE A. en CHIRAT H., *Dictionnaire latin-français des auteurs chrétiens*, Turnhout, 1967².
- BONIFACE L., *Études sur la signification des noms topographiques de l'arrondissement de Cambrai*, Valencienn, 1866.
- BORMANS S. en HALKIN J., *Supplément général à la table chronologique des diplômes imprimés*, dl. XI-1, Brussel, 1907.
- BOULY E., *Dictionnaire historique de la ville de Cambrai*, Kamerijk-Parijs, 1854.
- BOVESSE J., *Inventaire général sommaire des archives ecclésiastiques de la province de Namur*, Brussel, 1962.

- BREUGELMANS J., DE KERPEL M. en MERCKAERT CH., *De Orde van Prémontré. Bibliografie*, in *Inleiding tot de geschiedenis van het kloosterwezen in de Nederlanden*, Brussel, 1987.
- BROUETTE É., *Table générale des abbés, prieurs conventuels et prévôts de l'Ordre de Prémontré des origines à la fin du XVe siècle*, in *Studia monastica*, dl. XXII, 1980, blz. 135-156.
- BROUETTE É., *Topo-bibliographie de la province de Namur*, Namen, 1947.
- BRUYELLE A., *Carte des anciennes voies romaines du Cambrésis et partie du Haynaut-Français*, in *Mémoires de la Société d'émulation de Cambrai*, dl. XXVI-1, 1859, blz. 196/197 (kaart).
- BRUYELLE A., *Dictionnaire topographique de l'arrondissement de Cambrai*, in *Mémoires de la Société d'émulation de Cambrai*, dl. XXVII-2, 1862, blz. V-XXI, 1-370.
- BRUYELLE A., *Notice sur les rues de Cambrai*, in *Mémoires de la Société d'émulation de Cambrai*, dl. XXII, 1850, blz. 379-491.
- BUCHWALD W., HOHLWEG A. en PRINZ O., *Tusculum-Lexikon griechischer und lateinischer Autoren des Altertums und des Mittelalters*, München, 1963².
- CAPPELLI A., *Cronologia, cronografia e calendario perpetuo dal principio dell'era cristiana ai nostri giorni*, Milaan, 1983⁵.
- CARCEL ORTI M. (ed.), *Vocabulaire international de la diplomatie*, Valencia, 1994.
- CARNOY A., *Origines des noms des communes de Belgique*, dln. I-II, Leuven, 1948.
- CHASSANT L.-A., *Dictionnaire des abréviations*, Parijs, 1884⁵ (Hildesheim-Zürich-New York, 1989⁸).
- CHEVALIER U., *Répertoire des sources historiques du moyen âge. Bio-bibliographie*, dl. I, Parijs, 1904² (New York, 1960³); *Topo-bibliographie*, dl. II, Montbéliard, 1903 (Millwood, 1975²).
- CHOTIN A.-G., *Études étymologiques et archéologiques sur les noms des villes, bourgs, villages, hameaux, forêts, lacs, rivières et ruisseaux de la province du Hainaut*, Parijs-Leipzig-Doomnik, 1867².
- CLAESSENS P., *Les chapitres séculiers en Belgique*, in *Précis historiques. Mélanges religieux, littéraires et scientifiques*, dl. XXXIII, 1884, blz. 225-244, 303-313.
- COMMISSION DÉPARTEMENTALE DES MONUMENTS HISTORIQUES, *Dictionnaire historique et archéologique du département du Pas-de-Calais. Arrondissement d'Arras*, dln. I-II, Atrecht, 1873-1874.
- COPPENS C., *Praktisch handboek van het liturgisch Latijn*, dl. II: *Beknopt woordenboek*, Turnhout, 1943.
- COTTINEAU L., *Répertoire topo-bibliographique des abbayes et prieurés*, dln. I-II, Mâcon, 1939 (Turnhout, 1995²).
- DAUZAT A., *Dictionnaire étymologique des noms de famille et prénoms de France*, Parijs, 1951.

- DAUZAT A., *Les noms de personnes. Origine et évolution*, Parijs, 1946.
- DAUZAT A., *Les noms de lieux. Origine et évolution*, Parijs, 1926.
- DE BRABANDERE F., *Verklarend woordenboek van de familienamen in België en Noord-Frankrijk*, dln. I-II, Brussel, 1993.
- DEHARVENG J. en DE GHELLINCK A., *Tableau des circonscriptions ecclésiastiques*, in: DE MOREAU É., *Histoire de l'Église en Belgique. Tome complémentaire I*, Brussel, 1948, blz. 91-102.
- DELISLE L., *Inventaire des manuscrits conservés à la bibliothèque impériale sous les nos 8823-11503 du fonds latin*, Paris, 1863 (Paris, 1871²; Hildesheim-New York, 1974³).
- DELISLE L., *Inventaire des manuscrits de l'abbaye de Saint-Victor conservés à la bibliothèque impériale, sous les numéros 14232-15175 du fonds latin*, Parijs, 1869 (Hildesheim-New York, 1974²).
- DELMAIRE B., *Liste provisoire des cartulaires du nord de la France*, in *Les cartulaires*, Genève-Parijs, 1993, blz. 301-323.
- DE MARNEFFE E., *Tableau chronologique des dignitaires du chapitre Saint-Lambert à Liège*, in *Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique de la Belgique*, dl. XXV, 1895, blz. 433-485.
- DE MOREAU É. en DE GHELLINCK A., *Répertoire des chapitres, abbayes, prieurés et couvents*, in: DE MOREAU É., *Histoire de l'Église en Belgique, Tome complémentaire I*, Brussel, 1948, blz. 457-516.
- DE RYCKEL A., *Les communes de la province de Liège. Notices historiques*, Luik, 1892.
- DE SAINTE-MARTHE D., *Gallia christiana in provincias ecclesiasticas distributa*, dl. III: *Ecclesia Cameracensis*, Parijs, 1725 (1876²), kol. 1-206.
- DE SEYN E., *Geschied- en aardrijkskundig woordenboek der Belgische gemeenten*, dl. I, Turnhout, [1967²].
- DE THEUX DE MONTJARDIN J., *Le chapitre de Saint Lambert à Liège*, dl. I, Brussel, 1871.
- DEVILLERS L., *Aperçu des collections du dépôt des archives de l'état à Mons*, in *Annales du Cercle archéologique de Mons*, dl. XXVIII, 1898, blz. 257-329.
- DOUXCHAMPS J., *Paroisses de Wallonie et leurs patrons*, Wépion (Namen), 2001.
- DROSDOWSKI G., *Duden Lexikon der Vornamen*, München-Wenen-Zürich, 1974.
- DU FRESNE DU CANGE CH., *Glossarium mediae et infimae latinitatis*, dl. II, Niort, 1883 (Graz, 1954).
- DU TEMS H., *Le clergé de France ou tableau historique et chronologique des archevêques, évêques, abbés, abbesses & chefs des chapitres principaux du royaume, depuis la fondation des églises jusqu'à nos jours*, dl. IV, Parijs, 1775.
- EGGER K., *Lexicon nominum virorum et mulierum*, Rome, 1957.
- FAILLE R., *Liste des évêques et archevêques de Cambrai*, in *Mémoires de la Société d'émulation de Cambrai*, dl. XCIV, 1974, blz. 15-34.

- FLAMMERMONT J., *Album paléographique du nord de la France*, Rijsel, 1896.
- FROS H., *Bibliotheca hagiographica latina antiquae et mediae aetatis. Novum supplementum*, Brussel, 1886.
- GAMS P., *Series episcoporum ecclesiae catholicae*, Regensburg, 1873/1886 (Graz, 1957³).
- GERZAGUET J.-P., *Index nominum*, in: ID. (uitg.), *Les chartes de l'abbaye d'Anchin (1079-1201)*, Turnhout, 2005, blz. 399-510.
- GOETSCHALCKX P., *Index archivarum der abdij van Tongerlo*, in *Bijdragen tot de geschiedenis bijzonderlijk van het aloude hertogdom Brabant*, dl. VI, 1907, blz. 368-402.
- GRAESSE J., BENEDICT [F.], PLECHL H. en S.-CH., *Orbis latinus. Lexikon lateinischer geographischer Namen des Mittelalters und der Neuzeit*, dl. I, Bruns-
wijk, 1972⁵.
- GROTEFEND H. en ULRICH TH., *Taschenbuch der Zeitrechnung des deutschen Mit-
telalters und der Neuzeit*, Hannover, 1971¹¹.
- [GUYOT E. (ed.)], *Dictionnaire des communes de Belgique*, Brussel, 1951.
- [GUYOT E. (ed.)], *Dictionnaire des communes de Belgique. Woordenboek der
Belgische gemeenten. Lexikon der Gemeinden Belgiens. Dictionary of the
Municipalities of Belgium*, Brussel, 1997.
- GUYOTJEANNIN O. en TOCK B.-M., "Mos presentis patrie". *Les styles de chan-
gement du millésime dans les actes français (XIe-XVIe siècle)*, in *Bibliothèque
de l'École des chartes*, dl. CLVII, 1999, blz. 41-109.
- GYSSELING M., *Toponymisch woordenboek van België, Nederland, Luxemburg,
Noord-Frankrijk en West-Duitsland (vóór 1226)*, dln. I-II, s.l., 1960.
- HABEL E. en GRÖBEL F., *Mittelateinisches Glossar*, Paderborn, 1931.
- HAGENMEYER J., *Chronologie de la première croisade (1094-1100)*, Parijs, 1902
(Hildesheim-New York, 1973²).
- HANKS P. en HODGES F., *A Concise Dictionary of First Names*, Oxford-New
York, 1997².
- HARBAVILLE L.-F., *Mémorial historique et archéologique du département du Pas-
de-Calais*, dl. I, Atrecht, 1842.
- HÉLIN M., *Index scriptorum operumque Latino-Belgicorum medii aevi*, in *Archi-
vum latinitatis medii aevi*, dl. VIII, 1933, blz. 77-163 (overdruk met eigen
paginerings: Parijs, 1933).
- HERBILLON J., *Les noms des communes de la Wallonie*, Brussel, 1986.
- HERBILLON J. en GERMAIN J., *Dictionnaire des noms de famille en Belgique
romane et dans les régions limitrophes (Flandre, France du Nord, Luxem-
bourg)*, dl. I, Brussel, 1996.
- HODEVAERE CH., *Le dépôt des archives de l'état à Mons. Aperçu des collections*,
in *Revue des bibliothèques et archives de Belgique*, dl. II, 1904, blz. 268-295.
- HOEFER F. (dir.), *Nouvelle biographie générale depuis les temps les plus reculés
jusqu'à nos jours*, dl. XXV, Parijs, 1858.

- ISTITUTO STORICO ITALIANO PER IL MEDIO EVO, *Repertorium fontium historiae medii aevi*, dl. V, Rome, 1984.
- JAFFÉ PH., LOEWENFELD S., KALTENBRUNNER F. en EWALD P., *Regesta pontificum Romanorum ab condita ecclesia ad annum post Christum natum MCXCVIII*, dl. I: A S. Petro ad MCXLIII, Leipzig, 1885² (Graz, 1956³).
- JOURDAIN A. en VAN STALLE L., *Dictionnaire encyclopédique de géographie historique du royaume de Belgique*, dl. I, Brussel, 1895.
- KERVYN DE LETTENHOVE [J.], *Table analytique des noms historiques*, in: Id. (uitg.), *Oeuvres de Froissart*, dl. XX, Brussel, 1875.
- [KOYEN M.], *De abdij van Tongerlo in schrift en beeld*, [Brussel], 1966.
- KOYEN M., *Kapittels te Kamerijk-Atrecht (1012-1076)*, in: Id., *De prae-gregoriaanse hervorming te Kamerijk (1012-1067)*, Tongerlo, 1953, blz. 193-228.
- KUPPER J.-L., *Leodium (Liège/Luik), antea Traiectum (Maastricht), antea Tungris (Tongeren/Tongres)*, in *Series episcoporum ecclesiae catholicae occidentalis ab initio usque ad annum MCXCVIII*, dl. V-1: *Archiepiscopatus Coloniensis*, Stuttgart, 1982, blz. 43-83.
- LAGNEAU PH. en ARBULEAU J., *Dictionnaire des noms de famille et des prénoms*, Vernoy, 1980.
- LARUE R. en VINCENT G., *Clavis scriptorum Graecorum et Latinorum*, dln. II-III, Trois-Rivières, 1985.
- LEBEL P. en ROSTAING CH., *Les noms de personnes en France*, Parijs, 1974⁷.
- LEDUQUE A., *Recherches topo-historiques sur l'Atrébatie* [doctoraatsproefschrift; gepolykopieerd], Rijsel, 1966.
- [LEFÈVRE PL.], *Essai de bibliographie de saint Norbert*, in: L. GOOVAERTS, *Écrivains, artistes et savants de l'Ordre de Prémontré. Dictionnaire bio-bibliographique*, dl. IV-4, Brussel, 1917, blz. 367-383.
- LE GLAY A., *Catalogue descriptif et raisonné des manuscrits de la bibliothèque de Cambrai*, Kamerijk, 1831.
- LE GLAY [A.], *Glossaire topographique de l'ancien Cambrésis*, Kamerijk, 1849.
- LEINSLE U., *Analecta Praemonstratensia. Index generalis tomorum XLIV (1968) – LXXV (1999)*, Averbode (Scherpenheuvel-Zichem), 2002.
- LEMAÎTRE J.-L., *Répertoire des documents nécrologiques français*, dl. II, Parijs, 1980.
- LIETZMANN H. en ALAND K., *Zeitrechnung der römischen Kaiserzeit, des Mittelalters und der Neuzeit für die Jahre 1-2000 nach Christus*, Berlijn, 1956³.
- LOCK P., *The Roudledge Companion to the Crusades*, Londen-New York, 2006.
- LOUANT A. (dir.), *Dictionnaire historique et géographique des communes du Hainaut*, dl. I, Bergen- Frameries, 1940.
- MALLEZ H. (ed.), *Plan de la ville de Cambrai*, Kamerijk, 1957.
- MANNIER E., *Études étymologiques, historiques et comparatives sur les noms des villes, bourgs et villages du département du Nord*, Parijs, 1861.
- MARTIN CH., *The Record Interpreter*, Hildesheim, 1969³.

- McCORMICK M. en FRANSEN P. (ass.), *Index scriptorum operumque Latino-Belgicorum medii aevi*, dl. III-1: XIIe siècle. *Œuvres hagiographiques*, Brussel, 1977.
- [MENCHE] DE LOISNE [A.], *Dictionnaire topographique du département du Pas-de-Calais*, Parijs, 1907.
- MICHAUX A.-J., *Notice historique sur les circonscriptions ecclésiastiques, anciennes et modernes, du diocèse de Cambrai, Avesnes-Valencijn*, 1867.
- [MICHEL A. (ed.)], *Dictionnaire national des communes de France*, Parijs, 1997.
- MICHEL É., *Abbayes et monastères de Belgique*, Brussel-Parijs, 1923.
- MOLINIER A., *Catalogue général des manuscrits des bibliothèques publiques de France. Départements*, dl. XVII: Cambrai, Parijs, 1891.
- MOLINIER A., *Les obituaires français au moyen âge*, Parijs, 1890.
- MOLINIER A., *Les sources de l'histoire de France des origines aux guerres d'Italie*, dl. II, Parijs, 1902 (New York, 1964²).
- MONACHI ABBATIAE PONTIFICIAE SANCTI HIERONYMI IN URBE, *Biblia sacra iuxta Latinam vulgatam versionem ad codicum fidem iussu Pii pp. XII edita*, dl. X: *Liber psalmorum ex recensione sancti Hieronymi*, Rome, 1953.
- MORBY J., *Dynasties of the World. A Chronological and Genealogical Handbook*, Oxford, 2002.
- MORLET M.-TH., *Dictionnaire étymologique des noms de famille*, Parijs, 1991².
- MORLET M.-TH., *Les noms de personne sur le territoire de l'ancienne Gaule du VIe au XIIe siècle*, dl. I: *Les noms issus du germanique continental et les créations gallo-germaniques*, Parijs, 1971.
- MORLET M.-TH., *Répertoire des noms de personne en Haute Picardie*, in *Étude d'anthroponymie picarde. Les noms de personne en Haute Picardie aux XIIIe, XIVe, XVe siècles*, Parijs, 1967, blz. 279-465.
- MOURRE M., *Dictionnaire encyclopédique d'histoire*, dl. [IV], Parijs, 1986².
- MUZERELLE D., GRAND G., LANOË G. en PEYRAFORT M., *Manuscrits datés des bibliothèques de France*, dl. I: Cambrai, Parijs, 2000.
- NIERMEYER J.-F. en VAN DE KIEFT C., *Mediae latinitatis lexicon minus*, Leiden, 1954/1976.
- PALAZZINI P. (dir.), *Dizionario dei concili*, dl. IV, Rome, 1966.
- PERTZ G., *Handschriften-Verzeichnisse*, in *Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde*, dl. VIII, 1843 (1979²), blz. 284-860.
- PIÉTRESSON DE SAINT-AUBIN P., *Archives départementales du Nord. Répertoire numérique. Série G*, dl. II-1, Rijsel, 1968; dl. II-2, *Index alphabétique*, Rijsel, 1971.
- [PIÉTRESSON] DE SAINT-AUBIN P., *Les cartulaires de l'église de Cambrai*, in *Revue du Nord*, dl. XL, 1958, blz. 363-373.
- POTTHAST A., *Bibliotheca historica medii aevi. Wegweiser durch die Geschichtswerke des europäischen Mittelalters bis 1500*, dln. I-II, Berlijn, 1896² (Graz, 1957³).

- POUMON É., *Abbayes de Belgique*, Brussel, 1954.
- RELIGIEUX BÉNÉDICTINS DE LA CONGRÉGATION DE S. MAUR, *Histoire littéraire de la France*, dl. IX: *Qui comprend le commencement du douzième siècle de l'Église*, Parijs, 1750; uitg. P. PARIS, dl. X: *Qui comprend la suite du douzième siècle de l'Église jusqu'à l'an 1124*, Parijs, 1868².
- ROBERT U., *Inventaire des cartulaires conservés dans les bibliothèques de Paris et aux archives nationales*, Paris, 1878.
- ROLAND C.-G., *Toponymie namuroise*, Namen, 1899.
- ROSS M., *Rulers and Governments of the World*, dl. I, Londen-New York, 1978.
- SCHOOLMEESTERS É., *Tableau des archidiacres du diocèse de Liège pendant le XIIe siècle*, in *Leodium. Chronique mensuelle de la Société d'art et d'histoire du diocèse de Liège*, dl. III, 1904, blz. 140-143.
- SOCII BOLLANDIANI, *Bibliotheca hagiographica latina antiquae et mediae aetatis*, dln. I-II, Brussel, 1899-1901 (1949²).
- STEIN H., *Bibliographie générale des cartulaires français ou relatifs à l'histoire de France*, Parijs, 1907 (Nendeln, 1967²).
- STRUBBE E. en VOET L., *De chronologie van de middeleeuwen en de moderne tijden in de Nederlanden*, Antwerpen-Amsterdam, 1960 (Brussel, 1991²).
- TANET CH. en HORDÉ T., *Dictionnaire des prénoms*, Parijs, 2000.
- VAN DEN HURK A., *Analecta Praemonstratensia. Tabulae generales tomorum I (1925) – XLIII (1967)*, Averbode, 1968.
- VAN DEN NIEUWENHUIZEN J., *De archieven van het Onze-Lieve-Vrouw kapittel te Antwerpen (1124-1801) in het kathedraal en diocesaan archief* [gepolykopicieerd], Antwerpen, 1969.
- VAN DER SCHAAR J., *Woordenboek van voornamen. Inventarisatie van de doopen roepnamen met hun etymologie*, Utrecht-Antwerpen, 1970.
- VAN DER SCHAAR J., GERRITZEN D. en BERNS J., *Spectrum voornamenboek*, Utrecht, 1992.
- VAN ERMEN E., *Het bisdom Kamerijk in 1092*, in *Villes et campagnes au moyen âge. Mélanges Georges Despy*, Luik, 1991, blz. 734 (kaart).
- VAN MINGROOT E., *De bisschoppelijke kanselarij te Kamerijk, 1057-1130* [doctoraatsproefschrift; gestencild], dl. IV: *Bijlagen*, Leuven, 1969.
- VAN MINGROOT E., *Liste provisoire des actes des évêques de Cambrai de 1031 à 1130*, in *Serta devota in memoriam Guillelmi Lourdaux. Pars posterior: Cultura mediaevalis*, Leuven, 1995, blz. 13-55.
- VANNÉRUS J., *Inventaire des archives de l'abbaye de Saint-Michel à Anvers reposant aux Archives de l'état en cette ville*, Leuven, 1913.
- VAN WAEFELGHEM R., *Répertoire des sources imprimées et manuscrites relatives à l'histoire et à la liturgie des monastères de l'Ordre de Prémontré*, Brussel, 1930.
- WAUTERS A., *Table chronologique des chartes et diplômes imprimés concernant l'histoire de la Belgique*, dl. VII-1, Brussel, 1885.

WYMANS G., *Inventaire des archives de l'abbaye de Saint-Feuillien du Roelux*, Brussel, 1975.

[], *Guide des rues de Belgique. Stratenatlas van België*, Antwerpen, 1999², Namur-Namen, kaartblad 59 (Fosses-la-Ville).

[], *La diplomatie française du haut moyen âge. Inventaire des chartes originales antérieures à 1121 conservées en France*, dln. I-II, Turnhout, 2001.

[], *Thesaurus diplomaticus* [cd-rom], Turnhout, 1997.

Woord van dank

Ik stel er prijs op Kan. H. Janssens O.Praem. en Kan. S. Henkes O.Praem., respectievelijk archivaris en bibliothecaris van de abdij Averbode, en voorts Prelaat Th. Secuianu O.Praem. (abdij Frigolet), Pater Dr. L. Hortskötter O.Praem. (abdij Hamborn) en Kan. H. van Bavel O.Praem. (abdij Berne), te danken voor de bibliografische faciliteiten die mij – met name door het ter beschikking stellen van een aantal kostbare werken – verleend werden, en die het voltooiën van de heuristiek in belangrijke mate vergemakkelijkt hebben. Voor het opsporen en aantrekken van nog een aantal zeldzame werken heb ik daarnaast een beroep mogen doen op de know-how van de dienst Interbibliothecair Leenverkeer (de heren R. De Groot en S. Derouck) van de Universiteitsbibliotheek te Leuven.

Kan. H. Janssens, zelf alumnus van de Afdeling “Geschiedenis van de middeleeuwen” van de Katholieke Universiteit Leuven, ben ik bovendien erkentelijk voor de herhaalde, en keer op keer verhelderende, werkvergaderingen. Respectievelijk voor de hiernavolgende Franse en de Engelse vertaling van de samenvatting van voorliggend fascikel (§1-10) en van de vooruitblik op het vervolg van de bijdrage (§11-26), ben ik dan weer dank verschuldigd aan Prior Chr. Monsieur O.Praem. (priorij Bois-Seigneur-Isaac) en aan Kan. Dr. A.J. Gribbin O.Praem. (abdij Tongerlo); eventuele grammaticale of syntactische onvolkomenheden vallen volledig te mijnen laste.

Tenslotte neem ik de gelegenheid te baat om de Historische commissie van de Orde van Prémontré en haar voorzitter, Prof. DDr. U. Leinsle O.Praem. (abdij Schlägl en universiteit Regensburg), mijn erkentelijkheid te betuigen voor het opnemen van deze kopij in de *Analecta Praemonstratensia*.

Summary

It has repeatedly been stated that Hugh of Fosses (of Cambrai, of Prémontré), companion and collaborator of Norbert of Gennepe from the early days – and thus closely involved with the early development of the Premonstratensian Order – was unjustly neglected in both narrative sources and historical literature. In general he only appears there in the shadow of the order's founder, at least until his nomination as abbot. The purpose of this study therefore, is to learn more about the life of the younger Hugh, and, as far as possible, to follow the course of his life until he finally entered Prémontré.

(§1) Taking account explicitly of the achievements of historical research to date, the starting point has been the stereotypical image in which Hugh's youth is traditionally portrayed: born at Fosse(s) in the prince-bishopric of Liège in or about 1093 (1085/90 according to a more recent estimation), in a wealthy, possibly noble family, Hugh apparently entered the local chapter of Saint-Foillan, where he was educated, and presumably received priestly ordination; further studies in Liège or Gembloux remain uncertain. According to hagiographical sources he was nevertheless in the service of the bishop of Cambrai, when his name was first mentioned at Valenciennes on 26 March 1119. We will attempt to verify and supplement this hazy image, but it must be indicated from the beginning that the full evidential value of some of the new or revised components of Hugh's career is only arrived at in the final conclusion of this article.

(§2) Looking back in time, at Fosses-la-Ville, we came, so we think, across Hugh (without a surname) as a tonsured canon-oblate on a list of clerics of Saint-Foillan from the last quarter of the eleventh century. We consequently established the year of his birth (c.1087) and his entry in that secular chapter (c.1095) and we "visualised" his daily existence in the collegiate church – in course of reconstruction – and in the canonical precinct of Fosses. We found him there under the tutelage of cantor Hillin, a scholar of Sigebert of Gembloux, and, in a period of growing animosity between the imperial outlook of Liège and the Gregorian reform movement, serving under four successive provosts of the chapter.

(§3) Crossing over to Cambrai, we could ascertain from the 'job description' of his chaplaincy under the local Bishop Burchard of Aachen, that Hugh, in 1119, had received only ordination to the subdiaconate, and that he must have been a canon in the cathedral chapter of Our Lady. In addition to his ceremonial and auxiliary tasks, occasionally he must have functioned in the episcopal chancery, like the eight other members of the chapel college. A tentative link can be made on chronological grounds with the chancery-notary "BurA", who drafted and wrote some deeds for the Benedictine abbeys of Anchin and Saint-Nicolas-aux-Bois.

(§4) With the intention of making further inroads in this study, in order to have a provisional chronological table at one's disposal, it was necessary to compare the information from Cambrai, of a prosopographical nature, with the biographical and chronographical co-ordinates from Norbertine hagiographical sources, and to test, once more, the trustworthiness of these dates of reference for the period 1119-1121, with the help of existing literature.

(§5) With that chronological framework as the background, it was then possible to make a careful consultation of the twelfth-century obituary from the cathedral chapter of Cambrai. In order to use this source for the current study, we were, in the absence of preliminary studies, compelled to carry out previously the source-criticism of origin, as regards stratification, time of composition – for the primary text, between June 1116 and January 1126 – and authorship. Due to the frequency of the name "Hugh", especially around the cathedral of Cambrai, we had to take into consideration ten clerics with that forename, to see who is likely to have been Hugh of Fosses. These same individuals could also be traced in a list of benefactors of Cambrai cathedral – dependent on the obituary – from c.1190; in addition we shall meet five other candidates in the course of this study.

(§6) Focussing on all these candidates, we have next drawn upon a matriculation register from the cathedral chapter of Cambrai. We have dated this roll between 1116-1124/26 after a time-consuming dating procedure, mainly based on the enrolment of Radward, chaplain to the emperor and canon in the chapters of Antwerp and Cambrai, known from the foundation story of St. Michael's Abbey, Antwerp. We found there, in the column of subdeacons, three Hugh's: *Hugo A*, *Hugo M* and lastly *Hugo S*, to whom we have assigned – with caveats – the locative surname *de Sarto* or *Sartensis*. The latter, who is of particular interest for us, was, according to the aforesaid list of canons, also an active member of the famous cathedral choir.

(§7) In order to verify this evidence, we eventually called upon the allographic signatures of a large section of charters from the bishops of Cambrai from 1100 to 1133. It was established that the delegation of members of the cathedral chapter was changed very frequently, and that one or two canons with the name of "Hugo" regularly appeared as witnesses. It is apparent that over the passage of time – when taking statistics into account – in one of the three occurrences of the name, the signer must have been the Hugh we are searching for. Before 1121, in fact only on one occasion do all three of our candidates appear collectively, namely in a charter for the Benedictine abbey of Saint-Ghislain, exactly in the spring of 1119: one of them must certainly have been Hugh of 'Fosses'. We can conclude from this that our search must be confined to the three selected incumbents.

(§8-9) By an unavoidable process of elimination, we thereupon have identified two of Hugh's putative confrères: canon Hugh Abbas (Hugh A. – initially the foremost nominee for the current investigation) and, after laborious research, canon Hugh of Morchies (Hugh M.), whom we have both already encountered in the obituary, and incognito in the matriculation register of the cathedral chapter. Consequently, the way was at last made free for identifying Hugh of Fosses himself.

(§10) The third canon, Hugh S., must therefore have been Hugh of "Fosses". Taking account of his personal contacts with the cathedral dean Erlebold I († December 24/25, 1117), highly esteemed by Guibert of Nogent, and with the lineage of the Erleboldi or Erlebaud of Cantaing-Cantigneul – combined with his personal problems of a familial and financial nature from 1119-1121, attested in the *Vitae* of St. Norbert – we believe that he can be recognized in a notice from the obituary. This mentions a cathedral canon, by the name of Hugh, who conferred upon the cathedral chapter a share of the revenue of a seignorial mill – probably obtained from the estate of the dean – at Cantigneul, in the vicinity of the episcopal city, expressly for the foundation of an annual commemoration for the deceased members of his family: his father (Roger), brother and nephew.

It is absolutely necessary that the new data thus far obtained on the person of Bl. Hugh be further explored, checked, underpinned, and put into context. It is therefore our intention to examine when, and the precise circumstances in which Hugh arrived at Cambrai (§11); if, indeed, he had been active as a part-time scribe in the episcopal chancery (§12); how the providential meeting with Norbert at Valenciennes features in his assignment as episcopal chaplain (§13); if, and

at what stage he had really received holy orders in this period (§14); what his personal social environment and circle of acquaintances at Cambrai was like (§15). Next we intend to reconstruct, as much as possible, from Hugh's standpoint, his missionary journey of 1119 at the side of Norbert of Gennepe, until their arrival at Rheims (§16); to probe the circumstances and the duration of his return to Cambrai in 1119-1121 (§17); to go deeper into the foundation charter of the abbey of Floreffe from 1121 (§18), and into the role of Hugh, probably now as an archchaplain, in the genesis of that important document (§19); to reinterpret the well-known description of his native district in the *Vita A Norberti* (§20) and to outline its relationship to Floreffe and Namur (§21); to define the part taken by Hugh in the crucial decisions made by Norbert in this period (§22); to ascertain how he gradually entered Prémontré in 1121-1123 and was appointed prior there (§23); to return intentionally to the city of Cambrai, once again, on the occasion of the fire disaster of 1123, which St. Norbert "extinguished" (§24); and to determine if and how Prior Hugh intervened in the foundation of the oldest Premonstratensian abbeys in the diocese of Cambrai (§25).

By summarizing this complex investigation and judiciously combining the – sometimes surprising – results of the inquiry, we shall attempt, in conclusion, to sketch a new profile of the young Hugh (*filius Rogeri*?) of "Fosses" (§26). At the same time we shall strive to complete, and occasionally to adapt, the early history of the Order of Prémontré by better distinguishing Hugh's role in this regard.

Résumé

A plusieurs reprises, il a été constaté que Hugues de Fosses (de Cambrai, de Prémontré) a été injustement négligé aussi bien dans les sources narratives que dans la littérature historique. Hugues, compagnon et collaborateur de la première heure de Norbert de Gennepe, fut à ce titre très impliqué dans les premiers développements de l'Ordre de Prémontré. Or, au moins jusqu'à sa nomination abbatiale, il n'est mentionné que dans l'ombre du fondateur de l'Ordre. Cette étude vise à mieux connaître le jeune Hugues et à suivre le mieux possible son itinéraire jusqu'à son entrée définitive à Prémontré.

(§1) Afin de valoriser les acquis de la recherche historique menée jusqu'à ce jour, nous prenons pour point de départ l'image stéréotype véhiculée au sujet de sa jeunesse: Hugues est né à Fosse ou Fosses en principauté de Liège, en ou vers 1093 (selon une hypothèse plus récente: 1085/90), dans une famille aisée, peut-être noble. Il entre au chapitre local de Saint-Feuillen, et il reçoit sa formation ainsi que probablement l'ordination presbytérale (des études ultérieures à Liège ou Gembloux restant incertaines). Hugues est mentionné pour la première fois *nominatim* dans les sources hagiographiques le 26 mars 1119 à Valenciennes, au service de l'évêque de Cambrai. Nous tentons de vérifier et de compléter cette image floue (il convient de remarquer dès le départ que certains éléments neufs ou révisés ne prendront toute leur force que dans la conclusion finale).

(§2) Remontant dans le temps, nous pensons avoir trouvé Hugues à Fosses-la-Ville, bien que sans nom de famille, en tant que chanoine-oblat tonsuré dans une

liste des membres de Saint-Feuillen datant du dernier quart du onzième siècle. A partir de cette donnée, nous situons son année de naissance vers 1087 et son entrée au chapitre séculier vers 1095. Nous “visualisons” son quotidien dans la “ville des chanoines” et dans la collégiale de Fosses en reconstruction. Hugues est alors élève du chantré Hillin, de l’école de Sigebert de Gembloux, et en service sous quatre prévôts consécutifs du chapitre à une époque d’animosité grandissante entre la mouvance impériale liégeoise et les tenants de la réforme grégorienne.

(§3) Passant à Cambrai, la description théorique de sa fonction de chapelain auprès de l’évêque du lieu, Burchard d’Aix-la-Chapelle, nous permet de déduire qu’à cette époque, dans le courant de l’année 1119, Hugues ne peut qu’avoir été ordonné sous-diacre et qu’il est chanoine du chapitre de la cathédrale Notre-Dame. Outre ses fonctions cérémonielles d’assistance, il a normalement été, comme les huit autres membres du collège des chapelains, collaborateur occasionnel de la chancellerie épiscopale. Les données chronologiques permettent de faire un lien prudent avec le notaire “BurA” qui a rédigé et mis au net des chartes pour les abbayes bénédictines d’Anchin et de Saint-Nicolas-au-Bois.

(§4) Afin de disposer d’un tableau chronologique provisoire en vue de l’étape suivante de la recherche, il est nécessaire de confronter ces informations cambrésiennes de type prosopographique aux coordonnées biographiques et chronographiques des sources hagiographiques prémontrées. De plus, il convient également de vérifier encore une fois la valeur testimoniale de ces dates de référence sur les années 1119-1121 à l’aide de la littérature existante.

(§5) Sur l’arrière-fond de ce cadre chronologique, il est possible de consulter maintenant de manière ciblée l’obituaire du 12e siècle du chapitre cambrésien. (Les études préliminaires faisant défaut, nous nous sommes vu dans l’obligation de procéder à l’examen critique de la stratification, de l’époque d’origine – pour le texte de base : entre juin 1116 et janvier 1126 – et des auteurs, afin de rendre cette source utilisable pour l’examen en cours). Vu la parution fréquente du nom de Hugues autour de la cathédrale de Cambrai, dans le livre d’anniversaires une dizaine de clercs portant ce nom sont à prendre en considération. Ces mêmes candidats ont également pu être tracés dans la liste des donateurs de la cathédrale cambrésienne, dépendant de l’obituaire et datant d’environ 1190 (nous rencontrerons cinq autres possibles candidats durant notre étude).

(§6) Considérant ces candidatures, nous étudions une matricule du chapitre cathédral de Cambrai, qu’auparavant nous avons datée – grâce à une procédure de datation concentrée principalement sur l’immatriculation du chapelain aulique et chanoine anverso-cambrésien Raduard (connu de l’histoire des origines de l’abbaye Saint-Michel d’Anvers) – en 1116-1124/26. La colonne des sous-diacres mentionne trois Hugues : *Hugo A*, *Hugo M* et enfin *Hugo S*, à qui nous attribuons sous réserve le nom d’origine *de Sarto* ou *Sartensis*. Ce dernier, qui nous intéresse particulièrement, a d’ailleurs été, d’après la liste susdite des chanoines, un membre actif de la fameuse chorale de la cathédrale.

(§7) En guise de vérification, nous appelons finalement en aide les signatures allographiques d’une longue liste de chartes épiscopales cambrésiennes, datant de 1100 à 1133. Nous y constatons que la délégation du chapitre cathédral est com-

posée de manière très variable et que régulièrement un ou deux chanoines portant le nom "Hugo" y apparaissent (au fil du temps, un sur trois devrait être, statistiquement parlant, le Hugues que nous cherchons). Or, les trois titulaires portant ce nom avant 1121 ne signent conjointement qu'une seule fois, dans une charte pour l'abbaye bénédictine de Saint-Ghislain, précisément au printemps 1119: un des trois doit nécessairement avoir été Hugues de "Fosses". Nous pouvons donc limiter définitivement notre recherche aux trois candidats mentionnés.

(§8-9) Etant obligés de travailler par élimination, nous identifions ensuite ses deux collègues, c'est-à-dire le chanoine Hugues Abbas (Hughes A.; initialement, il était pourtant le candidat le plus évident) et, après de longues recherches, le chanoine Hugues de Morchies (Hughes M.), que nous avons déjà rencontré tous les deux dans l'obituaire et incognito dans la matricule du chapitre cathédral. La voie était ainsi ouverte pour Hugues de "Fosses" lui-même.

(§10) Le troisième chanoine, Hugues S., doit donc avoir été Hugues de "Fosses". Considérant ses contacts personnels avec le doyen du chapitre, Erlebold ou Erlebaud Ier (décédé le 24/25 décembre 1117), loué par Guibert de Nogent, et avec la maison des Erlebaud de Cantaing-Cantigneul, et combinant cette information avec ses problèmes privés, attestés par les *vitae* de St. Norbert, d'ordre familial et financier des années 1119-1121, nous estimons le reconnaître dans une notice de l'obituaire, où un chanoine capitulaire indéfini, appelé Hugues, cède à Cantigneul (dans les environs de la ville épiscopale) une quote-part des revenus d'un moulin banal, probablement acquise de l'héritage du doyen, pour la fondation d'un service annuel pour les membres défunts de sa famille (son père Roger, son frère et un cousin).

Toutes les données nouvelles, rassemblées jusqu'à présent sur la personne du Bx. Hugues doivent toutefois être nécessairement approfondies, vérifiées, étayées et encadrées. Notre projet est donc d'étudier le moment et les circonstances de l'arrivée d'Hugues à Cambrai (§11), de contrôler s'il a réellement été partiellement actif comme scripteur de la chancellerie épiscopale (§12), d'examiner comment la rencontre providentielle avec Norbert à Valenciennes se situe dans le cadre de sa fonction de chapelain de l'évêque (§13), quel était durant cette période le degré de son ordre (et éventuellement les dates d'ordination) (§14), et quels étaient son entourage et son cercle de connaissances à Cambrai (§15). Ensuite, nous tenterons de reconstituer le mieux possible, du point de vue de Hugues, l'expédition missionnaire de 1119 aux côtés de Norbert de Gennep, et ce, jusqu'à Reims (§16), nous sonderons les circonstances et la durée précise de son retour à Cambrai en 1119-1121 (§17), et nous nous approfondirons dans la charte de fondation de l'abbaye de Floreffe de 1121 (§18) et dans le rôle éventuel de l'archichapelain (?) Hugues dans la genèse de cet important document (§19). Nous tâcherons également de réinterpréter la célèbre description de sa région natale "liégeoise" (en termes du Moyen Âge) que l'on trouve dans la *Vita A Norberti* (§20), de préciser la relation à Floreffe, en terre namuroise (§21), et de déterminer la part tenue par Hugues dans les décisions cruciales de cette période (§22). Nous chercherons à savoir comment et quand il est entré à Prémontré et quand il en devint le prieur (§23). Nous retournerons délibérément en 1123 à

Cambrai, à l'occasion de la catastrophe incendiaire "éteinte" par Norbert (§24). Enfin, nous tenterons de définir si et comment Hugues, devenu prieur, est intervenu dans les premières fondations prémontrées du diocèse de Cambrai (§25).

Au moyen d'un aperçu de ce processus de recherche compliqué et d'un agencement judicieux des résultats parfois surprenants de cette enquête, nous tenterons finalement de tracer un nouveau profil du jeune Hugues (*filius Rogeri*?) de "Fosses" (§26). En même temps, nous essayerons de compléter l'histoire des origines de l'Ordre de Prémontré et de la nuancer, ça et là, quant au rôle tenu par Hugues dans ces événements.